

ФОРМУВАННЯ СТАЛИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ: МІЖНАРОДНІ, НАЦІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ПОЛТАВА
2026

Полтавський державний аграрний університет

**Формування сталих
соціально-економічних
систем: міжнародні,
національні та локальні
аспекти розвитку**

Колективна монографія

**Полтава
2026**

УДК 330.101.541:332.1:338.2

JEL Classification: O10, O20, R11, F63

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського державного аграрного університету
(Протокол № 5 від 23.12.2025 р.)*

Рецензенти:

Рогов Георгій Костянтинович, д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри фінансів Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Хома Ірина Борисівна, д-р екон. наук, професор, професор кафедри фінансів Національного університету «Львівська політехніка».

За загальною редакцією:

Медвідь Вікторії Юрївни, д-р екон. наук, професора, завідувача кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Дячкова Дмитра Володимировича, д-р екон. наук, професора, професора кафедри менеджменту імені І. А. Маркіної Полтавського державного аграрного університету.

Галича Олександра Анатолійовича, канд. екон. наук, професора, професора кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Калініченка Олександра Володимировича, канд. екон. наук, доцента, доцента кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Лесюка Владислава Станіславовича, доктора філософії з економіки, асистента кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Формування сталих соціально-економічних систем: міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку : колективна монографія / за заг. ред. В. Ю. Медвідь, Д. В. Дячкова, О. А. Галича, О. В. Калініченка, В. С. Лесюка. Полтава : ПП «Астроя», 2026. 421 с.

Колективну монографію підготовлено в межах виконання науково-дослідних робіт Полтавського державного аграрного університету:

«Розвиток агропродовольчої сфери в національному та геоeкономічному просторі» (№ 0122U201799) та

«Формування та розвиток територіальних соціально-економічних систем» (№ 0122U201708)

У колективній монографії узагальнено теоретико-методологічні підходи та практичні механізми формування сталих соціально-економічних систем з урахуванням міжнародних, національних і локальних аспектів розвитку в умовах сучасних глобальних викликів.

ISBN 978-617-8466-40-4

© Колектив авторів, 2026

© Полтавський державний аграрний університет, 2026

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Міжнародні виміри та глобальні тенденції розвитку соціально-економічних систем	7
1.1. Теоретико-методологічні основи сталих соціально-економічних систем (на прикладі туризму) (<i>Музиченко-Козловська О. В.</i>)	7
1.2. Розвиток механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України (<i>Брищенко Р. О., Зубков Р. С.</i>)	17
1.3. Міжнародні стандарти бюджетування як стратегічний базис підвищення ефективності фінансового менеджменту українських підприємств (<i>Головко О. Г., Орехова К. В., Гнип Н. О.</i>)	28
1.4. Формування соціально-економічних систем корпорацій: структура ланцюгів вартості автомобільних виробників (<i>Амбарчян М. С.</i>)	42
1.5. Міжнародні чинники формування маркетингових стратегій медичного туризму України (<i>Головчук Ю. О.</i>)	51
Розділ 2. Фінансово-економічні важелі забезпечення стійкості національної економіки	81
2.1. Взаємозв'язок сталого розвитку та ринкової вартості підприємства (<i>Царьов О. С.</i>)	81
2.2. Концепція аудиторської синергії – форсайтний вектор взаємодії внутрішнього та зовнішнього аудиту стратегічно та суспільно значимих компаній (<i>Назарова К. О.</i>)	92
2.3. Обліково-аналітична інформація як фундаментальний ресурс для прийняття управлінських рішень (<i>Фартушняк О. В.</i>)	101
2.4. Особливості фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ у контексті соціально-економічних трансформацій в Україні (<i>Лебеденко А. Ю.</i>)	113
2.5. Конкурентний потенціал підприємства в ринковому середовищі (<i>Макаренко П. М., Макаренко Ю. П., Пілявський В. І.</i>)	134
Розділ 3. Стратегічні орієнтири та соціальні аспекти сталого розвитку	153
3.1. Методологія дослідження циклічності розвитку соціально-економічної системи проактивним антикризовим управлінням у безпековому вимірі (<i>Гудзь Т. П.</i>)	153
3.2. Особливості управління сучасним підприємством (<i>Зубков Р. С.</i>)	176

3.3. Система стратегічного управління аграрним сектором економіки на основі форсайт-методології та гармонізації інтересів стейкхолдерів (Воронько-Невіднича Т. В., Богма І. Ю., Чайковський В. А., Гармаш Р. Р.).	187
3.4. Агропродовольчий сектор України: тенденції розвитку в умовах війни та гендерні аспекти участі жінок у виробництві та управлінні (Горбатюк Л. М., Борисенко В. В.).	198
3.5. Агроскаутинг – основа формування державної політики у сфері продовольчої безпеки та управління аграрними ризиками (Лотин І. І., Стеценко А. Р.).	210
 Розділ 4. Раціональне використання земельних ресурсів для забезпечення продовольчої безпеки.	221
 4.1. Органічне виробництво в контексті сталого розвитку аграрного сектору України (Сень О. В.).	221
4.2. Ретроспективні аспекти просторового поєднання господарського використання ландшафтної основи на території Полтавщини (Єрмаков В. В., Сарнавський С. П., Копилець Є. В.).	231
4.3. Агроландшафти Волині як складова продовольчої безпеки країни (Тарасюк Н. А.).	241
4.4. Основи відтворення і збереження земельних ресурсів Волинської області (Полянський С. В., Тарасюк Н. А., Мельник О. В., Качаровський Р. Є.).	255
4.5. Земельні ресурси підприємства і стратегія ефективного їх використання (Шокало Н. С.).	273
 Розділ 5. Організаційно-економічні аспекти управління аграрним виробництвом.	298
 5.1. Теоретико-методичні підходи до визначення ефективності сільськогосподарського виробництва (Калініченко О. В., Галич О. А., Лесюк В. С.).	298
5.2. Зовнішньоекономічна діяльність аграрного сектору України в умовах глобальних викликів (Лесюк В. С.).	307
5.3. Особливості управління галузевою та товарною спеціалізацією аграрних підприємств (Миколенко І. Г.).	334
5.4. Біологічні особливості, урожайність та якість продукції пшениці озимої залежно від умов вирощування в контексті продовольчої безпеки (Коваль Д. О.).	343
5.5. Особливості вирощування продуктивних гібридів сояшника для зони північного лісостепу України (Єрмоменко Р. В., Зубков Р. С.).	375
5.6. Урожайність гібридів кукурудзи (Zea Mays L.) різних груп стиглості залежно від умов вирощування (Ванжула Д. В.).	387
 Колектив авторів.	414

Вступ

Розвиток соціально-економічних систем у сучасних умовах відбувається під впливом інтенсивних трансформацій, глобалізаційних викликів та інтеграційних процесів, що актуалізує сталий розвиток як ключову парадигму забезпечення їх ефективності та збалансованості. У цих умовах особливої актуальності набуває наукове осмислення закономірностей функціонування соціально-економічних систем різних рівнів – міжнародного, національного та локального – з урахуванням сучасних викликів.

Колективна монографія «Формування сталих соціально-економічних систем: міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку» спрямована на узагальнення теоретико-методологічних підходів, науково-практичних розробок і прикладних результатів досліджень у сфері сталого розвитку соціально-економічних систем. У колективній монографії розглянуто виклики, пов'язані із формуванням механізмів стійкого розвитку, забезпеченням економічної стабільності, підвищенням ефективності управління та раціональним використанням ресурсного потенціалу.

У першому розділі «Міжнародні виміри та глобальні тенденції розвитку соціально-економічних систем» висвітлено теоретико-методологічні основи сталого розвитку соціально-економічних систем, проаналізовано глобальні тенденції та міжнародний досвід їх формування. Значну увагу приділено питанням розвитку інвестиційних механізмів, впровадженню міжнародних стандартів бюджетування, формуванню ланцюгів створення вартості в корпораціях, а також міжнародним чинникам розвитку маркетингових стратегій у сфері туризму.

Другий розділ «Фінансово-економічні важелі забезпечення стійкості національної економіки» присвячено дослідженню фінансових, обліково-аналітичних та аудиторських інструментів забезпечення сталого розвитку. У розділі розглянуто взаємозв'язок сталого розвитку з ринковою вартістю підприємств, концептуальні засади аудиторської синергії, роль обліково-аналітичної інформації в системі управлінських рішень, а також особливості фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ і формування конкурентного потенціалу підприємств.

У третьому розділі «Стратегічні орієнтири та соціальні аспекти сталого розвитку» зосереджено увагу на проблемах стратегічного управління та соціальних детермінантах сталого розвитку. Проаналізовано теоретичні, методичні та прикладні аспекти сталого розвитку підприємств, особливості антикризового управління, застосування форсайт-методології в управлінні аграрним сектором економіки, а також соціальні та гендерні аспекти розвитку агропродовольчого сектору в умовах трансформаційних змін.

Четвертий розділ «Раціональне використання земельних ресурсів для забезпечення продовольчої безпеки» присвячено питанням ефективного використання, відтворення та збереження земельних ресурсів як важливої складової сталого розвитку. У розділі розглянуто розвиток органічного виробництва, просторові аспекти господарського використання ландшафтів, роль агроландшафтів у системі продовольчої безпеки, а також підходи до формування стратегій ефективного управління земельними ресурсами на регіональному рівні.

У п'ятому розділі «Організаційно-економічні аспекти управління аграрним виробництвом» висвітлено проблеми функціонування аграрного сектору економіки в умовах сучасних викликів. Досліджено теоретико-методичні підходи ефективності сільськогосподарського виробництва. Проаналізовано зовнішньоекономічну діяльність аграрного сектору, особливості управління галузевою та товарною спеціалізацією аграрних підприємств, а також виробничо-технологічні аспекти формування продовольчої безпеки, зокрема урожайність та якість основних сільськогосподарських культур залежно від умов вирощування.

Структура монографії складається з п'яти розділів, у написанні яких брали участь: Музиченко-Козловська О. В. (підрозділ 1.1); Брищенко Р. О., Зубков Р. С. (підрозділ 1.2); Головка О. Г., Орехова К. В., Гнип Н. О. (підрозділ 1.3); Амбарчян М. С. (підрозділ 1.4); Головчук Ю. О. (підрозділ 1.5); Царьов О. С. (підрозділ 2.1); Назарова К. О. (підрозділ 2.2); Фартушняк О. В. (підрозділ 2.3); Лебеденко А. Ю. (підрозділ 2.4); Макаренко П. М., Макаренко Ю. П., Пілявський В. І. (підрозділ 2.5); Гудзь Т. П. (підрозділ 3.1); Зубков Р. С. (підрозділ 3.2); Воронько-Невіднича Т. В., Богма І. Ю., Чайковський В. А., Гармаш Р. Р. (підрозділ 3.3); Горбатюк Л. М., Борисенко В. В. (підрозділ 3.4); Лотиш І. І., Стеценко А. Р. (підрозділ 3.5); Сень О. В. (підрозділ 4.1); Єрмаков В. В., Сарнавський С. П., Копилець Є. В. (підрозділ 4.2); Тарасюк Н. А. (підрозділ 4.3); Полянський С. В., Тарасюк Н. А., Мельник О. В., Качаровський Р. Є. (підрозділ 4.4); Шокало Н. С. (підрозділ 4.5); Калініченко О. В., Галич О. А., Лесюк В. С. (підрозділ 5.1); Лесюк В. С. (підрозділ 5.2); Миколенко І. Г. (підрозділ 5.3); Коваль Д. О. (підрозділ 5.4); Єрьоменко Р. В., Зубков Р. С. (підрозділ 5.5); Ванжула Д. В. (підрозділ 5.6).

Колективну монографію підготовлено в межах виконання науково-дослідних робіт Полтавського державного аграрного університету: «Розвиток агропродовольчої сфери в національному та геоeкономічному просторі» (№ 0122U201799) та «Формування та розвиток територіальних соціально-економічних систем» (№ 0122U201708). Автори особисто несуть відповідальність за зміст представлених матеріалів.

Колективна монографія буде корисною науковцям, викладачам закладів вищої освіти, здобувачам вищої освіти, представникам органів державного управління та місцевого самоврядування, а також практикам, діяльність яких пов'язана з проблемами сталого розвитку та формування ефективних соціально-економічних систем.

Розділ 1

Міжнародні виміри та глобальні тенденції розвитку соціально-економічних систем

1.1. | Теоретико-методологічні основи сталих соціально- економічних систем (на прикладі туризму)

Музиченко-Козловська О. В.,

канд. екон. наук, доцент,

доцент кафедри економіки підприємства та інвестицій,

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

<https://orcid.org/0000-0002-3519-5448>

У сучасних умовах глобалізації та посилення екологічних викликів, забезпечення довгострокової стійкості соціально-економічних систем набуває критичного значення. Перехід до парадигми сталого розвитку вимагає не лише нових підходів до господарювання, але й глибокого переосмислення теоретико-методологічних засад функціонування усіх галузей національної економіки. Туризм є однією з ключових сфер, що поєднує значний економічний потенціал, соціальну функцію та прямий вплив на навколишнє природне середовище. Саме тому вивчення туризму як сталої соціально-економічної системи є особливо актуальним.

Актуальність теми обумовлена необхідністю розробки універсального науково-методологічного інструментарію для оцінювання та прогнозування стійкості туристичної діяльності в умовах зростаючого антропогенного навантаження.

Попри значний доробок світової та вітчизняної науки у сфері сталого розвитку, зокрема, у статті Лисюк Т. та Семенюк О. (2025) аналізуються ключові екологічні та технологічні інновації в галузі туризму та рекреації. Розглядається використання відновлюваних джерел енергії, ефективних систем управління ресурсами та впровадження цифрових технологій для поліпшення операційної діяльності. Крім того, надаються практичні поради для туристичного бізнесу щодо інтеграції цих інновацій у їхні моделі, беручи до уваги економічну доцільність, соціальні наслідки та екологічну відповідальність [1].

Як зазначалось у доповіді конференції Z. Ya. Seneta (2024) запровадження сталого підходу як ключового напрямку державної туристичної політики (на всіх рівнях: від місцевого до міжнародного) є необхідним для довгострокового та якісного розвитку галузі. Дотримання міжнародних стандартів та європейських цінностей в результаті матиме мультиплікативний ефект: покращить якість життя українців, сприятиме суспільній згоді та зміцнить позиції України у світі [2].

У статті Соловій І. та ін. (2023) акцентовано, що сталий туризм має слугувати взірцем для екологізації туристичної галузі, а сільський зелений туризм є

пріоритетним напрямом впровадження «зеленої» економіки. Обґрунтовано важливість екологічної сертифікації як інструменту державного регулювання [3].

У праці Шелеметьєва Т. В. і Трохимець О. І. (2024) проаналізовано сталий розвиток туризму південно-східних областей України до та під час воєнного стану, виявлено зростання податкових надходжень у 2024 році, визначено проблеми та ключові фактори впливу (безпека, політика) та обґрунтовано необхідність комплексного підходу та моніторингу регіональних програм для підтримки галузі [4].

У статті Атаманчук З. А. (2024) підкреслено, що міжнародний туризм є рушієм економічного зростання, зайнятості, подолання бідності, охорони довкілля та міжкультурних комунікацій, відповідаючи Цілям сталого розвитку (ЦСР). Проаналізовано конкурентоспроможність та інноваційність країн ЄС у сфері туризму. Обґрунтовано необхідність використання потенціалу туризму в рамках Європейського «Зеленого» курсу для запобігання екологічній деградації. Запропоновано орієнтири для оновленої Стратегії сталого та конкурентоспроможного розвитку [5].

Стаття Костинець В. В. (2024) фокусується на ролі БПЛА як елемента діджиталізації та інструмента сталого розвитку у туризмі. Головний акцент зроблено на необхідності етично-правового регулювання застосування БПЛА, що є ключовим для подальшого сталого функціонування туристичної сфери [6].

У статті Шинкаренко Л. та ін. (2025) досліджено, як активне впровадження цифрових технологій (діджиталізація та інтеграція ІКТ) у всі аспекти індустрії гостинності та туризму стало ключовим чинником зростання прибутків у світовому масштабі. Доведено, що успіх цього широкомасштабного процесу залежить від вирішення технічних, фінансових та освітніх проблем, а також від готовності компаній експериментувати з інноваційними підходами [7].

У дослідженні Нодь О. та Бергхауера С. (2024) зазначено, що для забезпечення сталого розвитку туризму в регіонах України необхідно зосередитися на таких основних напрямках: безпека (має вирішальне значення для формування позитивного іміджу і включає економічний, екологічний та криміногенний аспекти), персоналізована диференціація продукту (створення регіональних геоінформаційних систем із детальними критеріями вибору об'єктів та послуг, а також функціонування єдиного туристичного кол-центру) та збалансованість (дотримання соціальної, екологічної та економічної рівноваги як основи для проєктування та оптимізації туристичних закладів [8].

У статті Жупник В. і Терлецької Х. (2025) розглядають як позитивний так і негативний вплив івент-туризму на сталий розвиток громад та територій. Зокрема: івенти сприяють економічному зростанню та вирішенню проблеми зайнятості, створення іміджу та цікавого туристичного продукту: івенти повинні бути не лише атракціонами чи засобом створення привабливості, а й чітко визначеним продуктом чи послугою для впізнаваності та конкурентної переваги. Це підвищує задоволеність та лояльність відвідувачів, заохочуючи повторні візити. Запорука успіху івен-туризму полягає у підтримці стандарту закладів розміщення туристів, високому рівні співпраці між туристичними агенціями та наявності конкретної інформації про події та супутні заходи [9].

Гапоненко Г. та ін. (2025) обґрунтували, що інклюзивність туристичної інфраструктури – це не просто питання соціальної відповідальності, а стратегічний ресурс для розвитку. Впровадження безбар'єрних рішень дозволяє: розширити ринок туристичних послуг; підвищити конкурентоспроможність DESTINATION, забезпечити інтеграцію в міжнародні стандарти сталого розвитку, сприяючи соціальній рівності, доступності економічних можливостей та збереженню культурного різноманіття, оскільки доступність є необхідною умовою для досягнення цілей сталого розвитку в туризмі [10].

Аналіз наукових праць [1–10] свідчить про те, що сталий туризм нині розглядається не просто як екологічна ініціатива, а як комплексна, багатоаспектна соціально-економічна система, що вимагає: інтеграції екологічних (сертифікація, зелені інновації) та технологічних (діджиталізація, ІКТ) рішень; стратегічного державного регулювання (політика, міжнародні стандарти, Європейський «Зелений» курс); формування безпеки (економічної, екологічної) та соціальної інклюзивності на регіональному рівні; дотримання триєдиної рівноваги (економічної, соціальної, екологічної).

Попри значний доробок щодо окремих аспектів (зелені інновації, еко-сертифікація, діджиталізація, політика, регіони), існує методологічна необхідність у розробці універсального інструментарію для оцінювання та прогнозування стійкості туристичних систем в умовах зростаючого антропогенного навантаження. Представлений огляд літератури формує надійну теоретичну базу та обґрунтовує актуальність подальшого дослідження, сфокусованого на розробці теоретико-методологічних основ для практичного впровадження сталого розвитку у туристичній галузі України.

Мета дослідження: сформувати та реалізувати нову модель розвитку туристичної галузі України, що базується на засадах сталого розвитку, забезпечуючи довгострокове підвищення її конкурентоспроможності та інвестиційної екологічної привабливості, шляхом впровадження ресурсоощадних та соціально відповідальних рішень.

За словником української мови: «сталий – який не змінюється, зберігає той самий склад, розмір, форму, величину тощо; незмінний, постійний» [11]. Точнішим визначенням цього терміну буде збалансований, самопідтримуючий.

У доповіді Міжнародної Комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє» зазначено, що сталий розвиток – це розвій, який задовольняє потреби нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [12].

Парадигма сталого розвитку передбачає: економічний розвиток, захист довкілля та соціальну справедливість.

Сталий розвиток стосовно туристичної галузі, відомий як сталий туризм, – це концепція та практика управління всіма ресурсами таким чином, щоб економічні, соціальні та естетичні потреби могли бути задоволені, при цьому зберігаючи культурну цілісність, ключові екологічні процеси, біологічне різноманіття та системи життєзабезпечення населення.

Як зазначалось на Глобальному туристичному форуму у Брюсселі 2025: – «Туризм вийшов за межі дозвілля, ставши рушієм сталого розвитку, інвестицій

та глобальної дипломатії. Основні теми включали безпеку подорожей, роль ШІ та сталість у гостинності. Україна, в особі Голови ДАРТ наголосила, що для країни туризм – це інструмент відновлення міст, ідентичності та зв'язку людини з територією. Форум, який є мостом між урядами та інвесторами, підтвердив глобальну візію туризму як ключового чинника для формування довіри та «мостів миру» у світі [13].

Сталий туризм прагне до збалансування трьох основних вимірів:

1. Економічна життєздатність:

- забезпечення довгострокової прибутковості та життєздатності туристичних підприємств і дестинацій;
- сприяння справедливому розподілу економічних вигод серед усіх зацікавлених сторін, особливо місцевих громад.

2. Соціально-культурна стійкість:

- збереження та повага до культурної спадщини та традиційних цінностей приймаючих громад;
- сприяння соціальній справедливості, добробуту та підвищенню якості життя місцевого населення;
- забезпечення конструктивної взаємодії між туристами та місцевими жителями.

3. Екологічна стійкість:

- мінімізація негативного впливу на навколишнє природне середовище (вода, повітря, ґрунт, природні ландшафти);
- активне збереження природних ресурсів та біорізноманіття;
- зменшення споживання природних ресурсів та управління відходами.

Фактично, сталий розвиток туризму означає, що розвій туристичної галузі має задовольняти потреби нинішніх туристів і приймаючих територій, захищаючи та примножуючи при цьому можливості та спроможності для майбутніх поколінь.

У сучасних умовах цифровізації, впровадженню ресурсоощадних технологій тощо досягти глобальних цілей сталого розвитку завдяки туризму можливо, якщо ефективно управляти цим процесом на основі системного підходу та сучасних інформаційних технологій, які дають змогу дуже швидко моделювати різні варіанти напрямків змін, з високою точністю прогнозувати їхні результати та вибрати оптимальний.

У контексті глобалізації успішний соціально-економічний розвиток будь-якої держави, включно з такими секторами, як туризм, значно залежить від сприятливого інвестиційного клімату.

Саме капіталовкладення є ключовою передумовою для стабільного економічного зростання. Збільшення обсягу залучених іноземних інвестицій прямо корелює з підвищенням продуктивності праці, що, своєю чергою, стимулює зростання обсягів виробництва та конкурентоспроможності національних підприємств на світовому ринку.

Формування інвестиційної екологічної привабливості країни у світі створює сприятливий інвестиційний клімат, що набуває особливої важливості для України в сучасних умовах воєнного стану.

Необмежене економічне зростання може обернутися значними втратами природних ресурсів та незворотним погіршенням стану довкілля, створюючи серйозні загрози для суспільства. Такий невпинний ріст неминуче провокує глобальні та національні екологічні, енергетичні й інші кризи.

Тому перехід до сталого розвитку вимагає екологізації (чи інтеграції екологічних принципів) усіх сфер суспільного життя, у т. ч. у туризмі.

Сталий розвиток соціально-економічних систем це процес гармонійної зміни, що передбачає збалансоване поєднання економічних, соціальних та екологічних цілей для забезпечення добробуту нинішнього покоління без шкоди для можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Соціально-економічна система вважається сталою, коли вона одночасно відповідає вимогам усіх трьох фундаментальних вимірів:

1. Економічний вимір (економічна ефективність): господарство має бути здатним забезпечувати економічне зростання, залучати інвестиції, створювати інновації на постійній основі, забезпечуючи при цьому ефективне використання ресурсів та справедливий розподіл прибутків з метою досягнення довгострокової життєздатності, продуктивності та конкурентоспроможності.

2. Соціальний вимір (справедливість): забезпечення доступу до освіти, охорони здоров'я, гідної праці, зниження рівня бідності та нерівності, а також збереження культурної ідентичності та соціальної єдності задля підтримки соціальної інтеграції, рівності та добробуту населення.

3. Екологічний вимір (життєздатність): передбачає мінімізацію негативного антропогенного впливу, раціональне використання природних ресурсів, збереження біорізноманіття та зменшення забруднення, ціль якого – збереження продуктивності та стійкості природних екосистем.

Основні принципи сталого розвитку систем, у т. ч. туристичної галузі:

1. Інтеграція та комплексність: розгляд економічних, соціальних та екологічних факторів не ізольовано, а в комплексі, як взаємозалежних елементів єдиної системи.

2. Збереження для майбутніх поколінь: необхідність збереження ресурсів і якості довкілля.

3. Екологічне навантаження: діяльність системи не повинна перевищувати асиміляційну здатність природи до самовідновлення.

4. Участь та залучення: забезпечення активної участі всіх зацікавлених сторін (стейкхолдерів) у процесах прийняття рішень (бізнесу, влади, громади, науки).

Сталий розвиток соціально-економічних систем, – це стратегічний перехід від моделі лінійної економіки (виробити-спожити-викинути) до циклічного та регенеративного господарювання.

Глобальні цілі сталого розвитку ухвалили лідери 193 країн на період 2015–2030 років: світ без бідності; світ без голоду; хороше здоров'я; якісна освіта; гендерна рівність; чиста вода і санітарія; відновлювана і недорога енергія; хороша робота і економіка; інновації і якісна інфраструктура; зменшити нерівність; екологічно чисті міста і спільноти; відповідальне виробництво та споживання;

протидія зміні клімату; безпечне використання океанів; безпечне використання землі; мир і верховенство закону; співпраця заради сталого розвитку [13].

Необхідність переходу національної туристичної галузі на засади сталого розвитку зумовлена такими соціально-економічними передумовами:

- екологічні ризики: обмеженість і виснаження природних туристичних ресурсів, а також збільшення обсягів видобування мінеральних ресурсів;
- низька економічна ефективність: низькі показники прибутковості туристичних та санаторно-курортних підприємств;
- соціальна сфера: незадовільна якість послуг у закладах відпочинку та недостатнє фінансування галузі охорони здоров'я (частка ВВП, менша за мінімальні 6 % ВООЗ).
- високий рівень інноваційного потенціалу, що сприяє впровадженню ресурсоощадних заходів та технологій.

Стратегія сталого розвитку соціально-економічних систем, у т. ч. туристичної сфери, має охоплювати та забезпечувати комплексну інтеграцію таких ключових напрямів:

1. Збалансований інтегрований розвиток: потрібна узгодженість та гармонізація економічного, соціального та екологічного аспектів, розглядаючи туристичну галузь як цілісну систему. Це передбачає, що жоден з цих аспектів не повинен розвиватися на шкоду іншим.

2. Соціально-економічний добробут: необхідно зосередитись на забезпеченні економічного зростання регіону, що прямо сприятиме:

- підвищенню рівня життя населення;
- створенню зайнятості для працездатного населення;
- належному соціальному захисту непрацездатних громадян.

3. Формування сучасної інфраструктури. Стратегія має включати розвиток усіх видів інфраструктури, життєво необхідних для функціонування туристичної галузі та розвитку місцевого бізнесу, зокрема: виробничої та транспортної; інженерної (енерго-, водопостачання); сфери розваг, соціальної та ринкової.

4. Підтримка інновацій та наукові дослідження: важливою є державна підтримка наукових розробок та впровадження інновацій, що стосуються принципів та методів сталого розвитку (зокрема, ресурсоощадних заходів і технологій);

5. Екологічний контроль та міжнародна співпраця: передбачається два взаємопов'язані напрями: екологічний моніторинг:

- запровадження постійного контролю за станом навколишнього природного середовища на всіх рівнях управління;
- міжнародна співпраця: активна участь у міжнародних програмах та проєктах для обміну досвідом та вирішення проблем сталого розвитку регіонів.

Для оцінювання можливості та доцільності переходу національної туристичної галузі на засади сталого розвитку пропонуємо методичний підхід до формування стратегії підвищення туристичної привабливості країни за допомогою впровадження конкретних заходів, базуючись на системному підході, аналізі і синтезі, що описує концепцію «Потрійний критичний рівень»), яка є основою для стратегії сталого розвитку, зокрема й у туризмі.

Пропонуємо стратегію підвищення туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку (Стратегія «Зелений горизонт»), що фокусується на впровадженні конкретних ресурсоощадних та соціально відповідальних заходів. Основні етапи цієї стратегії:

Етап 1. Формування стратегічних напрямків стратегії підвищення туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку. На цьому етапі визначаємо, які основні аспекти сталого розвитку туристичної галузі є визначальними для підвищення туристичної привабливості України, враховуючи її природний та інноваційно-інвестиційний екологічний потенціал, а результати зведемо у табл. 1.

Таблиця 1

**Основні пріоритети стратегії підвищення туристичної
привабливості України на засадах сталого розвитку**

Напрямок сталого розвитку туризму	Стратегічні пріоритети	Цілі
Екологічна стійкість	Ресурсоощадність та еко-брендинг	Мінімізація негативного впливу на природні ресурси та перетворення природної унікальності на конкурентну перевагу
Економічна ефективність	Інноваційна диверсифікація	Створення нових, високомаржинальних та ресурсоощадних туристичних продуктів і підвищення ефективності використання наявних активів
Соціальна відповідальність	Розвиток громад та якість послуг	Підвищення якості туристичних послуг, залучення місцевих громад та збереження культурної спадщини

Джерело: авторська розробка.

Етап 2. Впровадження конкретних заходів стратегії підвищення туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку (операційний план). На цьому етапі визначаємо перелік конкретних заходів, які необхідно впровадити для досягнення цілей запропонованої стратегії (табл. 2).

Таблиця 2

**План запровадження заходів для досягнення цілей стратегії підвищення
туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку**

Заходи	Зміст та механізм впровадження	Очікуваний результат
1	2	3
А. Заходи щодо екологічної стійкості (ресурсоощадність)		
А.1. Еко-сертифікація	Розробка та впровадження національної системи «Зелена зірка» або адаптація міжнародних стандартів (наприклад, Green Key) для готелів та санаторіїв. Надання податкових пільг для сертифікованих об'єктів	Зменшення споживання енергії та води на 15–20 % у еко-сертифікованих закладах. Покращення іміджу України як еко-напряму
А.2. Управління відходами	Впровадження обов'язкового роздільного збору сміття та компостування органічних відходів в засобах розміщення туристів та у парках. Стимулювання переходу на багаторазове використання (заборона одноразового пластику)	Зменшення обсягів сміття, що вивозиться на полігони. Збереження чистоти рекреаційних зон

1	2	3
А.3. Моніторинг ресурсів	Встановлення автоматизованих систем моніторингу споживання води та енергії на великих туристичних об'єктах та в санаторно-курортних комплексах	Ідентифікація та усунення випадків перевитрат ресурсів, підвищення енергоефективності
Б. Заходи щодо економічної ефективності (інноваційна диверсифікація)		
Б.1. Розвиток інноваційного туризму	Створення пілотних туристичних хабів (наприклад, Карпатський кластер біотуризму, Подільський кластер гастротуризму) на базі місцевих унікальних ресурсів. Використання ІТ-технологій для персоналізованого туризму	Створення нових робочих місць та збільшення середнього чека туриста за рахунок пропозиції унікальних продуктів
Б.2. Схема фінансування сталого розвитку туризму	Запровадження «зелених кредитів» для туристичного бізнесу на модернізацію інфраструктури (сонячні панелі, теплові насоси, водозберігаюче обладнання)	Прискорення реновації застарілої санаторно-курортної бази, засобів розміщення туристів та підвищення їх конкурентоспроможності
Б.3. Підтримка локальних ланцюгів постачання	Встановлення вимог для санаторіїв та готелів щодо збільшення частки закупівлі продовольства та сувенірів у місцевих малих та середніх підприємств (МСП)	Збільшення економічного ефекту від туризму для регіонального господарства
В. Заходи у сфері соціальної відповідальності (розвиток громад та якість життя)		
В.1. Навчання та підвищення кваліфікації	Запровадження обов'язкових освітніх програм для персоналу з питань ресурсоощадності та стандартів гостинності, рекомендованих ВООЗ (у контексті оздоровлення)	Підвищення якості обслуговування та формування ресурсоощадної культури
В.2. Співпраця з громадами	Створення механізмів партнерства «туристичний бізнес – громада» (наприклад, через місцеві туристичні організації). Залучення мешканців до планування розвитку територій	Зменшення соціального напруження та збільшення підтримки туризму серед місцевого населення
В.3. Доступність та інклюзивність	Впровадження стандартів безбар'єрного туризму (адаптація інфраструктури, інформації та послуг) для людей з інвалідністю та літніх людей, що відповідає соціальному вектору ВООЗ	Розширення цільової аудиторії та підвищення соціальної відповідальності в галузі

Джерело: авторська розробка.

Етап 3 – формулювання ефектів від запровадження заходів стратегії підвищення туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку. Для аналізування досягнення поставлених цілей, зокрема: покращення показників туристичної діяльності в Україні, отримання різних видів ефектів в результаті вживання ресурсоощадних заходів у туристичній галузі країни сформуємо табл. 3.

Комплексні очікувані результати від запровадження заходів стратегії підвищення туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку: екологічна стійкість та ресурсоефективність: зменшення ресурсоспоживання:

досягнення конкретного зменшення споживання енергії та води (орієнтовно на 15–20 %) у екологічно сертифікованих об'єктах; очищення рекреаційних зон: зменшення обсягів сміття, що вивозиться на полігони, та збереження чистоти туристичних і санаторно-курортних зон завдяки обов'язковому роздільному збору та компостуванню; підвищення іміджу: покращення міжнародного іміджу України як екологічно свідомого та відповідального туристичного напрямку. Економічна ефективність та диверсифікація: зростання прибутковості: збільшення середніх витрат туриста у місці прибуття та прибутковості галузі завдяки пропозиції інноваційних, унікальних туристичних продуктів (кластерний туризм); модернізація інфраструктури: прискорення реновації застарілої туристичної бази (готелів, санаторіїв) через залучення «зелених кредитів», що підвищує їхню загальну конкурентоспроможність; підтримка місцевої економіки: збільшення економічного мультиплікативного ефекту від туризму для місцевого господарства через обов'язкове або рекомендоване збільшення частки місцевих закупівель. Соціальна відповідальність та якість життя: покращення якості послуг: підвищення якості обслуговування та формування ресурсоощадної культури серед персоналу через обов'язкові освітні програми; соціальна гармонія: зменшення соціального напруження та збільшення підтримки туризму серед місцевого населення завдяки прозорим механізмам співпраці та залученню громад до планування; інклюзивний туризм: розширення цільової аудиторії за рахунок впровадження стандартів безбар'єрного та інклюзивного туризму, що відповідає соціальним векторам розвитку та потребам суспільства.

Таблиця 3

**Ефекти від впровадження від
запровадження заходів стратегії підвищення туристичної
привабливості України на засадах сталого розвитку**

№	Діяльність	Ефекти
1	2	3
1	Економічна	Покращення фінансових результатів через збільшення доходів і мінімізацію виробничих витрат. Досягнення вищої рентабельності підприємств шляхом зниження собівартості продукції. Збільшення прибутковості підприємств та зменшення операційних витрат
2	Туристична	Удосконалення туристичного обслуговування та нарощування спектру доступних туристичних послуг і продуктів. Підвищення стандартів надання туристичних послуг із одночасним впровадженням нових видів туристичних продуктів на ринок
3	Екологічна	Скорочення негативного впливу на довкілля. Екологізація діяльності туристичних підприємств. Покращення охорони навколишнього середовища та зменшення забруднення. Забезпечення екологічної стійкості (або безпеки)
4	Правова	Дотримання вимог законодавства. Регуляторний контроль. Заходи з контролю за відповідністю законодавчим актам

1	2	3
5	Соціальна	Задоволення суспільних потреб та реалізація запитів цільових груп. Спрямованість на потреби та інтереси громадян. Орієнтація на споживача туристичних продуктів і послуг
6	Податкова	Зростання рівня доходів державної та місцевої скарбниці через застосування податкових пільг. Збільшення обсягів бюджетних надходжень в умовах сприятливого (пільгового) податкового клімату. Фіскальна політика, спрямована на зростання бюджетних доходів та надання податкових преференцій

Джерело: авторська розробка.

Впровадження стратегії підвищення туристичної привабливості України на засадах сталого розвитку дасть змогу Україні не лише підвищити свою туристичну привабливість, але й забезпечить довгострокову стійкість галузі, перетворюючи екологічні виклики на економічну ефективність, можливості для інноваційного та соціально відповідального розвитку.

Список використаних джерел

1. Лисюк Т., Семенюк О. Сталий розвиток у сфері туризму і рекреації: інноваційні технології та екологічні підходи. *Економіка та суспільство*. 2025. Вип. 73. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-73-28>.
2. Сенета З. Я. Сучасний стан та перспективи сталого розвитку індустрії туризму в Україні. У кн.: *Forestry Education and Science Current Challenges and Development Prospects* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (23–25 жовт. 2024 р., м. Львів). Львів, 2024. С. 18. DOI: 10.36930/conf150.4.18.
3. Соловій І., Адамовський О., Дубовіч І. Сталий туризм: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 50. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-79>.
4. Шелеметьєва Т. В., Трохимець О. І. Регіональні вектори сталого розвитку туризму південно-східної України: практичний аспект. *Економіка та підприємництво*. 2024. № 4 (134). DOI: <https://doi.org/10.32782/1814-1161/2024-4-6>.
5. Атаманчук З. А. Туризм в Європейському Союзі задля сталого розвитку. *Економіка і організація управління*. 2024. № 2. С. 191–202. DOI: <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2024.2.18>.
6. Костинець В. В. Діджиталізація туризму: сталий розвиток та використання БПЛА. *Actual problems of economics*. 2024. № 4 (274). С. 248–253. DOI: 10.32752/1993-6788-2024-1-274-248-253.
7. Шинкаренко Л., Воропай Н., Шинкаренко А. Цифровізація як чинник сталого розвитку індустрії туризму та гостинності. *Сталий розвиток економіки*. 2025. № 4 (55). С. 389–395. URL: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-55-53>.
8. Нодь О., Бергхауер С. Збалансований регіональний розвиток туризму та готельно-ресторанного бізнесу. *Журнал з менеджменту, економіки та технологій*. 2024. № 2. DOI: 10.69803/3083-6034-2024-2-51.

9. Жупник В., Терлецька Х. Івентивний туризм як чинник сталого розвитку територій. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*. 2025. № 2 (16). С. 146–152. URL: [https://doi.org/10.32782/2708-4949.2\(16\).2025.23](https://doi.org/10.32782/2708-4949.2(16).2025.23).
10. Гапоненко Г., Євтушенко О., Шамара І. Безбар'єрне середовище як передумова сталого розвитку туризму в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2025. Вип. 21. DOI: 10.26565/2310-9513-2025-21-19.
11. Тлумачний словник української мови. *Slovnyk.ua*. URL: <https://slovnyk.ua> (дата звернення: 28.10.2025).
12. World Commission on Environment and Development (WCED). *Our Common Future*. Oxford University Press, 1987. 400 p.
13. Глобальні цілі сталого розвитку. *ПРООН в Україні*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 28.10.2025).
14. Державне агентство розвитку туризму України. <https://www.tourism.gov.ua>.

1.2.

Розвиток механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України

Брищенко Р. О.,

здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,

Киргизький державний технічний
університет імені І. Раззакова, м. Бішкек

Зубков Р. С.,

д-р екон. наук, професор, професор кафедри
підприємництва, управління та адміністрування,

Миколаївський інститут розвитку людини

Університету «Україна», м. Миколаїв

<https://orcid.org/0000-0002-8894-5724>

Залучення інвестицій є одним із найважливіших чинників економічного розвитку будь-якої держави, оскільки інвестиційний капітал забезпечує фінансування модернізації виробництва, впровадження інноваційних технологій, створення нових робочих місць та підвищення конкурентоспроможності національної економіки на світовому ринку. Киргизстан та Україна, як країни з перехідною економікою, стикаються з необхідністю формування ефективних механізмів залучення інвестиційних ресурсів для забезпечення стабільного економічного зростання та подолання структурних дисбалансів у національному господарстві. Розвиток механізмів залучення інвестицій включає комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення нормативно-правової бази, створення сприятливого інвестиційного клімату, реформування фінансового сектору, підвищення прозорості діяльності

державних інституцій та розбудову інфраструктури, необхідної для ефективного функціонування бізнесу. Актуальність дослідження механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України зумовлена необхідністю пошуку шляхів підвищення інвестиційної привабливості цих країн в умовах глобальної конкуренції за капітал, геополітичних викликів та структурних трансформацій світової економіки.

Теоретичні засади інвестиційної привабливості ґрунтуються на розумінні інвестиційної привабливості як комплексної економічної категорії, що характеризує рівень задоволення вимог та очікувань інвесторів стосовно конкретного економічного об'єкта або регіону. Інвестиційна привабливість відображає здатність обраного об'єкта чи проєкту реалізувати інтереси інвесторів – забезпечити максимальний прибуток при мінімальних ризиках вкладення коштів. Вона має двоїсту природу: з одного боку, це суб'єктивна оцінка інвестора на основі його цілей, стратегії, та критеріїв; з іншого – об'єктивні характеристики господарської діяльності, фінансового стану, конкурентоспроможності, перспектив розвитку підприємства чи регіону. Інвестиційна привабливість залежить від сукупності внутрішніх (фінансовий стан, інноваційна діяльність, продукція, ризики) і зовнішніх чинників (політична стабільність, законодавче середовище, інституційна підтримка, інфраструктура) [2].

Ця категорія тісно пов'язана з поняттям інвестиційного клімату, який є ширшим комплексом політичних, соціальних, економічних і правових умов, що впливають на рішення інвесторів. При оцінці інвестиційної привабливості враховують такі критерії, як стабільність і прозорість законодавства, захист прав власності, рівень корупції, податкове навантаження, якість ділового середовища, ринок праці, доступність ресурсів, політична безпека, конкурентоспроможність сфери діяльності і екологічні чинники [1, с. 25].

Особливу увагу в теоретичних засадах приділяють інвестиційним ризикам і їхньому впливу на рішення про вкладення капіталу. Оптимальна інвестиційна привабливість досягається шляхом мінімізації ризиків і максимізації потенційної доходності. Значна роль також належить інноваційній активності, яка підвищує конкурентоспроможність і перспективність об'єкта для інвестицій.

Таким чином, інвестиційна привабливість – це динамічна категорія, яка відображає рівень відповідності конкретного економічного об'єкта, проєкту чи регіону очікуванням інвесторів з позиції їхніх економічних інтересів, ризиків і стратегічних цілей, що становить теоретичну основу для формування й удосконалення механізмів залучення інвестицій.

Аналіз механізмів залучення інвестицій в Україні свідчить про різноманітність та комплексність підходів, що застосовуються для покращення інвестиційного клімату та стимулювання притоку капіталу в національну економіку у 2025 році. Державна політика спрямована на створення прозорих і передбачуваних умов для інвесторів через реформи законодавства, поліпшення інституційної підтримки і активну співпрацю з міжнародними фінансовими інституціями.

Одним із ключових механізмів є законодавче запровадження державно-приватного партнерства (ДПП), що було закріплено у законі від 19 червня 2025 року. Цей закон

значно спрощує процедури взаємодії між державою і приватними інвесторами, забезпечує чіткі правові рамки, що підвищує прозорість і довіру, а також сприяє швидшій реалізації великих інфраструктурних проєктів у стратегічно важливих секторах, таких як енергетика, транспорт, оборонна промисловість.

Український інвестиційний рамковий механізм, запущений у рамках співпраці з Європейським Союзом (Ukraine Investment Framework), передбачає залучення ресурсів у розмірі до 40 млрд євро. Ця ініціатива включає гарантії ризиків, грантові та змішане фінансування, а також технічну допомогу для інвестиційних проєктів. За рахунок цього очікується ефективна стимуляція приватного інвестування, особливо в проєкти, пов'язані з відбудовою країни.

Важливим інструментом залучення інвестицій є механізми підтримки промислових об'єднань та індустріальних парків. Законодавство передбачає пільги у вигляді компенсацій відсоткових ставок за кредитами, звільнення від податку на прибуток за умови реінвестування, податкові пільги на обладнання, підтримку місцевих органів влади у формуванні податкових стимулів. Ці заходи дозволяють значно знизити витрати підприємств і підвищити конкуренцію.

Додатково створені електронні платформи, такі як Advantage Ukraine, надають потенційним інвесторам доступ до повної інформації про інвестиційні можливості, державні програми підтримки та супроводжують процес залучення інвестицій. Співпраця з міжнародними організаціями, такими як Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, забезпечує доступ до системних фінансувань і програми технічної підтримки.

Попри позитивні зрушення, виклики залишаються: складність судової системи, адміністративні бар'єри, корупційні ризики, нестабільність законодавства. Успішність розвитку механізмів залучення інвестицій тісно пов'язана з проведенням структурних реформ у цих сферах та підвищенням рівня захисту прав власності [4].

Отже, механізми залучення інвестицій в Україні 2025 року характеризуються поступовим удосконаленням законодавчої бази, формуванням прозорих і сприятливих умов для бізнесу, активною підтримкою проєктів державно-приватного партнерства і широким інтеграційним співробітництвом з міжнародними фінансовими інституціями. Комплексний підхід до розвитку цих механізмів є одним із головних чинників підвищення інвестиційної привабливості країни та стимулювання стійкого економічного зростання.

Інвестиційний клімат України протягом останніх років демонструє поступове покращення, незважаючи на складну геополітичну ситуацію та збройний конфлікт на території держави. За результатами дослідження Європейської Бізнес Асоціації, проведеного у 2024 році, індекс інвестиційної привабливості України зріс до 2,49 бала з можливих 5, що на 0,05 бала вище показника 2023 року. Важливо відзначити, що 70 відсотків опитаних компаній заявили про наміри продовжувати інвестування в українську економіку, що свідчить про зростання довіри міжнародного бізнесу до перспектив економічного розвитку країни. Основними позитивними факторами, які впливають на інвестиційну привабливість України, бізнес-лідери називають надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, скасування

мит і квот на український експорт, а також транспортний безвіз з ЄС, що значно спрощує логістику та торговельні операції. Додатково необхідно зазначити суттєвий прогрес у цифровізації державних послуг, що знижує бюрократичні бар'єри для інвесторів, та приєднання України до об'єднаної енергосистеми Європейського Союзу, що забезпечує додаткову енергетичну безпеку та стабільність для виробничих підприємств [7].

Разом з тим, притік прямих іноземних інвестицій в Україну у 2024 році скоротився до 3,33 мільярда доларів США, що на 25 відсотків менше показника попереднього року. Основною причиною такого скорочення стало послаблення валютних обмежень Національним банком України, зокрема на виведення дивідендів та транскордонні перекази, що дозволило іноземним інвесторам репатріювати частину отриманих прибутків. Зокрема, 71,6 відсотка від загального обсягу прямих іноземних інвестицій становило реінвестування доходів, отриманих іноземними інвесторами безпосередньо в Україні, що склало 2,38 мільярда доларів, однак порівняно з 2023 роком ця сума зменшилася на 30 відсотків. Загальний обсяг накопичених прямих іноземних інвестицій в Україні на кінець 2024 року становив 54,57 мільярда доларів, що на 17 відсотків нижче рівня 2021 року, тобто останнього року перед повномасштабною збройною агресією. Для порівняння, у Польщі, яка до війни мала приблизно подібну чисельність населення, обсяг накопичених інвестицій у 2023 році склав 335,5 мільярда доларів, що у шість разів перевищує український показник, що свідчить про значний потенціал для залучення інвестицій в українську економіку.

Аналіз механізмів залучення інвестицій у Киргизстані в 2025 році показує, що країна активно впроваджує комплексний підхід до стимулювання інвестиційної діяльності, спрямований на покращення інвестиційного клімату та залучення капіталовкладень у пріоритетні сектори економіки.

Важливою складовою є формування та затвердження урядом переліку перспективних інвестиційних проектів, що охоплюють такі напрямки як енергетика, транспорт і логістика, промисловість, туризм, освоєння природних ресурсів та іригація. До цих проектів належать будівництво залізничної магістралі Китай–Киргизстан–Узбекистан, ГЕС Камбар-Ата-1 і Камбар-Ата-2, інфраструктурні проекти в містах і селах, розвиток туристичних комплексів і створення горнорудних кластерів. Всі ці проекти мають на меті не лише залучення прямих інвестицій, а й створення нових робочих місць та стимулювання довгострокового розвитку регіонів [17].

Законодавча база Киргизстану характеризується ліберальністю в частині захисту прав інвесторів. В країні діють численні двосторонні угоди з понад 20 країнами про взаємну підтримку, заохочення і захист інвестицій. Важливим інструментом є створення вільних економічних зон з податковими та митними пільгами для підприємств, які орієнтуються на експорт. Відсутність жорстких валютних обмежень і сприятлива демографічна структура робочої сили з високим рівнем молоді також стимулюють економічну активність і приваблюють іноземний капітал.

Національне агентство з інвестицій активно підтримує й супроводжує інвестиційні проекти, проводить форуми і залучає партнерів. Приклади реалізованих великих інвестицій включають модернізацію нафтопереробного заводу із залученням китайських інвестицій на суму понад 150 млн доларів, розвиток текстильної промисловості зі створенням тисяч робочих місць і будівництво індустріально-логістичних центрів. Це демонструє прагнення держави перетворити прихід капіталу на каталізатор економічного розвитку.

Таким чином, механізми залучення інвестицій у Киргизстані базуються на державній підтримці перспективних проектів, створенні сприятливих податково-правових умов, широкій міжнародній співпраці, розвитку інфраструктурних проектів і активній роботі інвестиційних агентств. Ця комплексна система стимулювання інвестицій сприяє стабільному зростанню прямих іноземних інвестицій і формує основу для сталого економічного розвитку країни.

Киргизстан, своєю чергою, демонструє стабільне зростання притоку прямих іноземних інвестицій протягом останніх років. У другому кварталі 2025 року приплив прямих іноземних інвестицій в економіку Киргизстану склав 562,7 мільйона доларів, що на 21,7 відсотка більше порівняно з аналогічним періодом попереднього року. За підсумками першого півріччя 2024 року Киргизстан залучив 462,2 мільйона доларів прямих іноземних інвестицій, що на 7,7 відсотка більше показника аналогічного періоду 2023 року. Варто відзначити, що у 2022 році прямі іноземні інвестиції в Киргизстан зросли у 1,9 раза порівняно з попереднім роком, що свідчить про суттєве покращення інвестиційного клімату та зростання привабливості країни для іноземних інвесторів. Переважна частина інвестицій надходить від країн, що не входять до складу Співдружності Незалежних Держав, на частку яких припадає 60,7 відсотка від загального притоку капіталу. Основними країнами-інвесторами залишаються Китай, Росія та Турція, причому інвестиції з Російської Федерації за перше півріччя 2024 року зросли на 24,2 відсотка та перевищили 108,3 мільйона доларів.

Структура інвестицій в економіку Киргизстану демонструє чітку галузеву спрямованість. Найбільший обсяг іноземних інвестицій спрямовується в обробну промисловість, куди у другому кварталі 2025 року надійшло 178,1 мільйона доларів, що становить близько третини від загального притоку капіталу. Друге місце за обсягом інвестицій посідає добувна промисловість, яка отримала 98,2 мільйона доларів, що відображає високий інтерес іноземних компаній до розробки мінеральних ресурсів Киргизстану, зокрема золота та інших корисних копалин. Третю позицію займає фінансове посередництво та страхування з обсягом інвестицій 93,6 мільйона доларів, що свідчить про розвиток фінансового сектору країни. Територіальний розподіл інвестицій демонструє високу концентрацію капіталу у столиці Бішкеку, яка у першому півріччі 2024 року залучила 229,3 мільйона доларів, що становить 49,6 відсотка від загального притоку інвестицій. За столицею слідує Чуйська область з 96,6 мільйона доларів та Джалал-Абадська область з 65,8 мільйона доларів, тоді як на Наринську та Талаську області припадає менше одного відсотка від загального обсягу притоку інвестицій [17].

Механізми залучення прямих іноземних інвестицій в обох країнах включають декілька ключових структурних елементів. По-перше, це суб'єкти інвестування, які функціонують під впливом конкретного бізнес-середовища та приймають рішення на основі аналізу економічних, політичних та правових факторів. По-друге, об'єкти залучення інвестицій, які визначають галузеву та територіальну структуру капіталовкладень. По-третє, інвестиційні проекти, що є основою для конкретних інвестиційних рішень та визначають ефективність використання залучених коштів. По-четверте, форми залучення інвестицій, які включають як прямі інвестиції в основний капітал, так і портфельні інвестиції, реінвестування прибутків та боргові інструменти. Формалізація механізму залучення іноземних інвестицій має на меті вирішення певної низки проблем та перешкод, які не дають можливості іноземним інвесторам вкладати кошти в економіку країни, зокрема недосконалість нормативно-правової бази, відсутність привабливого інвестиційного клімату, політичну нестабільність та геополітичні ризики.

Порівняльний аналіз ключових макроекономічних показників України та Киргизстану за 2024–2025 роки свідчить про суттєві відмінності в масштабах, рівні розвитку та динаміці економік.

В Україні за підсумками 2024 року номінальний ВВП очікується на рівні 7,48 трлн грн з реальним зростанням близько 3,5 %. Індекс споживчих цін (інфляція) прогнозується в межах 5–10 % залежно від місяця, середня номінальна зарплата становитиме понад 20 тис. грн на місяць. Рівень безробіття залишиться високим – близько 17–18 %. Торговельний баланс прогнозується з негативним сальдо близько 40 млрд доларів у 2024 році із тенденцією до покращення у 2025–2026 роках. Українська економіка все ще відчуває наслідки військового конфлікту, що стримує більш високі темпи відновлення. Основною назвою стратегічних цілей є стабілізація макроекономіки, прискорення цифрової трансформації та структурних реформ.

Киргизстан має значно менший номінальний ВВП і економіку за масштабом, але демонструє стабільне зростання з приростами ВВП, що перевищують 5 % у 2024–2025 роках. Зростання інфляції у країні утримується в межах 7–9 %. Рівень безробіття менш фіксований, проте традиційно відносно високий через структурні особливості економіки. Значний акцент у Киргизстані робиться на залучення інвестицій через створення вільних економічних зон, сприятливе податкове законодавство та урядову підтримку пріоритетних проектів. Торговельний баланс більш збалансований у порівнянні з Україною, хоча й залежить від сировинного сектора і зовнішніх ринків.

За даними статистики та прогнозів за 2024–2025 роки, темпи реального зростання ВВП України значно уповільнилися порівняно з попереднім періодом, але залишаються позитивними. У 2024 році темп зростання реального ВВП України становив близько 2,9–3,0 %, що нижче за показник 2023 року (приблизно 5,5 %). Це уповільнення зумовлено погіршенням безпекової ситуації, дефіцитом електроенергії та низькою врожайністю в аграрному секторі. Прогноз на 2025 рік передбачає зростання ВВП у межах 3,0 %, підтримане адаптивністю бізнесу, поступовим покращенням інфраструктури та відбудовою економіки після воєнних руйнувань.

У Киргизстані ж, згідно з сучасними оцінками, темпи реального зростання ВВП у 2024–2025 роках стабільно перевищують 5 %, демонструючи активне економічне зростання. Це підтримується ефективною державною політикою залучення інвестицій, розширенням пріоритетних секторів економіки (енергетика, транспорт, добувна промисловість), а також послабленою податковою і регуляторною політикою. Такий рівень зростання свідчить про відсутність суттєвих економічних потрясінь і більш стабільний внутрішній клімат для бізнесу.

Отже, у період 2024–2025 років Киргизстан показує вищі темпи реального зростання ВВП порівняно з Україною. Водночас слід враховувати різницю в масштабах економік і виклики, з якими стикаються країни – Україна перебуває у процесі відновлення після воєнних дій, тоді як Киргизстан має меншу економіку із стабільним розвитком та спрощеними умовами для інвестування.

Таблиця 1

Темпи зростання ВВП

Країна	2024 (реальне зростання ВВП)	2025 (прогноз)	Особливості
Україна	2,9–3,0 %	~3,0 %	Війна, дефіцит електроенергії, відновлення
Киргизстан	>5 %	>5 %	Стабільне зростання, сприятливий інвестиційний клімат

Цей порівняльний аналіз допомагає зрозуміти різні економічні умови і потенціал обох країн у контексті інвестицій і макроекономічного розвитку.

Таким чином, Україна є економічним гігантом з великим потенціалом, але із суттєвими геополітичними та внутрішніми викликами, які стримують більш інтенсивний розвиток. Киргизстан – це маленька, але зростаюча країна з більш ліберальними умовами для бізнесу і активною урядовою підтримкою, що забезпечує стабільне економічне зростання. Кожна країна має свою стратегічну спрямованість і особливості макроекономічної політики, що визначає їхню інвестиційну привабливість і перспективи розвитку.

Для України основними перешкодами на шляху залучення інвестицій залишаються недосконалість судової системи, високий рівень корупції, нестабільність законодавства та складність адміністративних процедур. Незважаючи на те, що країна провела низку важливих реформ, включаючи створення антикорупційних органів, запровадження електронного декларування доходів державних службовців та цифровізацію державних послуг, інвестори все ще висловлюють занепокоєння щодо захисту прав власності та можливості ефективного вирішення комерційних спорів через судову систему. Важливим кроком у напрямку покращення інвестиційного клімату стало запровадження механізмів державно-приватного партнерства, які дозволяють залучати приватний капітал для реалізації великих інфраструктурних проектів у сферах енергетики, транспорту та комунальних послуг. Додатково, у квітні 2024 року Європейський Союз запустив ініціативу, яка може принести в економіку України десятки мільярдів іноземних інвестицій через механізми фінансової підтримки та гарантування інвестиційних проектів [15].

Киргизстан реалізує комплексну стратегію залучення інвестицій, яка включає створення вільних економічних зон, надання податкових пільг для пріоритетних галузей економіки та спрощення процедур реєстрації підприємств. Уряд країни активно працює над покращенням бізнес-середовища через реформи, спрямовані на спрощення процедур реєстрації бізнесу та оподаткування, що робить Киргизстан привабливим напрямком для інвестицій з близького та далекого зарубіжжя. Важливою перевагою Киргизстану є низькі податкові ставки: податок на прибуток становить 10 відсотків, податок на доходи фізичних осіб також 10 відсотків, а ставка податку на додану вартість дорівнює 12 відсоткам. Крім того, у країні відсутні обмеження щодо ввезення та вивезення іноземної валюти, що створює додаткові зручності для іноземних інвесторів. Стратегічне географічне розташування Киргизстану в центрі Центральної Азії робить країну важливим транзитним вузлом для торгівлі між Китаєм та країнами Південної Азії, що відкриває можливості для логістичних та торговельних операцій [17].

Для обох країн важливим напрямком розвитку механізмів залучення інвестицій є створення спеціалізованих інституцій для координації інвестиційної діяльності. В Україні функціонує Офіс залучення та підтримки інвестицій UkraineInvest, який надає інформаційну підтримку потенційним інвесторам, допомагає у пошуку інвестиційних можливостей та супроводжує реалізацію інвестиційних проектів. У Киргизстані діє Національне агентство з інвестицій, яке виконує аналогічні функції та активно просуває інвестиційні можливості країни на міжнародних форумах та бізнес-самітах. Обидві країни приділяють увагу розвитку малого та середнього бізнесу через створення спеціалізованих фондів підтримки, надання пільгових кредитів та грантів для стартапів. Зокрема, Російсько-Киргизський фонд розвитку підтримав близько 3,5 тисячі проектів, виділивши на їх реалізацію 750 мільйонів доларів, що суттєво сприяло розвитку малого та середнього підприємництва у країні.

Ключовими напрямками вдосконалення механізмів залучення інвестицій для України є реформа судової системи, забезпечення незалежного та прозорого судочинства, посилення боротьби з корупцією, забезпечення верховенства права, зменшення адміністративних бар'єрів через дерегуляцію та спрощення процедур реєстрації бізнесу, підтримка інновацій через створення сприятливих умов для розвитку стартапів та фінансування наукових досліджень, а також розвиток публічно-приватного партнерства для реалізації масштабних інфраструктурних проектів. Для Киргизстану пріоритетними напрямками є покращення інвестиційного клімату в регіонах поза межами столиці, розвиток транспортної та енергетичної інфраструктури, диверсифікація економіки через зменшення залежності від добувної промисловості та переказів трудових мігрантів, а також підвищення якості державного управління та забезпечення політичної стабільності.

Порівняльний аналіз механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України показує, що обидві країни стикаються з подібними викликами, пов'язаними з необхідністю підвищення прозорості діяльності

державних органів, боротьби з корупцією, вдосконалення законодавства та розбудови інфраструктури. Водночас, кожна з країн має свої специфічні переваги та недоліки у створенні сприятливого інвестиційного середовища. Україна володіє більш розвиненою промисловою базою, висококваліфікованою робочою силою, вигідним географічним розташуванням та потужним аграрним сектором, однак стикається з серйозними викликами, пов'язаними з воєнним конфліктом, руйнуванням інфраструктури та необхідністю післявоєнного відновлення. Киргизстан має менший розмір економіки, але демонструє більш стабільне зростання притоку інвестицій, нижчі податкові ставки та активну підтримку з боку міжнародних партнерів, особливо Російської Федерації та Китаю.

Важливим аспектом розвитку механізмів залучення інвестицій є інтеграція обох країн у міжнародні торговельні та фінансові структури. Україна активно рухається у напрямку європейської інтеграції, що створює додаткові можливості для залучення європейського капіталу та трансферу технологій, а також доступ до європейського ринку для українських товарів та послуг. Киргизстан є членом Євразійського економічного союзу, що забезпечує вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили в межах союзу та створює додаткові можливості для залучення інвестицій з країн-членів організації. Обидві країни є членами Світової організації торгівлі, що гарантує дотримання міжнародних торговельних правил та створює додаткові гарантії для іноземних інвесторів.

Порівнюючи обидві країни, можна визначити основні відмінності: Україна володіє більшим економічним потенціалом, розвиненою промисловістю та інноваційним сектором, а також має стратегічну інтеграцію з Європою. Водночас вона стикається з серйозними геополітичними та внутрішніми викликами. Киргизстан, хоч і менший за розміром та економікою, пропонує ліберальні умови для бізнесу, стабільність і активну політику залучення інвестицій із країн Азії, що робить її привабливою для інвесторів у регіоні.

Отже, механізми залучення інвестицій в Україні є більш комплексними і орієнтованими на великі інфраструктурні та інноваційні проекти, тоді як Киргизстан фокусується на спрощенні податково-правової бази, запровадженні пільг та стимулюванні окремих пріоритетних галузей. В обох країнах важливу роль грає державна підтримка та партнерство з міжнародними фінансовими організаціями для зміцнення інвестиційної привабливості і забезпечення сталого розвитку економік.

Стратегічні напрями вдосконалення інвестиційних механізмів в Україні включають комплекс реформ та ініціатив, спрямованих на покращення інвестиційного клімату та залучення капіталу для сталого економічного розвитку. Основними напрямами є:

1. Реформа судової системи, спрямована на забезпечення прозорості, незалежності та ефективного захисту прав інвесторів, що підвищує довіру до інвестиційного середовища.

2. Зменшення адміністративних бар'єрів через дерегуляцію, цифровізацію державних послуг і спрощення процедур реєстрації бізнесу, що суттєво полегшує доступ підприємців до ринку.

3. Підтримка інноваційного підприємництва, розвиток стартапів, фінансування наукових досліджень і залучення міжнародних інноваційних центрів для технологічного прориву.

4. Активне впровадження та розвиток публічно-приватного партнерства (ДПП), що дає змогу об'єднувати державні та приватні ресурси для реалізації масштабних інфраструктурних, освітніх та соціальних проєктів.

5. Реалізація національної стратегії збільшення прямих іноземних інвестицій, включаючи сприяння в залученні інвестиційних потоків через гарантії ризиків, грантове та змішане фінансування, а також технічну допомогу.

6. Активна міжнародна співпраця, інтеграція в європейські ринки та залучення партнерів із ЄС для підтримки інвестиційних проєктів, зокрема у рамках Ukraine Investment Framework, що передбачає до 40 млрд євро інвестицій.

Ці напрями створюють комплексну базу для покращення інвестиційного клімату України та стимулюють приплив як прямих іноземних, так і внутрішніх інвестицій. Успіх реалізації цих заходів залежить від ефективної координації дій держави, бізнес-спільноти та громадянського суспільства.

Перспективи розвитку механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України пов'язані з послідовною реалізацією структурних реформ, спрямованих на покращення бізнес-клімату, підвищення ефективності державного управління, розбудову інфраструктури та розвиток людського капіталу. Для України ключовим фактором буде успішне завершення воєнного конфлікту та початок масштабного процесу відновлення, який може залучити значні обсяги міжнародних інвестицій у відбудову зруйнованої інфраструктури, модернізацію промисловості та розвиток високотехнологічних галузей. Для Киргизстану важливим буде продовження економічних реформ, диверсифікація економіки, розвиток переробної промисловості та сектору послуг, а також покращення якості державного управління та забезпечення політичної стабільності.

Таким чином, розвиток механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України вимагає комплексного системного підходу, який включає вдосконалення нормативно-правової бази, створення сприятливого інвестиційного клімату через зниження адміністративних бар'єрів та боротьбу з корупцією, розбудову інфраструктури, розвиток фінансового сектору, підтримку інноваційного підприємства та малого і середнього бізнесу, а також активну співпрацю з міжнародними фінансовими організаціями та стратегічними партнерами. Успішна реалізація цих заходів дозволить обом країнам суттєво підвищити свою інвестиційну привабливість, забезпечити стійкий приплив іноземного та внутрішнього капіталу, що створить передумови для довгострокового економічного зростання, структурної модернізації економіки, створення нових робочих місць та підвищення рівня життя населення.

Список використаних джерел

1. Бондаренко В. П. Інвестиційний клімат України: проблеми та шляхи вдосконалення. *Економіка України*. 2020. № 4. С. 25–34.

2. Зубков Р. С., Завгородній А. В., Долинська О. О. Основні фактори впливу на продовольчу безпеку економіки регіону. *Вісник ХНАУ. Серія «Економічні науки»*. 2020. № 3. С. 304–316.
3. Зубков Р. С. Маркетингова складова комплексної оцінки інвестиційної привабливості Миколаївського регіону. *Бізнес-навігатор*. 2012. № 1. С. 189–194.
4. Зубков Р. С. Сучасний стан та особливості інвестиційно-інноваційної діяльності підприємств Причорноморського регіону України. *Економіка та держава*. 2016. № 12. С. 32–33.
5. Іваненко О. О. Механізми стимулювання прямих іноземних інвестицій в Україні. *Маркетинг і менеджмент*. 2023. № 2. С. 67–76.
6. Камушков О. С., Ткач В. О., Язіна В. А. Інновації світового готельного господарства. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 48-2. <https://doi.org/10.32843/bses.48-39>.
7. Китайчук Т. Інвестиційна привабливість: теоретичний аналіз та впливові фактори. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 54. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-65>.
8. Ковтун Н. Теоретичні засади інвестиційного процесу та інвестиційної діяльності: співвідношення основних понять та категорій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2008. № 101. С. 25–29.
9. Криклива М. О. Методи оцінки ефективності інвестицій в сучасних умовах ведення бізнесу. *Молодий вчений*. 2019. № 1 (65). С. 216–218.
10. Молдокматова Н. С. Роль механізмів залучення інвестицій у розвиток економіки Киргизстану. *Журнал економічних досліджень*. 2022. № 3. С. 45–52.
11. Мороз О. С. Розвиток інвестиційної діяльності в Україні в умовах економічної кризи 2020 року. *Економічний простір*. 2020. № 154. С. 46–50.
12. Нестерова С. В. Методи оцінки ефективності інвестицій: сутність та характеристики. *Економіка і суспільство*. 2018. № 19. С. 1105–1110.
13. Петров С. М. Державне регулювання інвестиційної діяльності в умовах реформ. *Вісник Національного університету*. 2021. № 1. С. 10–18.
14. Різник Д. В. Інвестиційна діяльність в Україні після повномасштабного вторгнення в Україну. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. С. 2524–2572.
15. Стеценко Н. К. Проблеми та перспективи розвитку інвестиційної діяльності в Україні. *Науковий вісник*. 2023. № 9. С. 112–120.
16. Стецюк П. А., Корсаков Д. О. Методичні особливості аналізу альтернативних інвестиційних проєктів. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2019. № 4 (30). С. 14–21.
17. Турдубаєв Б. Б. Особливості інвестиційного процесу в економіці Киргизстану. *Економіка і держава*. 2024. № 5. С. 92–100.
18. Уразалієв Р. М., Васильців Т. Г. Узагальнення концептуальних основ економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21 (2). С. 153–158.
19. Хопчан В. М. Проблема методології аналізу інвестиційних рішень та визначення критеріїв ефективності інвестицій. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6002>.

1.3.

Міжнародні стандарти бюджетування як стратегічний базис підвищення ефективності фінансового менеджменту українських підприємств

Головко О. Г.,

*канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
банківського бізнесу та фінансових технологій,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0001-6502-4562>*

Орехова К. В.,

*канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
банківського бізнесу та фінансових технологій,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0003-0214-2750>*

Гнип Н. О.,

*канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
банківського бізнесу та фінансових технологій,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0002-0856-9619>*

Бюджетування посідає провідне місце в системі стратегічного управління підприємством, виконуючи функції планування, контролю, аналізу та прогнозування фінансових результатів. В умовах нестабільності глобальної економіки, воєнних викликів і цифрової трансформації бізнес-середовища воно постає не лише інструментом поточного планування, а й стратегічним базисом забезпечення фінансової стійкості, конкурентоспроможності та адаптивності підприємств. Застосування міжнародних стандартів управління фінансами – зокрема принципів IFRS, ISO 9001:2015, ISO 44001:2017, а також вимог Європейської системи фінансової звітності (ESRS) – формує уніфіковане методологічне середовище для прийняття ефективних управлінських рішень і забезпечення прозорості фінансових потоків.

У сучасній науковій парадигмі бюджетування розглядається як комплексна управлінська концепція, що поєднує планування, контроль, аналіз і мотивацію персоналу. Воно інтегрує фінансові та нефінансові цілі, забезпечуючи стратегічну узгодженість ресурсів, результатів і ризиків. Завдяки цьому бюджетування дедалі частіше виступає механізмом синхронізації фінансових потоків у межах корпоративної стратегії, перетворюючись на інструмент прогнозування та запобігання ризикам у турбулентному середовищі.

Поняття «бюджет» у сучасному фінансовому менеджменті вийшло за межі традиційного трактування як статичного фінансового плану. Нині воно охоплює повний управлінський цикл – від розроблення й погодження бюджетів до їх

реалізації, моніторингу та коригування. У практиці європейських і українських компаній бюджетування поєднується з функціями контролінгу, комплаєнсу, ризик-менеджменту й аналітичного прогнозування. Зокрема, дедалі ширше застосовуються підходи Data-driven management, коли фінансове планування ґрунтується на аналітиці великих даних, цифрових моделях прогнозування та сценарному аналізі.

Концепція бюджетування пройшла складний еволюційний шлях – від простого інструмента фінансового планування до комплексного стратегічного механізму управління ефективністю підприємства. Перший етап розвитку (1970–1980 рр.) пов’язаний із формуванням системного підходу до управління, започаткованого ідеями Р. Акоффа, який обґрунтував взаємозв’язок цілей, ресурсів і результатів діяльності. Другий етап (1980–1988 рр.) характеризувався становленням фінансового менеджменту як бази бюджетного планування, орієнтованого на забезпечення фінансової збалансованості, оптимізацію витрат і підвищення дисципліни використання ресурсів. Третій етап (1988–1998 рр.) позначився інтеграцією бюджетування у систему контролінгу (праці Р. Манна та Е. Майєра), що надало процесу гнучкості, аналітичної глибини та орієнтації на результативність управлінських рішень. Четвертий етап (з 1998 р. до сьогодення) відображає цифрову трансформацію фінансового менеджменту, коли бюджетування перетворюється на стратегічний інструмент управління ефективністю підприємства. У цей період поширюються концепції Beyond Budgeting, Rolling Forecasting, а також гібридні моделі, що поєднують класичні принципи фінансового планування з аналітикою великих даних, цифровими технологіями прогнозування та ESG-принципами корпоративного управління.

Еволюція концепції бюджетування засвідчує перехід від формального складання фінансових планів до побудови інтегрованих систем управління вартістю, які відповідають вимогам міжнародних стандартів, сприяють стратегічній стійкості підприємств і підвищують їхню конкурентоспроможність у глобальному середовищі. З метою поглиблення теоретичного осмислення цього процесу узагальнено підходи науковців до трактування сутності бюджетування, які відображають зміни у його змісті, функціях та управлінських акцентах. Оцінку сучасних підходів до визначення сутності бюджетування наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Сучасні підходи до визначення сутності бюджетування

Джерело	Сутність	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
Байлова О. О. [1]	Бюджетування – це процес розроблення планових бюджетів, що об’єднують фінансові плани підприємства в єдину систему управління.	Дає змогу систематизувати управлінські рішення та координувати діяльність підрозділів.	Розглядає бюджетування лише як етап планування без контролю й аналізу.
Близнюк К. О. [2]	Визначає бюджетування як інструмент фінансового планування зовнішньоекономічних витрат.	Орієнтація на ефективність використання ресурсів і планування валютних ризиків.	Обмежена стратегічна перспектива, переважно короткостроковий горизонт.

1	2	3	4
Бондарчук О. М., Астаф'єва К. О. [3]	Розглядають бюджетування як HR-інструмент управління персоналом і фінансовим плануванням трудових ресурсів.	Сприяє прозорості кадрових витрат, ефективності оплати праці.	Недостатньо враховано стратегічні фінансові показники підприємства.
Виговська Н. Г., Полчанов А. Ю., Довгалюк В. В. [4]	Трактують бюджетування як механізм розподілу коштів на розвідку й оцінку запасів корисних копалин.	Забезпечує ресурсну збалансованість і підзвітність у галузевому бюджетуванні.	Низька гнучкість системи за умов зміни цінової кон'юнктури.
Гринчишин Я. М., Пилат М. В. [5]	Бюджетування – це напрям удосконалення управління діяльністю підприємств.	Орієнтація на результативність і фінансову дисципліну.	Потребує інтеграції з цифровими технологіями та контролінгом.
Гузар Б. С., Пташник С. А., Улянич Ю. В. [6]	Бюджетування визначається як інструмент організації фінансового контролінгу.	Підвищує прозорість і керованість фінансових потоків.	Вимагає високої кваліфікації персоналу та уніфікованих стандартів.
Жибер Т. В., Тимченко О. М. [9]	Розглядають бюджетування як елемент інституціональної системи управління підприємством.	Підкреслює методологічну глибину, узгодженість із сучасними стандартами.	Не враховано вплив цифровізації на бюджетний процес.
Козарезенко Л. В. [13]	Формує підхід до «зеленого» бюджетування на засадах сталого розвитку.	Поєднує фінансове планування з екологічними та соціальними пріоритетами.	Високі вимоги до нефінансової звітності (ESG, GRI).
Рудик Н. В. [17]	Розглядає програмно-цільове бюджетування як інструмент сталого розвитку громад.	Орієнтація на стратегічні результати, підзвітність і ефективність використання коштів.	Обмежене застосування у приватному секторі.
Багацька К., Блакита Г. [21]	Визначають бюджетне фінансування як чинник підвищення ефективності діяльності комунальних підприємств.	Дає змогу оцінити вплив бюджету на результативність.	Вузька сфера застосування – лише муніципальні підприємства.
Фоміна О. [22]	Розглядає баланс-бюджетування як механізм оптимізації фінансових потоків в агробізнесі.	Забезпечує узгодження доходів і витрат, баланс між операційними сегментами.	Обмежене використання у високотехнологічних галузях.

Джерело: розроблено на основі узагальнення сучасних наукових підходів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 13; 17; 21; 22].

У сучасній економічній науці сформувалася система різних концептуальних підходів до розкриття змісту поняття «бюджетування», яка відображає поступову трансформацію фінансового менеджменту – від планово-облікових систем до стратегічного управління, заснованого на цифрових технологіях та міжнародних стандартах.

Перша концепція, представлена у працях О. Байлової [1], К. Близнюк [2], а також Н. Виговської, А. Полчанова, В. Довгалюка [4], трактує бюджетування як процес розроблення, узгодження й реалізації фінансових планів підприємства. Такий підхід належить до класичних і відображає традиційні принципи фінансового планування. Його беззаперечною перевагою є підвищення узгодженості управлінських рішень і формалізація взаємодії між структурними підрозділами. Водночас недоліком є звужене розуміння бюджетування лише як технічної процедури складання кошторисів без урахування аспектів контролю, аналізу та адаптації до змін зовнішнього середовища.

Друга група дослідників – Я. Гринчишин, М. Пилат [5], Б. Гузар, С. Пташник, Ю. Улянич [6], Т. Жибер, О. Тимченко [9], Л. Козарезенко [13] – розглядає бюджетування як інтегровану управлінську технологію, що поєднує планування, облік і контроль фінансових потоків. Цей підхід є системним і охоплює повний управлінський цикл – від постановки цілей до оцінювання результатів діяльності. Його ключова перевага полягає у забезпеченні прозорості фінансової інформації та підвищенні ефективності управління. Недоліком є недостатня увага до стратегічного, соціального та екологічного вимірів бюджетування, а також до принципів ESG і цифрової аналітики.

Третій підхід, який розвивають І. Свідерська, О. Юркевич [18], К. Багацька, Г. Блакита [21], О. Фоміна [22], базується на концепції цифрово-аналітичного бюджетування. У межах цього напрямку бюджетування розглядається як динамічна система управління, що спирається на аналітичні інструменти Big Data, Business Intelligence та AI-технології. Такий формат управління забезпечує гнучкість, точність прогнозів і швидку реакцію на ризики. Основним викликом залишається потреба у високій цифровій зрілості підприємств, інвестиціях у технології та підготовці персоналу для роботи з інтелектуальними системами.

Четверта наукова позиція, представлена у працях Н. Рудик [17], Т. Майорової, Т. Жибер [14], М. Карпушенко, О. Карпушенко [12], розглядає бюджетування як стратегічний інструмент управління фінансовою безпекою та сталим розвитком підприємства. Цей підхід базується на стандартах IFRS, ISO 9001, ESRS, а також принципах ESG-менеджменту. Він спрямований на інтеграцію бюджетного процесу з ризик-менеджментом, корпоративною стійкістю, цифровізацією та підзвітністю, що відповідає викликам глобальної економіки.

Узагальнення наукових позицій свідчить, що бюджетування еволюціонувало з інструмента планово-облікової діяльності у комплексну стратегічну технологію управління, яка забезпечує: взаємопов'язане функціонування процесів планування, прогнозування, контролю та аналізу; підвищення фінансової гнучкості та стійкості у

кризових умовах; формування єдиного цифрового інформаційного простору управління; посилення фінансової дисципліни, прозорості та дотримання комплаєнс-вимог; гармонізацію економічних, соціальних і екологічних цілей розвитку.

Отже, сучасне бюджетування виступає інтегрованим, безперервним і стратегічно орієнтованим процесом управління фінансовими ресурсами, який поєднує планування, моніторинг, прогнозування та контроль для підвищення ефективності, стабільності й конкурентоспроможності підприємств у цифровій економіці, в умовах воєнно-економічних викликів та глобальної конкуренції.

Сучасна еволюція підходів до бюджетування демонструє поступову трансформацію його змісту – від класичного трактування як процесу складання фінансових планів до формування інтегрованих цифрових систем стратегічного управління. Цей процес зумовлений комплексом чинників, серед яких визначальними є: цифровізація економіки, розвиток фінансових технологій (FinTech, AI, Big Data), зростання значення ESG-факторів, а також потреба у зміцненні фінансової безпеки підприємств і їхній адаптації до викликів воєнної та післявоєнної економіки України.

На основі узагальнення сучасних наукових підходів та практичного досвіду виділено три ключові концепції бюджетування, що відображають його теоретичну й методологічну еволюцію: традиційну, як технологію планування, обліку та контролю, як систему стратегічного управління фінансами (табл. 2).

Таблиця 2

Сучасні концепції бюджетування

Концепція	Сутність підходу	Характерні ознаки та сучасні тенденції
Традиційна концепція	Бюджетування визначається як процес складання, узгодження й затвердження фінансових планів підприємства на основі прогнозів доходів і витрат.	Орієнтація на кошторисний підхід, формалізованість і регламентацію витрат. Мета – досягнення запланованих фінансових показників. Низька адаптивність до змін середовища. Використовується переважно для короткострокового планування.
Як технологія планування, обліку та контролю	Розглядає бюджетування як інтегровану управлінську технологію, що поєднує планування, облік, аналіз і контроль фінансових результатів діяльності.	Забезпечує прозорість фінансових потоків, взаємозв'язок планових і фактичних показників, підвищує виконавчу дисципліну. Сучасний тренд – інтеграція з ERP-системами, BI-аналітикою, Big Data і AI-технологіями.
Як система стратегічного управління фінансами	Трактує бюджетування як динамічну, інтегровану систему управління, що поєднує планування, прогнозування, ризик-менеджмент, комплаєнс і стратегічний контроль для досягнення довгострокових цілей.	Характеризується гнучкістю, орієнтацією на результативність, прозорість і принципи сталого розвитку. Спирається на стандарти IFRS, ISO 9001:2015, ISO 44001:2017, ESRS. Використовує моделі Beyond Budgeting, Rolling Forecasting, інструменти ESG-аналітики та фінансової безпеки.

Джерело: розроблено на основі узагальнення сучасних наукових підходів [1; 6; 9; 13; 17; 20; 21; 22].

Як свідчить еволюція теоретичних підходів, бюджетування пройшло шлях від технічного процесу формування кошторисів до стратегічного інструмента управління, який охоплює всі етапи управлінського циклу: планування, реалізацію, контроль, аналіз та мотивацію персоналу.

Сучасне бюджетування вирізняється високим рівнем цифрової інтеграції, аналітичною спрямованістю та здатністю швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища. Його роль у системі управління підприємством постійно зростає завдяки можливості: оптимізувати фінансові потоки й ресурси, підвищувати прозорість і підзвітність управлінських рішень, зменшувати витрати та фінансові ризики, формувати довгострокову фінансову стійкість і конкурентоспроможність.

Таким чином, бюджетування постає не лише як інструмент планово-фінансової діяльності, а як системоутворюючий елемент стратегічного управління фінансовими результатами, що інтегрує економічні, соціальні та екологічні орієнтири розвитку підприємства у відповідності до міжнародних стандартів сталого розвитку.

У XXI ст. транспарентність бюджетного процесу стала одним із ключових критеріїв належного врядування та ефективного управління публічними фінансами. Вона передбачає відкритість і доступність інформації про джерела формування та напрями використання бюджетних коштів, процедури ухвалення рішень і результати реалізації державної політики. Прозорість створює підґрунтя для підзвітності уряду перед громадянами, підвищує рівень суспільної довіри, сприяє зменшенню корупційних ризиків і забезпечує цільове використання фінансових ресурсів.

В умовах цифрової економіки зростає роль міжнародних інституцій, які розробляють універсальні стандарти фіскальної відкритості та індикатори оцінювання ефективності бюджетних систем. Вони формують єдиний методологічний базис для розбудови сучасної системи управління державними фінансами. Особливого значення набули такі ініціативи, як Міжнародний кодекс фіскальної прозорості МВФ (Fiscal Transparency Code, 2023), Принципи бюджетного управління ОЕСР (OECD Principles of Budgetary Governance, 2023), Система оцінювання управління державними фінансами PEFA (2022), Платформа BOOST Світового банку (2021) та Глобальна ініціатива з фіскальної прозорості GIFT (2022) (табл. 3).

Таблиця 3

Міжнародні документи щодо транспарентності бюджетного процесу

Організація / ініціатива	Назва документа	Призначення / основні положення
1	2	3
Міжнародний валютний фонд (МВФ)	Fiscal Transparency Code (оновлено 2023 р.); Fiscal Transparency Manual	Визначає вимоги до відкритості державних фінансів, оприлюднення фіскальних ризиків і звітності. Забезпечує єдині стандарти прозорості та підзвітності для державних органів.
Світовий банк	BOOST Initiative (2021 р.)	Створює глобальну базу відкритих даних державних витрат і дозволяє оцінювати ефективність використання бюджетних ресурсів.

1	2	3
Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)	Best Practices for Budget Transparency (2021); Principles of Budgetary Governance (2023)	Визначають десять принципів прозорого бюджетного управління, серед яких – відкритість даних, незалежний аудит, середньострокове планування, інклюзивність та ефективність.
Глобальна ініціатива з фінансової прозорості (GIFT)	Global Principles on Fiscal Transparency, Participation and Accountability (2022)	Уніфікує міжнародні підходи до фінансової відкритості, стимулює участь громадян у бюджетних процесах і моніторингу державних програм.
Міжнародне партнерство «Відкритий бюджет» (IBP)	Open Budget Survey (щорічний рейтинг)	Оцінює рівень відкритості бюджетів у понад 120 країнах, враховуючи участь громадян і незалежність парламентського контролю.
Європейська комісія / Євростат	EU Public Finance Framework (2024)	Встановлює цифрові стандарти бюджетної звітності в межах ЄС; інтегрує системи <i>Open Spending EU</i> та <i>European Budget Data Portal</i> .
PEFA Secretariat (Public Expenditure and Financial Accountability)	PEFA Framework (оновлено 2022 р.)	Дає змогу оцінювати ефективність управління державними фінансами за 31 індикатором прозорості, підзвітності та фінансової дисципліни.
Міжнародна федерація бухгалтерів (IFAC)	International Public Sector Accounting Standards (IPSAS)	Визначає вимоги до фінансової звітності державного сектору для забезпечення її повноти, достовірності та порівнянності.

Джерело: розроблено на основі узагальнення сучасної фінансово-економічної літератури.

У своїх документах міжнародні організації визначають ключові принципи, яким має відповідати сучасна бюджетна політика: відкритість фінансових даних і можливість громадського доступу до них; достовірність і своєчасність бюджетної звітності; інклюзивність бюджетного процесу через участь громадськості; підзвітність органів влади за прийняті рішення та використання коштів; незалежний аудит як гарантія достовірності звітності; довгострокова фінансова стабільність через прогнозування ризиків і оцінку ефективності державних програм.

Документ ОЕСР «Best Practices for Budget Transparency» визначає базові стандарти складання й оприлюднення бюджетних документів. У ньому наголошується, що бюджет має відображати не лише заплановані доходи та видатки, а й нефінансові показники результативності, оцінку ризиків, обґрунтування рішень і прогноз майбутніх наслідків фінансової політики. Рекомендації «Principles of Budgetary Governance» уточнюють десять принципів, які охоплюють середньострокове планування, відкритість даних, якість прогнозів, відповідальність органів влади, оцінювання ефективності витрат та управління фінансовими ризиками.

Вагомий внесок у формування системи оцінювання бюджетної прозорості зробив Міжнародний валютний фонд, який оновив Кодекс фінансової прозорості з урахуванням сучасних вимог до публічної звітності, державного боргу, ризиків квазісекторів та державних підприємств. Комплементарним інструментом є система PEFA, що дає можливість оцінювати якість управління державними фінансами за єдиними індикаторами.

Світовий банк через ініціативу BOOST забезпечує формування глобальної бази відкритих бюджетних даних, яка дозволяє аналізувати динаміку видатків і результативність державних програм, а також порівнювати країни за рівнем фінансової дисципліни.

Глобальна ініціатива з фінансової прозорості (GIFT) об'єднує провідні міжнародні організації, сприяючи уніфікації підходів до відкритості бюджетів і запровадженню механізмів участі громадян у плануванні видатків. Міжнародне партнерство з відкритого бюджету (Open Budget Partnership) щорічно проводить Open Budget Survey – незалежну оцінку рівня відкритості бюджетів у понад 120 країнах. У Європейському Союзі стандарти прозорості публічних фінансів визначає Європейська комісія в межах EU Public Finance Framework (2024), орієнтованої на цифровізацію бюджетних процесів, автоматизацію звітності та інтеграцію платформ Open Spending EU і European Budget Data Portal.

В Україні імплементація міжнародних стандартів бюджетної відкритості відбувається в межах реформування системи управління державними фінансами, спрямованої на гармонізацію з вимогами ЄС. Сучасна стратегія уряду зорієнтована на цифровізацію бюджетних процедур, підзвітність та участь громадськості у прийнятті рішень.

До основних нормативно-правових актів і державних ініціатив, що забезпечують прозорість бюджетного процесу, належать документи, узагальнені в табл. 4.

Таблиця 4

**Національні документи України щодо
забезпечення прозорості бюджетного процесу**

Нормативно-правовий акт / ініціатива	Рік ухвалення / оновлення	Зміст та значення для підвищення прозорості
1	2	3
Бюджетний кодекс України	2010 (із змінами 2024 р.)	Визначає правові засади функціонування бюджетної системи, розкриття інформації про доходи, видатки та фінансову звітність. Посилено вимоги до оприлюднення бюджетних даних органами влади.
Закон України «Про відкритість використання публічних коштів» № 183-VIII	2015 (ред. 2023 р.)	Забезпечує публічний доступ до даних про всі операції з бюджетними коштами через портал E-data.gov.ua та систему Spending.gov.ua.
Постанова Кабінету міністрів України № 835 «Про відкриті дані»	2015 (оновлено 2023 р.)	Регламентує відкриття державних реєстрів і наборів даних, у тому числі фінансових і бюджетних. Підтримує принцип «відкритих фінансів».

1	2	3
Стратегія реформування системи управління державними фінансами України до 2027 року	2023	Визначає пріоритети цифровізації бюджетних процесів, переходу до середньострокового планування, впровадження міжнародних стандартів звітності (IPSAS, PEFA).
План заходів з реалізації Стратегії економічної безпеки України до 2030 року	2022	Передбачає моніторинг прозорості фінансових потоків, протидію тінізації бюджету, розвиток фінансового контролю й комплаєнсу.
Концепція відкритого бюджету та електронної демократії (Міністерство фінансів України)	2022	Орієнтована на забезпечення доступу громадян до інформації про бюджет у реальному часі, інтеграцію з європейськими цифровими платформами.
Портал «Відкритий бюджет» (openbudget.gov.ua)	2020	Забезпечує візуалізацію державного та місцевих бюджетів, надає можливість моніторингу виконання видатків, залучення громадськості до контролю.
Система електронних закупівель «ProZorro»	2016–2025	Реалізує принципи доброчесності, відкритості та конкуренції у використанні бюджетних коштів. Є частиною глобальної ініціативи Open Contracting Partnership.
Платформа «E-Data / Spending»	2015–2025	Уніфікований ресурс, що забезпечує автоматичне оновлення інформації про транзакції з бюджетних рахунків усіх розпорядників коштів.

Поєднання міжнародних і національних практик формує багаторівневу модель фіскальної прозорості, що охоплює як інституційні стандарти, так і цифрові інструменти відкритого управління. Україна активно імплементує принципи OECD, GIFT і PEFA, розвиваючи електронні платформи E-Data, ProZorro, Openbudget.gov.ua, які забезпечують повний публічний цикл контролю – від планування до моніторингу та звітування.

Така синергія міжнародних і національних стандартів сприяє: підвищенню фінансової дисципліни та довіри громадян; удосконаленню системи державного контролю та аудиту; зміцненню фінансової безпеки держави; реалізації принципів належного врядування та євроінтеграційних зобов'язань України.

Отже, транспарентність бюджетного процесу виступає не лише індикатором демократичності управління, а й стратегічним ресурсом економічної стійкості та суспільної довіри, що визначає якість фінансової політики сучасної держави.

У процесі трансформації системи фінансового менеджменту українських підприємств реалізація міжнародних стандартів бюджетування постає як стратегічний напрям підвищення ефективності управління ресурсами, мінімізації ризиків і забезпечення фінансової безпеки.

У сучасних умовах інтеграції України до європейського економічного простору бюджетування розглядається як універсальний інструмент гармонізації внутрішніх управлінських процедур із вимогами міжнародних стандартів – IFRS, IPSAS, ISO 9001:2015, ISO 31000:2018, ISO 44001:2017, а також ESRS (European Sustainability Reporting Standards) (табл. 5).

Таблиця 5

Етапи реалізації міжнародних стандартів бюджетування

Етап	Зміст реалізації	Результати	Відповідні стандарти
Методологічний	Розроблення політики бюджетування, класифікації витрат, процедур контролю	Формування єдиної системи обліку та фінансового планування	IFRS, IPSAS
Організаційно-технологічний	Створення центрів відповідальності, інтеграція ERP- і BI-систем	Оптимізація ресурсних потоків, прозорість витрат	ISO 9001:2015, ISO 44001:2017
Аналітичний	Впровадження контролінгу, аналіз відхилень, KPI	Підвищення ефективності рішень і якості звітності	ISO 31000:2018, OECD Best Practices
Стратегічний	Врахування ESG-цілей, прогнозування, управління ризиками	Сталий розвиток, фінансова безпека, інвестиційна привабливість	ESRS, IFRS S1/S2

Джерело: розроблено авторами цього дослідження.

Впровадження міжнародних стандартів бюджетування базується на принципах прозорості, підзвітності, адаптивності та стратегічної орієнтованості. Вони формують методологічне підґрунтя для прийняття управлінських рішень на основі достовірних даних і прогнозних моделей.

Ключовим завданням є інтеграція контролінгу, комплаєнсу та ESG-факторів у єдиний управлінський цикл (рис. 1).

Інформаційна основа сучасного бюджетування формується на базі ERP-систем (SAP, Oracle, 1C, BAS), BI-аналітики (Power BI, Tableau) та AI-моделей прогнозування. Використання Big Data і Machine Learning уможливило: автоматичне коригування планових показників; побудову моделей чутливості (sensitivity analysis); оцінку впливу зовнішніх ризиків на фінансовий результат.

Таблиця 6

**Інтеграція функціональних компонентів
системи бюджетування підприємства**

Фінансовий блок	планування доходів і витрат → моніторинг виконання → аналіз відхилень → контроль
Управлінський блок	прогнозування сценаріїв → прийняття рішень → оцінка KPI → коригування стратегій
ESG-блок	енергоефективність → етика → соціальна відповідальність → нефінансова звітність

Джерело: розроблено авторами цього дослідження.

Таким чином, цифрові інструменти забезпечують безперервність бюджетного циклу й підвищують швидкість управлінських рішень (табл. 7).

Таблиця 7

Сучасні інструменти цифрового бюджетування

Інструмент	Призначення	Переваги використання	Відповідність стандартам
Rolling Forecasting	Динамічне оновлення фінансових прогнозів	Підвищує гнучкість і точність планування	IFRS, ISO 31000
Driver-Based Budgeting	Планування на основі ключових драйверів	Визначає впливові чинники витрат	ISO 9001
Zero-Based Budgeting	Формування бюджету «з нуля»	Забезпечує оптимізацію витрат	OECD Principles
ESG-Budgeting	Урахування соціальних і екологічних витрат	Формує сталі пріоритети розвитку	ESRS, GRI Standards

Джерело: розроблено на основі узагальнення сучасних наукових підходів [1; 2; 6; 9; 13; 17; 20; 21; 22].

Результати проведеного дослідження підтверджують, що імплементація міжнародних стандартів у систему бюджетування підприємства виступає визначальним чинником формування сучасної моделі фінансового управління, орієнтованої на стратегічну сталість, прозорість і ефективність.

Запровадження принципів IFRS, ISO, ESRS та OECD сприяє переходу від фрагментарного бюджетного підходу до інтегрованої моделі стратегічного менеджменту, де планування, контроль і оцінювання результативності є взаємопов'язаними елементами єдиного циклу управління.

Насамперед, реалізація міжнародних стандартів забезпечує єдність стратегічних і тактичних цілей управління, коли короткострокові фінансові плани узгоджуються з довгостроковими пріоритетами розвитку підприємства. Такий підхід підвищує узгодженість між бюджетними показниками, інвестиційною політикою та корпоративною стратегією.

По-друге, застосування принципів ISO 31000:2018 дозволяє здійснювати системну оцінку ризиків і результативності діяльності, що є передумовою підвищення фінансової безпеки та запобігання кризовим ситуаціям. Оцінювання ризиків відбувається у взаємозв'язку з ключовими фінансовими драйверами – прибутковістю, ліквідністю, оборотністю капіталу та вартістю ресурсів.

По-третє, відповідно до стандартів OECD та директив Європейського Союзу, формування бюджетів має ґрунтуватися на принципах прозорості й підзвітності, що передбачає відкритість інформації про джерела фінансування, напрями використання ресурсів та результати управлінських рішень. Це сприяє зниженню інформаційної асиметрії, посиленню контролю з боку стейкхолдерів і розвитку культури корпоративної довіри.

По-четверте, інтеграція ESG-принципів у фінансову політику підприємства забезпечує синергію між економічною доцільністю, соціальною відповідальністю та екологічною сталістю. У межах бюджетного процесу це проявляється у формуванні «зелених» і соціально орієнтованих бюджетів, оцінюванні

нефінансових показників результативності, а також у створенні системи мотивації персоналу на засадах корпоративної етики та сталого розвитку.

Крім того, реалізація міжнародних стандартів сприяє підвищенню довіри інвесторів, посиленню репутаційної стабільності підприємства та зростанню його конкурентних переваг на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Таким чином, система бюджетування трансформується у стратегічний механізм, що поєднує фінансовий менеджмент, аналітику, контролінг, ризик-менеджмент і корпоративне управління.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, можна стверджувати, що міжнародні стандарти бюджетування формують нову управлінську парадигму, у межах якої бюджетування виступає не лише інструментом фінансового планування, а й стратегічним ядром системи управління підприємством. Воно забезпечує цілісність процесів планування, прогнозування, моніторингу й оцінювання, формуючи аналітичне середовище для прийняття ефективних управлінських рішень. Основні висновки дослідження такі:

1. Бюджетування трансформувалося з технічного елементу планування у стратегічну систему управління, інтегровану з контролінгом і ризик-менеджментом.
2. Реалізація міжнародних стандартів сприяє підвищенню рівня фінансової безпеки, стабільності та адаптивності підприємств до змін зовнішнього середовища.
3. Використання цифрових платформ і ВІ-аналітики забезпечує автоматизацію бюджетного процесу, підвищує точність розрахунків і швидкість реакції на відхилення показників.
4. Інтеграція ESG-факторів у систему бюджетування формує соціально відповідальну та екологічно сталу модель фінансового розвитку.
5. Формування нової культури фінансового управління, заснованої на принципах прозорості, підзвітності та партнерства зі стейкхолдерами, є ключовою передумовою стійкого економічного зростання України у післякризовий період.

Отже, міжнародні стандарти бюджетування становлять стратегічний базис підвищення ефективності фінансового менеджменту українських підприємств, забезпечуючи перехід до нової якості управління, заснованої на знаннях, цифрових технологіях та принципах сталого розвитку.

Список використаних джерел

1. Байлова О. О. Вдосконалення системи бюджетування на підприємстві. *Ефективна економіка*. 2023. № 7. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.7.54>.
2. Близнюк К. О. Бюджетування зовнішньоекономічних витрат як складова фінансового планування на підприємстві. *Ефективна економіка*. 2023. № 8. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.8.37>.
3. Бондарчук О. М., Астаф'єва К. О., Нікульнікова Г. В., Астаф'єв О. Ю. HR-бюджетування як інструмент управління персоналом. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки*. 2023. Т. 4, № 1. С. 45-51. DOI: <http://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-4-8800>.

4. Виговська Н. Г., Полчанов А. Ю., Довгалюк В. В. Бюджетування видатків на розвідку та оцінку запасів корисних копалин. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 1. С. 5-10. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.1.5>.
5. Гринчишин Я. М., Пилат М. В. Бюджетування як напрям удосконалення системи управління діяльністю сучасних підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 2. С. 53-59. DOI: <http://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.2.53>.
6. Гузар Б. С., Пташник С. А., Улянич Ю. В. Бюджетування як ефективний інструмент організації фінансового контролінгу на підприємствах України. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2023. Т. 102, № 2. С. 167-181. DOI: <http://doi.org/10.32782/2415-8240-2023-102-2-167-181>.
7. Дмитрієва М. М. Партисипативне бюджетування як інструмент фінансування загальної середньої освіти. *Освітня аналітика України*. 2023. № 5. С. 31-46. DOI: <http://doi.org/10.32987/2617-8532-2023-5-31-46>.
8. Довгопол Н. В., Ігуменцева Н. В., Пересада О. В., Краснощок В. І. Парадигма менеджменту інвестиційного проєкту: виклики бюджетування. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. № 12. С. 69-72.
9. Жибер Т. В., Тимченко О. М. Концептуалізація бюджетування в парадигмі інституціоналізму. *Фінанси України*. 2023. № 8. С. 113-128. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.08.113>.
10. Жовновач Р. І., Ковальов Д. Г., Бурлака В. В. Обліково-аналітичне забезпечення антикризового управління сільськогосподарськими підприємствами на засадах бюджетування. *Економічний вісник Донбасу*. 2023. № 2. С. 26-33. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-2\(72\)-26-33](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-2(72)-26-33).
11. Ієрусалимов В. І. Роль гендерного бюджетування у забезпеченні соціально-економічного розвитку суспільства. *Економіка і управління*. 2023. № 4. С. 73-78. DOI: <http://doi.org/10.36919/2312-7812.4.2023.73>.
12. Карпушенко М. Ю., Карпушенко О. О. Особливості бюджетування в ІТ-компаніях. *Бізнес Інформ*. 2023. № 12. С. 271-277. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-12-271-277>.
13. Козарезенко Л. В. Детермінанти реалізації принципів «зеленого» бюджетування. *Економічний вісник університету*. 2023. № 56. С. 174-182. <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2023-56-174-182>.
14. Майорова Т. В., Жибер Т. В. Перспективи бюджетування видатків на вищу освіту України у контексті сталого розвитку. *Ефективна економіка*. 2023. № 5. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.5.18>.
15. Меліхова Т. О., Птіцина Л. А., Трикоз І. В. Удосконалення обліку, оподаткування та контролю заробітної плати з метою проведення бізнес-планування та бюджетування для обліково-аналітичного забезпечення стартапів та розрахунок економічної ефективності її впливу на результати роботи підприємства. *Агросвіт*. 2023. № 24. С. 34-41.
16. Осипенко С. М., Желновач О. О., Писаревський С. В. Застосування методу бюджетування, орієнтованого на результат, в управлінні діяльністю військової

частини. *Чесць і закон*. 2023. № 2. С. 91-96. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2023/2/85/282622>.

17. Рудик Н. В. Програмно-цільове бюджетування на рівні місцевих бюджетів для сталого розвитку громад. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 11. С. 44-51. DOI: <http://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.11.44>.

18. Свідерська І. М., Юркевич О. М. Фінансове прогнозування і бюджетування корпоративних підприємств за умов макроекономічної волатильності. *Ефективна економіка*. 2023. № 8. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.8.10>.

19. Трусова Н. В., Чкан І. О. Розвиток гендерного бюджетування в Україні: інструмент фінансової безпеки в умовах збройного конфлікту. *Бізнес Інформ*. 2023. № 11. С. 266-271. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-11-266-271>.

20. Bagatska K. Criteria for the expediency of municipal-owned enterprises budget support. *Scientia Fructuosa*. 2023. No. 2. Pp. 67-77. DOI: [http://doi.org/10.31617/1.2023\(148\)07](http://doi.org/10.31617/1.2023(148)07).

21. Bagatska K., Blakyta H., Melnychuk O., Pashkuda T., Mishchenko A. The impact of budget financing on the municipal-owned enterprises performance: case of Kyiv City. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2023. No. 3. Pp. 116-126. DOI: <http://doi.org/10.55643/fcaptp.3.50.2023.4060>.

22. Fomina O. Balance budgeting of agribusiness enterprises. *Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*. 2021. No. 6. Pp. 112-121. DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(140\)09](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(140)09).

23. Fomina O., Semenova S., Moshkovska O., Lositska T. Balance sheet budgeting at agricultural enterprises. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2021. No. 4. Pp. 121-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkd_2021_4_15.

24. Harafonova O. I. Strategic approach to mechanism of budgeting in financial planning of agricultural enterprises. *Scientific Bulletin of Polissia*. 2017. Vol. 1, No. 2. Pp. 122-127. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvp_2017_1\(2\)_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvp_2017_1(2)_21).

25. Herasymovych I. A. Budgeting of business processes – the basis of financial engineering and operating activities of an enterprise. *Independent Auditor*. 2015. No. 14. Pp. 54-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Na_2015_14_9.

26. Kuznetsova I., Karpenko Y. The technology of budgeting enterprises with the divisional structure. *Current State of Scientific Research and Technology in Industry*. 2018. No. 1. Pp. 96-102. DOI: <https://doi.org/10.30837/2522-9818.2018.3.096>.

27. Shevtsiv L. Investigation of the mechanism of interrelation between accounting and budgeting in the enterprise management system: the strategic aspect. *Technology Audit and Production Reserves*. 2017. Vol. 6, No. 4. Pp. 39-47. DOI: <https://doi.org/10.15587/2312-8372.2017.119845>.

28. Simakov K., Chernyshova S. Improving the management accounting system through strategic budgeting in an industrial enterprise. *Economic Herald of Donbas*. 2020. No. 4. Pp. 78-84. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-4\(62\)-78-84](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-4(62)-78-84).

29. Офіційний сайт YouControl. URL https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/company_details/39425391.

1.4.

Формування соціально-економічних систем корпорацій: структура ланцюгів вартості автомобільних виробників

Амбарчян М. С.,

канд. екон. наук, доцент,

координатор з розвитку бізнесу,

НЗ «Британська Рада (Україна)», м. Київ

<https://orcid.org/0000-0003-3178-906X>

У результаті стрімкого технологічного поступу людства, глобальні економічні процеси, особливо в корпоративному секторі, стають дедалі більше взаємопов'язаними. Тому, розгалужені структури мультинаціональних корпорацій не дають змоги зацікавленим особам чітко розмежувати їхні внутрішні процеси та діяльність на окремі етапи (постачання ресурсів, виробництво, продажі, розподіл, підтримка після продажу тощо). Уже достатньо популярна практика складання глобальними корпораціями нефінансової (інтегрованої) звітності дозволяє споживачам та зовнішнім користувачам зрозуміти процес створення доданої вартості – процес перетворення потужностей та ресурсів всередині корпорації з метою їхньої подальшої трансформації у готову продукцію, що постачається споживачам.

Процес створення доданої вартості є похідним від поняття «ланцюг вартості», яке було адаптоване для задоволення інформаційних потреб різних користувачів даних, не залучених у внутрішні процеси корпорації. Зазвичай представлений у формі комплексних діаграм і розміщений на початку звітів, процес створення вартості описує не тільки матеріальні та фінансові вхідні та вихідні потоки ресурсів та капіталу, але й корпоративну філософію, цінності, сильні сторони, ключові проблеми, політики управління, стандарти якості та стратегії бізнесу.

Поняття «ланцюг вартості», запропоноване М. Портером у 1985 р., описує повний набір операцій, необхідних для проходження продукту чи послуги через різні фази виробництва, розподілу та остаточної утилізації після використання. У процесі цього руху від однієї фази ланцюга до іншої, продукт чи послуга здобувають додаткову вартість. Таким чином, ланцюг вартості може бути використаний для розщеплення бізнесу на стрижневі види діяльності – це допомагає виявити можливі конкурентні переваги.

Відповідно до М. Портера, ланки ланцюга вартості охоплюють: вхідну логістику; операції; вихідну логістику; маркетинг та продажі; послуги [1]. Необхідність визначення того, які процеси, види діяльності, організації та структури можуть бути застосовані для забезпечення трансформації сировини у готову продукцію призвела до появи теорії мислення в рамках ланцюга вартості.

Розроблена у 1990-х роках, теорія мислення в рамках ланцюга вартості складається з чотирьох стадій:

- відкриття вартості (взаємодія, уява, артикуляція – ідеї створення вартості);
- проектування вартості (концепція, деталізація, тестування – дії направлені на нарощення вартості);

– постачання вартості (фіналізація, доставка, моніторинг – постачання вражень цільовій аудиторії у формі товарів чи послуг);

– захоплення вартості (захоплення щонайбільше можливого обсягу вартості, що супроводжується підтримкою конкурентних переваг та іміджу) [2].

Література останніх десятиліть визначає глобальний ланцюг вартості як набір видів діяльності розподілених на три групи:

1) висхідні види діяльності, що включають проектно-дослідну діяльність та комерціалізацію креативних зусиль;

2) проміжні операції, пов'язані з виробництвом, стандартизованою послугою доставки та іншими повторюваними процесами, у яких комерціалізовані прототипи впроваджені у масове виробництво;

3) низхідні види діяльності, що охоплюють маркетинг, рекламування, управління брендом та обслуговування після продажу [3].

Аналіз ланцюга вартості досліджує вхідний потік трудових ресурсів, технології, стандарти, регулятивні механізми, продукти, процеси та ринки специфічних галузей та міжнародних локацій, дозволяючи отримати цілісне бачення галузей зверху вниз і знизу вгору.

У 21 ст., чотири масштабні тенденції почали розгойдувати існуючу динаміку глобальних ланцюгів вартості:

– раціоналізація;

– переорієнтація на азійські ринки;

– автоматизація та створення виробів за допомогою 3-D друку;

– сервісизація.

Останні дві тенденції базувалися на змінах, запроваджених Індустрією 4.0 [4].

Хоча елементи та етапи ланцюга вартості в теоретичному контексті вже були всебічно вивчені, існує необхідність у визначенні особливостей його структури на підприємствах деяких галузей, зокрема автомобільної.

Для аналізу складу та структури процесу створення вартості автомобільних гігантів було використано річні та інтегровані звіти п'яти глобальних автомобільних брендів – Mazda, Nissan, Suzuki, Saab та Isuzu [5–14]. Автором було обрано саме автомобільну галузь для дослідження процесів створення вартості, тому що, по-перше, ланцюги вартості автовиробників є зазвичай найбільшими та залучають багато супровідних видів діяльності, а по-друге, ці виробники всебічно та прозоро розкривають інформацію про свої управлінські процеси у звітності.

Інформація зі схем та тексту вміщених у зазначеній звітності була оброблена та згрупована автором у формі поданих нижче п'яти таблиць. Ці таблиці містять опис:

1) вхідних потоків капіталу, операцій та вихідних потоків капіталу – у випадку корпорацій Mazda та Nissan;

2) надходжень капіталу, видів бізнес-діяльності, вихідних потоків продукції та вилучення капіталу – у випадку Suzuki;

3) висхідного потоку, операцій та низхідного потоку – у випадку Saab;

4) джерел конкурентноздатності, висхідного потоку, операцій та низхідного потоку та економічних і соціальних цілей, яких необхідно досягнути, – у випадку Isuzu.

У процесі дослідження автором було застосовано наступні наукові методи: узагальнення, порівняння, класифікація, абстрагування та індукція.

Як видно з табл. 1, процес створення вартості Mazda виражений у формі трьох стадій:

- вхідні потоки капіталу як первинні ресурси;
- операції, які охоплюють всі критичні види діяльності, направлені на створення доданої вартості;
- вихідні потоки капіталу – результати, отримані внаслідок того, що готова продукція досягла кінцевого споживача.

Таблиця 1

Процес створення вартості Mazda

Вхідні потоки		Операції	Вихідні потоки	
Капітал	Показники		Категорії	Показники
Фінансовий	Коеф. власного капіталу: 44,2 %	Інженерія та виробництво Формування зв'язків між людьми Сприяння розвитку особистості	Фінансові показники	Чисті продажі (млрд єн): 3826,8
Виробничий	Капітальні витрати: 94,1 млрд єн			Коеф. операційного доходу (%): 3,7
Інтелектуальний	Витрати на дослідження і розробки: 128 млрд єн			Коеф. прибутковості власного капіталу (%): 10,4
Людський	Середній обсяг год. тренінгів на 1 співробітника: 46,5 год./рік			Точка беззбитковості за обсягом (1000 од.): 1000 або менше
Соціальний	Кількість постачальників: 1059 компаній		Нефінансові показники	Викиди парникових газів (1000 t-CO ₂ e): 31389
Натуральний	Споживання енергії: 11707 ТДж			Кількість жінок серед керівників: 65

Джерело: складено та згруповано автором на основі [5].

Управлінці Mazda виділяють шість типів вхідних потоків капіталу: фінансовий, виробничий, інтелектуальний, людський, соціальний, та натуральний капітал. Усі вони вимірюються з використанням всім відомих фінансових коефіцієнтів.

Виконувані операції включають інженерію та виробництво, формування зв'язків між людьми та сприяння розвитку особистості. Варто ще раз підкреслити, що операції складаються не тільки з типових виробничих операцій, а й з діяльності, націленої на розвиток персоналу.

Вихідні потоки описані низкою показників, зокрема чистими продажами, коефіцієнтом операційного доходу, коефіцієнтом прибутковості власного капіталу, обсягом викидів парникових газів та кількістю жінок серед керівників.

Таким чином, опис процесу створення вартості Mazda базується на засадах класичної концепції ланцюга вартості: в цьому описі чітко відокремлені вхідні потоки ресурсів, стадія обробки цих ресурсів та досягнуті результати.

Процес створення вартості Nissan відображений так само, як і відповідний процес Mazda: управлінці Nissan розподілили його на три великі стадії, в межах яких вхідні та вихідні потоки описані з використанням показників (табл. 2).

Таблиця 2

Процес створення вартості Nissan

Вхідний потік	Операції		Вихідний потік	
	Зелена Програма 2030 р.	Соціальна програма 2030 р.	Категорії	Показники
Різноманітність на робочому місці Виробничі потужності Глобальна присутність Різноманітні партнерства	Вуглецева нейтральність життєвого циклу машин	Нові технології для безпечнішого пересування	Збалансований і конкурентний портфель продукції	Модельний ряд електрифікованих авто: 60 % (16 нових моделей)
	Максимізація використання машин за ефективного використання ресурсів	Підтримка прав людини через перевірку доброчесності в межах ланцюга поставок	Технологія інтелектуальних автомобілів	Наступне покоління технологій водіння
	Мінімізація впливу на якість повітря через скорочення викидів вуглецю	Розширення можливостей молоді у громадах	Нові потоки доходів	Потенційний дохід: 2,5 трлн єн Нова екосистема, нові сервіси Управління життєвим циклом
	Скорочення використання води та управління її якістю	Розвиток кваліфікованої та мотивованої робочої сили	Здібності та виробіток кожного співробітника	
			Декарбонізація	Скорочення викидів: -30 % на автомобіль

Джерело: складено та згруповано автором на основі [8].

Стадія операцій Nissan відрізняється від такої стадії у Mazda: операційна діяльність подається у контексті двох стратегічних програм – Зеленої та Соціальної Програм на 2030 р. Обидві програми роблять наголос на впровадженні нових технологій у виробництво для мінімізації шкідливого впливу на природу та створення рішень

для безпечнішого пересування в автомобілях бренду. Просування управління якістю ресурсів лежить в основі Зеленої Програми. У той же час, Соціальна Програма ґрунтується на вирішенні соціальних проблем громад.

Suzuki, як і інші корпорації, генерує капітал на основі вихідних потоків своєї діяльності та реінвестує цей капітал у наступні стадії ділової активності (табл. 3). Процес створення вартості Suzuki відображений у формі ланцюга, що включає 4 ланки. На відміну від попередніх двох автовиробників – Mazda та Nissan – управлінці Suzuki розподіляють третю стадію на два типи вихідних потоків: потоки продуктів і послуг та потоки капіталу (іншими словами – готова продукція та інші створені ресурси).

Помітно вирізняється серед показників, що застосовуються для вимірювання вихідних потоків капіталу, один із вимірників соціального капіталу – коефіцієнт локальних закупівель в Індії. Це свідчить про особливу вагу ринку Індії для бренду Suzuki.

Таблиця 3

Процес створення вартості Suzuki

Вхідні потоки капіталу	Бізнес-діяльність	Вихідні потоки продуктів і послуг	Вихідні потоки капіталу
Фінансовий			Фінансові (операційний прибуток; сума дивідендів)
Інтелектуальний (науково-дослідні роботи)	Економічна підтримка територій, що розвиваються	Автомобілі: 3 млн од.; чисті продажі: 4162,2 млрд єн	Інтелектуальні (кількість патентів)
Виробничий (виробничі потужності)	Створення високоякісної продукції	Мотоцикли: 1,86 млн од.; чисті продажі: 333,2 млрд єн	Виробничі (кількість вироблених од.)
Людський	Формування зручних умов для місцевих громад	Інші машини: чисті продажі: 146,4 млрд єн	Людські (частка жінок серед керівників)
Соціальний (ланцюги поставок)	Внесок у захист довкілля		Соціальні (країни, де Suzuki є номером 1 за ринковою часткою; коеф. локальних закупівель в Індії)
Натуральний (викопне паливо; вода; сировина)			Натуральні (викиди CO ₂ ; відходи)

Джерело: складено та згруповано автором на основі [9].

Табл. 4 окреслює загальний вигляд ланцюга вартості Saab, який охоплює 3 великі фази: висхідну діяльність, операції та низхідну діяльність. На противагу звітам попередніх трьох автовиробників, які окреслювали цілі, програми, стратегії, що будуть впроваджені на кожному етапі створення вартості, управлінці Saab розкривають вже остаточно завершені результати діяльності.

Ланцюг вартості Saab

Висхідний потік	Операції	Низхідний потік
Непрямі постачальники	<i>Ознаки:</i>	Продаж, маркетинг, кооперація
Прямі постачальники	Найбільше виробництво Швеції + 4 стратегічних країни (Велика Британія, США, Німеччина та Австралія)	Кінцевий споживач
<i>Ознаки:</i>		Сервіс, підтримка та утилізація
Глобальна присутність	Необхідність отримання урядових дозволів на виробництво військової амуніції	<i>Ознаки:</i>
80 % прямих постачальників знаходяться в Європі та Північній Америці	Виробництво високотехнологічних товарів	Центри продажів у 30 країнах: постачання продукції у приблизно у 100 країн
Зростаючий ланцюг постачання	Комплектування	Великі контракти
Закупівля підсистем, компонентів та обладнання	Довгі терміни поставок	Експорт обладнання є об'єктом експортного контролю
		Уряди у якості споживачів
		Значні коливання в обсягах продажів з року в рік
		Енергоємна продукція
		Довгострокове сервісне обслуговування

Джерело: складено та згруповано автором на основі [11].

Висхідна діяльність включає непрямих постачальників та прямих постачальників. Їхніми головними ознаками є глобальна присутність, зростаючий ланцюг постачання та закупівлі – процеси, без яких основне виробництво не може функціонувати.

Операції Saab характеризуються наступними ознаками: операції в основних географічних сегментах, виробництво військової амуніції, отримання урядових дозволів, дизайн продукції, комплектування продукції та довгі терміни поставок – тобто, описуються всі процеси від створення продукції до її доставки до споживача.

Низхідна діяльність включає продажі, маркетинг, індустріальну кооперацію, кінцевих споживачів, сервіс, підтримку та утилізацію. Ознаки низхідної діяльності Saab: великі контракти, необхідність експортного контролю, уряди у якості споживачів, значні коливання у обсягах продажів з року в рік, енергоємна продукція та довгострокове сервісне обслуговування.

Група Isuzu створює нову вартість для своїх споживачів та суспільства загалом шляхом впровадження інновацій та розвитку продукції наступного покоління, яка допомагає досягнути вуглецевої нейтральності та розвинути логістику (табл. 5).

Історія створення вартості Isuzu

Джерела конкурентноздатності		Процес створення вартості	Цілі	
Джерела	Показники		Соціальна цінність	Економічна цінність
Потужності для розвитку	Присутність на ринках Японії, АСЕАН, Європи, США та Китаю Витрати на дослідження і розробки – 119,0 млрд єн	<i>Висхідна діяльність:</i> Створення продукції та визначення вимог до якості продукції <i>Операції:</i> Технології та виробничі потужності <i>Низхідна діяльність:</i> Постачання продукції та послуг споживачам; сервісне обслуговування	Безпечне перевезення людей та товарів Захист довкілля та економічний розвиток Підтримка громад та довкілля в надзвичайних ситуаціях	Чисті продажі: 3195,5 млрд єн ROE: 12,1 % Дивіденди: 61,4 млрд
Виробничі потужності	42 виробничих бази у 30 країнах			
Торговельні та сервісні потужності	37 країн та регіонів, де Isuzu займає 1 місце за ринковою часткою 3740 сервісних центрів			
Людські ресурси	23 год. тренінгів на особу			
Фінансовий базис	Коеф. достатності капіталу: 42.9 % Власний капітал: 1308,5 млрд єн			
Відповідальність за довкілля	Управління на основі системи ISO 14001 Досягнення нульового рівня викидів			

Джерело: складено та згруповано автором на основі [13].

Цікаво, що упорядники звіту Isuzu використовують термін, що є нетиповим для позначення свого ланцюга вартості – «історія створення вартості». Скоріш

усього, цим вони підкреслюють, що формування доданої вартості в межах кожного циклу починається у минулому, коли реінвестуються вихідні ресурси попереднього циклу.

Історія створення вартості Isuzu розподілена на три секції: джерела конкурентоздатності, процес створення вартості та цілі, яких необхідно досягнути.

Джерела конкурентоздатності Isuzu є аналогічними капітальним вхідним потокам попередніх чотирьох автовиробників та описують ресурси вкладені у:

А) потужності для розвитку (присутність на ринках Японії, регіону АСЕАН, Японії, Європи, США та Китаю; витрати на дослідження і розробки);

Б) виробничі потужності (кількість виробничих баз; капітальні витрати);

В) торговельні та сервісні потужності (ринкова частка; кількість сервісних центрів);

Г) людські ресурси (навчання співробітників);

Д) фінансовий базис (фінансові показники капіталу);

Е) відповідальність за довкілля (управління на основі системи ISO 14001; досягнення нульового рівня викидів).

Процес створення вартості Isuzu включає три категорії:

– висхідна діяльність (розуміння потреб споживачів та планування продукції наступного покоління; встановлення вимог до якості продукції);

– операції (ефективне поєднання технологій та виробничих потужностей);

– низхідна діяльність (постачання якісної продукції та послуг споживачам; здійснення сервісного обслуговування після продажу для максимізації авторитету бренду).

Цілі Isuzu, яких необхідно досягнути, нагадують капітальні вихідні потоки інших автомобільних брендів – вони описують соціальні та економічні цінності, що мають бути отримані у кінці процесу створення доданої вартості.

Соціальні цінності:

– формування суспільства, у якому люди та товари будуть транспортуватися безпечно;

– балансування між захистом довкілля та економічним розвитком;

– сприяння економічному зростанню в країнах, що розвиваються;

– підтримка громад та довкілля в надзвичайних ситуаціях.

Економічні цінності виражені через фінансові показники чистих продажів, операційного прибутку, дивідендів, коефіцієнту рентабельності власного капіталу тощо.

Отже, здійснене дослідження складу та структури ланцюгів створення вартості автомобільних корпорацій дозволяє зрозуміти, якою мірою відображення ланцюгів вартості у річних звітах цих корпорацій корелює з теоретичними засадами, сформованими у наукових публікаціях економістів різних часів. Розглянувши та порівнявши ланцюги вартості п'яти автомобільних виробників (Mazda, Nissan, Suzuki, Saab та Isuzu, чотири з яких мають японське походження і лише один (Saab) – шведське), можна помітити кілька особливостей процесу створення вартості, характерних саме для автомобільної галузі.

1. Процес створення доданої вартості розподілений на три етапи: капітальні вхідні потоки, операції, капітальні вихідні потоки. У свою чергу, операції можуть складатися із таких трьох компонентів: висхідна діяльність; операції; низхідна діяльність.

2. Капітальні вхідні потоки можуть охоплювати наступні види ресурсів: виробничі, фінансові, людські, інтелектуальні, соціальні (зв'язки з місцевою громадою та з контрагентами в межах ланцюга поставок) та натуральні.

3. Висхідна діяльність на етапі операцій може охоплювати планування продуктової лінійки, встановлення зв'язків з прямим та непрямыми постачальниками, закупівлю необхідного обладнання, компонентів, напівфабрикатів та ін.

4. Операції на етапі операцій можуть включати: виробничий процес, інженерію, нові технології, конструювання виробів, комплектування, контроль якості, розвиток персоналу, отримання дозволів від регулятивних органів, мінімізація впливу на довкілля та ін.

5. Низхідна діяльність на етапі операцій може складатися з продажів, маркетингу, сервісного обслуговування та підтримки, експортного контролю, утилізації тощо.

6. Капітальні вихідні потоки можуть включати виробничі, фінансові, людські, інтелектуальні, соціальні та натуральні результати, іншими словами – ресурси, які можуть бути спожиті та реінвестовані у новий виробничий цикл.

7. Для оцінки обсягу створеної доданої вартості використовуються як кількісні, так і якісні показники.

8. Через усі процеси створення вартості наскрізною лінією іде намагання корпорацій знайти баланс між економічним зростанням та мінімізацією негативного впливу виробництва на довкілля та суспільство.

Таким чином, автомобільна галузь, як жодна інша індустрія, може бути яскравим прикладом логічно організованих та послідовних процесів створення доданої вартості від етапу інвестування початкових ресурсів до етапу споживання готової продукції.

Список використаних джерел

1. Dubey S., Singh R., Singh S. P., Mishra A. H., Singh N. V. A brief study of value chain and supply chain. *Agriculture Development and Economic Transformation in Global Scenario*. 2020. P. 177-183. URL: https://www.researchgate.net/publication/344374264_a_brief_study_of_value_chain_and_supply_chain (дата звернення: 02.10.2025р.).

2. Simatupang T. M., Piboonrungraj P., Williams S. J. The Emergence of Value Chain Thinking. *Journal of Value Chain Management*. 2017. Vol. 8(1), No. 40. URL: <http://courseware.cutm.ac.in/wp-content/uploads/2020/06/value-chain-pdf.pdf> (дата звернення: 02.10.2025р.).

3. Hernández V., Pedersen T. Global Value Chain Configuration: A Review and Research Agenda. *BRQ Business Research Quarterly*. No. 20(2). P. 137-150. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.brq.2016.11.001> (дата звернення: 02.10.2025р.).

4. Frederick St., Bamber P., Brun L., Cho J., Gereffi, G., Lee J. Korea in Global Value Chains: Pathways for Industrial Transformation. 2017. URL: https://www.researchgate.net/profile/Gary-Gereffi/publication/322339389_Korea_in_Global_Value_Chains_Pathways_for_Industrial_Transformation/links/5a54e3dfaca2726c0ff20189/Korea-in-Global-Value-Chains-Pathways-for-Industrial-Transformation.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).

5. Mazda Integrated Report 2023. URL: https://www.mazda.com/globalassets/en/assets/investors/library/annual/files/ir2023e_all.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).

6. Mazda Integrated Report 2024. URL: https://www.mazda.com/content/dam/mazda/corporate/mazda-com/en/pdf/investors/library/integrated-report/ir2024e_all.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).

7. Nissan Sustainability Data Book 2025. URL: https://www.nissan-global.com/en/sustainability/library/sr/2025/assets/pdf/db25_e_all.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).
8. Nissan Integrated Report 2024. URL: https://www.mazda.com/globalassets/en/assets/investors/library/annual/files/ir2023e_all.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).
9. Saab Annual & Sustainability Report 2023. URL: <https://www.saab.com/globalassets/corporate/investor-relations/pdf/saab-annual-and-sustainability-report-2023.pdf> (дата звернення: 02.10.2025р.).
10. Saab Annual & Sustainability Report 2024. URL: <https://www.saab.com/investors/reports-and-presentations/annual-and-sustainability-report-2024> (дата звернення: 02.10.2025р.).
11. Suzuki Integrated Report 2023. URL: <https://www.globalsuzuki.com/ir/library/annualreport/pdf/2023/2023.pdf> (дата звернення: 02.10.2025р.).
12. Suzuki Integrated Report 2024. URL: <https://www.globalsuzuki.com/ir/library/annualreport/pdf/2024/2024.pdf> (дата звернення: 02.10.2025р.).
13. Isuzu Integrated Report 2023. URL: https://www.isuzu.co.jp/world/company/investor/financial/pdf/integrated_report23_all.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).
14. Isuzu Integrated Report 2024. URL: https://www.isuzu.co.jp/world/company/investor/financial/pdf/integrated_report24_all.pdf (дата звернення: 02.10.2025р.).
15. Ambarchian M., Berezkin I. Car Brands in a Competitive Environment: How Are They Building Their Value Creation Processes? *Облік і фінанси*. 2024. №3(105). С. 50-56. DOI: 10.33146/2307-9878-2024-3(105)-50-56.
16. Про затвердження перекладу Таксономії фінансової звітності за міжнародними стандартами фінансової звітності 2021: Наказ Міністерства фінансів України від 12.11.2021 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0595201-21> (дата звернення: 02.10.2025р.).

1.5. Міжнародні чинники формування маркетингових стратегій медичного туризму України

*Головчук Ю. О.,
д-р екон. наук, завідувач
кафедри менеджменту та маркетингу,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова, м. Вінниця
<https://orcid.org/0000-0002-4516-109X>*

У сучасних умовах глобалізації та інтенсивного розвитку світових економічних процесів особливої актуальності набуває дослідження міжнародних чинників, що впливають на формування маркетингових стратегій у сфері медичного туризму. Медичний туризм, як один із найдинамічніших сегментів міжнародного ринку послуг, поєднує у собі дві ключові складові – медичну та туристичну, створюючи

синергетичний ефект, який сприяє економічному зростанню, формуванню іміджу країни та підвищенню її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Упродовж останніх десятиліть медичний туризм перетворився на глобальне соціально-економічне явище, яке охоплює широкий спектр послуг – від високоспеціалізованого лікування та хірургічних втручань до процедур естетичної медицини, реабілітації, санаторно-курортного лікування та оздоровлення. Поштовхом до його розвитку стали, з одного боку, технологічні інновації у сфері охорони здоров'я, зростання мобільності населення та цифровізація комунікацій, а з іншого – нерівномірність розвитку національних систем охорони здоров'я, високі витрати на медичні послуги у розвинених країнах та тривалі терміни очікування на лікування.

В умовах цих глобальних трансформацій Україна поступово позиціонує себе як конкурентоспроможний напрям медичного туризму в Центральній Східній Європі. Наявність висококваліфікованих медичних кадрів, сучасних клінік, конкурентних цін на послуги, природно-кліматичних ресурсів, а також зростання довіри до українських медичних фахівців серед іноземних пацієнтів створюють передумови для активного залучення міжнародних клієнтів. Разом з тим, розвиток цього сектору стримується низкою чинників – від недостатньої міжнародної комунікаційної присутності до відсутності чітко сформованої державної стратегії просування на глобальному ринку медичних послуг.

Саме тому питання формування ефективних маркетингових стратегій у сфері медичного туризму України в розумінні впливу міжнародних чинників набуває особливої наукової та практичної значущості. Від розуміння закономірностей цього впливу залежить здатність вітчизняних закладів охорони здоров'я інтегруватися у світовий ринок, адаптувати свої послуги до вимог іноземних пацієнтів, забезпечити якісну комунікацію та довготривалі партнерські відносини.

Багато науковців досліджували питання розвитку медичного туризму, проте більшість із них зосереджували увагу переважно на внутрішніх чинниках його становлення, тоді як вплив міжнародних детермінант і глобальних маркетингових тенденцій залишається недостатньо висвітленим. У сучасних умовах посилення інтеграційних процесів, цифровізації медичних послуг і конкуренції між країнами за пацієнтів актуальним є глибоке вивчення саме зовнішніх факторів, що визначають формування маркетингових стратегій у сфері медичного туризму. Аналіз міжнародного досвіду дає змогу виявити не лише економічні, соціокультурні та технологічні передумови розвитку цього напрямку, а й зрозуміти, які саме моделі просування медичних послуг можуть бути адаптовані для українського ринку.

Іващук О.В. та Стаханський О.О. у своєму дослідженні розглядають міжнародний стоматологічний туризм як динамічно зростаючий сегмент медичного туризму, що поєднує надання якісних лікувальних послуг із забезпеченням комфорту пацієнтів. Автори підкреслюють важливість вибору країни та клініки, які мають бездоганну репутацію, гарантії якості й досвід роботи з іноземними клієнтами. Серед ключових завдань країн-реципієнтів визначено забезпечення високого рівня медичних послуг, правовий захист пацієнтів та ефективний розподіл

ресурсів. Україна, на думку дослідників, має значний потенціал у цій сфері, однак стикається з конкуренцією з боку держав, які вже утвердилися як лідери стоматологічного туризму – зокрема, Угорщини, Чехії та Туреччини. Для розвитку стоматологічного туризму у післявоєнний період необхідно посилити інформаційне просування України як привабливої дестинації, модернізувати інфраструктуру, подолати мовний бар'єр, підвищити довіру до української медицини та впровадити інноваційні технології. Автори пропонують розробити державну стратегію і програму підтримки медичного туризму, створити міжнародний імідж України як сучасного медичного напрямку, залучати інвесторів, налагоджувати партнерства з іноземними клініками та впровадити онлайн-портал для іноземних пацієнтів із детальною інформацією про послуги й умови лікування. [2, с. 161–170]

Голод А. П. та Графська О.І. дослідили теоретичні підходи до формування та вдосконалення регіональних туристичних систем в умовах нестабільності, акцентуючи увагу на принципах сталого розвитку. Автори розглядають регіональну туристичну систему як комплексну, динамічну структуру, що охоплює взаємопов'язані елементи: попит і туристичні потоки, ресурси та пам'ятки, інфраструктуру, систему управління й маркетингу, участь місцевих громад, а також розвиток туристичної освіти й науки. Для ефективної модернізації такої системи запропоновано орієнтуватися на довготривалі соціально-економічні результати, стимулювати створення автентичних туристичних продуктів, інвестувати в розвиток інфраструктури та забезпечувати якісне транспортне й рекреаційне обслуговування. [4]

Карачина Н.П. та Дихніч Д.П. у своїй роботі проаналізували національні та зарубіжні підходи до оцінювання ефективності бренду підприємств, що може бути адаптовано й до сфери охорони здоров'я. Автори виокремили кілька підходів, поширених серед українських науковців: функціональний, конкурентний, комплексний та підхід, заснований на бенчмаркінгу. Серед зарубіжних практик систематизовано методики, що спираються на цілісний підхід, концепцію контактного брендингу, оцінку економічної цінності бренду й іміджеву комунікацію. Застосування цих методів у закладах охорони здоров'я дозволяє не лише оцінити рівень впізнаваності бренду, а й визначити його вплив на довіру пацієнтів, репутацію медичного персоналу та конкурентоспроможність закладу на ринку медичних послуг. На думку авторів, найбільш перспективним є підхід, що базується на конкурентному аналізі із використанням експертного методу, оскільки він дає змогу оцінити якісні нематеріальні показники, такі як рівень сервісу, професійна компетентність персоналу, комунікаційна культура та ступінь лояльності пацієнтів – ключові складові сильного бренду сучасного закладу охорони здоров'я. [5, с. 477–481]

Гуца Т.К. у своїх дослідженнях зазначає, що в умовах глобалізації та активної інтеграції світових економічних систем медичний туризм посідає дедалі вагомніше місце у структурі як світової, так і національної економіки. Зростання попиту на якісні медичні послуги за помірною вартістю, удосконалення інфраструктури й загострення міжнародної конкуренції формують нові тенденції в розвитку туристично-

медичного сектору. Для низки країн, особливо тих, що розвиваються, медичний туризм виступає не лише джерелом надходжень до бюджету, а й дієвим чинником модернізації національної системи охорони здоров'я, підвищення її якості, рівня технологічного забезпечення та інвестиційної привабливості. [6, с. 219–228]

Теремецький В.І. та Астаф'єв Д.С. у своїй праці проаналізували правові засади функціонування внутрішнього лікувально-оздоровчого туризму в Україні, зокрема норми чинного законодавства у сферах туризму, охорони здоров'я та курортної діяльності. Автори запропонували власне визначення цього виду туризму як отримання фізичною особою лікувально-оздоровчих, реабілітаційних або рекреаційних послуг у санаторно-курортних закладах на підставі цивільно-правового договору. Вони окреслили особливості правового статусу таких закладів, які можуть діяти як державні, комунальні чи приватні некомерційні підприємства, і наголосили на необхідності ліцензування їхньої діяльності, водночас відзначивши відсутність спеціальних вимог до медичної практики. [11, с. 654–668]

Дідух Я. у своїй статті досліджує теоретичні й практичні засади розвитку інклюзивного туризму в Україні в умовах післявоєнного відновлення. Автор підкреслює значення туризму як важливого засобу соціальної адаптації, психологічної підтримки та фізичної реабілітації осіб з інвалідністю, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та інших соціально вразливих категорій населення. Проаналізовано сучасний стан інклюзивного туризму, окреслено основні бар'єри його розвитку – відсутність належного законодавчого регулювання, низьку доступність туристичної інфраструктури, дефіцит кваліфікованих кадрів і слабку координацію між зацікавленими секторами. З урахуванням позитивного досвіду країн Європейського Союзу обґрунтовано потребу інституційного закріплення інклюзивного туризму в Україні, запровадження стандартів якості послуг, створення національних реєстрів програм і розвитку партнерських мереж, що сприятиме формуванню безбар'єрного середовища та забезпеченню сталого розвитку галузі. [14]

Серед міжнародних чинників, які формують маркетингові стратегії медичного туризму, варто виділити економічні (рівень доходів населення, цінову політику, валютні коливання), соціокультурні (цінності, ментальність, мовні бар'єри), правові (регулювання медичних послуг, стандарти якості, система страхування), політичні (стабільність, міжнародне співробітництво, візова політика), а також технологічні (цифровізація, телемедицина, онлайн-маркетинг). Усі ці чинники у взаємодії визначають умови, в яких формується імідж країни як медичного туристичного напрямку, а також визначають ефективність стратегічних комунікацій між закладами охорони здоров'я та споживачами послуг.

Важливим чинником є також міжнародний досвід країн, які досягли значних успіхів у розвитку медичного туризму – зокрема, Індії, Таїланду, Туреччини, Польщі, Угорщини, Чехії. Аналіз їхніх маркетингових стратегій дає можливість виявити ефективні моделі позиціонування, системи сертифікації та промоції медичних послуг на зовнішніх ринках, які можуть бути адаптовані до українських реалій.

Медичний туризм посідає важливе місце в сучасній системі міжнародних економічних відносин, адже він поєднує елементи охорони здоров'я, туризму,

маркетингу, транспорту, страхування та готельно-ресторанної справи. У науковій літературі цей феномен розглядають як переміщення осіб за кордон з метою отримання медичних послуг, що поєднується з відпочинком, оздоровленням і відновленням життєвих сил.

За своєю економічною сутністю медичний туризм є формою міжнародної торгівлі послугами, де пацієнт виступає споживачем, а заклади охорони здоров'я – постачальниками високотехнологічних медичних продуктів. З погляду макроекономіки, медичний туризм сприяє збільшенню валютних надходжень, розвитку суміжних галузей (транспорт, страхування, готельний бізнес, фармацевтика) та формує позитивний імідж країни як безпечного й технологічно розвиненого середовища для лікування.

Міжнародна організація туризму (UNWTO) визначає медичний туризм як подорож, головною метою якої є отримання медичних процедур, профілактичного або реабілітаційного лікування. У практиці розрізняють два основних напрями:

- медичний туризм у вузькому значенні – поїздки для отримання діагностичних, хірургічних, стоматологічних, косметологічних чи інших спеціалізованих послуг;
- оздоровчий (wellness) туризм – подорожі, спрямовані на відновлення фізичного та психологічного стану, профілактику хвороб, проходження реабілітаційних програм чи санаторно-курортного лікування.

У структурі світового ринку медичного туризму виділяють кілька організаційних моделей:

1. Національно орієнтована модель, коли країна активно розвиває власні клініки для залучення іноземних пацієнтів (наприклад, Туреччина, Індія, Південна Корея).
2. Регіональна модель, що базується на розвитку певних медичних кластерів (наприклад, Будапешт як центр стоматологічного туризму).
3. Мережна модель, у межах якої міжнародні медичні корпорації відкривають філії у різних країнах і забезпечують стандартизовану якість послуг.

Медичний туризм розвивається під впливом геоекономічних чинників – рівня розвитку системи охорони здоров'я, цінової політики, транспортної доступності, репутації медичного персоналу та державної політики у сфері просування національних послуг за кордон. Саме ці чинники визначають конкурентоспроможність країни на світовому ринку.

Для України медичний туризм стає перспективним напрямом економічного зростання, оскільки поєднує високий професійний рівень лікарів, доступну вартість медичних процедур та вигідне географічне розташування. Водночас розвиток цього сектору потребує системного маркетингового підходу, що охоплює брендинг країни, цифрову комунікацію із закордонними споживачами, стандартизацію якості та міжнародну сертифікацію послуг.

Медичний туризм можна визначити як комплексну економічну діяльність міжнародного характеру, спрямовану на задоволення медичних потреб іноземних громадян через організацію, просування та реалізацію медичних послуг на конкурентному ринку. Його ефективність залежить від поєднання медичної компетентності, маркетингових стратегій і державної підтримки експортного потенціалу галузі.

Розвиток міжнародного ринку медичних послуг у XXI столітті відбувається під впливом процесів глобалізації, цифровізації та зростання мобільності населення. У цих умовах маркетингові стратегії набувають ключового значення, оскільки саме вони забезпечують ефективне просування медичних послуг на зовнішні ринки, формують попит серед іноземних пацієнтів і зміцнюють конкурентні позиції держав у глобальному медичному просторі.

Маркетинг у сфері медичного туризму виконує не лише комерційну, а й соціальну та іміджеву функцію. Він сприяє формуванню довіри до системи охорони здоров'я країни, популяризації її медичних досягнень та розвитку міждержавного партнерства. На відміну від традиційного ринку, де головною метою є продаж товарів, у медичному туризмі ключовим є створення довгострокових відносин із пацієнтами, які базуються на репутації, якості, безпеці та емоційному комфорті.

Визначальним завданням маркетингової стратегії є позиціонування країни або регіону як привабливого місця для лікування. Це передбачає формування унікальної пропозиції, яка ґрунтується на сильних сторонах національної медицини: науковому потенціалі, спеціалізації клінік, новітніх технологіях та конкурентній ціновій політиці. Наприклад, Індія та Таїланд роблять акцент на доступності цін, Південна Корея – на технологічності та естетичній медицині, Німеччина – на точності діагностики та високій якості обслуговування.

В умовах зростаючої конкуренції у сфері медичного туризму маркетингова стратегія стає інструментом національної економічної політики. Вона охоплює розроблення державних програм просування медичних послуг за кордон, участь у міжнародних виставках, створення медичних кластерів, сертифікацію закладів охорони здоров'я за міжнародними стандартами (ISO, JCI) та розвиток туристично-медичної інфраструктури.

Сучасні дослідження свідчать, що успіх країни на ринку медичного туризму значною мірою залежить від маркетингової комунікації, особливо у цифровому середовищі. Офіційні сайти клінік, медичні платформи, сторінки в соціальних мережах, відеоконтент, рекомендації блогерів і відгуки пацієнтів формують інформаційне поле, від якого залежить рішення іноземного споживача. Тому цифровий маркетинг – SEO-оптимізація, таргетована реклама, контент-маркетинг, SMM, email-комунікація – є невід'ємною складовою просування медичних послуг.

Особливу роль відіграє брендинг медичного туризму, який формує емоційне сприйняття країни як безпечного й ефективного місця для лікування. Національні медичні бренди («Malaysia Healthcare Travel Council», «Turkish Health Tourism», «Korea Health Industry Development Institute») виконують функцію координаторів і промоутерів галузі. Їхні стратегії включають створення єдиного інформаційного простору, участь у міжнародних заходах і популяризацію успішних клінічних кейсів.

Для України розроблення цілісної маркетингової стратегії медичного туризму має важливе значення в умовах післявоєнного відновлення. Поєднання високої кваліфікації лікарів, сучасного обладнання, сприятливих цін і географічної доступності створює передумови для формування позитивного іміджу держави.

Водночас відсутність централізованого брендингу, єдиної платформи для іноземних пацієнтів і недостатня координація між галузями охорони здоров'я та туризму гальмують розвиток цього ринку.

Успішна маркетингова стратегія для України має включати кілька ключових компонентів:

- цільову орієнтацію на певні ринки (наприклад, країни ЄС, Близького Сходу, Канади);
- створення об'єднаного бренду «Medical Ukraine»;
- розвиток цифрової екосистеми медичного туризму (інтерактивні портали, системи онлайн-запису, багатомовна підтримка);
- міжнародну сертифікацію закладів охорони здоров'я;
- інтеграцію медичного та туристичного сервісу у єдиний продукт – лікування, проживання, трансфер, культурна програма.

Таким чином, маркетингові стратегії у сфері медичного туризму виконують подвійну функцію: з одного боку, вони забезпечують економічне зростання через експорт послуг, а з іншого – зміцнюють репутаційний потенціал держави у світовому просторі. Їх ефективність визначається здатністю поєднати інноваційні маркетингові інструменти з принципами медичної етики, довіри та високих стандартів якості.

Конкурентоспроможність національного медичного туризму визначається як здатність країни забезпечувати стійку привабливість своїх медичних послуг для іноземних пацієнтів, формуючи при цьому позитивний імідж на міжнародному ринку. Її сутність полягає у гармонійному поєднанні клінічної якості, доступної ціни, високого рівня сервісу, безпеки та довіри до системи охорони здоров'я. З теоретичного погляду концепція конкурентоспроможності базується на положеннях теорії національних конкурентних переваг М. Портера, згідно з якою успіх певної галузі на глобальному рівні залежить від комбінації внутрішніх факторів – ресурсної бази, інноваційного потенціалу, попиту, інфраструктури та державної політики. У випадку медичного туризму ці фактори взаємодіють із соціальною довірою, рівнем цифровізації та брендовою репутацією закладів охорони здоров'я.

Формування конкурентоспроможності медичного туризму зумовлене комплексом медичних, економічних, сервісних, іміджевих та інституційно-правових складових. Медична складова охоплює рівень професійної підготовки лікарів, наявність високотехнологічного обладнання, використання інноваційних методів лікування, впровадження стандартів якості та міжнародної акредитації. Економічна складова відображає співвідношення ціни та якості медичних послуг, що є одним із головних стимулів для іноземних пацієнтів, які шукають альтернативу дорогим клінікам Європи чи США. Сервісна складова виявляється у комфорті пацієнта під час усього циклу медичної подорожі – від первинного звернення до післяопераційного супроводу, що передбачає багатомовну комунікацію, зручну логістику та персоналізоване обслуговування.

Важливим елементом є іміджева складова, що формується через довіру до лікарів, позитивні відгуки пацієнтів, участь клінік у міжнародних рейтингах, а

також через інформаційну присутність у цифровому просторі. У сучасних умовах саме онлайн-комунікації, присутність у соціальних мережах, інтернет-рейтинг клініки чи лікаря, а також цифрові платформи для бронювання процедур визначають рівень видимості країни як медичного напрямку. Інституційно-правова складова включає державну політику у сфері підтримки експорту медичних послуг, наявність прозорих процедур ліцензування, зручних візових механізмів і зрозумілу систему страхового захисту пацієнтів. Без належного нормативного підґрунтя та системи контролю якості навіть найкращі клініки не здатні конкурувати на глобальному ринку.

Оцінювання конкурентоспроможності медичного туризму доцільно здійснювати з використанням кількісних і якісних показників. До кількісних належать динаміка кількості іноземних пацієнтів, обсяги валютних надходжень від експорту послуг, середня тривалість перебування та середня вартість лікування. До якісних – наявність міжнародних сертифікатів акредитації, показники задоволеності пацієнтів, частка повторних звернень і репутаційний рейтинг клінік. Для системного аналізу застосовуються методи SWOT- та PEST-аналізу, бенчмаркінг із провідними країнами медичного туризму, експертні оцінки менеджерів і маркетологів медичних центрів, а також аналітика цифрових каналів комунікації.

Важливим чинником конкурентоспроможності є регіональна диференціація. Вінницька область може стати прикладом формування конкурентної переваги на національному рівні, оскільки має потужну мережу закладів охорони здоров'я, сучасне діагностичне обладнання, розвинену транспортну інфраструктуру та зростаючий потенціал приватної медицини. Тут функціонують клініки, які вже сьогодні приймають іноземних пацієнтів, зокрема у галузях онкології, репродуктології, стоматології та реабілітаційної медицини. Успішне поєднання медичної якості, сервісу та привабливості регіону як туристичного центру створює передумови для позиціонування Вінниччини як регіонального хабу медичного туризму. Проте для підвищення її конкурентоспроможності необхідна стратегічна координація дій між місцевими органами влади, клініками, готельно-туристичним сектором і маркетинговими структурами.

Основними бар'єрами розвитку конкурентоспроможного медичного туризму залишаються нерівномірність розподілу ресурсів між регіонами, недостатня державна підтримка, низький рівень міжнародної сертифікації клінік, а також відсутність системної маркетингової стратегії просування бренду України як медичної дестинації. Додаткові ризики створюють репутаційні фактори, пов'язані з недостатньою інформованістю потенційних пацієнтів і слабким представленням українських клінік у міжнародному інформаційному полі.

Підвищення конкурентоспроможності національного медичного туризму вимагає інтегрованого підходу, що включає розвиток людського капіталу, підвищення стандартів якості медичних послуг, цифровізацію сервісних процесів, формування єдиного бренду «Medical Ukraine» та створення партнерських мереж між державою, приватними закладами охорони здоров'я і туристичними компаніями. Синергія між

цими елементами забезпечить стабільний приплив іноземних пацієнтів, підвищить валютні надходження, сприятиме розвитку регіонів і зміцнить імідж України як конкурентоспроможного гравця на міжнародному ринку медичних послуг.

Ефективний розвиток медичного туризму в Україні можливий лише за умови комплексного впровадження маркетингових стратегій, які поєднують державні ініціативи, регіональні програми та дії приватних закладів охорони здоров'я. Стратегічний маркетинг у цій сфері має на меті створення цілісного бренду національного медичного туризму, який буде сприйматися іноземними пацієнтами як символ високої якості, безпеки та доступності. Основою таких стратегій є поєднання класичних маркетингових інструментів із сучасними цифровими технологіями, що дозволяє ефективно позиціонувати Україну на міжнародному ринку медичних послуг.

Першим напрямом є формування національного бренду, який узгоджує діяльність державних органів, регіональних структур та приватних клінік. Такий бренд повинен відображати конкурентні переваги країни, серед яких високий професійний рівень медичного персоналу, сучасне обладнання, доступна вартість послуг і комфортні умови перебування пацієнтів. Важливу роль у створенні бренду відіграє репутація окремих закладів охорони здоров'я та лікарів, оскільки позитивні відгуки та кейси успішного лікування стають основою довіри міжнародної аудиторії.

Другим напрямом є використання цифрових маркетингових інструментів. Це включає створення багатомовних платформ для онлайн-консультацій, бронювання медичних процедур, інтеграцію з туристичною інфраструктурою та розвиток соціальних мереж і контент-маркетингу. Цифрові канали дозволяють не лише інформувати потенційних пацієнтів, а й формувати емоційний зв'язок, підвищувати впізнаваність бренду і стимулювати повторні звернення. Важливим інструментом є аналітика цифрової взаємодії з клієнтами, що дає змогу коригувати стратегії просування, оптимізувати маркетингові витрати і підвищувати ефективність кампаній.

Третім напрямом є сегментація міжнародного ринку та розробка спеціалізованих пакетів послуг. Для України перспективними є такі ніші, як стоматологія, онкологія, репродуктологія, ортопедія, реабілітаційна медицина та косметологія. Кожна нішова програма повинна включати комплексне обслуговування пацієнта: від первинної консультації до післяопераційного супроводу, з урахуванням логістики, проживання, харчування та культурної програми. Такий підхід дозволяє підвищити цінність пропозиції та виділити український ринок серед конкурентів, орієнтованих лише на окремі медичні послуги.

Не менш важливим є розвиток регіональних стратегій. На прикладі Вінницької області можна констатувати наявність потенціалу для формування локального хабу медичного туризму. Регіональні стратегії передбачають інтеграцію закладів охорони здоров'я із туристичною та готельною інфраструктурою, проведення інформаційних кампаній на пріоритетні зовнішні ринки, організацію міжнародних конференцій та виставок, а також створення референтних мереж партнерських клінік за кордоном. Це сприяє підвищенню видимості регіону і формуванню довгострокових ділових зв'язків.

Державна підтримка та регуляторні ініціативи є невід’ємною складовою маркетингової стратегії. До них належить сертифікація та акредитація закладів охорони здоров’я за міжнародними стандартами, впровадження систем страхування іноземних пацієнтів, спрощення візових процедур, розвиток партнерства з міжнародними медичними асоціаціями. Координація дій між державою та приватним сектором створює сприятливі умови для інтеграції України у глобальний ринок медичних послуг і забезпечує стабільне підвищення її конкурентоспроможності.

Маркетингові стратегії також орієнтовані на побудову довгострокових відносин із пацієнтами. Це передбачає персоналізоване обслуговування, систематичне інформування про нові послуги, надання післяопераційної підтримки та створення умов для повторних звернень. Такий підхід забезпечує не лише економічну вигоду у вигляді валютних надходжень, а й формує міжнародний імідж України як надійного та високопрофесійного постачальника медичних послуг. Маркетингові стратегії підвищення конкурентоспроможності національного медичного туризму поєднують державне регулювання, регіональні ініціативи та дії приватного сектора. Вони базуються на інтеграції сучасних маркетингових інструментів, цифрових технологій, розвитку бренду і персоналізованого обслуговування. Їх впровадження створює передумови для стійкого розвитку галузі, підвищення валютних надходжень та зміцнення позицій України на міжнародному ринку медичних послуг.

Зробимо аналіз стану та потенціалу розвитку медичного туризму у Вінницькій області. Вінницька область займає стратегічно важливе місце в системі медичного туризму України завдяки поєднанню розвиненої медичної інфраструктури, вигідного географічного розташування та високого туристичного потенціалу. Регіон характеризується наявністю широкої мережі закладів охорони здоров’я різного рівня – від обласних та міських клінік до приватних медичних центрів, що надають високоспеціалізовані послуги у галузях онкології, репродуктології, стоматології, ортопедії та реабілітаційної медицини. Значну роль у розвитку медичного туризму відіграють як державні, так і приватні клініки, які активно впроваджують сучасні методи діагностики та лікування, відповідають міжнародним стандартам якості та прагнуть до акредитації за світовими протоколами.

Географічне розташування Вінницької області забезпечує зручний доступ для пацієнтів із сусідніх країн, зокрема Польщі, Молдови, Румунії та інших держав Європейського Союзу. Транспортна інфраструктура регіону включає автомобільні та залізничні сполучення, що спрощує логістику медичних туристів. Міський простір Вінниці, а також інших центрів області, відповідає сучасним стандартам проживання, пропонує широкий спектр готельних та супутніх сервісів, що дозволяє інтегрувати медичний компонент із туристичною складовою подорожі.

Туристично-медичний потенціал регіону також визначається його історико-культурною та природною привабливістю. Вінницька область відома національними

пам'ятками, культурними та архітектурними об'єктами, а також природними ресурсами, включаючи санаторії та рекреаційні зони. Поєднання медичних послуг із культурними та оздоровчими програмами створює конкурентну перевагу, оскільки дозволяє пропонувати комплексні пакети, що відповідають сучасним вимогам медичного туризму.

Інформаційна та комунікаційна складова розвитку медичного туризму у Вінницькій області активно розвивається. Багатомовні вебсайти клінік, соціальні мережі, онлайн-платформи для консультацій та бронювання процедур забезпечують ефективний контакт з потенційними іноземними пацієнтами. Активне використання цифрових каналів дозволяє не лише просувати регіон на міжнародному ринку, а й формувати репутацію Вінниччини як сучасного, надійного та комфортного місця для лікування та реабілітації.

Економічний потенціал регіону у сфері медичного туризму оцінюється через обсяги наданих послуг, валютні надходження від іноземних пацієнтів, кількість клінік, що працюють із міжнародними клієнтами, а також розвиток суміжних секторів – готельного бізнесу, транспортної та туристичної інфраструктури. Вінницька область демонструє стійку тенденцію до зростання цих показників, що свідчить про формування позитивного іміджу та високий потенціал для подальшого розвитку галузі.

Важливим елементом розвитку туристично-медичного регіону є державна та регіональна підтримка. Це включає фінансування модернізації закладів охорони здоров'я, сприяння сертифікації та акредитації клінік, розвиток міжнародних партнерських зв'язків, участь у спеціалізованих виставках і конференціях. Такий підхід дозволяє поєднувати медичні, туристичні та економічні інтереси, створюючи умови для стійкого розвитку медичного туризму та підвищення конкурентоспроможності Вінницької області на національному та міжнародному рівнях.

Загалом Вінницька область володіє комплексним потенціалом для розвитку туристично-медичного напрямку, що включає високий професійний рівень медичних кадрів, сучасну інфраструктуру, привабливу культурно-туристичну середу та цифрову присутність на міжнародному ринку. Ці фактори створюють передумови для формування регіонального хабу медичного туризму та сприяють інтеграції України у глобальну систему міжнародних економічних відносин у сфері охорони здоров'я.

Проаналізуємо ресурсний, кадровий, інфраструктурний та технологічний потенціал закладів охорони здоров'я Вінницької області. Вінницька область володіє значним ресурсним потенціалом для розвитку медичного туризму, який охоплює фінансові, матеріально-технічні та людські ресурси закладів охорони здоров'я. Фінансова база забезпечує модернізацію обладнання, закупівлю сучасних медичних технологій та впровадження міжнародних стандартів якості. Кадровий потенціал регіону представлений висококваліфікованими лікарями, медичними сестрами, адміністративними та сервісними працівниками, які пройшли навчання та підвищення кваліфікації як у національних, так і в міжнародних освітніх програмах. Особлива увага приділяється підготовці фахівців у галузях, що

користуються попитом серед іноземних пацієнтів, зокрема онкології, репродуктології, стоматології та ортопедії.

Інфраструктурний потенціал регіону характеризується сучасними закладами охорони здоров'я, оснащеними високотехнологічним обладнанням, лабораторіями, діагностичними центрами, відділеннями інтенсивної терапії та реабілітації. Розвиток інфраструктури охоплює не лише медичні об'єкти, а й логістичні, туристичні та сервісні складові, що забезпечують повний супровід пацієнта на всіх етапах медичної подорожі. Технологічний потенціал включає впровадження сучасних цифрових систем управління клініками, електронних медичних карт, онлайн-консультацій та платформ для дистанційного спілкування з пацієнтами, що підвищує якість обслуговування та формує довіру до закладів охорони здоров'я.

Загалом ресурсний, кадровий, інфраструктурний та технологічний потенціал Вінницької області створює основу для формування комплексних туристично-медичних послуг і дозволяє регіону конкурувати на національному та міжнародному рівнях, проте потребує системного підходу до інтеграції всіх складових у єдину стратегічну модель розвитку медичного туризму.

Основними чинниками, які визначають розвиток галузі, є рівень професійної підготовки медичного персоналу, оснащеність закладів охорони здоров'я сучасним обладнанням, доступність спеціалізованих процедур та комплексність сервісу, що поєднує медичну, логістичну та туристичну складові. Важливо, що регіон вже має мережу клінік, які відповідають міжнародним стандартам і активно впроваджують інноваційні методики діагностики та лікування, що підвищує його привабливість для іноземних пацієнтів.

Інфраструктурний потенціал Вінницької області є одним із ключових факторів розвитку медичного туризму. Регіон має добре розвинену транспортну мережу, включаючи автомобільні, залізничні та авіаційні сполучення, що забезпечує зручний доступ до закладів охорони здоров'я. Крім того, наявність широкого спектру готельних та сервісних послуг дозволяє інтегрувати медичний компонент із туристичною складовою, пропонуючи комплексні програми обслуговування пацієнтів, що включають проживання, харчування, культурні та оздоровчі заходи. Високий рівень розвитку готельної та рекреаційної інфраструктури створює конкурентну перевагу регіону серед інших областей України.

Аналіз сучасного стану показує, що у Вінницькій області поступово формується система комплексного супроводу пацієнта, що включає етапи від первинної консультації до післяопераційного спостереження. Деякі заклади охорони здоров'я вже інтегрували цифрові сервіси, такі як багатомовні платформи для онлайн-консультацій, системи бронювання та комунікації з пацієнтами, що дозволяє підвищувати ефективність обслуговування і формувати позитивний досвід у міжнародній аудиторії. Водночас, існують проблеми з координацією між закладами охорони здоров'я, туристичною інфраструктурою та регіональними адміністративними структурами, що обмежує масштабність пропозицій та можливості системного розвитку галузі.

Інфраструктурний потенціал включає також розвиток спеціалізованих медичних центрів та кластерів, які орієнтовані на пріоритетні напрямки медичного туризму, такі як стоматологія, репродуктологія, онкологія, ортопедія та реабілітаційна медицина. Формування таких кластерів дозволяє забезпечити високу концентрацію професійних ресурсів, оптимізувати використання обладнання та підвищити якість обслуговування пацієнтів. Вінницька область демонструє готовність до створення таких кластерів завдяки наявності кваліфікованих спеціалістів, сучасного обладнання та досвіду у наданні комплексних медичних послуг.

Важливим елементом оцінки потенціалу є наявність державної та регіональної підтримки, що включає фінансування модернізації закладів охорони здоров'я, сприяння міжнародній сертифікації, участь у спеціалізованих виставках та розвиток інформаційних кампаній. Координація цих заходів дозволяє інтегрувати медичний туризм у загальну туристично-економічну політику регіону, підвищуючи його привабливість та конкурентоспроможність.

Сучасний стан медичного туризму у Вінницькій області характеризується поступовим розвитком, наявністю професійних кадрів, сучасної інфраструктури та цифрових сервісів. Інфраструктурний потенціал регіону дозволяє формувати комплексні програми обслуговування пацієнтів та розвивати спеціалізовані медичні кластери. Водночас, для досягнення високої конкурентоспроможності необхідно подолати бар'єри координації та інтегрувати державні, регіональні та приватні зусилля, забезпечивши системний підхід до розвитку туристично-медичної сфери. Це створить передумови для формування Вінницької області як провідного туристично-медичного регіону України, здатного ефективно конкурувати на міжнародному ринку медичних послуг.

Для більш глибокого розуміння потенціалу розвитку медичного туризму у Вінницькому регіоні доцільно здійснити SWOT-аналіз, який дозволяє комплексно оцінити внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на формування його конкурентоспроможності в системі міжнародних відносин. Такий підхід дає змогу визначити сильні сторони та наявні можливості регіону, а також виявити слабкі місця та потенційні загрози, що можуть стримувати інтеграцію Вінниччини у світовий ринок медичних послуг (табл. 1).

Як видно з таблиці 1, сильні сторони регіону зумовлені наявністю розвиненої медичної інфраструктури, включно з високоспеціалізованими закладами охорони здоров'я, такими як КНП «Подільський регіональний центр онкології Вінницької обласної Ради», КНП «Вінницька обласна клінічна лікарня ім. М.І. Пирогова», КНП «Вінницький обласний клінічний медичний реабілітаційний центр ветеранів війни та радіаційного захисту населення Вінницької обласної Ради», а також висококваліфікованим персоналом. Інтеграція закладів охорони здоров'я із туристичною інфраструктурою, організація ознайомчих турів, використання цифрового маркетингу через соціальні мережі та онлайн-платформи створюють позитивний імідж регіону та сприяють залученню іноземних пацієнтів.

Додатковою перевагою є підтримка держави та регіональних програм розвитку туризму, які стимулюють активізацію медичного туризму.

Таблиця 1

**SWOT-аналіз ринку медичного туризму
Вінницької області в системі міжнародних відносин**

Сильні сторони (Strengths) 1. Розвинена медична інфраструктура (наявність сучасних КНП «Подільський регіональний центр онкології Вінницької обласної Ради», КНП «Вінницька обласна клінічна лікарня ім. М.І.Пирогова», КНП «Вінницький обласний клінічний медичний реабілітаційний центр ветеранів війни та радіаційного захисту населення Вінницької обласної Ради» з висококваліфікованим персоналом). 2. Інтеграція з туристичною інфраструктурою (Центри ветеранів та онкології організовують ознайомчі тури, що сприяє залученню медичних туристів). 3. Цифровий маркетинг (використання соціальних мереж і онлайн-платформ для просування послуг, інформування міжнародних пацієнтів). 4. Підтримка держави та регіональних програм (програми розвитку туризму та медичного туризму у Вінницькій області, спрямовані на залучення іноземних пацієнтів).	Слабкі сторони (Weaknesses) 1. Обмежена міжнародна видимість (низька впізнаваність закладів на міжнародному рівні та слабка присутність у глобальних медичних рейтингах). 2. Недостатня інфраструктура для іноземних пацієнтів (обмежені перекладацькі послуги, невелика кількість мультикультурних центрів та сервісів для іноземних туристів). 3. Нерівномірний рівень цифровізації (деякі заклади охорони здоров'я ще не повністю впровадили сучасні електронні системи для пацієнтів з-за кордону). 4. Обмежені ресурси для реклами на міжнародному ринку (недостатнє фінансування та відсутність професійних маркетингових стратегій для міжнародних аудиторій).
Можливості (Opportunities) 1. Розвиток міжнародного співробітництва (партнерство з міжнародними клініками, страховими компаніями та туристичними агентствами). 2. Попит на медичні послуги після війни та пандемії (зростання попиту на реабілітаційні, онкологічні та відновлювальні послуги серед іноземних пацієнтів). 3. Інноваційні технології (впровадження телемедицини, дистанційних консультацій та цифрових сервісів для міжнародних пацієнтів). 4. Інтеграція з медичним туризмом у ЄС (використання програм ЄС та міжнародних грантів для розвитку стандартів і сертифікації закладів).	Загрози (Threats) 1. Конкуренція з іншими країнами (медичний туризм у Польщі, Чехії, Угорщині та Туреччині має більш розвинену інфраструктуру та вищий міжнародний рейтинг). 2. Політичні та економічні ризики (війна, інфляція, коливання валют і нестабільність можуть стримувати потік іноземних пацієнтів). 3. Ризики репутації (будь-які випадки неякісного обслуговування можуть негативно вплинути на міжнародну довіру). 4. Обмежені можливості логістики (відсутність прямого транспорту для пацієнтів з-за кордону, складності з візовим режимом).

Джерело: сформовано автором самостійно на основі [12; 14].

Слабкі сторони Вінницької області пов'язані з обмеженою міжнародною видимістю закладів охорони здоров'я, недостатньою інфраструктурою для обслуговування іноземних пацієнтів, нерівномірним рівнем цифровізації та обмеженими ресурсами для міжнародної реклами. Ці фактори стримують швидке позиціонування регіону на глобальному ринку медичних послуг і потребують системної уваги та розвитку.

Можливості для розвитку медичного туризму пов'язані з потенціалом міжнародного співробітництва, зростанням попиту на реабілітаційні та відновлювальні послуги, впровадженню інноваційних технологій, таких як телемедицина та дистанційні консультації, а також інтеграцією з програмами ЄС, що сприяє підвищенню стандартів і сертифікації закладів охорони здоров'я.

Разом із тим, ринок стикається з певними загрозами. Основними з них є висока конкуренція з боку сусідніх країн із більш розвинутою медичною інфраструктурою та вищим міжнародним рейтингом, політичні та економічні ризики, можливі проблеми з репутацією закладів та обмеженість логістичних можливостей, включно з транспортуванням пацієнтів та візовими обмеженнями.

Загалом, SWOT-аналіз показує, що Вінницька область має значний потенціал для розвитку медичного туризму, проте ефективне використання сильних сторін та можливостей потребує подолання внутрішніх слабкостей та мінімізації зовнішніх загроз.

Розвиток медичного туризму у Вінницькій області вимагає визначення чітких стратегічних пріоритетів, що забезпечують конкурентоспроможність регіону на національному та міжнародному рівнях. Основними критеріями формування стратегічних пріоритетів є ресурсний потенціал закладів охорони здоров'я, інфраструктурна спроможність регіону, кадрове забезпечення, рівень цифровізації медичних послуг, а також ефективність маркетингових комунікацій, спрямованих на залучення пацієнтів з-за кордону.

Стратегічні пріоритети розвитку медичного туризму у Вінницькій області можна визначити у таких напрямках:

1. Підвищення якості медичних послуг та рівня сервісу – забезпечення впровадження сучасних стандартів лікування, використання високотехнологічного обладнання та інноваційних методів діагностики й терапії.

2. Інтеграція з туристичною та логістичною інфраструктурою регіону – розвиток комплексних медично-туристичних маршрутів, створення зручних трансферів та програм культурно-ознайомчих заходів для іноземних пацієнтів.

3. Цифровізація та онлайн-комунікації – впровадження електронних систем запису та дистанційних консультацій, активне використання соціальних мереж, веб-платформ та міжнародних порталів для інформування потенційних клієнтів.

4. Маркетингова та брендингова стратегія регіону – створення єдиного бренду Вінницької області як привабливого центру медичного туризму, участь у міжнародних виставках, форумах та освітніх заходах.

5. Підготовка та розвиток кваліфікованого персоналу – підвищення компетенцій лікарів і менеджерів у сфері міжнародного медичного туризму, володіння іноземними мовами та навичками комунікації з пацієнтами з різних культурних середовищ.

6. Сприяння міжнародному співробітництву та залученню інвестицій – партнерство з міжнародними клініками, туристичними агентствами та страховими компаніями для забезпечення комплексного обслуговування та фінансової підтримки розвитку ринку.

Визначення стратегічних пріоритетів дозволяє сформувати цільову модель розвитку регіонального медичного туризму, яка спрямована на підвищення конкурентоспроможності Вінницької області, зміцнення міжнародного іміджу закладів охорони здоров'я та збільшення потоку іноземних пацієнтів. Ефективна реалізація зазначених пріоритетів потребує комплексного підходу, що поєднує

адміністративне управління, маркетингову діяльність, розвиток інфраструктури та підвищення кваліфікації персоналу.

Позиціонування Вінницької області як привабливого регіону для медичного туризму вимагає розробки комплексної маркетингової стратегії, яка включає визначення цільових ринків, формування унікальної пропозиції та побудову бренду регіону.

Для ефективного залучення пацієнтів з-за кордону доцільно визначити ключові сегменти міжнародного ринку:

- пацієнти з країн Європейського Союзу, які шукають високоякісні та доступні медичні послуги;
- ветерани та пацієнти з постраждалих регіонів, які потребують реабілітаційних та відновлювальних програм;
- люди, зацікавлені в комплексних медично-туристичних пакетах, що поєднують лікування, оздоровлення та культурно-туристичні програми.
- сегментація дозволяє більш точно формувати пропозиції та комунікаційні повідомлення для кожної групи, враховуючи специфіку їх потреб, платоспроможність та очікування.

Унікальна пропозиція Вінницької області як регіону медичного туризму формується на основі кількох ключових факторів:

- сучасні заклади охорони здоров'я та висококваліфікований персонал – спеціалісти з міжнародним досвідом та сучасне діагностичне обладнання;
- комплексне поєднання лікування та туризму – медичні послуги у поєднанні з ознайомчими турами, культурними та оздоровчими програмами;
- доступність та комфорт – оптимальне співвідношення ціни та якості послуг, підтримка пацієнтів на всіх етапах обслуговування;
- цифрові сервіси та дистанційні консультації – онлайн-запис, телемедичні консультації та постійна підтримка клієнта.

Бренд-стратегія розвитку медичного туризму у Вінницькій області спрямована на формування позитивного іміджу регіону як надійного, сучасного та привабливого центру медичних послуг. Основні складові бренду:

- бренд-імідж регіону – Вінницька область як центр високоякісних та комплексних медичних послуг, дружніх до міжнародних пацієнтів;
- комунікаційна стратегія – активна присутність на міжнародних виставках, форумах, у соціальних мережах та на спеціалізованих онлайн-платформах;
- партнерство та колаборації – співпраця з міжнародними клініками, туристичними агентствами, страховими компаніями та професійними асоціаціями;
- логотип та символіка бренду – впізнаваний бренд регіону, що асоціюється з якістю медичних послуг, надійністю та комфортом для пацієнтів.

Реалізація зазначеної маркетингової стратегії дозволяє забезпечити системне позиціонування Вінницької області на міжнародному ринку медичного туризму, створити впізнаваний регіональний бренд та підвищити конкурентоспроможність місцевих закладів охорони здоров'я. Завдяки узгодженим маркетинговим комунікаціям

та активному використанню цифрових технологій формується позитивний імідж області як сучасного, безпечного та доступного центру надання високоякісних медичних послуг. Це сприяє зростанню привабливості регіону серед іноземних пацієнтів, збільшенню туристичного потоку, розвитку супутніх галузей економіки (готельного, транспортного, ресторанного бізнесу) та створенню додаткових робочих місць.

У сучасних умовах цифрові маркетингові інструменти стають ключовим чинником розвитку медичного туризму, оскільки саме через онлайн-комунікацію потенційні пацієнти приймають рішення щодо вибору країни та закладу лікування. Використання SEO-просування дозволяє покращити видимість вебсайтів медичних центрів Вінницької області у пошукових системах, забезпечуючи зростання органічного трафіку та довіри користувачів. SMM-стратегії, зокрема активна присутність у соціальних мережах (Facebook, Instagram, LinkedIn, YouTube), сприяють формуванню позитивного іміджу закладів, демонстрації їхніх досягнень, інноваційних методів лікування, історій успіху пацієнтів.

Розвиток медичного туризму у Вінницькій області значною мірою залежить від ефективних механізмів міжнародного партнерства, що включають співпрацю із закордонними клініками, страховими компаніями, медичними посередниками та туристичними операторами.

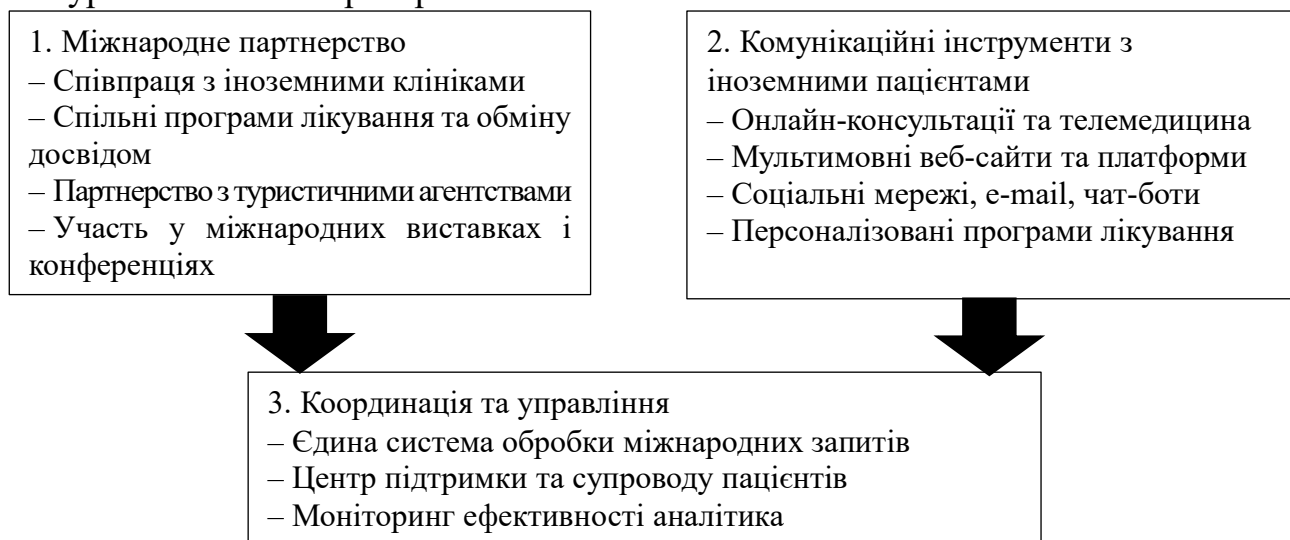

Рис. 1. Механізми міжнародного партнерства та комунікацій

Джерело: сформовано автором самостійно на основі [3, с. 231–238].

Створення довгострокових партнерських зв'язків з іноземними клініками, туристичними агентствами та страховими компаніями дозволяє розширити канали залучення пацієнтів та забезпечити комплексне обслуговування:

- співпраця з європейськими та азійськими клініками щодо обміну досвідом, телемедичних консультацій та спільних програм лікування;
- взаємодія з туристичними агентствами для створення медично-туристичних пакетів, що поєднують лікування, оздоровлення та культурно-туристичні заходи;
- участь у міжнародних виставках, форумах та конференціях для промоції регіональних медичних послуг і залучення інвестицій.

Для ефективного залучення та обслуговування іноземних пацієнтів використовуються такі інструменти:

- онлайн-консультації та телемедицина – можливість попереднього обстеження, дистанційного консультування та планування лікування;
- мультимовні онлайн-платформи та веб-сайти – сайти закладів охорони здоров'я з детальною інформацією про послуги, ціни, спеціалістів та програму медичного туризму, доступні кількома мовами;
- цифрові канали комунікації – активне використання соціальних мереж, e-mail-розсилок, чат-ботів для консультацій та підтримки пацієнтів;
- персоналізація послуг – створення індивідуальних програм лікування та реабілітації відповідно до потреб та очікувань пацієнта з-за кордону.

Для ефективної взаємодії з іноземними пацієнтами заклади охорони здоров'я повинні впроваджувати:

- єдину систему управління міжнародними зверненнями та запитами;
- Центри підтримки та супроводу пацієнтів, які відповідають на запити, організовують логістику та забезпечують переклад;
- регулярний моніторинг результатів міжнародних програм та аналіз ефективності каналів комунікацій.

Міжнародне партнерство та ефективна комунікація з потенційними пацієнтами з-за кордону є ключовими складовими розвитку медичного туризму у Вінницькій області. Комплексний підхід, що поєднує стратегічні партнерства, цифрові інструменти та персоналізовані програми обслуговування, дозволяє закладам охорони здоров'я підвищити конкурентоспроможність регіону на міжнародному ринку та зміцнити довіру іноземних пацієнтів.

У сучасних умовах розвитку медичного туризму в Україні Вінницька область має потенціал для формування стійкої та конкурентоспроможної моделі регіонального розвитку, що передбачає інтеграцію медичної, туристичної та інноваційної інфраструктури. Формування комплексної регіональної програми розвитку медичного туризму вимагає системного підходу, який базується на стратегічному плануванні, координації дій між зацікавленими сторонами та впровадженні цифрових технологій для підвищення ефективності надання медичних послуг. Програмний підхід передбачає визначення конкретних цільових показників, що відображають обсяг залучення іноземних пацієнтів, економічні надходження від надання медичних послуг, а також рівень задоволеності клієнтів, і передбачає регулярний моніторинг та коригування стратегії відповідно до динаміки ринку.

Особлива увага приділяється модернізації медичної інфраструктури та забезпеченню високих стандартів обслуговування, що передбачає оновлення обладнання, впровадження сучасних технологій діагностики та лікування, а також створення спеціалізованих пакетів медичних послуг із урахуванням потреб іноземних пацієнтів, включно з реабілітаційними та санаторно-курортними програмами. Використання цифрових платформ для онлайн-запису, телемедичних консультацій

і дистанційного супроводу пацієнтів сприяє підвищенню ефективності комунікацій та формуванню комфортного середовища для міжнародних клієнтів, забезпечуючи прозорість та оперативність надання послуг.

Не менш важливим є підвищення кваліфікації медичного персоналу та адміністративних співробітників, яке включає оволодіння сучасними стандартами клінічного обслуговування, етичними нормами взаємодії з пацієнтами та мовну підготовку для роботи з іноземними клієнтами. Цей напрям спрямований на формування компетентної та клієнтоорієнтованої команди, здатної забезпечувати високий рівень сервісу та міжнародну конкурентоспроможність закладів охорони здоров'я регіону.

Важливим інструментом залучення міжнародних пацієнтів є формування регіонального бренду Вінницької області як центру медичного туризму. Це передбачає застосування сучасних цифрових маркетингових стратегій, таких як SEO, SMM, контент-маркетинг, просування через онлайн-платформи для пацієнтів та інтеграцію з міжнародними медичними туроператорами. Додатковим чинником підвищення привабливості регіону є проведення науково-практичних конференцій, виставок та інших промоційних заходів, спрямованих на встановлення партнерських контактів із закордонними клініками та розвиток міжнародного співробітництва.

Координація міжгалузевих структур, включаючи заклади охорони здоров'я, туристичні агентства та органи місцевого самоврядування, реалізується через створення регіонального координаційного центру розвитку медичного туризму, який забезпечує інтеграцію діяльності всіх зацікавлених сторін, оперативний обмін інформацією та контроль за виконанням програмних завдань. Впровадження системи оцінки ефективності реалізації програми, що ґрунтується на визначенні ключових показників ефективності та економічних результатів, дозволяє здійснювати регулярний аналіз досягнутих результатів і коригувати заходи відповідно до потреб ринку та міжнародних стандартів.

Реалізація комплексної програми розвитку медичного туризму у Вінницькій області забезпечує підвищення привабливості регіону для іноземних пацієнтів, сприяє модернізації медичної інфраструктури та створює передумови для підвищення якості медичних послуг для місцевого населення, що, у свою чергу, формує сталий економічний та соціальний ефект для регіону.

Туреччина, Індія, Південна Корея, Таїланд, Мексика, Ізраїль та Коста-Рика – є світовими лідерами або добре відомими напрямками медичного туризму, і їхній досвід може слугувати орієнтиром для розвитку цього напрямку в Україні. Туреччина демонструє ефективну інтеграцію медичних послуг із туристичною інфраструктурою, поєднуючи високотехнологічні клініки з можливістю відпочинку на узбережжі, що забезпечує комплексний сервіс і високу привабливість для міжнародних пацієнтів. Індія є показовим прикладом масового медичного туризму, де акцент робиться на доступність і комплексне обслуговування, що дозволяє пацієнтам отримувати високоякісні послуги за порівняно низькими витратами, а приватні клініки активно співпрацюють із міжнародними партнерами. Південна Корея успішно реалізує концепцію високотехнологічних

медичних послуг із короткими термінами очікування, спеціалізуючись на складних хірургічних та косметичних процедурах, що підвищує рівень довіри та привабливості для іноземних пацієнтів. Таїланд поєднує лікування з відпочинком і пропонує послуги за відносно низькою вартістю, демонструючи важливість розвитку приватних клінік із міжнародною сертифікацією та високим рівнем сервісу. Мексика є показовим прикладом для прикордонних країн, де медичний туризм активно розвивається серед пацієнтів із сусідніх держав, що передбачає ефективну логістику та швидкий доступ до медичних послуг. Ізраїль акцентує увагу на технологічності та спеціалізації, пропонуючи складні медичні процедури за високими стандартами, а Коста-Рика демонструє ефективність нішевого підходу, орієнтованого на стоматологічні та косметичні послуги, з високим рівнем обслуговування та позитивним міжнародним іміджем.

Позитивний досвід цих країн може бути застосований в Україні в кількох напрямках. Поєднання лікування та туризму, характерне для Туреччини та Таїланду, створює додаткову привабливість регіону, що може бути реалізовано, зокрема, у курортних зонах Карпат та Закарпаття. Високотехнологічні медичні послуги та міжнародна сертифікація, як у Південній Кореї та Ізраїлі, сприяють підвищенню довіри пацієнтів і конкурентоспроможності закладів охорони здоров'я. Доступність послуг, притаманна Індії, дозволяє залучати пацієнтів із Європи та Близького Сходу, поєднуючи високий рівень лікування з конкурентними цінами. Нішевий медичний туризм, успішно реалізований у Коста-Риці та Мексиці, демонструє ефективність спеціалізації на конкретних напрямках, що сприяє формуванню бренду та підвищенню привабливості регіону. Використання міжнародних партнерств, цифрових платформ для просування та комплексного сервісу, включно з трансфером, супроводом пацієнта та перекладом, забезпечує високий рівень задоволеності та довіри клієнтів. Ці практики є важливим орієнтиром для розвитку медичного туризму в Україні та формування конкурентоспроможного регіонального ринку медичних послуг.

У 2018 році понад 60 тисяч іноземних пацієнтів обрали Україну для отримання медичних послуг, що свідчить про поступове формування ринку медичного туризму як важливого сегмента національної економіки. Географія походження пацієнтів охоплює країни Європейського Союзу, Близького Сходу, США, Канади, а також держави пострадянського простору. Найбільш затребуваними напрямками є стоматологічна допомога, офтальмологія, пластична та реконструктивна хірургія, репродуктивна медицина, ортопедія, а також медична реабілітація. Такий спектр послуг формує конкурентні переваги України у поєднанні з доступною вартістю лікування та високим рівнем професійної підготовки медичних фахівців.

Середня вартість лікування одного іноземного пацієнта, що становить близько 2000 – 2500 доларів США, свідчить про конкурентоспроможність української медицини на міжнародному ринку. Вона залишається значно нижчою, ніж у провідних країнах медичного туризму – Ізраїлі, Німеччині, США чи Південній Кореї, – при збереженні прийнятної рівня якості медичних послуг. Це забезпечує

стабільний попит з боку іноземних пацієнтів і створює сприятливі умови для розвитку експорту медичних послуг, залучення інвестицій та підвищення ефективності функціонування закладів охорони здоров'я.

В Україні функціонує близько 120 закладів охорони здоров'я, які мають досвід роботи з іноземними пацієнтами. Основна концентрація таких закладів охорони здоров'я спостерігається у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Дніпрі та Вінниці, де сформовано сучасну інфраструктуру, налагоджено логістику та забезпечено достатній рівень сервісу. Водночас більшість регіонів країни поки що не використовують свій потенціал у сфері медичного туризму. Розвиток регіональних медичних кластерів і впровадження програм державної підтримки сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності країни на міжнародному рівні.

Ринок медичного туризму України перебуває на етапі становлення, однак характеризується значними перспективами зростання. Його подальший розвиток потребує системного стратегічного планування, удосконалення нормативно-правової бази, інтеграції у світові стандарти якості та активного просування українських медичних послуг на глобальному ринку.

Незважаючи на потенційні економічні вигоди, розвиток медичного туризму в Україні супроводжується низкою негативних наслідків, які мають як соціально-економічний, так і етичний вимір. По-перше, відтік висококваліфікованих медичних кадрів у приватний сектор, орієнтований на іноземних пацієнтів, створює дефіцит професіоналів у державних закладах охорони здоров'я. Лікарі, медичні сестри та інші фахівці прагнуть працювати в умовах вищої оплати праці, сучасного обладнання та кращих умов праці, що посилює кадрову кризу у публічній системі охорони здоров'я, особливо в регіонах.

По-друге, зростання обсягів медичного туризму спричиняє загрозу комерціалізації медичної галузі. Пріоритетність платоспроможних іноземних пацієнтів може зумовлювати зниження доступності якісних медичних послуг для громадян України, особливо соціально вразливих категорій населення. Така ситуація поглиблює нерівність у доступі до охорони здоров'я, що суперечить принципам соціальної справедливості та загальнодоступності медичної допомоги.

По-третє, активна орієнтація на прибуткові напрями лікування для іноземців (наприклад, пластичну хірургію, стоматологію, репродуктивні технології) може відволікати ресурси – як фінансові, так і технологічні – від пріоритетних сфер, важливих для громадського здоров'я, таких як онкологія, кардіологія чи первинна медична допомога. Це створює дисбаланс у розвитку медичної інфраструктури та знижує ефективність системи охорони здоров'я загалом.

По-четверте, недостатній рівень державного контролю та відсутність єдиних стандартів якості медичних послуг для іноземців і громадян України породжує ризики для репутації країни. У випадку неякісного лікування чи етичних порушень негативна інформація швидко поширюється міжнародними каналами, що може знизити довіру до української медицини та зменшити потік пацієнтів у майбутньому.

Крім того, існують екологічні та соціальні наслідки – наприклад, надмірна концентрація приватних клінік у великих містах (Київ, Львів, Одеса, Дніпро) посилює урбанізаційний тиск і призводить до занепаду периферійних територій. У свою чергу, підвищений попит на житло, транспорт та супутні послуги може стимулювати зростання цін у туристичних зонах, що створює додатковий соціальний тиск на місцеве населення.

Не менш важливою є етична складова: орієнтація на медичних туристів може змінити ціннісні пріоритети медичної спільноти, змістивши акцент із гуманістичних принципів на комерційні. Це становить ризик для формування корпоративної культури в системі охорони здоров'я, де домінуватимуть фінансові мотиви замість орієнтації на пацієнта. [7, с. 61–69; 8].

У підсумку, медичний туризм в Україні має потенціал бути важливим чинником економічного розвитку та міжнародної інтеграції, проте його неконтрольоване розширення без належної державної політики, законодавчого регулювання, системи етичного нагляду та збалансованого розподілу ресурсів може призвести до посилення соціальної нерівності, кадрових втрат, репутаційних ризиків і структурних дисбалансів у системі охорони здоров'я. Тому стратегічним завданням держави є формування моделі медичного туризму, яка поєднує економічну ефективність із соціальною відповідальністю та забезпечує гармонійний розвиток внутрішньої системи охорони здоров'я.

Вінницька область має значний потенціал для розвитку медичного туризму завдяки поєднанню природних ресурсів, розвинутої медичної інфраструктури та науково-освітнього потенціалу. Зокрема, наявність мінеральних вод, лікувальних грязей та санаторіїв, а також потужного медичного університету створюють сприятливі умови для залучення іноземних пацієнтів.

Щорічно Україну відвідує близько 60 тисяч іноземних пацієнтів, і Вінницька область може стати важливим центром медичного туризму завдяки своїм унікальним ресурсам та інфраструктурі. Зокрема, курортний комплекс Хмільник, що включає 8 санаторіїв та лікувальних установ, щорічно приймає майже 50 тисяч пацієнтів. Це свідчить про високий попит на медичні послуги в регіоні та можливості для їх подальшого розвитку.

Крім того, Вінницька область визначена одним із пріоритетних напрямків розвитку в рамках стратегії смарт-спеціалізації, зокрема у сфері медичного туризму. Це відкриває додаткові можливості для залучення інвестицій, розвитку інфраструктури та підвищення якості медичних послуг.

Таким чином, Вінницька область має всі передумови для розвитку медичного туризму, і подальші зусилля в цьому напрямку можуть значно сприяти економічному розвитку регіону та підвищенню якості життя його мешканців.

Медичний туризм, незважаючи на економічні та соціальні вигоди, може мати певні негативні наслідки, які важливо враховувати при його розвитку.

Перш за все, надмірна концентрація іноземних пацієнтів у провідних клініках може призводити до обмеження доступу місцевого населення до

високоякісних медичних послуг. Це особливо критично для державних закладів охорони здоров'я, де ресурси та медичний персонал обмежені. У результаті підвищується соціальна нерівність у доступі до лікування, що може викликати негативну реакцію місцевого населення.

По-друге, медичний туризм може створювати додаткове навантаження на медичну інфраструктуру та персонал. Висока інтенсивність обслуговування іноземних пацієнтів потребує додаткових ресурсів, включно з обладнанням, ліками та послугами підтримки, що може призвести до виснаження медичного персоналу та зниження якості обслуговування.

Третім негативним чинником є ризики, пов'язані з культурними, мовними та правовими відмінностями. Неправильне розуміння медичних процедур, неузгодженість стандартів лікування та відсутність правової підтримки для іноземних пацієнтів можуть спричиняти юридичні конфлікти та ускладнювати захист прав пацієнта.

Ще одним чинником є ризик поширення інфекційних захворювань через міжнародні переміщення пацієнтів, особливо якщо відсутній належний контроль за санітарними стандартами. Крім того, популяризація приватних клінік для медичного туризму може стимулювати комерціалізацію медичних послуг і зменшувати акцент на профілактичній та первинній допомозі для місцевого населення.

Нарешті, надмірне орієнтування на іноземних пацієнтів може спричиняти економічну залежність від міжнародного потоку пацієнтів, що робить регіон вразливим до змін у глобальних тенденціях та кризових ситуацій, наприклад пандемій або політичної нестабільності.

Таким чином, розвиток медичного туризму потребує збалансованої стратегії, яка враховує як економічні вигоди, так і соціальні та медичні ризики, зокрема захист доступності послуг для місцевого населення та підтримку високих стандартів безпеки та якості лікування.

Розвиток медичного туризму у Вінницькій області, незважаючи на потенційні економічні та соціальні вигоди, може мати низку негативних наслідків, які слід враховувати при формуванні регіональної програми розвитку цієї сфери. Перш за все, концентрація іноземних пацієнтів у провідних закладах охорони здоров'я, таких як КНП «Подільський регіональний центр онкології Вінницької обласної ради» або санаторно-курортні комплекси Хмільника, може призводити до обмеження доступу місцевого населення до високоякісних медичних послуг. Це створює соціальну нерівність у доступі до лікування та може зменшувати задоволеність громадян наявними ресурсами системи охорони здоров'я.

Крім того, високий потік медичних туристів створює додаткове навантаження на інфраструктуру закладів охорони здоров'я, включно з обладнанням, медикаментами та персоналом. Надмірне залучення пацієнтів із-за кордону може призвести до виснаження медичного персоналу, збільшення робочого навантаження та потенційного зниження якості обслуговування. У випадку регіональних закладів охорони здоров'я із обмеженими ресурсами це питання стає особливо актуальним, оскільки необхідно поєднувати потреби місцевого населення з обслуговуванням іноземних клієнтів.

Важливо також враховувати культурні, мовні та правові відмінності, що можуть ускладнювати комунікацію з пацієнтами з різних країн. Недостатня мовна підготовка персоналу, різні стандарти лікування та відсутність чіткої юридичної підтримки для іноземних пацієнтів можуть призводити до непорозумінь, юридичних конфліктів та ризику незадовільного результату лікування.

Ще одним ризиком є потенційне поширення інфекційних захворювань через міжнародні переміщення пацієнтів, особливо в умовах недостатнього контролю за санітарними нормами. Орієнтація на іноземних пацієнтів може стимулювати комерціалізацію медичних послуг у регіоні та зменшувати увагу до профілактичної та первинної медичної допомоги для місцевих мешканців.

Нарешті, залежність розвитку медичного туризму від міжнародного потоку пацієнтів робить регіон уразливим до змін у глобальній економічній ситуації, політичних криз або пандемій, що може негативно впливати на економічну стабільність та планування розвитку закладів охорони здоров'я.

Таким чином, ефективний розвиток медичного туризму у Вінницькій області потребує комплексного підходу, який забезпечує баланс між економічними вигодами, захистом доступності послуг для місцевого населення та підтримкою високих стандартів безпеки, якості лікування та медичної етики.

Вінницька область має значний потенціал для розвитку медичного туризму завдяки наявності природних, лікувальних, санаторно-курортних та медико-наукових ресурсів. Серед таких об'єктів особливо виділяються курортні комплекси, що спеціалізуються на лікуванні захворювань опорно-рухового апарату, серцево-судинної системи та шкірних патологій. Наприклад, курортний комплекс Хмільник, який включає санаторії з мінеральними водами та лікувальними грязями, щорічно приймає велику кількість пацієнтів як з України, так і з-за кордону. Значним ресурсом є також санаторій «Зелена діброва», що пропонує комплексні програми реабілітації після хірургічних втручань та лікування хронічних захворювань.

Заклади охорони здоров'я високого рівня, такі як КНП «Подільський регіональний центр онкології Вінницької обласної ради» та обласні кардіологічні та неврологічні клініки, можуть стати центрами спеціалізованого медичного туризму для пацієнтів, які потребують високотехнологічного лікування та реабілітації. Важливим компонентом є також розвиток приватних клінік та стоматологічних центрів, які надають послуги високої якості за конкурентними цінами для іноземних пацієнтів.

Окрім лікувальних закладів, регіон має природні та рекреаційні ресурси, які можуть поєднуватися з медичними послугами, створюючи комплексні програми оздоровлення та відпочинку. Це включає використання мінеральних джерел у Вінниці та Хмільнику, рекреаційні зони вздовж Південного Бугу та лісових масивів, що сприяє формуванню програм «лікування плюс туризм». Науково-освітній потенціал Вінницького національного медичного університету імені Пирогова може бути використаний для розвитку медичного туризму через

підготовку фахівців, організацію науково-практичних програм та впровадження інноваційних методик лікування.

Поєднання санаторно-курортних комплексів, закладів охорони здоров'я високого рівня, приватних клінік, природних рекреаційних ресурсів та науково-освітніх установ створює комплексну базу для розвитку медичного туризму у Вінницькій області, забезпечуючи конкурентні переваги регіону на національному та міжнародному рівнях. [9; 10]

На рисунку 2 представлено статистичні дані щодо основних країн – пунктів призначення медичних туристів у 2024 році. Ці показники відображають глобальний розподіл потоків пацієнтів, які обирають лікування за кордоном з огляду на якість медичних послуг, вартість процедур, рівень технологічного забезпечення та репутацію національних систем охорони здоров'я. Представлена інформація дає змогу проаналізувати конкурентні позиції провідних країн на світовому ринку медичного туризму та виявити тенденції його подальшого розвитку.

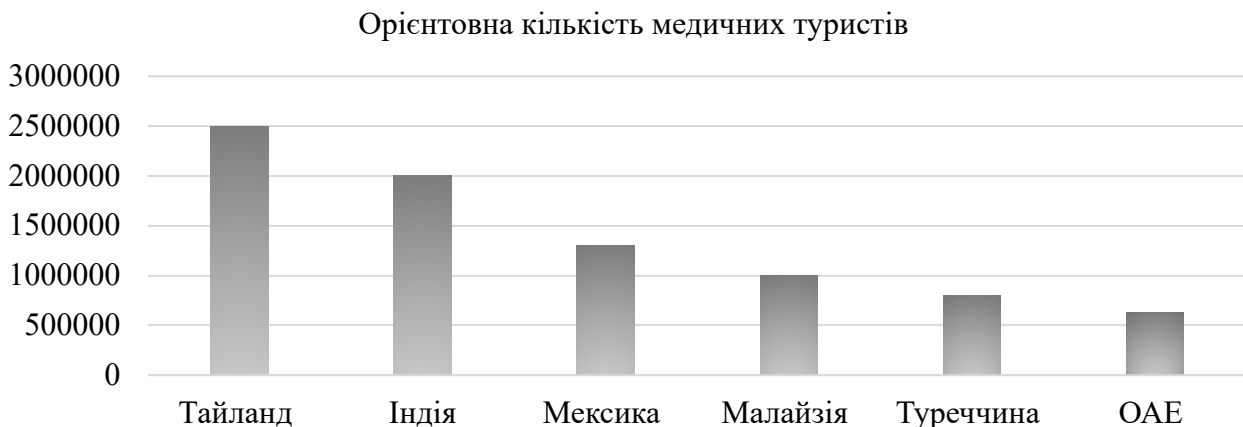

Рис. 2. Статистика по країнах-пунктах призначення, 2024 р.

Джерело: сформовано автором самостійно на основі [1; 13].

Аналіз наведених статистичних даних дає змогу окреслити основні тенденції та закономірності розвитку світового ринку медичного туризму. Очевидним є домінування азійських країн, зокрема Таїланду, Індії, Малайзії та Південної Кореї, які поєднали високий рівень медичних технологій із конкурентною ціновою політикою та розвиненою туристичною інфраструктурою. Найбільшу кількість медичних туристів приймає Таїланд – близько 2,5 млн осіб щорічно. Це пояснюється поєднанням високого рівня сервісу, сучасної матеріально-технічної бази приватних клінік і сильної репутації країни як центру оздоровчого туризму.

Друге місце посідає Індія, яка приймає приблизно 2 млн пацієнтів на рік. Її перевага полягає у значно нижчих цінах на складні медичні втручання (кардіохірургія, трансплантація, ортопедія) за збереження високої якості лікування. Саме поєднання доступності та компетенцій лікарів сформувало позитивний імідж Індії у світовому медичному просторі.

Мексика з показником близько 1,3 млн пацієнтів стала провідним напрямом для жителів США та Канади, які прагнуть отримати якісні стоматологічні чи

пластичні послуги за нижчою ціною та без значних логістичних витрат. Малайзія залучає близько 1 млн іноземних пацієнтів завдяки державним програмам підтримки медичного туризму, широкому використанню міжнародних стандартів акредитації та сприятливому поєднанню ціни й сервісу.

Туреччина, що обслуговує близько 800 тис. пацієнтів щороку, активно позиціонує себе як регіональний лідер у галузі пластичної хірургії, трансплантації та репродуктивної медицини. Вона поєднує сучасну медичну базу з конкурентним ціноутворенням і значною підтримкою з боку держави. Об'єднані Арабські Емірати приймають приблизно 630 тис. пацієнтів і орієнтуються переважно на преміальний сегмент, пропонуючи послуги на рівні світових медичних центрів, високий рівень комфорту й сервісу. Південна Корея, попри менші обсяги (приблизно 248 тис. пацієнтів), відома високими технологічними рішеннями, точністю діагностики, інноваційними методиками в дерматології, онкології та пластичній хірургії.

Загалом лідери ринку демонструють різні стратегічні моделі розвитку: одні орієнтуються на масовий доступний сегмент (Таїланд, Індія, Мексика), інші – на високотехнологічний та преміальний (ОАЕ, Південна Корея). Водночас усіх їх об'єднує чітке позиціонування на міжнародному ринку, наявність комплексних сервісів для пацієнтів, інтеграція з туристичною галуззю та використання цифрових маркетингових інструментів для залучення клієнтів.

Для України аналіз цієї таблиці має важливе практичне значення. Він показує, що успіх у медичному туризмі забезпечується не лише рівнем медицини, а й системною державною політикою, міжнародною акредитацією закладів, розвитком цифрових каналів комунікації та сервісною орієнтованістю. Перспективними для нашої держави напрямами можуть стати реабілітаційні, кардіологічні, стоматологічні та онкологічні послуги, які, за умов належного маркетингового просування, можуть стати конкурентоспроможними на міжнародному рівні.

Для візуалізації співвідношення провідних країн за обсягами медичного туризму доцільно розглянути структуру їхніх ринкових часток. На рисунку 3 наведено порівняльний розподіл світового ринку медичного туризму у 2024 році за основними країнами-призначеннями, що демонструє лідерство азійських держав.

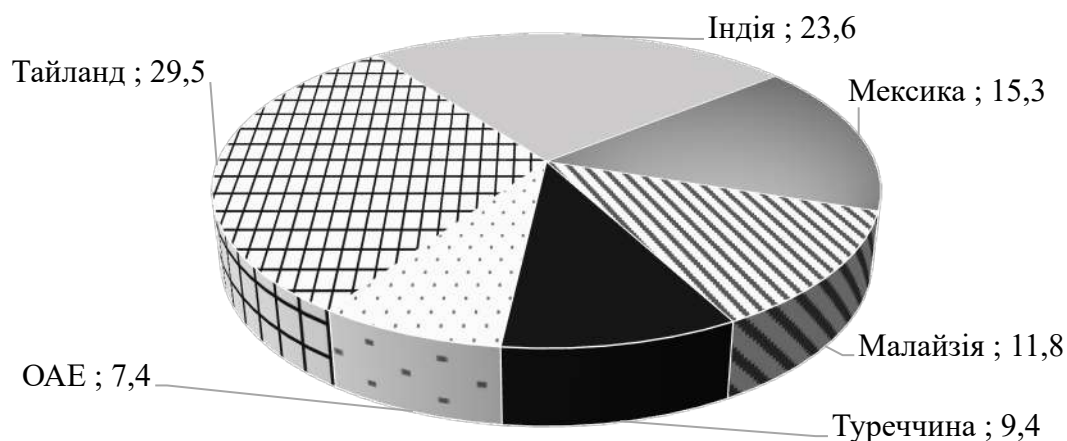

Рис. 3. Частка ринку у 2024 році, %

Джерело: сформовано автором самостійно на основі [1; 13].

Ринок медичного туризму у світі формується під впливом зростання попиту на якісні та водночас доступні медичні послуги. Сучасна структура цього ринку свідчить, що основна частка припадає на країни Азійсько-Тихоокеанського регіону, які поєднують високий рівень медицини, конкурентні ціни та туристичну привабливість. Зокрема, Тайланд, Індія, Мексика, Малайзія, Туреччина та Об'єднані Арабські Емірати є ключовими гравцями у цій сфері, охоплюючи переважну більшість світових потоків медичних туристів.

Лідером за часткою ринку є Тайланд, на який припадає близько 29,5 % світового потоку медичних туристів. Країна відома високим рівнем сервісу, сучасними клініками, акредитованими за міжнародними стандартами, а також конкурентною вартістю процедур. Тайланд спеціалізується на пластичній хірургії, стоматології, кардіології та репродуктивній медицині, одночасно пропонуючи пацієнтам можливість комфортного відпочинку, що робить медичну поїздку комплексним і приємним досвідом. Значну роль у популярності Тайланду відіграє державна підтримка та активне просування медичних послуг на міжнародних ринках, що підвищує довіру іноземних пацієнтів.

На другому місці перебуває Індія з часткою 23,6 %. Країна відома як центр «економічного медичного туризму», де вартість лікування значно нижча, ніж у США чи країнах Європейського Союзу, водночас якість медичних послуг залишається високою завдяки кваліфікованим фахівцям та сучасному обладнанню. Індія активно реалізує державну програму Heal in India, спрямовану на залучення іноземних пацієнтів у галузях кардіохірургії, трансплантології, ортопедії та онкології. Крім того, країна пропонує спеціалізовані пакети медичних послуг, які включають трансфер, проживання та післялікувальний супровід, що робить її привабливою для міжнародних туристів із обмеженим бюджетом.

Мексика займає 15,3 % світового ринку медичного туризму та є провідним напрямком у Північній Америці. Основними клієнтами є громадяни США та Канади, яких приваблює географічна близькість, нижча вартість медичних послуг та відсутність візових обмежень. Ключові спеціалізації включають стоматологію, косметологію та бариатричну хірургію. Мексика активно розвиває інфраструктуру для іноземних пацієнтів, пропонуючи багатомовну підтримку, високий рівень сервісу та пакети «лікування плюс відпочинок», що підвищує конкурентоспроможність країни.

Малайзія контролює 11,8 % ринку та позиціонує себе як безпечний і надійний напрям для лікування. Основними конкурентними перевагами є державна підтримка галузі через Malaysia Healthcare Travel Council, сучасна медична інфраструктура, міжнародна акредитація клінік та високий рівень довіри пацієнтів із країн Південно-Східної Азії, Близького Сходу та Європи. Країна пропонує широкий спектр медичних послуг – від кардіології та ортопедії до косметології та оздоровчих програм, поєднуючи медичні процедури з туристичними пакетами.

Туреччина займає 9,4 % світового ринку та демонструє динамічне зростання. Причинами популярності є доступні ціни, висока якість медичних послуг, сучасні клініки з міжнародною акредитацією та ефективна державна політика

стимулювання експорту медичних послуг. Туреччина активно розвиває такі напрями, як стоматологія, офтальмологія, кардіохірургія та репродуктивна медицина. Географічне розташування між Європою та Азією дозволяє залучати пацієнтів з обох регіонів, створюючи додаткові конкурентні переваги.

Об'єднані Арабські Емірати займають 7,4 % світового ринку та формують преміальний сегмент медичного туризму. Тут активно розвиваються медичні кластери з філіями провідних світових клінік, таких як Cleveland Clinic та Mayo Clinic. Дубай і Абу-Дабі позиціонують себе як центри високотехнологічної медицини для заможних пацієнтів із країн Перської затоки, Європи та Африки. Ключовими напрямками є кардіологія, онкологія, ортопедія, пластична хірургія та інноваційні медичні технології. Високий рівень сервісу, розвинена логістична інфраструктура та інтеграція з туристичною індустрією дозволяють забезпечити комплексний підхід до пацієнта, поєднуючи лікування з висококласним сервісом і відпочинком.

Таким чином, світовий ринок медичного туризму демонструє значну диференціацію за цілями, спеціалізаціями та сегментами пацієнтів. Кожна країна використовує власні конкурентні переваги – від доступної вартості та державної підтримки до високотехнологічної медицини та преміального сервісу – що дозволяє формувати сталий потік іноземних пацієнтів та розвивати медичний туризм як важливий сектор економіки.

Аналіз структури світового ринку медичного туризму свідчить про домінування азійських країн, на які припадає понад дві третини глобального потоку пацієнтів. Основними чинниками їхнього успіху є поєднання конкурентних цін, якісних медичних послуг, інвестицій у сучасну інфраструктуру та активна державна підтримка. Цей досвід може бути корисним для України, де розвиток медичного туризму потенційно здатен стати чинником економічного зростання, модернізації медичних закладів і зміцнення міжнародного іміджу національної системи охорони здоров'я.

Дослідження міжнародних чинників формування маркетингових стратегій медичного туризму України дає підстави стверджувати, що ця галузь є однією з перспективних сфер інтеграції національної системи охорони здоров'я у глобальний економічний простір. Україна поступово посідає помітне місце серед країн, здатних конкурувати на ринку медичних послуг за рахунок поєднання кваліфікованих кадрів, високої якості медичного обслуговування та доступної вартості лікування. Водночас подальший розвиток цього напрямку безпосередньо залежить від здатності держави та закладів охорони здоров'я адаптувати маркетингові стратегії до вимог міжнародного середовища, використовуючи кращі практики світового ринку.

Міжнародний досвід свідчить, що ключову роль у розвитку медичного туризму відіграють такі чинники, як державна підтримка, стратегічне позиціонування країни на світовій арені, ефективна комунікаційна політика, наявність міжнародної сертифікації закладів охорони здоров'я, цифровізація процесів взаємодії з пацієнтами, логістична доступність і формування туристичної інфраструктури. Для України ці чинники набувають особливого значення, оскільки саме їхнє гармонійне поєднання може забезпечити підвищення конкурентоспроможності на глобальному ринку.

Результати аналізу свідчать, що Україна має вагомі потенційні переваги – сучасні медичні центри, високий рівень підготовки фахівців, активний розвиток цифрового маркетингу, зростаючу міжнародну співпрацю, а також позитивну репутацію окремих напрямів (зокрема стоматології, офтальмології, репродуктивної медицини та реабілітації). Проте, наявні інституційні, інформаційні та логістичні бар'єри – низька міжнародна впізнаваність, обмежені ресурси для глобального просування, відсутність системного бренду країни у сфері медичного туризму та нерівномірність розвитку між регіонами – істотно стримують темпи зростання ринку.

Порівняння із провідними країнами – Таїландом, Індією, Малайзією, Туреччиною, ОАЕ та Південною Кореєю – показує, що їхній успіх базується на поєднанні маркетингової орієнтації, державних інвестицій, міжнародних стандартів якості та стратегічної комунікації з іноземними споживачами. В Україні ж формування ефективних маркетингових стратегій має враховувати ці приклади, адаптуючи їх до національних реалій, соціально-економічних умов і ресурсних можливостей.

Успішна реалізація маркетингової політики у сфері медичного туризму передбачає створення єдиного національного бренду «Medical Ukraine», який би поєднував імідж країни як надійного, безпечного і професійного напрямку лікування з елементами культурного, оздоровчого та рекреаційного туризму. Важливим завданням є також підвищення ролі регіонів у цьому процесі: розбудова спеціалізованих медичних кластерів, зокрема у Вінницькій, Львівській, Одеській та Київській областях, дозволить збалансувати розвиток і створити комплексну систему приваблення іноземних пацієнтів.

Таким чином, формування маркетингових стратегій розвитку медичного туризму в Україні має спиратися на інтеграцію міжнародного досвіду, посилення інституційної спроможності медичних закладів, впровадження цифрових комунікаційних технологій, розвиток партнерств між державним і приватним секторами, а також на системну промоцію української медицини у світі. Лише за умови стратегічного управління, ефективного брендингу та міжнародної кооперації медичний туризм може перетворитися на один із драйверів економічного зростання, підвищення якості медичних послуг та зміцнення репутації України як сучасного і конкурентного учасника глобального ринку охорони здоров'я.

Список використаних джерел

1. Статистичне дослідження ринку медичного туризму України. URL: <https://uamt.com.ua/UA/deyatelnost-uk/statystychne-doslidzhennia-rynku-medychnoho-turyzmu-ukrainy.html>.
2. Іващук О.В., Стаханський О.О. Міжнародний медичний туризм: тенденції розвитку та роль стоматологічних послуг. *Інноваційна економіка*. 2024. № 3. С. 161-170. DOI: 10.37332/2309-1533.2024.3.20.
3. Holovchuk Y., Dybchuk L., Tsilnyk O. The Concept of Regional Tourism Systems in the Context of Sustainable Development. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11. №1, p. 231-238. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-1-231-238>.

4. Holod A.P., Hrafskaya O.I., Holovchuk Y.O., Dudaish O.I., Kryzhanivskiy T.Y. Modernization of regional tourism systems on the basis of sustainable development. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal «Internaika»*. 2023. vol. 2. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-2-8600>.
5. Karachyna N.P., Holovchuk Y.O., Dykhnych D.P. Domestic and Foreign Works on Assessing the Effectiveness of Enterprise Brands. *Biznes-navihator*. vol. 80, pp. 477-481. DOI: <https://doi.org/10.32782/business-navigator.80-80>.
6. Гуца Т.К. Характеристика медичного туризму як об'єкта державного стратегічного планування. *Економіка, управління та адміністрування*. 2025. № 1 (111). С. 219-228. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2025-1\(111\)-219-228](https://doi.org/10.26642/ema-2025-1(111)-219-228).
7. Holovchuk Y.O., Verheles K.M., Nazarchuk O.A., Nochvina O.A., Mazur H.M. Innovations in ehealth as a component of management in Ukraine. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. vol. 2, pp. 61-69. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.2.61>.
8. Hrafskaya O.I., Holovchuk Y.O. Innovative principles of regional tourism development policy. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal «Internaika»*. Vol. 1 (69). DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-1-8550>.
9. Мартинюк У. Розвиток медичного туризму в Україні: проблеми та можливості. *Економіка та суспільство*. 2025. № 73. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-73-64>.
10. Holovchuk Y., Dybchuk L., Tsilnyk O. The Concept of Regional Tourism Systems in the Context of Sustainable Development. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-1-231-238>.
11. Теремецький В.І., Астаф'єв Д.С. Правова природа та особливості внутрішнього лікувально-оздоровчого туризму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. Т. 34. № 1. С. 654-668. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.1.51>.
12. Holovchuk Y., Moroz S., Tsetsiv D. Tourism destination management: innovative marketing approaches. *Problemy suchasnykh transformatsiy*. 2022. vol. 5, DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-5-12-02>.
13. Medical Tourism Statistics by Country: Facts, Figures & Destinations. URL: <https://medicaltourismwatch.com/global-medical-tourism-statistics>.
14. Дідух Я. Розвиток інклюзивного туризму в умовах післявоєнної трансформації України. *Економіка та суспільство*. 2025. № 73. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-73-39>.

Розділ 2

Фінансово-економічні важелі забезпечення стійкості національної економіки

2.1.

Взаємозв'язок сталого розвитку та ринкової вартості підприємства

*Царьов О. С.,
здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Одеський національний
економічний університет, м. Одеса
<https://orcid.org/0009-0000-1319-7680>*

В умовах глобалізації економічних процесів і зростання соціально-екологічних викликів стає очевидним, що традиційна орієнтація підприємств виключно на короткострокові фінансові результати не забезпечує їхньої стійкості й конкурентоспроможності. Для сучасного бізнесу визначальним критерієм ефективності виступає ринкова вартість, яка інтегрує результати діяльності, очікування інвесторів, ризики та нематеріальні активи, відображаючи загальну оцінку підприємства на ринку капіталу.

У той же час сталий розвиток виступає філософією ведення бізнесу, що забезпечує збалансоване поєднання економічних, соціальних і екологічних інтересів. На рівні підприємства він реалізується через формування довгострокової стратегії, орієнтованої на підвищення ефективності використання ресурсів, забезпечення соціальної стабільності трудового колективу, зміцнення репутації та створення доданої вартості для всіх зацікавлених сторін.

В сучасних умовах термін «сталий розвиток» є найбільш розповсюдженим в економічній літературі. У доповіді «Наше спільне майбутнє», підготовленій Міжнародною комісією ООН з навколишнього середовища та розвитку під керівництвом Г. Брундтланд у 1987 році, наведено таке визначення сталого розвитку: сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби [1].

Подальший розвиток концепції сталого розвитку відбувся під час Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку, що пройшла у 1992 році в Ріо-де-Жанейро. Надалі зміст поняття «сталий розвиток» був деталізований у низці міжнародних документів, зокрема в «Порядку денному на XXI століття» (1992 р.), Декларації тисячоліття (2000 р.) та Йоганнесбурзькій декларації зі сталого розвитку (2002 р.) [2; 3; 4].

Водночас класичним визначенням сталого розвитку вважається формулювання, наведене у рамковому документі ООН «Порядок денний на XXI століття», відповідно

до якого сталий розвиток розглядається як модель поступального руху людства, що забезпечує задоволення потреб нинішнього покоління без позбавлення такої можливості майбутніх поколінь [2].

Аналіз економічної літератури показав, що поняття «сталий розвиток» має велику кількість визначень. Узагальнені результати систематизації визначень наукового поняття «сталий розвиток» за підходами та напрямками наведено в табл. 1.

Таблиця 1

**Систематизація визначень наукового поняття
«сталий розвиток» за підходами та напрямками**

Автори	Визначення поняття	Підходи
1	2	3
Екологічно-орієнтований напрям		
Л. С. Гринів [5]	Забезпечення стабільного функціонування еколого-економічної системи через реалізацію ноосферної концепції	Еколого-економічний (ноосферний)
О. В. Латишева [6, с. 218]	Передбачає вирішення соціально-економічних питань, підтримання збалансованого стану довкілля та природно-ресурсного потенціалу планети з метою збереження навколишнього природного середовища як для нинішніх, так і для майбутніх поколінь	Еколого-економічний
Калетнік Г.М., Лутковська С. М. [7, с. 41]	Передбачає нульове економічне зростання у межах асиміляційної здатності середовища, тобто його основу становлять не стільки економічні й соціальні обмеження, скільки екологічні; а сильна екологічна модернізація – соціальні умови й зміни	Екологічно-орієнтований
І. І. Смирнова, Є. І. Михайлюта, [8, с. 11]	Економічне зростання, що не призводить до погіршення навколишнього середовища, та при цьому супроводжується вирішенням соціальних проблем і забезпеченням соціальної справедливості	Соціо-екологічний
Соціально-гуманістичний напрям		
В. П. Кухар [9]	Розвиток, що самопідтримується, це ідеологія розумної й обґрунтованої діяльності людини, яка живе у злагоді з природою та створює умови для кращого життя собі і наступним поколінням	Ідеологічно-гуманістичний
З. В. Герасимчук, І. М. Вахович [10, с. 60]	Збалансований за соціальною та економічною складовими, тобто ставиться завдання оптимального управління сукупністю соціокультурного багатства, яким володіє цивілізація на конкретному етапі всесвітньо-історичного розвитку на основі прискорення темпів економічного зростання задля всебічного задоволення потреб людського суспільства	Соціоцентричний
Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» [11]	Розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь	Державотворчий

1	2	3
Економіко-управлінський (інституційний) напрям		
Степаненко Т.О. [12, с. 136]	Концепція управління підприємством, яка в умовах складності та багатофакторності зовнішнього середовища, обмеженості природних ресурсів, зростання ролі людського потенціалу передбачає вплив на нарощування економічного потенціалу підприємства та рівень соціального розвитку з одночасним забезпеченням природозберігальних технологій	Системно-синергетичний
М. А. Хвесик [13, с. 31]	Багатоаспектне поняття, включає економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні складові. Воно не лише обумовлює необхідність вжиття відповідних заходів у сфері захисту навколишнього середовища, а встановлює нові параметри організації соціуму відтворювальних механізмів	
О. Шубравська [14, с. 36]	Узгоджений розвиток економічних і соціальних процесів, а також навколишнього природного середовища	Комплексний (узгоджувальний)
Г. Сиротюк [15, с. 88]	Сталий розвиток як оновлений концепт національного господарювання, варто зауважити, що він повинен забезпечувати оптимальне використання наявних ресурсів за модернізації економічної діяльності в кризових умовах	Ресурсно-інноваційний підхід

Джерело: складено автором.

Таким чином, дані підходи до трактування сталого розвитку можна згрупувати за трьома основними напрямками:

1. Екологічно-орієнтований напрям охоплює підходи, що акцентують увагу на збереженні природного середовища, екологічній рівновазі та ноосферній концепції розвитку:

- забезпечення стабільного функціонування еколого-економічної системи через реалізацію ноосферної концепції;
- процес гармонізації факторів виробництва та збереження цілісності навколишнього середовища;
- економічне зростання, яке не призводить до погіршення стану довкілля та підтримує рівновагу екосистем.

2. Соціально-гуманістичний напрям включає підходи, що розглядають сталий розвиток як ідеологію гармонійного співіснування людини і природи та орієнтуються на підвищення якості життя:

- розвиток, що самопідтримується, як ідеологія розумної діяльності людини у злагоді з природою;
- розвиток, спрямований на підвищення якості життя сучасних і майбутніх поколінь;
- збалансування соціальної та економічної складових через управління соціокультурним потенціалом цивілізації;

– розбудова держави на засадах гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових.

3. Економіко-управлінський (інституційний) напрям об'єднає підходи, які підкреслюють роль управління, державної політики та національних особливостей у забезпеченні сталого розвитку:

– управління підприємством у складному середовищі для поєднання економічного зростання, соціального розвитку та природозбереження;

– досягнення економічної безпеки через систему ефективного управління та регулювання;

– передбачає модернізацію господарських систем, оптимальне використання ресурсів і впровадження інновацій.

Отже, сталий розвиток інтегрує три взаємопов'язані складові – екологічну, соціальну та економічну, що відображає його триєдність як системи гармонійного поступу суспільства.

Сталий розвиток – це концепція управління підприємством, яка в умовах складності та багатофакторності зовнішнього середовища, обмеженості природних ресурсів, зростання ролі людського потенціалу передбачає вплив на нарощування економічного потенціалу підприємства та рівень соціального розвитку з одночасним забезпеченням природозберігальних технологій [12, с. 137].

Концепція сталого розвитку в даний час визнана всіма країнами, що входять до складу ООН, в якості одного з пріоритетів людства, перехід до якого має відбуватися на національному та глобальному рівнях [16].

Триєдина концепція сталого розвитку в даний час є прогресивною, в ній в тій чи іншій мірі систематизуються та охоплюються підходи, що характеризують окремі аспекти людської діяльності та відображають єдиний процес створення цінностей. Тому, при розробці стратегії сталого розвитку та конкретних заходів щодо її реалізації, всі три елемента, що виступають засобами досягнення цілей розвитку, повинні розглядатися збалансовано, у взаємозв'язку [17].

У процесі проведення аналізу літературних джерел дійшли до думки, що концепцію сталого розвитку доцільно доповнити інноваційною складовою, адже саме інновації є ключовим чинником її реалізації. Досягнення сталого розвитку можливе лише за умови активного впровадження інновацій у всі сфери – економічну, екологічну та соціальну. Інноваційний підхід передбачає використання сучасних технологій, впровадження енергоефективних та «зелених» рішень, розвиток кругової економіки, а також підтримку наукових досліджень, спрямованих на покращення стану довкілля та забезпечення соціальної рівноваги.

Це підтверджено в роботах [18, с. 45; 19; 20], де розглянуто інноваційний розвиток підприємства як процес послідовного цілеспрямованого руху підприємства до збалансованого інноваційного стану під впливом синергетичної дії зовнішніх та внутрішніх факторів, що визначають стійкість організаційно-функціональної системи підприємства в умовах ринкової економіки, що характеризується результатом якості досягнутих результатів залежно від інтенсивності та швидкості інноваційного розвитку.

На рис. 1 наведено складові сталого розвитку підприємства, доповнені інноваційною складовою.

Інноваційна діяльність може охоплювати такі напрями:

1. Розвиток відновлюваних джерел енергії, що сприяють зменшенню залежності від традиційних енергоресурсів.
2. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності управління природними та виробничими ресурсами.
3. Створення нових екологічно безпечних матеріалів із мінімальним впливом на довкілля.
4. Впровадження систем і технологій, спрямованих на скорочення викидів парникових газів і зменшення забруднення навколишнього середовища.

Рис. 1. Складові сталого розвитку підприємства

Джерело: побудовано автором.

Сьогодні одним з узагальнюючих показників діяльності підприємства є його вартість, збільшення якої свідчить про досягнення підприємством позитивних результатів, що задовольняють різні цілі груп інтересів. Крім того, результативне управління підприємством веде до зростання його доходів, вартості активів, що зрештою позначається на збільшенні вартості підприємства. Тому вартість підприємства є не лише метою різних груп інтересів, а й може бути використана як критерій результативності управління підприємством [21].

Зв'язок між сталим розвитком і ринковою вартістю є взаємообумовленим. З одного боку, висока ринкова вартість створює фінансові передумови для впровадження сталих ініціатив; з іншого – саме сталий розвиток забезпечує стабільність і зростання ринкової вартості у довгостроковій перспективі.

Таким чином, сталий розвиток підприємства передбачає збалансоване поєднання економічних, соціальних та екологічних цілей, що забезпечує його довгострокову

стабільність і конкурентоспроможність. У цьому контексті важливу роль відіграє інноваційна складова, оскільки саме впровадження інноваційних технологій, екологічно безпечних рішень та ефективних управлінських підходів сприяє підвищенню результативності діяльності підприємства. Реалізація принципів сталого та інноваційного розвитку позитивно впливає на фінансові показники, ділову репутацію й інвестиційну привабливість суб'єкта господарювання, що, у свою чергу, зумовлює зростання його ринкової вартості.

Економічна логіка цього взаємозв'язку може бути розкрита через кілька ключових аспектів:

1. Зменшення ризиків діяльності. Реалізація екологічно безпечних технологій, соціальних програм і належного корпоративного управління знижує регуляторні, репутаційні та операційні ризики, що позитивно впливає на стабільність грошових потоків і, відповідно, на оцінку вартості компанії з боку інвесторів.

2. Підвищення інвестиційної привабливості. Інвестори, орієнтовані на довгострокову віддачу, все частіше враховують ESG-показники під час прийняття рішень. Компанії, які демонструють сталі практики, отримують доступ до дешевших фінансових ресурсів, залучають міжнародні фонди та зміцнюють свої позиції на ринку капіталу.

3. Формування репутаційної вартості (брендового капіталу). Стійкі компанії користуються довірою споживачів, партнерів і суспільства, що посилює їхню ринкову позицію, сприяє зростанню вартості бренду й забезпечує додаткові конкурентні переваги.

4. Інноваційність і підвищення ефективності. Сталий розвиток стимулює впровадження інноваційних технологій, ресурсозбереження, цифрових рішень, що знижують витрати й підвищують продуктивність. Ефект від інновацій безпосередньо трансформується у зростання прибутковості та ринкової капіталізації.

5. Соціальна стабільність і людський капітал. Орієнтація на сталий розвиток передбачає інвестиції у розвиток персоналу, створення безпечних умов праці, залучення працівників до управлінських процесів. Це формує соціальну відповідальність і підвищує мотивацію, що в результаті позитивно впливає на продуктивність та фінансові результати.

З позицій сучасного вартісно-орієнтованого управління (Value-Based Management) сталий розвиток можна розглядати як механізм створення доданої вартості через поєднання фінансових і нефінансових чинників. Такий підхід сприяє не лише досягненню економічних цілей, а й забезпечує гармонізацію інтересів між власниками капіталу, працівниками, державою та суспільством.

З практичного погляду, взаємозв'язок сталого розвитку та ринкової вартості проявляється через показники фінансової стабільності, рентабельності, структури капіталу, ринкової капіталізації, а також нефінансові індикатори – екологічні витрати, рівень корпоративної прозорості, якість управління ризиками, соціальні ініціативи тощо. Компанії, що інтегрують ці параметри у свою бізнес-модель, демонструють вищі темпи зростання вартості у порівнянні з традиційними організаціями.

У цьому контексті важливо підкреслити, що сталий розвиток не є альтернативою економічній ефективності – навпаки, він стає її новим виміром. У сучасних умовах вартість підприємства визначається не лише здатністю генерувати прибуток, а й умінням діяти відповідально, мінімізуючи негативні зовнішні ефекти та формуючи довгострокову цінність для суспільства.

Формування вартості підприємства в умовах сталого розвитку – це процес визначення ринкової або економічної вартості компанії, враховуючи не лише фінансові результати, але й її екологічну, соціальну та управлінську складову. У рамках сталого розвитку особлива увага приділяється довгостроковій вигоді для підприємства, а також зменшенню негативного впливу на навколишнє середовище та суспільство.

Життєвий цикл підприємства, як послідовність стадій його існування, безпосередньо впливає на ринкову вартість компанії. Кожна стадія – від створення до ліквідації або реорганізації – характеризується певним рівнем прибутковості, ризиків і ресурсного забезпечення, що формує очікувані фінансові потоки і, відповідно, визначає оцінку ринкової вартості. Тому ефективне управління тривалістю та розвитком кожної стадії життєвого циклу дозволяє не лише підвищити продуктивність і прибутковість підприємства, а й збільшити його капіталізацію та привабливість для інвесторів.

І. О. Бланк [22]. і С. В. Корягіна [23] виділяють класичні стадії періоду існування підприємств.

1. Становлення (створення). Це початковий етап, на якому формується підприємство, визначається його місія, стратегія, структура управління, налагоджуються виробничі та фінансові процеси. Характеризується високими витратами, низькою прибутковістю і високим рівнем ризику, проте саме на цій стадії закладаються основи майбутнього розвитку та конкурентоспроможності.

2. Зростання. Підприємство розширює обсяги виробництва, освоює нові ринки, збільшує прибутки та частку на ринку. Цей етап супроводжується активним інвестуванням, удосконаленням технологій і зростанням ринкової вартості завдяки зростанню довіри з боку споживачів і партнерів.

3. Зрілість. Підприємство досягає стабільного рівня розвитку, має сформовану клієнтську базу та оптимізовану структуру витрат. Прибутковість залишається високою, але темпи зростання знижуються. Основне завдання – утримання ринкових позицій, підтримка інновацій і збереження ринкової вартості.

4. Спад. Характеризується зменшенням обсягів виробництва та прибутковості, втратою конкурентних переваг, застаріванням технологій. Ринкова вартість підприємства починає знижуватися. Для запобігання кризі необхідне переформатування бізнес-моделі або реструктуризація.

5. Оновлення (реорганізація). На цій стадії підприємство здійснює впровадження інновацій, оновлення продукції, модернізацію технологій або зміну організаційної структури. Мета – подолати спад, відновити конкурентоспроможність і підвищити ринкову вартість, переходячи до нового циклу зростання.

Вартість підприємства змінюється на кожній стадії його життєвого циклу, відображаючи рівень розвитку, ризику та потенціал прибутковості (табл. 2).

**Зміна вартості підприємства в залежності
від стадії життєвого циклу підприємства**

Стадія життєвого циклу підприємства	Характеристика діяльності	Динаміка вартості підприємства
Становлення (створення)	Формування бізнес-моделі, перші інвестиції, нестача прибутковості, високі ризики	Вартість низька, формується переважно за рахунок потенціалу розвитку
Зростання	Активне розширення ринку, зростання доходів і прибутковості, підвищення конкурентоспроможності	Вартість швидко зростає, досягаючи високих показників
Зрілість	Стабільна діяльність, високий, але стабілізований прибуток, обмежені можливості подальшого зростання	Вартість стабілізується на максимальному або близькому до піку рівні
Спад	Зниження попиту, зменшення прибутковості, поява збитків, ризик втрати ринкових позицій	Вартість поступово або різко знижується
Оновлення (реорганізація)	Впровадження інновацій, зміна стратегії, вихід на нові ринки	Вартість може знову зрости в разі успішної трансформації

Джерело: складено автором.

На початковій стадії становлення або створення ринкова вартість підприємства є низькою, оскільки бізнес лише формується, відсутня стабільна виручка, а ризики високі. Інвестори оцінюють компанію переважно за потенціалом, інноваційністю ідеї та якістю управлінської команди. На цій стадії вартість підприємств низька, поступово зростає з появою перших результатів діяльності.

Період зростання характеризується інтенсивністю збільшення ринкової вартості. Підприємство розширює ринок збуту, підвищує прибутковість, залучає інвестиції та зміцнює репутацію. Саме на цій стадії формується основна частина капіталізації підприємства. Варто зазначити, що на цьому етапі вартість підприємства демонструє швидке зростання завдяки високим темпам розвитку.

На стадії зрілості ринкова вартість стабілізується. Підприємство досягає максимальної ефективності, але темпи зростання сповільнюються. Рівень прибутковості залишається високим, проте потенціал подальшого підвищення вартості обмежений. Вартість підприємства стабільна або показує незначне зростання.

Стадія спаду починається зі зниження ринкової вартості через падіння попиту, зростання витрат, втрату конкурентоспроможності та старіння технологій. Інвестори втрачають інтерес, скорочуються прибутки, можливе знецінення активів. Ця стадія визначає поступове або різке зниження вартості підприємства.

За умови успішного впровадження інновацій, проведення реструктуризації чи зміни бізнес-моделі, підприємство може відновити свої позиції на ринку. Це відповідає стадії оновлення або реорганізації, яка сприяє відновленню, стабілізації або навіть новому зростанню ринкової вартості підприємства, формуючи новий цикл його розвитку.

Отже, ринкова вартість підприємства має циклічний характер – зростає на етапах становлення та розвитку, стабілізується на етапі зрілості, знижується під час спаду і може відновитися за умови оновлення чи реорганізації.

На теперішній час на світовому ринку залучення інвестицій формується новий тренд – побудова діяльності підприємств на принципах ESG. Україна також поступово долучається до цього світового тренду, і процес впровадження ESG-стандартів лише починає розвиватися.

Зважаючи на це, для підприємств важливо враховувати ESG-фактори, адже вони сприяють підвищенню інвестиційної привабливості, зниженню ризиків і зміцненню ділової репутації. Компанії, що дотримуються принципів ESG, відзначаються довгостроковою стабільністю, мають кращі можливості для залучення капіталу та збереження конкурентних переваг, що в підсумку позитивно впливає на їх ринкову вартість [24, с. 64].

Можна зазначити, що ESG – це система критеріїв сталого розвитку, яка відображає екологічну, соціальну та управлінську відповідальність компанії.

ESG-показники стають драйверами створення або втрати вартості, оскільки вони впливають на: інвестиційну привабливість; вартість капіталу; репутацію; операційні ризики; довгострокову конкурентоспроможність.

У таблиці 3 наведено вплив компонент ESG на вартість підприємств.

Таблиця 3

Вплив компонент ESG на вартість підприємств

Компонент ESG	Суть	Вплив на вартість
E – Environmental (екологічний)	Використання ресурсів, викиди CO ₂ , відходи, енергоефективність	Зниження витрат, доступ до «зеленого» фінансування, менші штрафи, покращення ринкової репутації
S – Social (соціальний)	Умови праці, гендерна рівність, добробут працівників, взаємодія з громадою	Підвищення продуктивності, зниження плинності кадрів, розширення клієнтської бази
G – Governance (корпоративне управління)	Прозорість, антикорупційна політика, структура власності, права акціонерів	Зменшення ризиків, покращення довіри інвесторів, стабільність управлінських рішень

Джерело: складено автором.

Можна стверджувати, що вартість підприємства – складний латентний показник його економічного потенціалу з використанням ESG-факторів.

Поняття латентності передбачає наявність такої властивості економічних об'єктів, яка не піддається безпосередньому кількісному вимірюванню, а може бути оцінена лише за допомогою порядкової шкали. Прикметник «латентний» походить від латинського *latens*, що означає «прихований» або «недоступний для прямого спостереження». У науковій термінології поняття «латентний показник» використовується для позначення складних якісних характеристик, які не можуть бути виражені у метричних величинах [25, с. 51].

Найвищим показником у системі оцінювання є загальний ESG-рейтинг компанії. Компанії оцінюють за шкалою від AAA до CCC, де AAA означає найвищу ефективність управління ESG-ризиками, а CCC – найнижчу. Іноді використовується також бальна шкала від 0 до 10. Такі рейтинги дають інвесторам змогу визначити, наскільки підприємство готове до майбутніх викликів і можливостей у сфері сталого розвитку [24, с. 66].

Водночас ці оцінки не є абсолютним показником результативності підприємства, адже залежать від галузевих особливостей, економічної ситуації та регіональних умов. Їх основне призначення полягає в тому, щоб забезпечити порівняння підприємств однієї сфери діяльності та допомогти інвесторам, аналітикам і іншим зацікавленим сторонам оцінити конкурентні позиції підприємства на ринку.

Компанії з високим ESG-рейтингом отримують доступ до дешевших кредитів і залучають ESG-орієнтованих інвесторів (BlackRock, IFC, ЄБРР тощо). На ринках капіталу ESG-оцінка стає частиною оцінки ризиків. Біржі світу (наприклад, Nasdaq, LSE, Warsaw Exchange) уже вимагають ESG-звітність як умову лістингу [26].

ESG – це нематеріальний актив, який капіталізується у вартості компанії.

Підприємства, що впроваджують принципи сталого розвитку, демонструють стійкі грошові потоки, менші ризики й вищу ринкову капіталізацію.

Таким чином, сталий розвиток можна розглядати як ключовий драйвер формування ринкової вартості підприємства. Його реалізація сприяє зростанню довіри інвесторів, стабільності грошових потоків, зміцненню репутації й формуванню конкурентних переваг. Відповідно, ефективне управління вартістю підприємства в сучасних умовах неможливе без інтеграції принципів сталого розвитку у стратегічні та операційні процеси.

Список використаних джерел

1. Доповідь «Наше спільне майбутнє» Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку ООН, 1987 р. URL: <https://dev.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/istoriya> (дата звернення: 20.10.2025).
2. Порядок денний на XXI століття. *Сталий розвиток*. URL: <https://dev.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/bazovi-dokumenti> (дата звернення: 20.10.2025).
3. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://ips.liga-zakon.net/document/MU00044> (дата звернення: 20.10.2025).
4. Йоганнесбурзька Декларації зі сталого розвитку. *Сталий розвиток*. URL: <https://dev.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok/bazovi-dokumenti> (дата звернення: 20.10.2025).
5. Гринів Л. С. Концептуальні засади просторової парадигми екологічно збалансованої економіки. *Регіональна економіка*. 2001. № 4. С. 54–63.
6. Латишева О.В. Етапи управління екологічною складовою потенціалу сталого розвитку машинобудівних підприємств. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3 (45). С. 218-224.
7. Калетнік Г. М., Лутковська С. М. Екологічна модернізація та органічне виробництво в системі екологічної безпеки : монографія. Вінниця, 2022. 358 с.
8. Смирнова І. І., Михайлюта Є. І. Сталий розвиток в Україні: теоретичні аспекти. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1(51). С. 10-14.
9. Кухар В. П. Проблеми України – перехід до сталого розвитку. URL: http://medved.kiev.ua/arhiv_mg/stat_98/98_3_1.htm (дата звернення 20.10.2025).

10. Герасимчук З. В., Вахович І. М. Регіональна політика фінансового забезпечення сталого розвитку. *Регіональна економіка*. 2008. № 2. С. 59-72.
11. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року : Закон України <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A> (дата звернення: 20.10.2025).
12. Степаненко Т. О. Теоретичні та методичні засади сталого розвитку підприємства. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. Том 31 (70). № 6. С. 136-141.
13. Екологічна безпека транскордонних регіонів України в контексті євроінтеграції : монографія / М. А. Хвесик та ін. ; за наук. ред. М. А. Хвесика, В. К. Симоненка / НАН України, ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». Київ : Задруга, 2015. 511 с.
14. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36-42.
15. Сиротюк Г. Концептуальні засади сталого розвитку аграрних підприємств. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11, № 3-4. С. 87-95.
16. Філіпішина Л. М. Еволюція концептуальних підходів до формування стратегії сталого економічного розвитку промислових підприємств. *Вісник Приазовського Державного технічного університету. Сер.: Економічні науки*: 36. наук. пр. Маріуполь : ДВНЗ «ПДТУ», 2017. URL: <http://ves.pstu.edu/article/view/129057/124284> (дата звернення: 20.10.2025).
17. Зайцева Л. О. Складові концепції сталого розвитку. *Ефективна економіка*. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.11.55> (дата звернення: 20.10.2025).
18. Ковтуненко К. В., Коцага А. О. Інноваційний розвиток бізнес-структур: сутність, тлумачення, теорії та підходи до визначення. *Бізнес Інформ*. 2020. № 5. С. 43–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2020_5_7 (дата звернення: 20.10.2025).
19. Гончаренко О. В. Інноваційний розвиток підприємств: інституційні обмеження та перспективи. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=829> (дата звернення: 20.10.2025).
20. Брагіна О. С. Інноваційність як джерело забезпечення сталого розвитку підприємства. *Проблеми економіки*. 2024. № 3 (61). С. 156-161.
21. Позняк С. В., Данильченко С. С. Управління вартістю та конкурентоспроможністю підприємства задля забезпечення його стійкого розвитку. *Ефективна економіка*. 2015. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4611> (дата звернення: 01.10.2025).
22. Бланк І. О. Управління активами. К. Ника Центр, 2000. 720 с.
23. Корягін С. В. Економічна оцінка та планування життєвого циклу розвитку підприємства : автореф. дис....канд. екон. наук. Львів, 2004. 21 с.
24. Бабій О.М., Котець К. Г. Теоретичні засади впливу ESG-факторів на вартість компаній. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2024. № 9 (322). С. 63-70.
25. Янковий О. Г. Багатовимірний аналіз у системі STATISTICA : монографія. Одеса : Оптимум. 2001. Вип. 1. 216 с.
26. Alves C. F., Meneses L. L. ESG scores and debt costs: Exploring indebtedness, agency costs, and financial system impact. *International Review of Financial Analysis*. 2024. Vol. 94. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1057521924001728?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.10.2025).

2.2.

Концепція аудиторської синергії – форсайтний вектор взаємодії внутрішнього та зовнішнього аудиту стратегічно та суспільно значимих компаній

Назарова К. О.,

д-р екон. наук, професор,

завідувач кафедри фінансового аналізу та аудиту,

Державний торговельно-економічний університет, м. Київ

<https://orcid.org/0000-0002-5019-9244>

В умовах відкритої економіки незалежному аудиту, зокрема, аудиту фінансової звітності, належить особливе, ключове, суспільно значиме місце. З урахуванням того, що внутрішній та зовнішній аудит мають свої переваги та недоліки, у професійних користувачів інформації зростає запит на концепцію аудиторської синергії, яка мінімізує недоліки та посилює переваги кожного виду аудиту [1]. При цьому науковцям та практикам для комплексного усвідомлення глибини питання, яке обговорюється, необхідно зважувати на те, що під концепцію в науці прийнято розглядати генеральну ідею дослідження, яка, у свою чергу, повинна забезпечуватися чітким обґрунтуванням необхідності, доцільності, можливості реалізації тощо.

Історично, термін «концепція» походить з латинської «conceptio» та означає «розуміння, система» та може визначатися як:

1. Спосіб трактування певного явища або процесу.
2. Чітко сформована система поглядів,.
3. Визначальний, ключовий задум.
4. Сукупність поглядів та спосіб розуміння явищ і процесів, провідна ідея їх системної теоретико-методологічної характеристики [2, т.2, с. 51].
5. Провідний задум, що визначає стратегію дій у здійсненні реформ, програм, планів [2, т.2, с. 51] тощо.

Якщо наукова парадигма, загалом, та парадигма аудиту (рис.1), зокрема, передбачає внесення певного наукового доробку всіма науковцями в певну галузь знань, то концепції аудиту, як і багатьох інших наукових сфер, передбачає визначальний задум, головну ідею, доведену гіпотезу певного спрямування тощо.

Кількість та якість концепцій в аудиті, зрештою, збагачують його, підвищують якість та вносять свій внесок у загальну парадигму аудиту.

Для прикладу, загальновідомими, серед інших, в аудиті стали такі *концепції*:

- розвитку аудиту;
- суттєвості;
- незалежного аудиту;
- внутрішнього аудиту;
- соціально-економічна концепція аудиту;
- оцінки стану внутрішнього аудиту в процесі зовнішнього;
- завдань із надання впевненості;

- Р. Адамса (використання системноорієнтованого методу формування думки аудитора; концепція розподілу аудиторської діяльності на аудит і супутні послуги);
- Р. Монтгомері;
- Л. Діксі;
- Дж. Робертсона («Етика поведіння», «точність подання»; « незалежність, об'єктивність і чесність суджень»; «професіоналізм», «доказовість»)) [3, с. 16–18];
- структурування національної системи аудиту в Україні [4];
- розвитку процедурного забезпечення аудиту [5];
- системноорієнтованого аудиту (корпоративних систем) [6];
- якості професійного незалежного аудиту [6, С. 360];
- моделі регулювання аудиту в Україні [7] тощо.

Рис. 1. Місце концепції аудиторської синергії в науковій парадигмі аудиту

Джерело: авторська розробка.

Отже, концепція дослідження передбачає певну систему вихідних теоретичних положень, які є основою дослідницького пошуку. У процесі наукового пошуку прийняті вихідні положення перевіряють, розвивають, коригують, за необхідності, відкидають, змінюють або ж модернізують.

Головне призначення концепції полягає в інтеграції певного масиву знань, прагненні використовувати його для пояснення, пошуку закономірностей.

Концепція, проходячи перевірку фактами, уточняється як за змістом, так і з погляду її пізнавальних меж. Принципово важливо, що концепція, зрештою, може не витримати випробування практикою та бути знехтуваною. Здебільшого це відбувається на тих етапах розвитку науки, коли потреба у поясненні об'єктів обумовлює виникнення безлічі концептуальних підходів, які інтегрують знання і дають більш-менш коректні пояснення [8].

На наведеному рис. 1 представлено місце окремої концепції у формуванні парадигми аудиту. Однією з концепцій (№N), яка здійснює свій внесок у сучасну парадигму аудиту, можна визначити концепцію синергії внутрішнього та зовнішнього аудиту, яка пропонується в межах цього дослідження. Якісною особливістю запропонованої концепції є двовекторність напрямку її дії, оскільки вона спрямована на задоволення потреб внутрішніх і зовнішніх користувачів інформації, що принципово відрізняє її від інших концепцій аудиту (рис. 2).

Сучасна відкрита економіка, загалом, та економічна ефективність національно та суспільно значимих компаній, зокрема, вимагають підвищення якості аудиту, оскільки якісний аудит є фактором економічного зростання. Відчутні прагнення національно та суспільно значимих українських компаній до участі у міжнародних ринках капіталу, праці, фінансових ринках, а також в інших формах макроекономічної діяльності, зростання ділової активності вітчизняних суб'єктів господарювання на зазначених ринках, оголошення ними стратегічних планів щодо підготовки та здійснення ІРО, сформовані запити стосовно залучення адресних інвестицій, спонукають власників та СЕО шукати надійне джерело максимально достовірної та підтвердженої інформації, яку може надати аудит, але, через незадовільну його якість, не надає. Зовнішній аудит, як обов'язковий, так і ініціативний, в Україні замовляє незначна частка суб'єктів господарювання – юридичних осіб.

На заваді активній практиці звернення суб'єктів господарювання до аудиторських фірм постає низка невирішених проблем, які відчутно підривають довіру замовників аудиту до його результатів, серед яких окремо визначаються невідповідна очікуванням замовників якість аудиту, низька довіра користувачів інформації до результатів аудиту. Незважаючи на прогрес внутрішнього аудиту, а також досягнення зовнішнього аудиту, їх можливості є обмеженими, що потребує пошуку інноваційних підходів до можливості їх ефективної взаємодії.

Саме на вирішення певної частки зазначених проблем, а, головне, на підвищення якості аудиту, спрямована концепція аудиторської синергії.

Концепція аудиторської синергії (або концепція аудиторської синергії) відповідає сформульованій на початку цього дослідження генеральній гіпотезі: ефективність управління суб'єктом господарювання, а також його економічна результативність та інвестиційна привабливість зростають, якщо вони ґрунтуються на результатах (або використовують результати) синергії внутрішнього та зовнішнього аудиту. Вона стала певною логічною відповіддю, інноваційним підходом до розв'язання окремих проблем та недоліків внутрішнього та зовнішнього аудиту.

**Формування сталих соціально-економічних систем:
міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку**

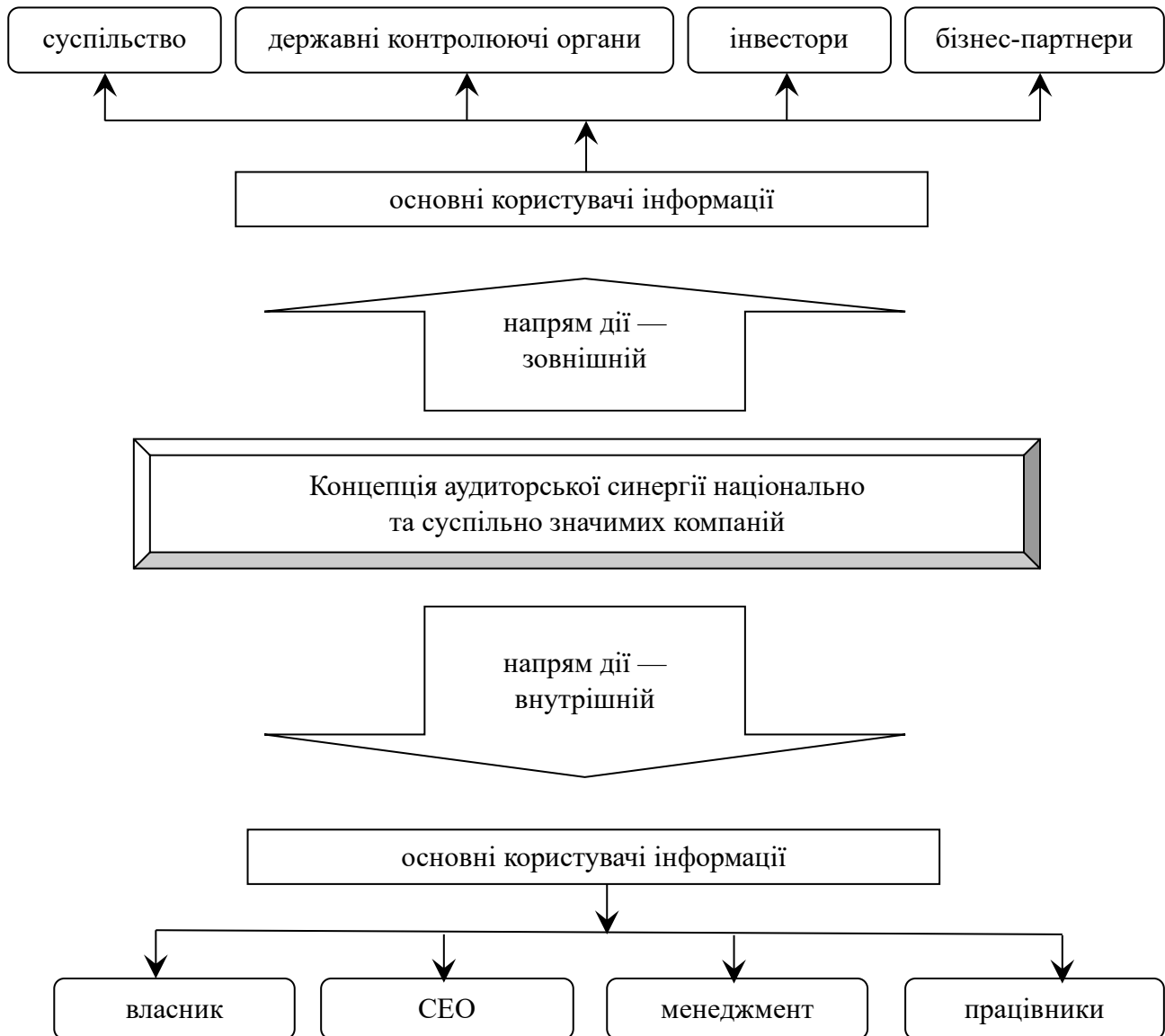

**Рис. 2. Двовекторна спрямованість аудиторської синергії
національно та суспільно значимих компаній**

Джерело: авторська розробка.

Розробка теоретичних та методологічних засад аудиторської синергії стала можливою в умовах зростання вимог до якості аудиту, відповідно до суспільно-релевантної моделі функціонування аудиту, основною детермінантою якої є діалектична єдність запитів суспільства та представлених аудитором результатів. Це досягається шляхом реалізації комплексу системного, функціонального, детермінованого, прагматичного, семантичного, сенергетичного підходів до взаємовідносин усіх причетних до аудиторської діяльності сторін, запитів суспільства щодо результатів аудиту, можливостей і прагнення суб'єктів господарювання (насамперед, компаній суспільного інтересу) надавати відповідну за кількістю та якістю інформацію.

Реалізація зазначених теоретико-методологічних засад аудиторської синергії сприятиме підвищенню рівня обґрунтованості інформаційного забезпечення управлінських рішень та отриманню додаткового, синергічного ефекту, який, в

свою чергу, обумовлюватиме зростання інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання, окремої галузі та національної економіки в цілому завдяки можливості надання державних гарантій у частині підтвердження системи національних рахунків об'єктивною та достовірною інформацією.

Концепція аудиторської синергії базується на ефективній взаємодії внутрішнього та зовнішнього аудиту. Вона спрямована на отримання додаткової впевненості в обґрунтованості висловленої аудиторської думки та прийнятого з її урахуванням управлінського рішення й базується на матриці обґрунтування потреби в аудиторській синергії з урахуванням значимості суб'єкта господарювання для суспільства, та виявляється в досягненні балансу інтересів власників (або уповноважених ним осіб) та суб'єктів аудиту, а також є результатом мінімізації аудиторських ризиків та підсилення переваг кожного виду аудиту окремо.

Результатом впровадження цієї концепції є зростання впевненості:

- аудитора – у висловленій ним думці;
- окремих користувачів інформації (і професійних, і непрофесійних) – у достовірності отриманої інформації (інвесторів – в обґрунтованості вибору об'єкта інвестування);
- суспільства – в тому, що аудитор дав об'єктивну оцінку фінансово-господарській діяльності суб'єкта господарювання і його фінансовій звітності.

У концепції синергії окреме, неформальне, надзвичайно важливе місце належить етимології, змістовному наповненню та етіології основоположному в цій концепції поняттю, синергії. При цьому причинно-змістовне наповнення сучасного трактування цього поняття в опублікованих працях відомих вчених певним чином різняться. Так, С. Мочерний зазначає, що поняття «синергетика» походить від латинського слова «*synergos*», що означає *спільно діючий, сприяння, співпраця*. У сучасній науці предметом вивчення синергетики (або новітньої загальнонаукової теорії самоорганізації) є дослідження законів та закономірностей глобальної еволюції будь-яких відкритих нерівноважних систем, головна риса яких (систем і глобальної еволюції) – нестійкість, нерівноваженість та нелінійність. Поява цієї науки, за твердженням С. Мочерного, обумовлена передусім тим, що системний підхід застосовувався при дослідженні високоорганізованих матеріальних систем (біологічних, соціальних). Проте поза увагою залишалися процеси самоорганізації у неживій природі. Однак отримані засновниками цієї науки, Г. Хакеном та І. Пригожиным, висновки були настільки цінними, що їх стали поширювати на будь-які системи [9, с. 44].

З огляду на багатовікову історію застосування та розвитку поняття «синергія» необхідно підкреслити, що першоджерелом цього поняття є природознавчі науки, фізика тощо. У сучасних наукових економічних дослідженнях його зміст відчутно трансформувався та зазнав багатоваріативності підходів. Найбільш поширеними є такі пояснення походження та тлумачення терміна синергії:

- синергія (*sinergeia*) походить від грецького слова «співпраця» – явище, при якому ціле більше його складових;
- синергія походить від грецького слова «*synergeia*», що перекладається як взаємодія двох або кількох органів (м'яз) або агентів в одному і тому ж напрямку;

– грецьке «synergeia» – співпраця, співдружність – комбінована дія будь-яких компонентів (компонент), при якій сумарний ефект перевищує дію кожного компонента окремо;

– синергія (синергічний ефект) походить від грецького слова «synergos», той, що діє разом – поява нової продуктивної сили або якісно нових джерел розвитку, підвищення ефективності діяльності в результаті поєднання окремих частин, елементів, факторів в єдину систему за рахунок так званого системного ефекту (емерджентності) [2, т.3, с. 359];

– синергія (синергетичний ефект) – примноження ефективності праці за рахунок емерджентності (системного ефекту) при інтеграції, поєднанні окремих частин у загальну систему. При цьому ефективність спільних дій підсистем у системі вище ніж в умовах їх автономного функціонування.

Концепція синергії аудиторської синергії розмежовує поняття «синергія», «синергічний ефект» та обстоює ту точку зору, що ефект взагалі є складовою, а не тотожністю певного комплексу заходів, системи (рис. 3). З часом застосування зазначеного терміна поширилося, серед іншого, на економічну сферу, причому абсолютно переважного застосування це поняття набуло для М&А. Крім того, почалась активна синонімізація, ототожнення цього поняття з його результатом, синергічним ефектом.

У сучасній економічній науці широко розповсюдились категорії, поняття та терміни, які характеризуються багатоваріантністю тлумачень та сферою застосування: синергія, синергізм, синергічний ефект, ефект синергії, емерджентність, точка емерджентності і т.п.

Дослідивши етіологію, етимологію і генезу внутрішнього та зовнішнього аудиту, поняття синергії, у межах дослідження було чітко розмежовано поняття аудиторської синергії як процесу, та синергічного ефекту як її результату.

Позитивний кумулятивний ефект від синергії внутрішнього та зовнішнього аудиту (аудиторської синергії) ґрунтується на потенційних можливостях отримання стратегічних переваг у конкурентній боротьбі на ринку від використання найкращого досвіду організації діяльності кожного з учасників та усунення найбільших ризиків їх функціонування.

Метою аудиторської синергії є отримання синергічного ефекту. Для того, щоб його досягти, необхідно визначити шляхи і способи її досягнення. Таким шляхом досягнення ефекту є синергія, яка буває одно- або двосторонньою. В першому випадку (який є найбільш розповсюдженим) зовнішній аудитор використовує результати роботи внутрішнього; в іншому – не лише зовнішній аудитор використовує результати роботи внутрішнього, а й внутрішній аудитор може використовувати результати роботи зовнішнього (ознайомлюватися з результатами аудиту, перевіряти раніше отримані результати, якщо вони протирічать результатам зовнішнього аудитора, формулювати питання, заперечення і т. п.).

Виявлено, що взаємодія внутрішнього та зовнішнього аудиту (аудиторська синергія) в професійних колах сприймається неоднозначно. Значною мірою це спричинено тим, що впродовж тривалого часу відносини між зовнішнім та

внутрішнім аудитом були односторонніми: зовнішній аудитор іноді використовує документи, складені внутрішнім аудитором. Здебільшого це не сприймалось як взаємодія. Встановлено, що практика взаємодії внутрішніх та зовнішніх аудиторів не набула широкого застосування через недовіру зовнішніх аудиторів до інформації, яку можуть надати внутрішні аудитори, що, відповідно, потребує коригування планів роботи аудитора (з врахуванням того, яка інформація йому може знадобитись).

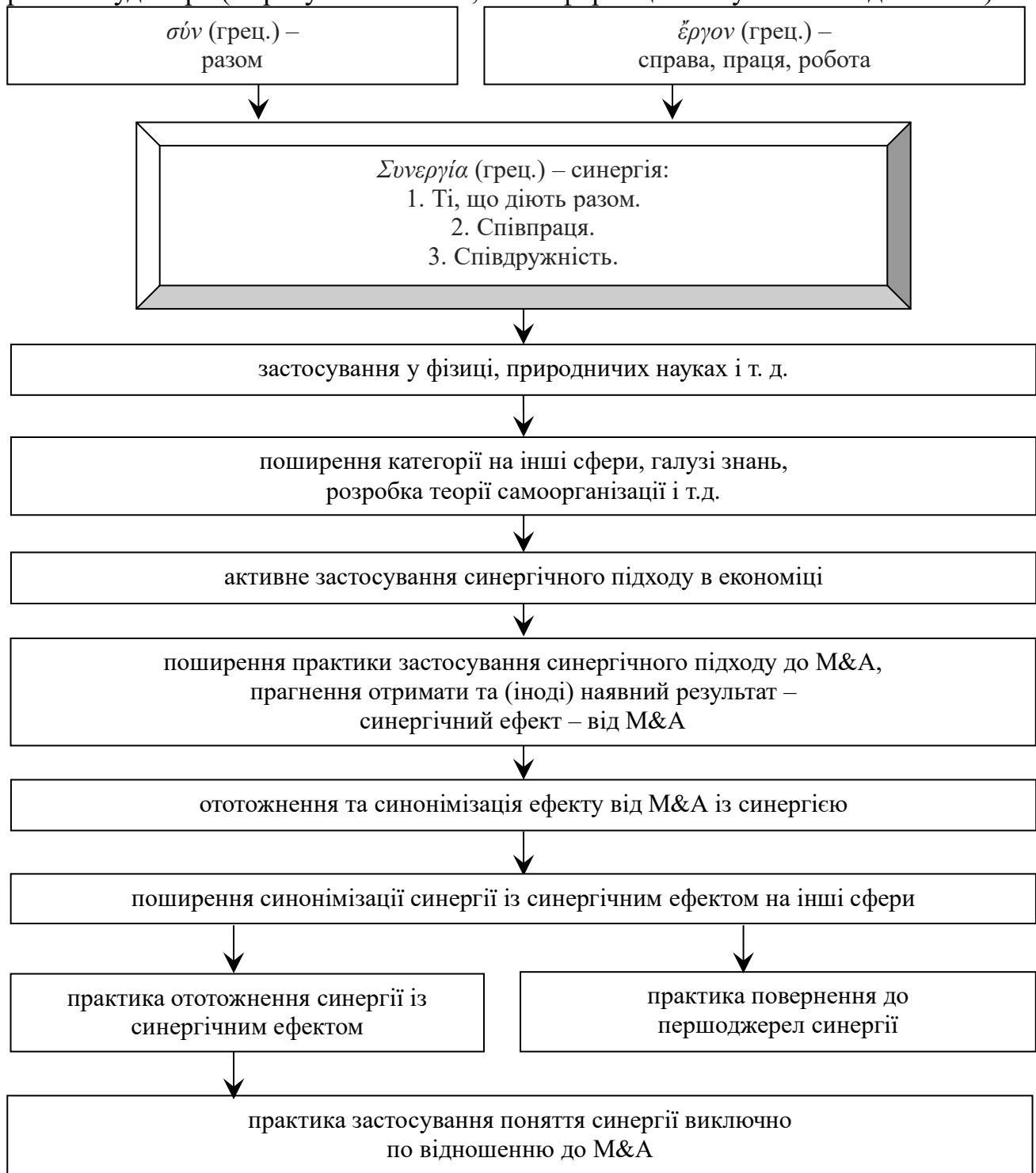

Рис. 3. Етіологічно-етимологічний алгоритм
застосування поняття аудиторської синергії

Джерело: авторська розробка.

У межах дослідження доведено можливість використання терміна «взаємодія» відносно внутрішнього та зовнішнього аудиту, що відрізняється від загальноновживаного в царині аудиту терміна «використання роботи». Так, взаємодія передбачає участь у спільній роботі, діяльності, спільне здійснення операцій, процедур тощо. Отримані результати свідчать про можливість застосування двох видів аудиторської синергії: одно- та двосторонньої. Існує безумовна потреба в концепції аудиторської синергії однозначно констатувати, що обидві категорії є пов'язаними, а синергія без взаємодії неможлива.

Синергічний ефект, заради якого і здійснюється аудиторська синергія, є визначальним, концептуальним поняттям цієї концепції до нього прагнуть, але за певних обставин він може бути не отриманий.

Такі антисинергічні результати можуть бути обумовлені дублюванням повноважень внутрішніх та зовнішніх аудиторів, спричиненим нераціональним плануванням, незадовільною організацією аудиторської синергії, підвищенням витрат на проведення обох видів аудиту тощо. За таких обставин ефект може бути, але інший, антисинергічний. Зокрема, може статися ситуація, коли на початку внутрішні аудитори орієнтовані на пошук ризиків у діяльності суб'єкта господарювання лише у межах наявних бухгалтерських даних. Однак кваліфікований внутрішній аудитор повинен вміти стратегічно планувати діяльність суб'єкта господарювання, а, отже, аналізувати потенційні напрями його зростання, оцінювати контрагентів та укладені з ними угоди, розглядати нові ринки збуту тощо. Зовнішні аудитори зазвичай забезпечують аналіз фінансової звітності та надають оцінку її достовірності.

Концепція аудиторської синергії, в основу якої покладено ефективну взаємодію внутрішнього та зовнішнього аудиту, обумовлена потребою отримати додаткову впевненість в обґрунтованості висловленої аудиторської думки та прийнятого з її урахуванням управлінського рішення. Вона базується на підвищенні ефективності внутрішнього і зовнішнього аудиту і виявляється в досягненні балансу інтересів власників (або уповноважених ним осіб) та суб'єктів аудиту, а також є результатом мінімізації аудиторських ризиків та підсилення переваг кожного окремого виду аудиту.

Першопричинами формування концепції аудиторської синергії були формування нових запитів до аудиторів, незадоволення якістю аудиту, новими тенденціями, трансформацією теоретичного й правового базису аудиту. Положення та концепти синергії розкривають інформаційні прагнення, які сформовані на її початку, а безпосередня реалізація концепції передбачає зв'язок її структурно-логічних елементів.

Безумовною перевагою концепції аудиторської синергії є те, що вона дозволяє оцінити як фінансову, так і нефінансову інформацію, тобто таку, яка виходить за межі фінансових звітів. Останніми роками зріс запит за оцінку саме нефінансової інформації, оскільки наявні конфлікти інтересів та запити користувачів інформації виходять за межі лише фінансової інформації. Серед іншого, користувачі інформації потребують від аудиторів (внутрішніх, зовнішніх) інформації та її оцінки за питаннями (звітами) нефінансового характеру. Передусім йдеться про:

- стратегічний та перспективний план розвитку суб'єкта господарювання;
- дані про наявність та загрози екзогенних та ендогенних ризиків;

- оцінку перспектив розвитку бізнесу, окремих структурних підрозділів та філій суб'єкта господарювання;
- дані, звіт про соціальну відповідальність бізнесу;
- дані, звіт про екологічну відповідальність бізнесу;
- дані, звіт про корпоративну відповідальність бізнесу тощо.

Сучасні вимоги до інформаційної бази управління суб'єкта господарювання виходять за межі фінансових звітів і потребують даних про соціальні та екологічні аспекти діяльності. За твердженням міжнародних експертів, саме звіт про соціальну відповідальність бізнесу є ефективним інструментом внутрішньої та зовнішньої діагностики результатів діяльності підприємств, установ і організацій, основою для розробки та впровадження ними довгострокових проектів і короткострокових програм. Разом із тим, привнесення зарубіжного досвіду у вітчизняну практику пов'язано з проблемами ідентифікації та адаптації до українського законодавства, забезпеченням довіри суб'єкта господарювання до звітності про соціальну відповідальність. Це і обумовлює актуальність дослідження звітності про соціальну відповідальність бізнесу, зокрема її змісту, принципів і методики складання, зарубіжного досвіду підготовки, переваг і застережень щодо впровадження в Україні [164].

Оскільки концепція аудиторської синергії базується на підсиленні переваг внутрішнього й зовнішнього аудиту, яка є характерною для стадії соціальної відповідальності аудиту, а на розвиток самої аудиторської діяльності впливають і державні інституції, і професійні аудиторські організації, окрему увагу варто приділяти функціонуванню організаціям, діяльність яких спрямована на розвиток обох видів аудиту.

Загалом же, можливості внутрішнього та зовнішнього аудиту мають власні межі, що потребує пошуку інноваційних підходів до виявлення шляхів їх ефективної взаємодії. Незважаючи на прогрес внутрішнього аудиту, а також досягнення зовнішнього аудиту, аудиторська синергія здатна надавати відчутно надійнішу інформацію, яка посилюється перевагами обох видів аудиту.

Список використаних джерел

1. Синергія зовнішнього та внутрішнього аудиту: ключова основа прозорості та ефективності бізнесу. Презентація круглого столу Аудиторська палата України від 24.01.2025. URL: <https://surl.li/cntlef> (дата звернення: 30.10.2025).
2. Економічна енциклопедія: у трьох томах / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000–2002.
3. Давидов Г. М. Формування теоретичних основ аудиту : автореф. ... д-р екон. наук. Київ, 2006. 28 с.
4. Редько О. Ю. Методологія та організація професійного аудиту в Україні. Стан та перспективи розвитку : дис. ... д-р екон. наук : 08.00.09. Київ, 2009. 435 с.
5. Проскуріна Н. М. Процедурне забезпечення аудиту. Теорія та практика: монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2011. 739 с.

6. Дмитренко І. Теорія, методологія та організація аудиту корпоративних систем : дис. ... д-р екон. наук : 08.00.09. Київ, 2015. 544 с.
7. Редько О. Концепція моделі регулювання аудиту в Україні. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2012. № 1. С. 42–48.
8. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого : підручник. Київ : Знання-Прес, 2006. С. 38.
9. Мочерний С. Синергетичний підхід в економічному дослідженні. *Економіка України*. 2001. № 5. С. 44–51.

2.3. | Обліково-аналітична інформація як фундаментальний ресурс для прийняття управлінських рішень

Фартушняк О. В.,
канд. екон. наук, доцент
кафедри обліку і бізнес-консалтингу,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0002-6305-5901>

Обліково-аналітичне та інформаційне забезпечення процесу прийняття управлінських рішень зумовлена сучасними викликами, що постають перед національною економікою, та необхідністю підвищення ефективності її функціонування. В умовах зростаючої динамічності зовнішнього середовища, цифрової трансформації бізнес-процесів і посилення конкуренції саме якісна облікова інформація стає ключовим фактором забезпечення обґрунтованості управлінських рішень.

Можливість її практичного використання суб'єктами господарювання для задоволення різноманітних інформаційних потреб, формування економічної стратегії, вибору оптимальних альтернатив розвитку та вирішення конкретних управлінських завдань безпосередньо залежить від рівня достовірності, повноти, своєчасності й релевантності даних. Таким чином, характеристики облікової інформації визначають її цінність як аналітичного ресурсу для прийняття рішень на різних рівнях управління і обумовлюють вимоги до неї, які представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристики облікової інформації

Вид інформації	Підвид інформації	Характеристика
1	2	3
Кількість – це характеристика однорідності об'єкту, котрий має свою величину, зовнішня визначеність предмета, яка вже не є тотожною з буттям, «байдуже» до їх якості	Повнота	Необхідна і достатня кількість інформації для прийняття рішення
	Достатність	Кількість інформації, достатня для вирішення поставленого вузького завдання

1	2	3
Цінність – це властивість відносна, тому що одна і та ж інформація має різну цінність для різних споживачів	Значущість	Для прийняття ефективних рішень
	Вартість	Всі витрати за фактом одержання інформації
Якість – це певна властивість, ознака чи риса, яка притаманна тому чи іншому явищу або процесу	Першоджерела або точність її передачі	Відсутність випадкових або умисних спотворень інформації
	Об’єктивність	Інформація, «очищена» від неминучих спотворень, які виникли при її передаванні, а також від суб’єктивних спотворень психологічного плану
Якість – це певна властивість, ознака чи риса, яка притаманна тому чи іншому явищу або процесу	Однозначність	Навіть достовірні і об’єктивні інформації повинні підлягати повторній перевірці
	Своєчасність	Інформація потрібна у потрібний час і у потрібному місці
	Релевантність	Характеристика ступеня відповідності змісту документа, знайденого у результаті інформаційного пошуку, змісту інформаційного запиту
	Пертинентність	Характеристика ступеня відповідності змісту документа, знайденого в результаті інформаційного пошуку, інформаційній потребі, вираженій в інформаційному запиті
Корисність – це її здатність задовольняти потреби користувачів та сприяти прийняттю правильних рішень	Актуальність	Важливість інформації у даний конкретний момент часу у прийнятті конкретного рішення
	Своєчасність	Обліково–аналітична інформація має бути доступною для суб’єктів контролювання до того моменту, поки вона для них має значення і дає можливість раціонально та активно впливати на стан та розвиток фінансових результатів
	Достатність	Обсяг показників, сформованих в обліково–аналітичній системі повинен бути достатнім для оцінки стану (розвитку, динаміки, структури, впливу факторів) фінансових результатів та вироблення відповідних контрольних висновків

1	2	3
	Зрозумілість	Інформація, яка формується внаслідок її обліково-аналітичного опрацювання, повинна бути зрозумілою, тобто розрахованою на розуміння її користувачами за умови, що вони мають достатні знання і зацікавлені у сприйманні цієї інформації
	Надійність	Відповідність даних вимозі означає гарантію об'єктивності і правдивості наданих обліково-аналітичною системою даних
	Рівень деталізації та агрегування	Показники, які надходять до системи контролювання повинні бути достатньо деталізованими або агрегованими в залежності від інформаційних запитів суб'єктів контролювання
Релевантність – це ступінь відповідності	Релевантність	Інформація, вироблена обліково-аналітичною системою, повинна мати певний ступінь відповідності запитам суб'єктів контролювання
змісту інформації (даних, документів, показників) потребам користувача або конкретного завдання	Релевантність	Інформація, вироблена обліково-аналітичною системою, повинна мати певний ступінь відповідності запитам суб'єктів контролювання
	Порівнюваність	Однорідність і порівнюваність залучених до системи контролювання даних є неодмінною умовою успіху контрольної роботи
	Економічна ефективність (рентабельність)	Витрати, пов'язані з підготовкою обліково-аналітичної інформації не повинні перевищувати ефект від її використання в процесі контролювання фінансових результатів підприємства
	Прийнятність формату	Дані, які надходять із обліково-аналітичної системи до системи контролювання фінансових результатів повинні подаватися у форматі (графіки, таблиці та ін.), який не потребує додаткових опрацювань і відповідає встановленим заздалегідь вимогам суб'єктів контролювання

Джерело: сформовано на підставі аналізу праць [3, 4, 5].

Аналітична інформація виступає ключовим інструментом забезпечення сталого розвитку підприємства, оскільки вона формує основу для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, спрямованих на досягнення економічної стабільності, соціальної відповідальності та екологічної збалансованості діяльності. У сучасних умовах господарювання ефективне управління можливе лише за наявності якісно організованої системи аналітичного забезпечення, що дозволяє своєчасно виявляти тенденції, ризики та резерви підвищення ефективності використання ресурсів.

Завдяки аналітичній інформації керівництво підприємства отримує можливість здійснювати стратегічне і тактичне планування, прогнозування фінансових результатів, оптимізацію витрат, оцінку конкурентних переваг і моніторинг рівня економічної безпеки. Вона забезпечує не лише контроль за виконанням планових показників, а й виявлення факторів, які впливають на формування доданої вартості, фінансову стійкість та прибутковість підприємства.

У контексті концепції сталого розвитку аналітична інформація набуває комплексного характеру, оскільки інтегрує економічні, соціальні та екологічні показники. Це дає змогу оцінювати результати діяльності не лише з позиції фінансової ефективності, а й з точки зору впливу підприємства на суспільство й навколишнє середовище. Таким чином, аналітична складова стає основою для побудови системи нефінансової звітності, що відповідає міжнародним стандартам сталого розвитку.

З урахуванням міжнародного досвіду, концептуальних засад і положень стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, розширюється коло користувачів облікової інформації – від внутрішніх менеджерів до зовнішніх стейкхолдерів. Це зумовлює необхідність не лише класифікації груп користувачів, а й виокремлення типових економічних проблем, для розв’язання яких вони використовують інформаційні ресурси обліку та аналізу, а також визначення можливих варіантів оптимальних управлінських рішень.

Класичною ознакою класифікації користувачів інформації є їх поділ:

- за рівнем доступу до інформації – на внутрішніх (працюють у межах підприємства та мають доступ до інформації для прийняття рішень, зокрема: керівники, менеджери, бухгалтери та інші) та зовнішніх (не є частиною підприємства, але використовують інформацію для прийняття рішень, зокрема: інвестори, кредитори, податкові органи, постачальники та інші зацікавлені сторони);

- за функціональним призначенням – на управлінських (застосовують дані для планування, контролю та оцінки діяльності підприємства) та фінансових (використовують інформацію для оцінки фінансового стану та прийняття рішень щодо інвестування, кредитування та інших фінансових операцій);

- за ступенем деталізації інформації виділяють тактичних користувачів (приймають рішення середнього рівня управління) та стратегічних користувачів (використовують інформацію для довгострокового планування та розвитку підприємства).

Розгорнута класифікація користувачів облікової інформації з урахуванням їхніх інформаційних потреб та цілей її використання наведена у праці [10]. Користувачі облікової інформації підприємства мають різні інформаційні потреби, що визначають мету її використання та характер прийняття рішень.

Власники підприємства, керуючись цією інформацією, оцінюють ефективність діяльності та приймають стратегічні рішення щодо розвитку підприємства і розподілу прибутку. Управлінський персонал використовує дані для планування та контролю операційної діяльності, а також для обґрунтування управлінських рішень на різних рівнях. Для забезпечення точності фінансової звітності, аналізу результатів діяльності та дотримання нормативних вимог бухгалтери та фінансові аналітики потребують детальної облікової інформації. Зовнішні користувачі, такі як кредитори та інвестори, оцінюють фінансову стабільність та ліквідність підприємства з метою прийняття рішень щодо інвестування або кредитування. Державні органи застосовують облікові дані для контролю за дотриманням податкового законодавства, тоді як постачальники та контрагенти аналізують платоспроможність підприємства для ухвалення рішень про співпрацю. Нарешті, споживачі та клієнти використовують інформацію для оцінки надійності постачання товарів і послуг та прийняття рішень щодо укладання угод.

Таким чином, структура інформаційних потреб різних категорій користувачів визначає організаційно-аналітичну побудову облікової системи підприємства.

На рисунку 1 систематизовано основне функціональне призначення обліково-аналітичної інформації в системі управління підприємством.

Рис. 1. Функціональне призначення обліково-аналітичної інформації в управлінні підприємством

Все зазначене на рис. 1 підтверджує, що обліково-аналітична інформація є фундаментальним інструментом менеджменту, необхідним для формування та підтримки стабільного фінансового стану підприємства.

Обліково-аналітична інформація – це економічні відомості про осіб, факти, явища та процеси, що відбуваються у будь-якому господарюючому суб'єкті, отримані в результаті обліку, аналізу і синтезу. Вона утворюється в процесі трьох функцій управління: обліку, аналізу та синтезу.

Сама сутність інформаційного забезпечення управлінської діяльності полягає у формуванні та використанні цілісної системи інформаційних ресурсів, які забезпечують ефективність управління на всіх його стадіях – від планування до контролю. Така система охоплює процеси збору, оброблення, зберігання, передавання та аналізу даних, що в комплексі сприяють підвищенню якості управлінських рішень і забезпечують стійкий розвиток соціально-економічних систем. Вона покликана підтримувати ефективне функціонування управлінського процесу та забезпечувати прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Інформаційне забезпечення процесу управління підприємством виконує низку ключових завдань, які визначають ефективність прийняття управлінських рішень. Насамперед, воно передбачає ідентифікацію та відбір релевантних джерел інформації, що забезпечує надходження до системи управління лише достовірних та значущих даних. Отримані дані підлягають коректній інтерпретації та систематизації, що дозволяє перетворювати їх у структуровану форму, зручну для аналізу та використання у процесі управлінської діяльності. Надзвичайно важливим є забезпечення достовірності, повноти та узгодженості інформації, оскільки це мінімізує ризики прийняття помилкових рішень і підвищує надійність аналітичних висновків. Для ефективного сприйняття управлінським персоналом дані повинні представлятися у єдиному та зрозумілому форматі, що сприяє оперативності і точності прийняття рішень. Крім того, інформація має бути придатною для багаторазового використання у різних аналітичних та управлінських завданнях, що забезпечує економію ресурсів і підвищує ефективність роботи системи управління загалом. Нарешті, підтримання актуальності даних через їх регулярне оновлення дозволяє своєчасно реагувати на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі підприємства, забезпечуючи стабільність та розвиток його господарської діяльності.

Практична діяльність підприємств демонструє, що інформація здійснює комплексний двосторонній вплив на процес управління, виступаючи як фундаментальний ресурс для прийняття стратегічних та тактичних рішень. По-перше, її повнота, достовірність та своєчасність є критеріально необхідними характеристиками, які забезпечують формування об'єктивних, аналітично обґрунтованих і оперативних управлінських рішень, що визначають ефективність функціонування та стійкість підприємства у мінливому економічному середовищі. По-друге, систематичний аналіз інформаційних масивів, зафіксованих у первинних документах, реєстрах синтетичного та аналітичного обліку, а також у формалізованих формах фінансової, статистичної та управлінської звітності, стимулює управлінський персонал до прийняття конкретних дій, одночасно сприяючи засвоєнню нормативних та планових показників, необхідних для досягнення стратегічних і операційних цілей підприємства.

Таким чином, інформація виступає не лише інструментом контролю і моніторингу, а й активним чинником управлінського впливу, що формує аналітичне бачення економічних процесів, підвищує точність прогнозування, сприяє оптимізації господарських процесів і забезпечує сталий розвиток організаційних структур підприємства.

Інформація є визначальним чинником, що характеризує рівень ризику (безпеки) діяльності підприємства. Під інформацією слід розуміти певний арсенал відомостей

про фінансово-господарську діяльність суб'єкта господарювання. Центральне місце у складі інформаційного забезпечення відводиться обліково-аналітичній інформації.

У наукових джерелах пропонується різноманітна класифікація інформації, що систематизує її види. Приклад такої класифікації наведено у таблиці 2.

Сучасна аналітична система підприємства повинна базуватися на принципах відкритості, достовірності, порівнянності та релевантності даних, забезпечуючи інформаційну підтримку для всіх рівнів управління. Використання цифрових технологій, аналітики великих даних (Big Data), бізнес-аналітичних платформ (BI-систем) і штучного інтелекту сприяє підвищенню точності прогнозів і своєчасності прийняття управлінських рішень, що є невід'ємною умовою сталого розвитку підприємства в сучасному конкурентному середовищі.

Таблиця 2

Класифікація видів інформації

Критерій класифікації	Види інформації	Основні характеристики (використання)
За формою вираження	Фінансова	Грошове вираження, формування у синтетичному обліку та бухгалтерській звітності
	Нефінансова	Натуральні та трудові вимірники (чисельність працівників, обсяг виробництва, людино-години тощо)
За управлінським рівнем	Стратегічна	Використовується центральним апаратом управління для прийняття та реалізації стратегічних рішень; формується в управлінському обліку
	Тактична	Використовується середньою керівною ланкою для розробки тактичних планів та бюджетів; формується в управлінському та частково фінансовому обліку
	Оперативна	Використовується у виробничому обліку для поточного контролю процесів; застосовується як у фінансовому, так і управлінському обліку
	Поточна	Відображає хід виконання процесів у момент здійснення господарських операцій; може мати оперативний, тактичний або стратегічний характер
За якістю та кількістю	Кількісна або Якісна	Кількісна – числові показники; Якісна – описові характеристики процесів та явищ
За часовим аспектом	Стратегічна, тактична, оперативна, поточна	Визначається періодом та ціллю використання інформації для прийняття рішень на різних управлінських рівнях
По відношенню до підприємства	Зовнішня	Надходить з поза меж підприємства та використовуються для оцінки зовнішнього середовища, взаємодії з контрагентами, інвесторами, державними органами та іншими зацікавленими сторонами
	Внутрішня	Формується всередині підприємства та використовуються його керівництвом, менеджерами й працівниками для планування, контролю, аналізу та прийняття управлінських рішень

Джерело: сформовано на підставі аналізу праць [8].

Прийняття ефективних управлінських рішень в діяльності підприємств вимагає обробки великих масивів інформації, що неможливе без залучення спеціальних технічних засобів. Забезпечити необхідний збір, аналіз, обробку і агрегацію поступаючих на підприємство інформаційних потоків, що дозволяють приймати ефективні управлінські рішення, є основною метою інформаційно-керуючої системи підприємства [9].

Отже, для забезпечення ефективного управління та прийняття обґрунтованих рішень підприємству необхідно мати цілісну організаційну структуру, яка інтегрує всі інформаційні потоки та координує процеси їх збору, обробки, аналізу та передачі.

У цьому контексті особливе значення набуває розгляд поняття «система», оскільки саме воно дозволяє визначити загальні принципи організації елементів підприємства, які взаємодіють для досягнення конкретних цілей. Таке розуміння створює підґрунтя для подальшого аналізу інформаційних систем як одного з ключових інструментів управління, що забезпечують організований збір, обробку та надання даних для ефективного функціонування підприємства.

Одне зі значень терміну система полягає в тому, що це сукупність елементів, які взаємодіють між собою для виконання певного завдання. Одним із різновидів систем є інформаційна система – організований набір елементів, що збирає, обробляє, передає, зберігає та надає дані. До складу інформаційної системи входять людські ресурси, обладнання, процеси, процедури, дані та операції.

У Вікіпедії під інформаційною системою розуміють «сукупність організаційних і технічних засобів для збереження та обробки інформації з метою забезпечення інформаційних потреб користувачів» [1].

За ДСТУ 2392-94 інформаційна система характеризують як «комунікаційну систему, що забезпечує збирання, пошук, оброблення та пересилання інформації» [2].

Якщо порівнювати ці визначення, то перше підкреслює організаційний та технічний аспекти системи і її спрямованість на задоволення потреб користувачів, тоді як друге акцентує увагу на процесі комунікації та пересиланні інформації.

Для обліково-аналітичної системи більш близьким є перше визначення, оскільки вона не лише забезпечує обмін інформацією, а й передбачає структуроване збирання, обробку, збереження та надання даних, необхідних для аналізу, контролю та прийняття управлінських рішень. Іншими словами, обліково-аналітична система є інформаційною системою, яка інтегрує організаційні, технічні та методичні засоби для ведення обліку та підготовки аналітичної інформації, що забезпечує ефективне управління підприємством.

Проте поняття інформаційної системи значно ширше. Термін система у цьому контексті слід розуміти в двох значеннях, як метод, і як об'єкт (рисунк 2).

Кожна інформаційна система має такі компоненти:

- структура системи – множина елементів та їх взаємозв'язків (наприклад, організаційна та виробнича структура підприємства);
- функції кожного елемента (наприклад, управлінські функції, такі як прийняття рішень у структурних підрозділах);
- вхід і вихід елементів і системи в цілому (матеріальні або інформаційні потоки, що надходять у систему або генеруються нею);
- мета та обмеження системи і її елементів (наприклад, досягнення максимального прибутку або фінансові обмеження).

Отже, до складу інформаційної системи включають не лише апаратну та програмну частини, а й інформацію, алгоритми її обробки та фахівців, які взаємодіють із системою.

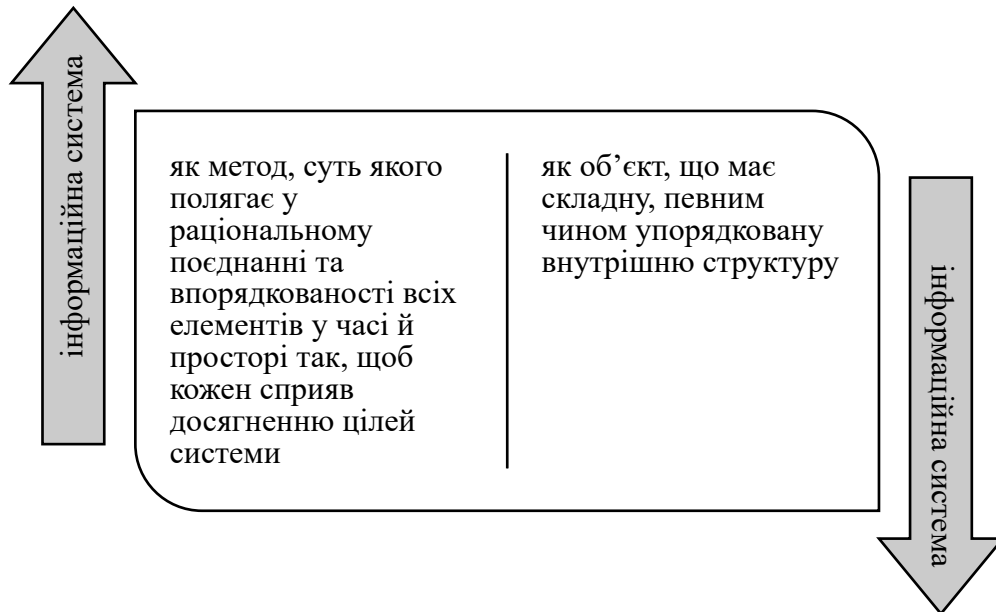

Рис. 2. Підхід до трактування поняття «інформаційна система»

Процес формування якісного інформаційного забезпечення потребує чіткої організації та логічної послідовності етапів, які можна відобразити у вигляді схеми (рисунок 3), побудованої на основі підходів, запропонованих Пілецькою С. Т. [6].

Зв'язок (1) зумовлює пріоритетне визначення цілі і завдань системи інформаційного забезпечення для того, щоб практичні дії виходили з усвідомлених цілей.

Зв'язок (2) показує залежність процесу визначення сукупності інформаційних ресурсів від завдань, які ставляться перед системою інформаційного забезпечення.

Зв'язок (3) засвідчує, що для оптимального функціонування системи інформаційного забезпечення сформовані завдання визначають вимоги, що пред'являються до інформації.

Зв'язок (4) свідчить, що між сукупністю інформаційних ресурсів та вимогами до них повинні бути взаємна відповідність та взаємозв'язки.

Зв'язки (5, 6) демонструють вплив сукупності інформаційних ресурсів та вимог до них на потоки інформації, порядок документообігу та обсяг інформації.

Зв'язки (7, 8) підкреслюють, що вибір методів проведення аналізу інформації залежить від масиву наявної інформації.

Зв'язок (9) свідчить про вплив методів проведення аналізу на вимоги до сукупності інформаційних ресурсів.

Зв'язок (10) свідчить про залежність результатів аналізу та оцінки інформації від обраних методів їх проведення.

Зв'язок (11) показує обсяг знань, отриманих для прийняття управлінських рішень, на підставі сформованого інформаційного забезпечення.

Отже, можна зробити висновок, що ухваленню науково обґрунтованих управлінських рішень передують комплекс взаємопов'язаних та взаємозалежних заходів, спрямованих на створення ефективної та достовірної системи інформаційного забезпечення.

Рис. 3. Формування системи інформаційного забезпечення
Джерело: сформовано на підставі аналізу праць [6].

Важливого значення набуває розуміння, які саме інформаційні ресурси формують основу інформаційного забезпечення для проведення аналізу фінансового стану підприємства. Управління фінансовим станом дає можливість керівництву підприємства спрогнозувати, спланувати роботу таким чином, щоб досягти найкращих результатів в діяльності підприємства.

Інформаційна інтерпретація облікової системи представлена на рисунку 4. Інформаційні потоки, що надходять у зовнішнє середовище, пов'язані з фінансовою звітністю підприємства і є прикладом цілісності інформаційного забезпечення облікового відображення фінансового стану підприємства.

Сукупність показників, на основі яких здійснюється оцінка фінансового стану підприємства, можна умовно класифікувати за трьома напрямками, що дозволяють комплексно охарактеризувати його функціональні та перспективні можливості: оперативними, тактичними та стратегічними. Оперативні можливості відображають безпосередній стан фінансово-господарської діяльності підприємства, демонструючи здатність своєчасно виконувати поточні зобов'язання, забезпечувати стабільність виробничих процесів та підтримувати нормальний оборот коштів. Тактичні можливості характеризують потенціал підприємства щодо реалізації короткострокових локальних напрямів розвитку, що включають підвищення прибутковості, модернізацію виробничого обладнання, оптимізацію виробничих процесів та здійснення інвестицій у розвиток окремих структурних підрозділів. Стратегічні можливості відображають перспективні орієнтири діяльності підприємства та

визначають його здатність до ефективного залучення, раціонального розміщення та координації необхідних ресурсів для досягнення визначеного рівня розвитку у довгостроковій перспективі. Вони охоплюють заходи щодо розширення масштабів діяльності, забезпечення стабільної частки ринку, підвищення конкурентоспроможності та формування довгострокової стратегії розвитку підприємства. Такий підхід до класифікації фінансових показників дозволяє комплексно оцінювати стан підприємства та приймати обґрунтовані управлінські рішення на різних рівнях планування і контролю.

Рис. 4. Інформаційна інтерпретація облікової системи

У процесі аналізу фінансового стану підприємства необхідно використовувати інформацію, яка відповідає встановленим вимогам, стандартам і нормам, а також є зрозумілою, достовірною та придатною для використання різними групами користувачів. Водночас економічна інформація є надзвичайно різномірною, зокрема вона формується з багатьох джерел, має різні форми подання та характеризується складною системою взаємозв'язків між окремими її видами. Постійне зростання обсягів інформаційних потоків нерідко призводить до інформаційного перевантаження, коли надлишок даних ускладнює процес прийняття управлінських рішень.

Тому основним завданням аналітичного процесу є відбір релевантних даних – тобто тих, які з одного боку забезпечують повноту відображення всіх аспектів фінансово-господарської діяльності підприємства, а з іншого – є мінімально необхідними для досягнення аналітичної мети. Найбільш повну, систематизовану та достовірну сукупність таких даних надає бухгалтерський облік, який відображає всі господарські операції підприємства у взаємозв'язку між активами, зобов'язаннями, доходами, витратами та фінансовими результатами.

Ведення бухгалтерського обліку є обов'язковою умовою діяльності будь-якого суб'єкта господарювання. Його підсумком є формування фінансової, податкової та статистичної звітності, яка узагальнює первинні дані та забезпечує керівництво, власників, інвесторів і контролюючі органи цілісною інформацією про фінансовий стан, результати діяльності й рух грошових коштів підприємства. Таким чином, саме бухгалтерська інформація виступає основою для подальшого аналітичного опрацювання та прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

У сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства, коли обсяги економічних даних постійно зростають, фінансова звітність набуває особливої ваги як основне, а часто й єдине систематизоване джерело достовірної фінансової інформації про діяльність підприємства. Саме вона слугує ключовою ланкою в системі інформаційного забезпечення аналізу та оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання.

Фінансова звітність володіє значним аналітичним потенціалом, оскільки відображає не лише результати минулої діяльності, але й містить інформацію, необхідну для прогнозування майбутнього розвитку підприємства. На основі показників звітності можна приймати ефективні управлінські рішення як оперативного (поточного), так і стратегічного (перспективного) характеру.

Навіть поверховий аналіз основних форм фінансової звітності дає можливість досвідченому аналітику сформувати цілісне уявлення про фінансову стабільність підприємства, його платоспроможність, рентабельність, ділову активність, а також визначити потенційні ризики та напрями покращення фінансових результатів. У ринкових умовах господарювання фінансова звітність є публічною, що сприяє підвищенню прозорості бізнесу та розширенню кола її користувачів. Вона стає важливим інформаційним інструментом не лише для фахівців фінансово-економічного профілю – бухгалтерів, аудиторів, економістів, – але й для керівників підприємств, менеджерів, акціонерів, інвесторів, кредиторів, податкових органів, фінансових установ і потенційних партнерів. Звітність як економічна категорія трактується за двома напрямками: з одного боку, вона є економічною інформацією про виробничу і фінансово – господарську діяльність підприємства; з другого – це метод узагальнення і подання інформації про результати діяльності підприємства [7].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що сучасним підприємствам для успішного функціонування та виживання в умовах нестабільного та несприятливого макросередовища вкрай необхідна надійна та системна інформаційна база. Інформаційне забезпечення виступає ключовим інструментом підвищення якості управління господарською діяльністю, оскільки дозволяє отримувати достовірні, своєчасні та достатньо повні дані, необхідні для обґрунтованого прийняття управлінських рішень на всіх рівнях управління. У цьому контексті не можна недооцінювати роль бухгалтерського обліку, який забезпечує формування фінансової звітності – фундаментального джерела інформації, що використовується для аналізу фінансового стану підприємства, оцінки його ефективності та прогнозування розвитку господарської діяльності. Водночас статистична звітність, дані управлінського обліку, а також інші джерела внутрішньої та зовнішньої інформації виконують допоміжну функцію, сприяючи більш глибокому розумінню економічних процесів і підвищенню обґрунтованості управлінських рішень. Такий комплексний підхід до інформаційного забезпечення дозволяє підприємствам ефективно реагувати на зміни зовнішнього середовища та підтримувати стабільність і конкурентоспроможність своєї діяльності.

Список використаних джерел

1. Вікіпедія «Інформаційна система». URL: <https://surl.li/gdwijw>.
2. ДСТУ 2392-94 Інформація та документація. Базові поняття.

3. Лучик Г. М. Характеристика критеріїв обліково-аналітичної інформації у забезпеченні якісної інформаційної бази для управління. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Випуск 7. 2015. С. 834-839.
4. Мельник Т. Ю. Ознаки корисності обліково-аналітичної інформації в системі контролювання фінансових результатів підприємства. С. 115-117. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/214877126.pdf>.
5. Пилипенко А. А. Організація обліково-аналітичного забезпечення системи конкурентної розвідки промислового підприємства. *Економічна статистика. Бухгалтерський облік та аудит*. №1. 2010. С. 72-79.
6. Пілецька С. Т. Система інформаційного забезпечення фінансової незалежності підприємств. *Сталий розвиток економіки*. 2010. № 3. С. 290-295.
7. Подольська В. О., Яріш О. В. Фінансовий аналіз: навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 448 с.
8. Польова О., Маліцький П., Манеляк І. Обліково-інформаційне забезпечення формування бухгалтерської звітності в АПК. *Економіка та суспільство*, (59). 2024. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-126>.
9. Сазонова С.В. Використання інформаційних технологій підприємствами за допомогою організаційно-економічного механізму. *Економіка і суспільство*. Випуск 7. 2016. С. 469-472.
10. Флисак Л. В., Галак Н. А., Гевчук А. П. Користувачі облікової інформації. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток соціально-економічних систем в геоekonomічному просторі: теорія, методологія, організація обліку та оподаткування». 11-12 травня 2017 р. (ТНТУ ім. І. Пулюя, м. Тернопіль). С.148-150.

2.4.

Особливості фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ у контексті соціально-економічних трансформацій в Україні

*Лебеденко А. Ю.,
здобувачка третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Одеський національний
економічний університет, м. Одеса
<https://orcid.org/0009-0008-9928-3050>*

На нинішньому етапі економічного розвитку України ефективного виконання соціально-економічних функцій держави ускладняється через нестачу фінансових ресурсів, значний дефіцит державного бюджету та зростаючий рівень як зовнішньої, так і внутрішньої заборгованості країни.

Такі умови створюють необхідність раціонального та ефективного розподілу видатків бюджету за різними напрямками, пріоритетність та першочерговість

фінансування яких визначається завданнями державної політики, котра реалізується на певному етапі соціально-економічного розвитку країни під впливом різноманітних факторів економічного, політичного, екологічного, соціального характеру.

Науковці Прийма С.С. та Приймак В.І. вважають, що рівень розвитку економіки впливає на соціальні процеси, які відбуваються в країні, і навпаки, тому соціальні та економічні процеси доцільно вивчати спільно у їх взаємодії. Крім того, досліджуючи питання соціально-економічних процесів в ринковій економіці, науковцями представлена розгорнута класифікація соціально-економічних процесів: за особливостями змісту (соціальні, економічні), за джерелом виникнення (випадкові, заплановані), за можливістю впливу (контрольовані, неконтрольовані), залежно від сприйняття (прості, складні), за часовим горизонтом (короткострокові, середньострокові, довгострокові), за часом протікання (макропроцеси, мезопроцеси, мікропроцеси), за відображенням у свідомості (явні, латентні), за стабільністю протікання (стабільні, перехідні), за значимістю змін (базові, периферійні), за ступенем відкритості (відкриті, закриті), за можливістю повернення до початкового стану (оборотні та необоротні), за відношенням до природи причин (ендогенні, екзогенні), за швидкістю протікання (стрімкі, рівномірні, мляві) [1, с. 54–55].

Поділяємо позиції науковців, які здійснюють багатовимірну класифікацію соціально-економічних процесів, враховуючи як змістовні, так і динамічні характеристики. Такий підхід передбачає виокремлення процесів за особливостями змісту, джерелом виникнення, можливістю впливу, часовим горизонтом, масштабом, стабільністю, швидкістю протікання та іншими ознаками. Вважаємо, що подібна систематизація забезпечує цілісне бачення соціально-економічної динаміки та сприяє глибшому аналізу процесів трансформації в сучасному суспільстві.

Стратегічною метою будь-яких трансформаційних процесів у соціально-економічних системах є підвищення здатності системи бути стійкою до зовнішніх викликів, які можуть загрожувати її існуванню. Ці виклики можуть носити різний характер – як результат конкурентної боротьби (не тільки між окремими суб'єктами господарювання, а й між глобальними гравцями, що використовують разом з економічними і політичні важелі впливу на ринок), так і кліматичні загрози, що не піддаються регулюванню. Та в кожному разі погіршення економічних результатів функціонування системи негативно впливає на її соціальну складову, спонукаючи до адекватного вибору моделі поведінки різних представників соціуму в нових умовах [2, с. 122].

Соціально-економічні трансформації в Україні є багатовекторним процесом, що поєднує риси ринкової модернізації, соціальної адаптації та національної консолідації. З огляду на циклічні кризи, війни та зовнішні виклики сьогодення, визначальним чинником успіху стає здатність держави поєднати економічну ефективність, соціальну справедливість та національну безпеку в єдиній моделі сталого розвитку.

Згідно зі ст. 95 Конституції України держава прагне до збалансованості бюджету України, а бюджетна система будується на засадах справедливого й неупередженого

розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків [3].

Реалізація державою встановлених цілей бюджетної політики здійснюється головним чином за рахунок бюджетного фінансування із загального та спеціального фондів зведених бюджетів через суб'єктів фінансових відносин державного рівня, якими виступають бюджетні установи.

Бюджетним кодексом України бюджетні установи визначені як органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також організації, створені ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевого бюджету. Бюджетні установи є неприбутковими [4].

Видатки бюджету є основним джерелом фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ та їх прийнято розглядати як «кошти, спрямовані на виконання бюджетних програм, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування» [4].

Видатки бюджетів поділяються на:

1) видатки на забезпечення конституційного ладу, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, а також інші передбачені цим Кодексом видатки, які не можуть бути передані на виконання Автономній Республіці Крим та місцевому самоврядуванню та здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України;

2) видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання Автономній Республіці Крим та місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найбільш ефективного їх виконання на основі принципу субсидіарності та здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів з Державного бюджету України;

3) видатки на реалізацію прав та обов'язків Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України та здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів з Державного бюджету України [4].

Обсяги коштів та терміни їх надходження в бюджетних установах мають пряму залежність із наповненням бюджетів, а тому необхідно брати до уваги наповнення бюджетів усіх рівнів та організовувати свою діяльність виключно з ув'язкою можливих термінів виділення обсягу фінансування [5, с. 118].

В рамках проведеного дослідження пропонуємо розглядати фінансове забезпечення діяльності бюджетних установ не в традиційному розумінні «як виключно забезпечення її поточних потреб», а крізь призму функціонального підходу згідно з яким фінансове забезпечення діяльності бюджетних установ доцільно розглядати як «сукупність бюджетних ресурсів (видатків бюджету), що спрямовуються на

реалізацію бюджетною установою функцій, делегованих державою, як шляхом безпосереднього фінансування її поточних і капітальних потреб, так і шляхом розподілу коштів іншим отримувачам для досягнення публічних цілей».

Такий підхід до розгляду фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ дозволяє розширити розуміння його економічної сутності, розглядати цей процес не лише як механізм покриття витрат, а як інструмент реалізації державної політики у відповідній сфері. Він забезпечує взаємозв'язок між фінансовими ресурсами та результатами діяльності установи, створює підґрунтя для оцінювання ефективності використання бюджетних коштів, підвищення результативності виконання бюджетних програм і досягнення суспільно значущих цілей.

Крім того, застосування функціонального підходу сприяє формуванню системного бачення ролі бюджетних установ у соціально-економічному розвитку держави, оскільки акцентує увагу не лише на обсягах фінансування, а й на якості управління фінансовими потоками, досягненні конкретних результатів і забезпеченні суспільної віддачі від використання публічних ресурсів.

Встановлення особливостей фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ у контексті соціально-економічних трансформацій можливо шляхом проведення поглибленого структурно-динамічного аналізу фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ різних сфер (освіта, охорона здоров'я, оборона тощо) та аналізу чинників трансформаційних процесів.

Зазначене можливо реалізувати шляхом аналізу видатків зведеного бюджету за функціональною класифікацією, яка надає інформацію про розподіл бюджетних коштів у розрізі функцій, які виконують заклади бюджетної сфери згідно з визначеними повноваженнями, а саме: виконання загальнодержавних функцій; оборона; забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади; економічна діяльність; охорона навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіта; соціальний захист та соціальне забезпечення.

Видатки зведеного бюджету України на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції.

Важливим напрямком здійснення бюджетних видатків є фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції. До таких установ належать вищі органи державного управління; органи місцевої влади та місцевого самоврядування; органи, які здійснюють фінансову та зовнішньополітичну діяльність та органи, які здійснюють інші загальні функції державного управління. Крім того, до бюджетних видатків на виконання загальнодержавних функцій належить економічна допомога зарубіжним країнам, фінансування фундаментальних досліджень, проведення виборів та референдумів та видатки на обслуговування боргу.

Видатки зведеного бюджету України на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 1.

Рис. 1. Видатки зведеного бюджету України на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Як вбачається з даних рис. 1 видатки зведеного бюджету України на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції за період 2010–2024 рр. мали тенденцію до зростання, що є закономірним в сучасних умовах, які характеризуються високим рівнем інфляції та сталою тенденцією до зростання державного боргу. Адже, видатки на обслуговування державного боргу у структурі видатків зведеного бюджету на виконання загальнодержавних функцій протягом дослідного періоду складають в середньому 60,54 % та поступово зростають (якщо у 2010 р. 36,51 %, то у 2024 р. 70,84 %).

Вагомі коливання у видатках зведеного бюджету на забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції відбулись у 2015 р. та у 2023 р., які зросли на 53,09 % та 40,50 % відповідно порівняно з попереднім роком. Таке зростання напряду пов'язано зі зростанням державного боргу як внутрішнього, так і зовнішнього у період 2014–2015 рр. (у 2014 р. на 88,40 % порівняно з 2013 р., у 2015 р. на 42,90 % порівняно з 2014 р.), та у період 2022–2023 рр. (у 2022 р. на 52,40 % порівняно з 2021 р., у 2023 р. на 35,6 % порівняно з 2022 р.) та видатками на його обслуговування, що насамперед зумовлено девальвацією гривні до іноземних валют [8].

У структурі фінансування загальнодержавних функцій протягом дослідного періоду домінуючу роль відіграють кошти Державного бюджету, питома вага яких складає 77,27 % у 2010 р. та 85,90 % у 2024 р., що є логічним, оскільки більшість

загальнодержавних функцій, серед яких і забезпечення конституційного ладу, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, не можуть бути передані на виконання органам місцевого самоврядування.

Загалом протягом аналізованого періоду спостерігається стала тенденція щодо невиконання уточненого плану зведеного бюджету по видаткам на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують загальнодержавні функції в середньому на 6,31 %.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері.

У сучасних політичних та економічних умовах особливо важливе значення набуває можливість державою здійснювати видатки на оборону у тій мірі, яка необхідна для забезпечення її суверенітету та територіальної цілісності.

Видатки на національну оборону (крім заходів та робіт з мобілізаційної підготовки місцевого значення) здійснюються з Державного бюджету України, оскільки це гарантує безпеку усіх громадян та є конституційним обов'язком держави.

Видатки державного бюджету на оборону слід характеризувати як грошові витрати держави на оборонні заходи, у т.ч. утримання збройних сил, розвиток оборонної промисловості, воєнні дослідження, підготовку військових фахівців як основу кризового реагування на воєнні загрози та недопущення ескалації воєнних конфліктів. Такі видатки мають непродуктивний характер, адже не сприяють зростанню ВВП та розвитку продуктивних сил [6, с. 118].

Видатки Державного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 2.

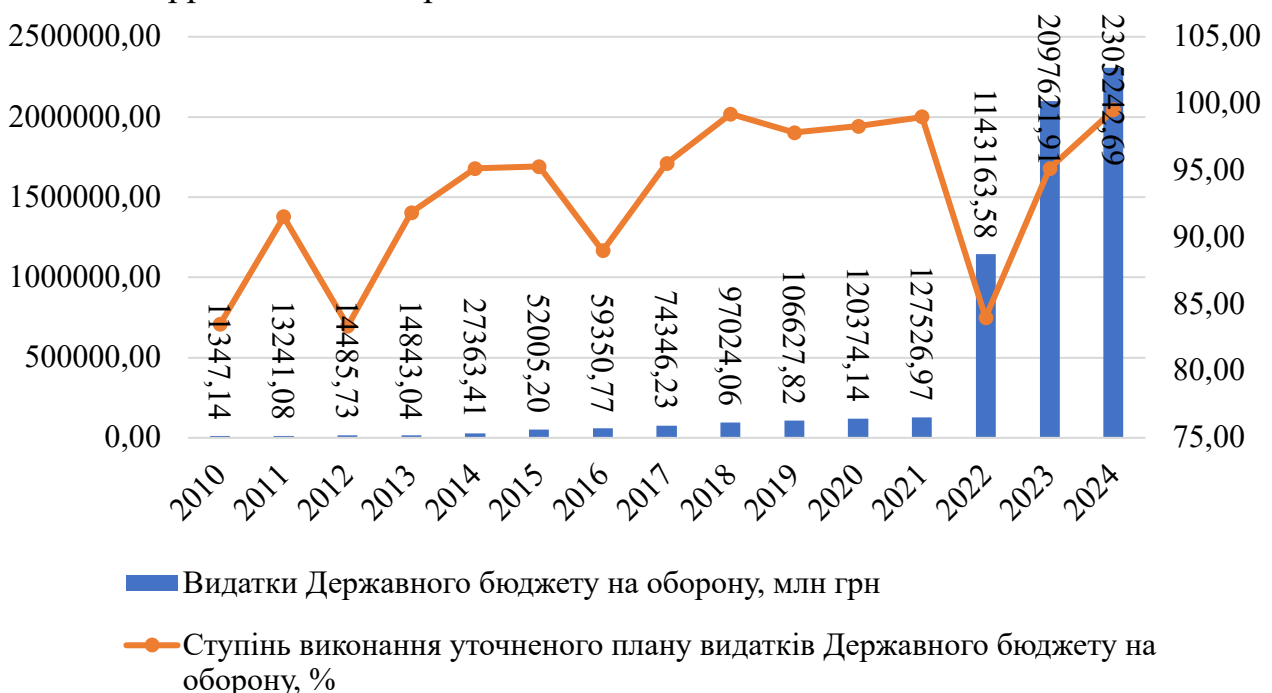

Рис. 2. Видатки Державного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.
Джерело: складено автором за даними [7].

Видатки на національну оборону протягом 2010–2024 рр., які здійснюються з Державного бюджету України та характеризуються постійним недовиконанням, яке в середньому складає 6,79 %.

Як видно з рис. 2 найбільші обсяги недовиконання запланованих видатків Державного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері спостерігається у 2010 р. на 16,51 %, у 2012 р. на 16,63 % та у 2022 р. на 16,01 %.

Оскільки частина інформації про оборонні видатки є державною таємницею, тому причини недовиконання запланованих обсягів видатків Державного бюджету на оборону складно оцінити. Проте, значне недовиконання запланованих обсягів видатків у 2010 р. та у 2012 р. пов'язано, головним чином, з перерозподілом видатків на користь інших пріоритетних галузей, як-от соціальний захист та охорона здоров'я, що призвело до коригування оборонного бюджету в рамках бюджетної оптимізації. У 2022 р. причиною недовиконання запланованих обсягів видатків державного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері є суттєве зростання дефіциту державного бюджету спричинене повномасштабною агресією рф проти України.

Значною мірою видатки Державного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері зростали протягом 2014–2015 рр. (на 84,35 % та на 90,08 % відповідно порівняно з попереднім роком) та протягом 2022–2023 рр. (на 796,41 % та на 83,49 % порівняно з попереднім роком), що зумовлено проведенням невідкладних заходів із забезпечення національної безпеки, антитерористичної операції, інших спеціальних заходів і забезпечення правопорядку на державному кордоні.

За даними Висновків про результати аналізу річного звіту про виконання Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік», наданих Рахунковою палатою у 2022 р. у зв'язку з широкомасштабною російською агресією проти України проведено видатків на заходи, пов'язані з національною безпекою й обороною держави, у сумі 1 трлн 537,2 млрд грн або 56,8 % загального обсягу видатків [9, с. 30].

У складі видатків місцевих бюджетів протягом 2011–2017 рр. здійснювались також у незначних обсягах видатки на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність в оборонній сфері, а саме на роботи з мобілізаційної підготовки місцевого значення, а саме: у 2011 р. у сумі 1,07 млн грн, у 2012 р. у сумі 1,22 млн грн, у 2013 р. у сумі 1,32 млн грн, у 2014 р. у сумі 2,05 млн грн, у 2015 р. у сумі 10,57 млн грн, у 2016 р. у сумі 8,37 млн грн, у 2017 р. 14,16 млн грн.

Бюджетною декларацією на 2025–2027 роки визначено видатки на оборону основним пріоритетом бюджету на 2025 р. в загальній сумі 2.226,8 млрд грн (26,3 % ВВП), на 2026 рік – 1.626,8 млрд грн (16,1 % ВВП), на 2027 рік – 1.532,8 млрд грн (13 % ВВП), що відповідає вимогам статті 35 Закону України «Про національну безпеку України» на рівні не менше 5 % від запланованого ВВП. Наразі, оборонні видатки – це не просто видатки, а стратегічна інвестиція у безпеку, стабільність та майбутнє держави.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують функції із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади.

Поряд з фінансування закладів бюджетної сфери у сфері оборони, важливим є здійснення бюджетних видатків на виконання функцій із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади. Їх здійснення полягає, насамперед, у фінансуванні діяльності правоохоронних органів, судів, прокуратури, органів юстиції та служб, що забезпечують безпеку громадян і верховенство права.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують функції із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 3.

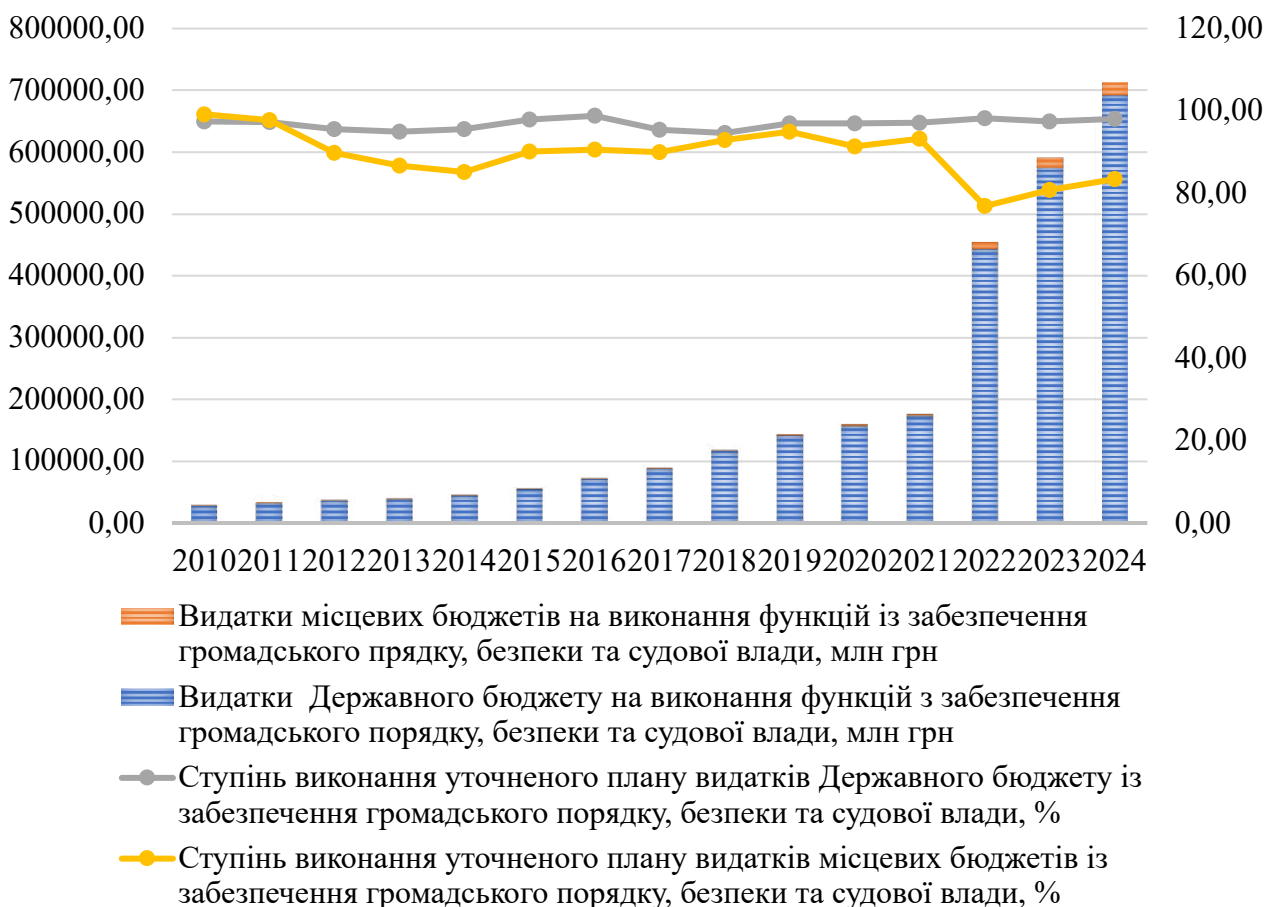

Рис. 3. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують функції із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Рис. 3 демонструє, що у структурі видатків зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують функції із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади за період 2010–2024 рр. лівову частку займають видатки державного бюджету, які протягом 2022–2024 рр. стрімко зростають, та у 2022 р. складають 443348,70 млн грн (+154,20 % порівняно з 2021 р.), у 2023 р. складають 574762,40 млн грн (+29,64 % порівняно з 2022 р.), у 2024 р. складають 692660,90 млн грн (+20,51 % порівняно з 2023 р.).

Видатків місцевих бюджетів на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують функції із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади протягом 2022–2024 рр. також мають тенденцію до зростання, та у 2022 р. складають 11108,30 млн грн (+538,51 % порівняно з 2021 р.), у 2023 р. складають 16817,34 млн грн (+51,39 % порівняно з 2022 р.), у 2024 р. 20068,55 млн грн (+19,33 % порівняно з 2023 р.).

Протягом 2010–2024 рр. спостерігається систематичне недовиконання запланованих обсягів видатків на фінансове забезпечення бюджетних установ, які виконують функції із забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади, як з державного, так і з місцевих бюджетів. Так, бюджетними установами, які провадять діяльність у зазначеній сфері недоотримано в середньому 3,29 % коштів від запланованого обсягу.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність.

В умовах значного бюджетного дефіциту та сталої тенденції до зростання державного боргу актуалізується важливість аналізу бюджетних видатків на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність, адже їх діяльність направлена на відновлення, розвиток і стійкість економіки. Видатки зведеного бюджету спрямовані на економічну діяльність передбачають фінансування реального сектору економіки, а саме: транспорт і дорожнє господарство; сільське господарство, лісове і рибне господарство; промисловість та енергетика; будівництво та розвиток інфраструктури; цифровізація, наука і технології та ін.

Роль бюджетних видатків на економічну діяльність особливо зростає в перехідний період, коли виникає гостра потреба у найкоротші терміни здійснити структурну перебудову економіки, подолати високий рівень безробіття, ослабити інфляційні процеси, створити додаткові чинники економічного зростання.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 4.

У період 2010–2024 рр. структура та обсяги видатки зведеного бюджету на економічну діяльність стабільної тенденції не відображають. Так, протягом 2010–2015 рр. та 2020–2024 рр. домінуючу позицію у фінансовому забезпеченні бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність займають кошти державного бюджету, а у період 2016–2019 рр. відбулося зростання питомої ваги фінансування економічної діяльності за рахунок коштів місцевих бюджетів, що пов'язано з реформування бюджетної системи та запровадження механізмів децентралізації.

З 2010 р. по 2012 р. видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність поступово зростають. Проте, протягом 2013–2014 р. відбулось їх скорочення на 18,63 % та 14,03 % відповідно, що пов'язано зі скороченням державної підтримки вугледобувних підприємств на часткове покриття витрат із собівартості готової товарної вугільної продукції та зменшенням видатків на утримання державних вугледобувних підприємств [10, с. 21].

**Формування сталих соціально-економічних систем:
міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку**

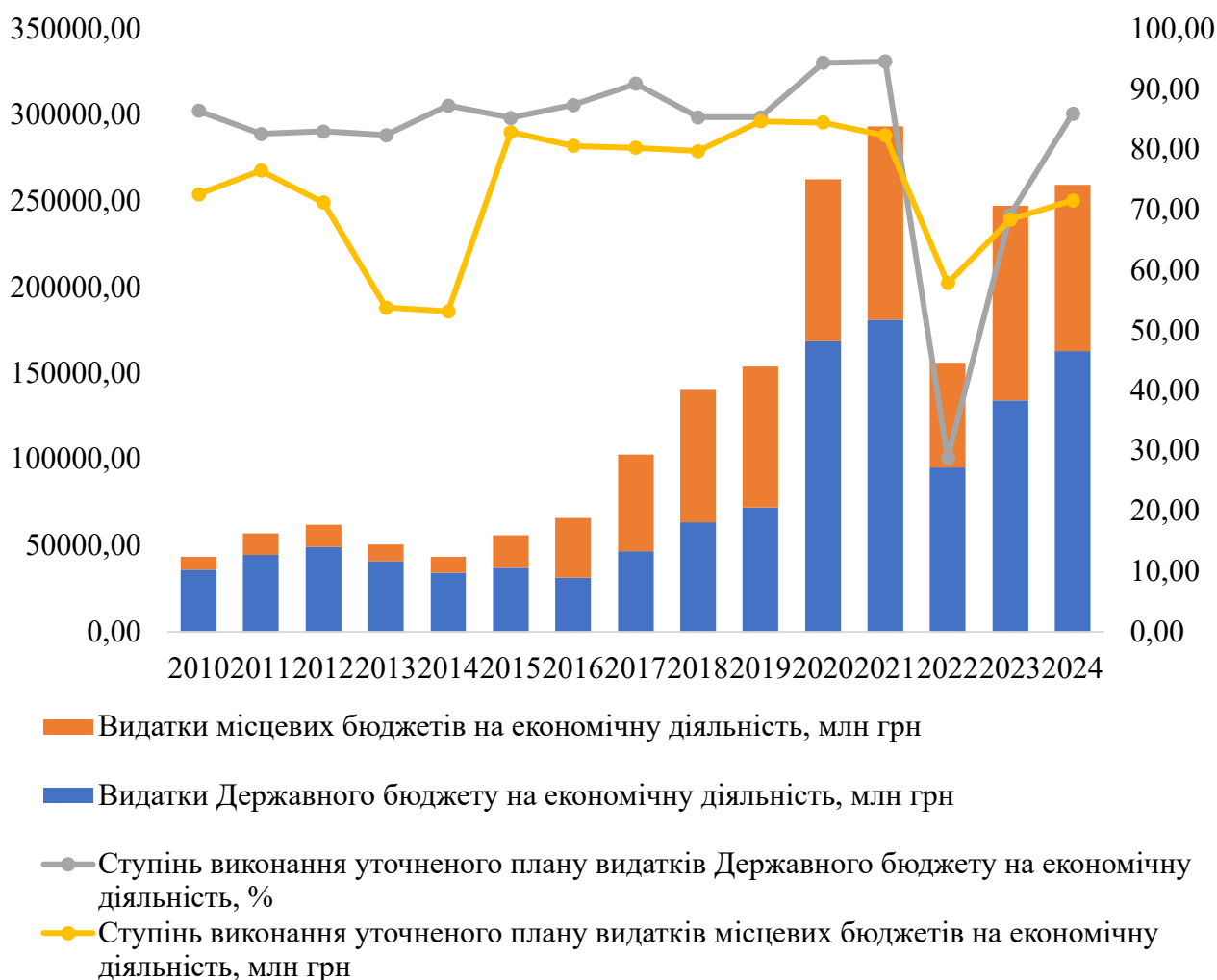

**Рис. 4. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення
бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність
та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.**

Джерело: складено автором за даними [7].

Період з 2015 р. по 2021 р. характеризується зростанням видатків зведеного бюджету на фінансування економічної діяльності. Значний стрибок зазначених видатків відбувся у 2020 р. на 108 698,68 млн грн (або на 70,48 %) у зв'язку з початком реалізації урядової програми «Велике будівництво», ініційованої Президентом України, яка передбачає масштабну розбудову інфраструктури: будівництво та реконструкцію доріг, шкіл, дитячих садків, лікарень, стадіонів та інших соціально важливих об'єктів.

Крім того, на зростання бюджетних видатків на економічну діяльність у 2020–2021 рр. вплинуло здійснення заходів пов'язаних з протидією наслідкам пандемії COVID-19 шляхом реалізації державних програм підтримки економіки.

У 2022 р. видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють економічну діяльність скоротились майже вдвічі – на 137153,00 млн грн (або на 46,71 %) порівняно з 2021 р. Крім того, у 2022 р. зафіксовано недовиконання запланованих обсягів видатків на економічну діяльність на 64,08 %

у зв'язку з переорієнтацією бюджету на потреби оборони. Крім того, у 2022 р. зафіксовані найнижчі показники виконання запланованих обсягів видатків зведеного бюджету на економічну діяльність – по Державному бюджету 28,89 %, по місцевим бюджетам 57,68 %.

Загалом протягом аналізованого періоду рівень виконання запланованих обсягів видатків зведеного бюджету на економічну діяльність характеризується систематичним недовиконанням, яке в середньому складає 21,15 %.

Починаючи з 2023 р., простежується поступове відновлення позитивної динаміки у фінансуванні видатків зведеного бюджету на економічну діяльність. Проте, зазначені показники залишаються нижчими, ніж у докризовий період, що свідчить про потребу в удосконаленні механізмів фінансового забезпечення економічної діяльності в умовах воєнного стану та відновлення економіки.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я.

Одним з найважливіших напрямків бюджетних видатків є видатки на охорону здоров'я, які захищають право громадян на якісну медичну допомогу, що є важливим для благополуччя суспільства.

Фінансування сфери охорони здоров'я передбачає виділення коштів зі зведеного бюджету України на забезпечення доступу населення до медичної допомоги, розвиток і підтримку медичних установ, профілактику захворювань, підготовку медичного персоналу тощо. Згідно з бюджетною класифікацією видатки на охорону здоров'я охоплюють: первинну медичну допомогу, вторинну і третинну медичну допомогу, екстрену медичну допомогу, медичне страхування, медична освіта та наукова діяльність, медикаменти та закупівлі, будівництво та реконструкція медичних об'єктів.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 5.

У період 2010–2019 р. структура фінансування видатків на охорону здоров'я характеризувалась превалюванням фінансування із місцевих бюджетів: у 2010 р. 80,42 %, у 2011 р. 79,12 %, у 2012 р. 80,57 %, у 2013 р. 79,08 %, у 2014 р. 81,49 %, у 2015 р. 83,87 %, у 2016 р. 83,49 %, у 2017 р. 83,66 %, у 2018 р. 80,48 %, у 2019 р. 69,96 %. Проте, починаючи з 2020 р. видатки Державного бюджету на охорону здоров'я у загальному обсязі фінансування значно зросли та зайняли домінуючу позицію.

Зростання ролі Державного бюджету у фінансуванні видатків на охорону здоров'я починаючи з 2020 р. пов'язано з запровадженням медичної реформи, ініційованої Міністерством охорони здоров'я України спільно з Національною службою здоров'я України. Суть реформи полягає у докорінній зміні системи фінансування закладів охорони здоров'я шляхом фінансування не через місцеві бюджети (як це було до 2020 р), а через Державний бюджет на підставі запровадженої Програми медичних гарантів з дотриманням принципу «гроші йдуть за пацієнтом».

У період 2011–2024 рр. видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я характеризуються недовиконанням, яке в середньому складає 4,79 %.

Рис. 5. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Розглядаючи динаміку видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я варто зауважити, що вони мають сталу тенденцію до зростання. Найсуттєвіші стрибки зростання видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я відмічено у 2015 р на 24,24 % порівняно з 2014 р., у 2017 р на 35,61 % порівняно з 2016 р. та у 2020 р на 36,92 % порівняно з 2019 р.

Проте, номінальне зростання видатків на охорону здоров'я не завжди означає реальне зростання їх значення в економіці. Аналіз фінансового забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я в структурі видатків зведеного бюджету України та у ВВП за дослідний період демонструє їх зменшення, що свідчить про інфляційне зростання видатків на охорону здоров'я, а не реальне їх зростання на душу населення.

Проте, у 2020 р. зростання видатків на охорону здоров'я характеризується реальним зростанням, оскільки зросла їх питома вага у загальному обсязі видатків зведеного бюджету (+1,66 %) та у ВВП (+0,93 %) порівняно з 2019 р., що пов'язано

зі збільшенням обсягу видатків за бюджетною програмою Мінфіну на Фонд COVID-19 за рахунок скорочення на 6,1 млрд грн видатків загального фонду Державного бюджету за 104-ма бюджетними програмами.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері освіти.

Як прийнято вважати, ключова інвестиція держави в розвиток суспільства, економіки й майбутнє країни здійснюється шляхом фінансування видатків на освіту. Вони забезпечують функціонування закладів освіти, доступ до знань, розвиток людського капіталу та реалізацію освітніх реформ.

Видатки зведеного бюджету на освіту передбачають фінансування бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері дошкільної освіти, загальної середньої освіти, професійно-технічної освіти, позашкільної освіти, програми матеріального забезпечення навчальних закладів, дослідження та розробки у сфері освіти та фінансування іншої діяльності у цій галузі.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері освіти та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 6.

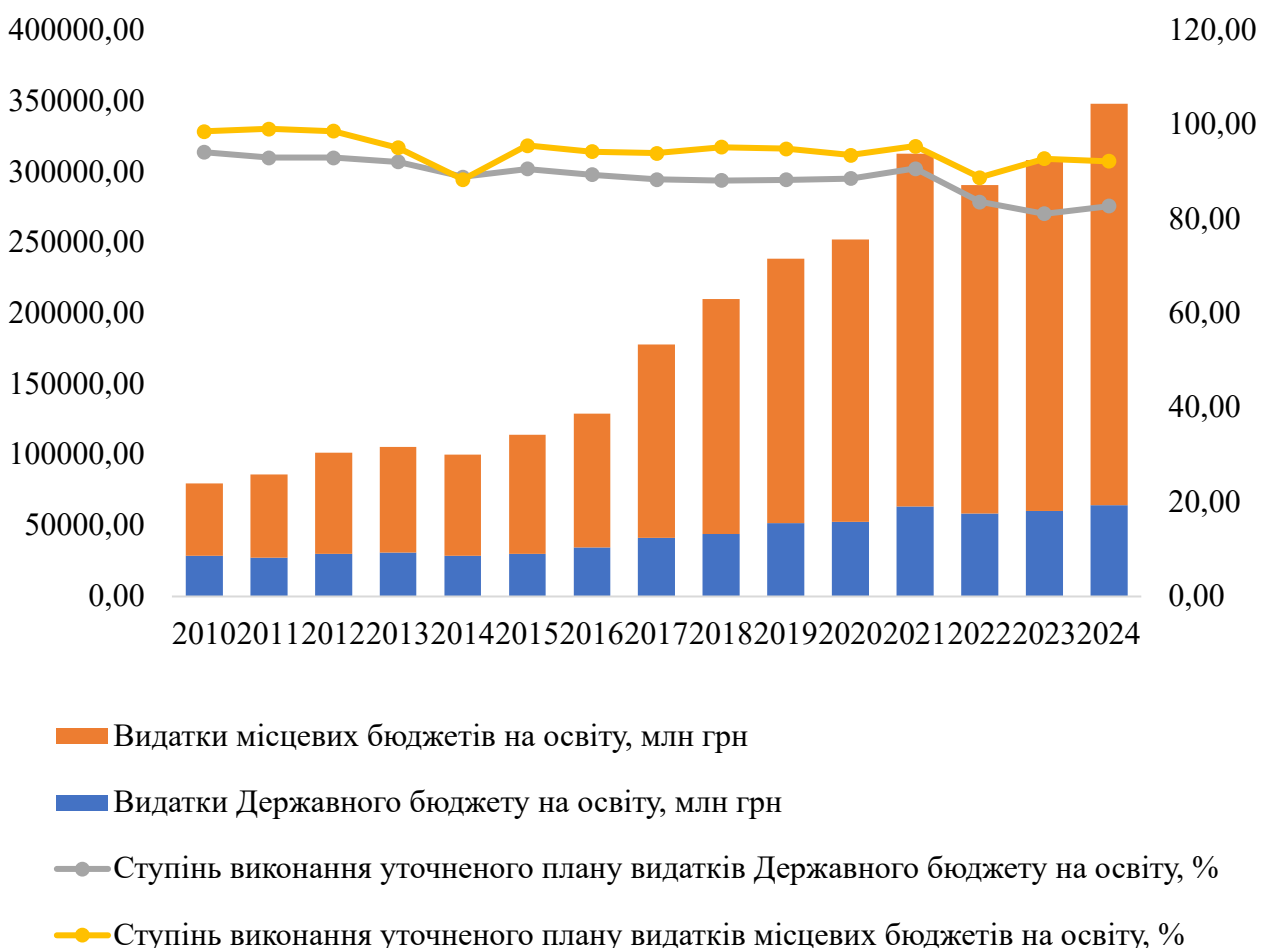

Рис. 6. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері освіти та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Як бачимо на рис. 6 фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері освіти протягом дослідного періоду здійснюється за рахунок місцевих бюджетів, які у структурі фінансування стабільно займають лідируючу позицію та постійно зростають (у 2010 р. 63,35 %, а у 2024 р. 76,24 %).

Виконання плану видатків на освіту місцевими бюджетами загалом краще або стабільніше, ніж на рівні держави. В середньому, недовиконання запланованих обсягів видатків зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері освіти протягом 2010–2024 рр. становить 6,91 %.

Від’ємні темпи зростання видатків зведеного бюджету на фінансування освітніх закладів мали місце у 2014 р. та у 2022 р. (-5,14 % та -7,08 % порівняно з попереднім роком відповідно). У ці ж роки спостерігається і суттєве недовиконання запланованих обсягів видатків – у 2014 р. на 11,41 %, а у 2022 р. на 12,26 %. Така тенденція пояснюється поєднанням таких факторів: загострення військових дій з послідувочою переорієнтацією бюджету на потреби оборони, загострення економічної кризи, руйнуванням освітньої інфраструктури та зменшенням кількості учнів.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері духовного та фізичного розвитку.

Видатки зведеного бюджету на духовний та фізичний розвиток – це частина бюджетних коштів держави та місцевого самоврядування, яка спрямовується на підтримку культури та мистецтва, спорту, туризму, релігії, молодіжної політики, інформаційної діяльності тощо, з метою забезпечення культурного, морального, фізичного і національного розвитку громадян.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері духовного та фізичного розвитку та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 7.

Духовний та фізичний розвиток в Україні у період 2010–2024 рр. фінансується більшою мірою за рахунок коштів місцевих бюджетів та має сталу тенденцію до зростання їх питомої ваги у структурі фінансування: з 55 % у 2010 р. до 64,41 % у 2024 р., що пов’язано з реалізацією процесу децентралізації.

Протягом аналізованого періоду наявне стале недофінансування запланованого обсягу видатків на духовний та фізичний розвиток як з Державного бюджету, так і з місцевих. Так, бюджетні установи, які здійснюють роботи та надають послуги у сфері духовного та фізичного розвитку недоотримували фінансування зі зведеного бюджету для провадження своєї діяльності в середньому протягом дослідного періоду на 8,09 %.

Значне зростання видатків зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері духовного та фізичного розвитку відбулось у 2017 р. на 44,06 % порівняно з 2016 р. та в 2021 р. на 36,73 % порівняно з 2020 р.

Зростання видатків зведеного бюджету на фінансування духовного та фізичного розвитку у 2017 р. пов’язано з реалізацією великих культурно-спортивних проєктів, серед яких і Євробачення 2017, яке відбувалось у м. Київ. Щодо зростання видатків зведеного бюджету на фінансування духовного та фізичного розвитку у 2021 р., то їх

зростання є наслідком реалізації Президентської програми «Велике будівництво», в межах якої активно споруджували спортивні комплекси, стадіони, басейни, а також державна підтримка культури та спорту, які постраждали після активної фази пандемії після COVID-19.

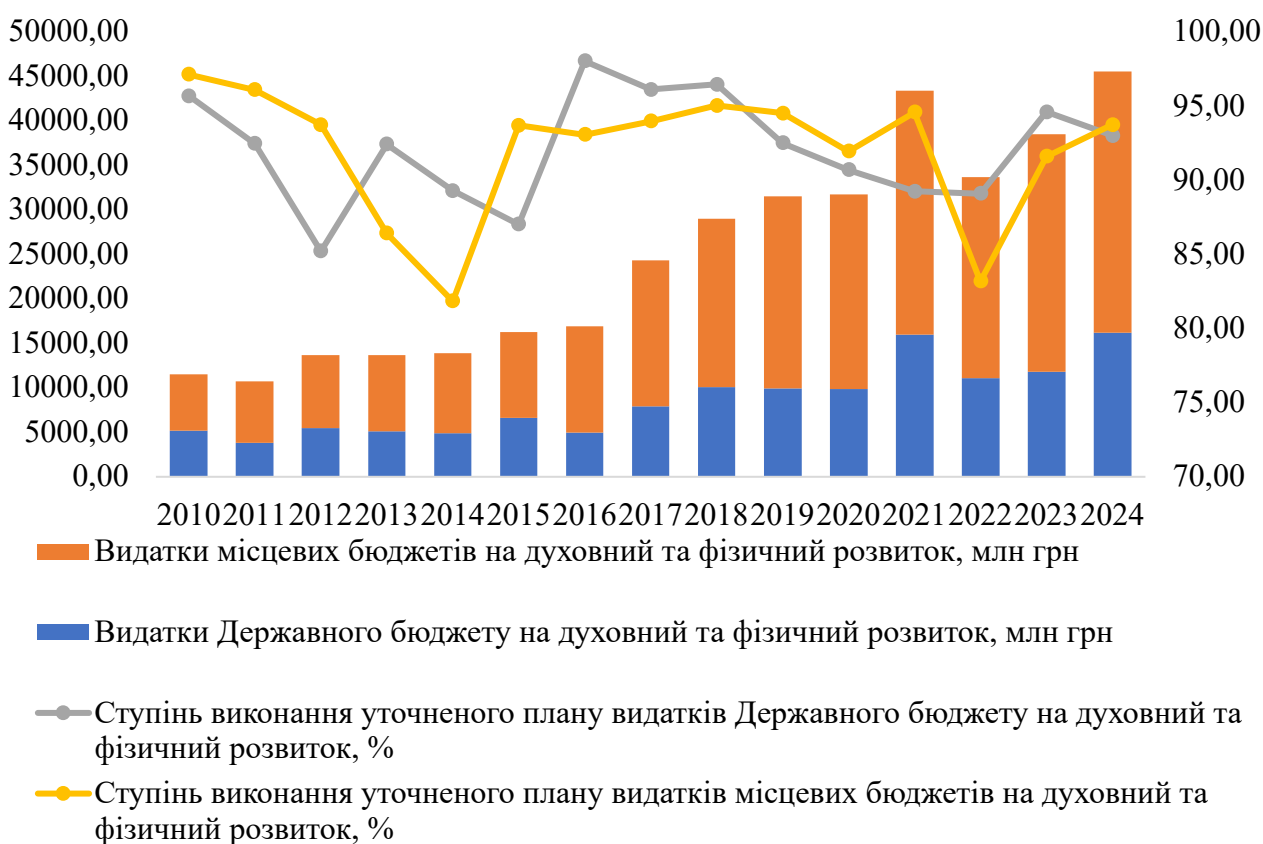

Рис. 7. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері духовного та фізичного розвитку та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері соціального захисту та соціального забезпечення. Соціальний захист та соціальне забезпечення з боку держави полягає у підтримці соціально вразливих верств населення. Це одна з найбільших статей державних витрат, адже вона охоплює пенсії, допомоги малозабезпеченим, пільги, субсидії, виплати особам з інвалідністю, підтримку багатодітних тощо.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері соціального захисту та соціального забезпечення і ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 8.

Як вбачається з рис. 8 видатки зведеного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення за період 2010–2024 рр. поступово зростали. У структурі фінансування видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення більшу частку займає фінансування з Державного бюджету: у 2010 р. 66,30 %, у 2011 р. 60,26 %, у 2012 р. 60,06 %, у 2013 р. 61,04 %, у 2014 р. 58,37 %, у 2015 р. 58,81 %, у 2016 р. 59,81 %, у 2017 р. 60,81 %, у 2018 р. 61,81 %, у 2019 р. 62,81 %, у 2020 р. 63,81 %, у 2021 р. 64,81 %, у 2022 р. 65,81 %, у 2023 р. 66,81 %, у 2024 р. 67,81 %.

у 2016 р. 58,83 %, у 2017 р. 50,56 %, у 2018 р. 52,97 %, у 2019 р. 67,94 %, у 2020 р. 93,08 %, у 2021 р. 92,36 %, у 2022 р. 93,58 %, у 2023 р. 91,27 %, у 2024 р. 89,04 %.

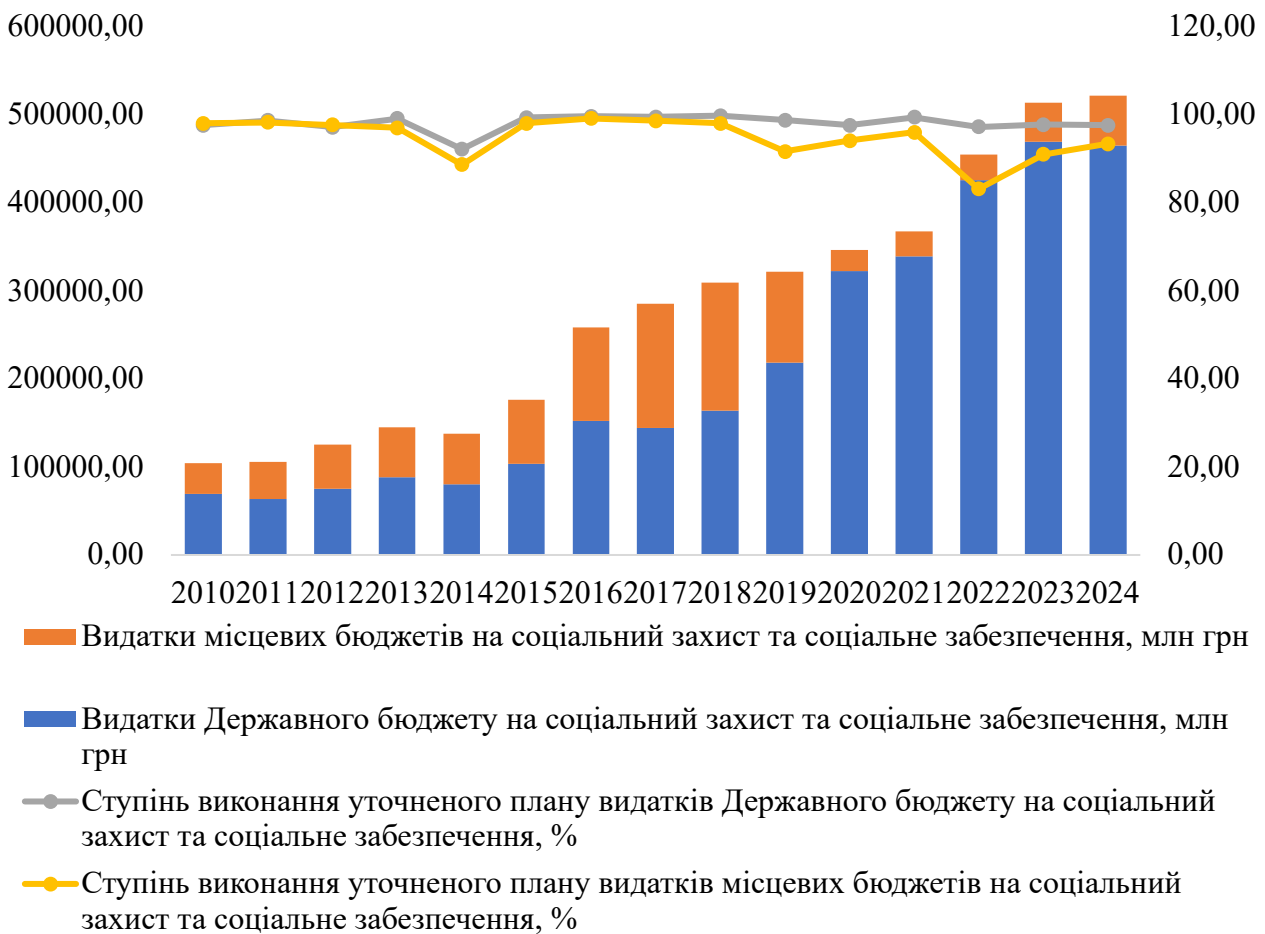

Рис. 8. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері соціального захисту та соціального забезпечення і ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Недовиконання запланованого обсягу видатків та соціальний захист та соціальне забезпечення протягом аналізованого періоду має місце у незначних обсягах – в середньому 2,50 % від плану. Найсуттєвіше недовиконання плану видатків відбулось у 2014 р. та 2022 р. на 9,28 % та 3,77 %, що пов'язано, головним чином з переорієнтацією бюджету на військові видатки.

У 2016 р. зафіксовано значне зростання видатків зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері соціального захисту та соціального забезпечення на 46,49 % порівняно з попереднім роком, що пов'язано з плановим підвищенням у травні та грудні 2016 р. мінімальної заробітної плати та мінімального прожиткового мінімуму; зростанням видатків на соціальний захист пенсіонерів (з 94 млрд грн у 2015 р. до 143 млрд грн у 2016 р.); збільшенням фінансової допомоги у вирішенні житлових питань (з 14 млрд грн у 2015 р. до 39 млрд грн у 2016 р.) та збільшенням фінансування соціального захисту сім'ї, дітей та молоді (з 36 млрд грн у 2015 р. до 40 млрд грн у 2016 р.) [11].

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Державні видатки, які спрямовуються на збереження, відновлення та раціональне використання природних ресурсів, а також на запобігання негативному впливу на довкілля характеризуються як видатки на охорону навколишнього середовища.

Згідно з бюджетною класифікацією, видатки на охорону навколишнього середовища охоплюють: заходи з запобігання та ліквідації забруднення навколишнього природного середовища; збереження природно-заповідного фонду; фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища та ін.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведена на рис. 9.

Рис. 9. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Як вбачається з даних рис. 9 фінансування охорони навколишнього природного середовища в Україні здійснювалось у більшій мірі за рахунок коштів Державного бюджету, які протягом 2010–2024 рр. у загальному обсязі видатків складали: у 2010 р. 79,82 %, у 2011 р. 77,32 %, у 2012 р. 78,06 %, у 2013 р. 82,14 %, у 2014 р. 74,59 %, у 2015 р. 73,29 %, у 2016 р. 76,28 %, у 2017 р. 64,50 %, у 2018 р. 63,59 %, у 2019 р. 64,92 %, у 2020 р. 73,28 %, у 2021 р. 77,21 %, у 2022 р. 90,19 %, у 2023 р. 81,34 %, у 2024 р. 91,63 %.

У 2014 р. та у 2022 р. видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища стрімко зменшились через воєнний стан і перерозподіл фінансових ресурсів, відбулося різке скорочення обсягів фінансування з бюджетів усіх рівнів: у 2014 р. на 2 112,44 млн грн (або на 37,76 %) порівняно з 2013 р., а у 2022 р. на 5 393,88 млн грн (або на 50,79 %).

Рівень виконання річних планів видатків зведеного бюджету на фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища демонструє негативну тенденцію, оскільки протягом дослідного періоду бюджетними установами, які здійснюють роботи або надають послуги у сфері охорони навколишнього природного середовища недоотримано в середньому майже третину (31,26 %) від запланованих обсягів надходжень. Це пояснюється поєднанням декількох чинників:

- по-перше, низький пріоритет екологічних програм у державній бюджетній політиці – у періоди економічних чи політичних криз кошти на природоохоронні заходи традиційно скорочуються або перерозподіляються на більш нагальні потреби (соціальний захист, оборону, охорону здоров'я);

- по-друге, недосконалість механізмів планування та використання екологічних фондів, що призводить до несвоєчасного освоєння коштів або їх повернення наприкінці бюджетного року. Часто відсутні належно підготовлені проекти, необхідна проектно-кошторисна документація чи погодження з контролюючими органами;

- по-третє, обмежені організаційно-інституційні спроможності органів місцевого самоврядування, яким після децентралізації передано значну частину повноважень у сфері охорони довкілля, але без достатнього кадрового та технічного забезпечення.

Крім того, негативно впливають бюрократичні затримки, відсутність стабільного фінансування довгострокових екологічних програм, а також перерозподіл коштів під час пандемії COVID-19 та воєнного стану, коли фінансування природоохоронних заходів відсувається на другий план.

Видатки зведеного бюджету на житлово-комунальне господарство. Метою бюджетних видатків на житлово-комунальне господарство є забезпечення комфортних умов життя для людей, доступ до базових комунальних послуг та підтримка житла в належному стані. Ці видатки можуть бути як поточними (обслуговування мереж, заробітна плата працівників, оплата електроенергії тощо), так і капітальними (ремонт, реконструкція, модернізація мереж тощо).

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері житлово-комунального господарства та ступінь їх виконання за період 2010–2024 рр. наведено на рис. 10.

Згідно даних наведених на рис. 10 фінансування видатків на житлово-комунальне господарство здійснювалось у переважній мірі за рахунок коштів місцевих бюджетів: у 2010 р. на 84,45 %, у 2011 р. на 96,26 %, у 2012 р. на 98,11 %, у 2013 р. на 98,74 %, у 2014 р. на 99,37 %, у 2015 р. на 99,86 %, у 2016 р. на 99,93 %, у 2017 р. на 99,94 %, у 2018 р. на 99,02 %, у 2019 р. на 99,69 %, у 2020 р. на 99,73 %, у 2021 р. на 99,71 %, у 2022 р. на 98,72 %, у 2023 р. на 88,11 %, у 2024 р. на 88,61 %, у 2025 р. на 88,61 %.

що є закономірним ураховуючи принцип субсидіарності при розподілі видатків між бюджетами з метою оперативного реагування на існуючі проблеми.

Рис. 10. Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері житлово-комунального господарства та ступінь їх виконання за період 2010-2024 рр.

Джерело: складено автором за даними [7].

Варто зазначити, що протягом аналізованого періоду спостерігається стала тенденція щодо невиконання уточненого плану зведеного бюджету по видаткам на житлово-комунальне господарство, що призвело до недоотримання бюджетними установами, які здійснюють роботи або надають послуги у галузі житлово-комунального господарства в середньому 17,04 % від запланованого обсягу у період з 2010–2024 рр.

Видатки зведеного бюджету на фінансове забезпечення бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері житлово-комунального господарства значно зросли у наступних роках:

– у 2012 р. порівняно з 2011 р. на 11 380,22 млн грн (або на 131,12 %) у зв’язку з модернізацією міської інфраструктури при підготовці до Євро-2012 та зростанням дотацій підприємствам житлово-комунального господарства;

– у 2014 р. порівняно з 2013 р. на 10 103,82 млн грн (або на 131,14 %), що спричинено збільшенням бюджетної підтримки бюджетних установ, які здійснюють діяльність у сфері житлово-комунального господарства через зростання собівартості енергоносіїв та девальвацію гривні. Крім того, частина видатків була спрямована на ремонт і відновлення пошкоджених об’єктів житлово-комунального господарства у східних регіонах, де відбувались активні бойові дії;

– у 2021 р. порівняно з 2020 р. на 24 721,07 млн грн (або на 76,74 %) насамперед за рахунок проведення у грудні взаєморозрахунків з підприємствами теплопостачання, водопостачання та водовідведення з погашення заборгованості з різниці в тарифах у сумі 22 млрд грн [12, с. 69].

Варто зауважити, що проведений структурно-динамічний аналіз фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ різних сфер свідчить про наявність системних проблем у формуванні та розподілі бюджетних ресурсів, що призводить до невиконання запланованих обсягів видатків та зумовлює необхідність переосмислення підходів до фінансування у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій.

З огляду на це, особливу увагу слід приділити детальному розгляду особливостей фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій, які істотно впливають на структуру, обсяги та пріоритети бюджетних видатків (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ у контексті соціально-економічних трансформацій в Україні

№	Особливість	Характеристика/зміст прояву
1	Залежність від бюджетної політики держави	Обсяги фінансового забезпечення визначаються параметрами державного та місцевих бюджетів, пріоритетами бюджетної політики, рівнем податкових надходжень і соціально-економічною ситуацією в країні.
2	Обмеженість фінансових ресурсів	Нестача бюджетних коштів унаслідок економічної нестабільності, інфляційних процесів, війни, що стимулює пошук альтернативних джерел фінансування.
3	Структурні реформи у галузі (децентралізація, медична реформа, освітні реформи тощо)	Виступають ключовим чинником трансформації системи фінансового забезпечення бюджетних установ, оскільки змінюють як принципи розподілу ресурсів, так і вимоги до ефективності, прозорості та результативності їх використання.
4	Цифровізація управління фінансовими потоками	Використання сучасних інформаційних систем («Є-Data», «Prozorro», електронне казначейство), що сприяє прозорості, підзвітності та контролю у процесі розподілу та використання бюджетних коштів.
5	Форс-мажорні обставини (пандемія COVID-19, повномасштабна війна)	Спричиняють різку зміну бюджетних пріоритетів, перерозподіл ресурсів на фінансування оборони, охорони здоров'я та гуманітарних потреб. Призводять до скорочення фінансування цивільних програм, зростання дефіциту бюджетів, потреби у зовнішній допомозі.
6	Соціальна орієнтованість бюджетної політики	Зростання бюджетних видатків на фінансове забезпечення діяльності бюджетних установ, які здійснюють роботи або надають послуги у соціальній сфері (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення); підвищення якості публічних послуг і людського капіталу.
7	Недосконалість у плануванні та прогнозуванні фінансових потреб	Відсутність адекватних інструментів середньо- та довгострокового бюджетного планування, недостатня точність прогнозів доходів та видатків бюджетних установ, що призводить до неефективного розподілу ресурсів і недовиконання запланованих обсягів видатків

Проведений аналіз засвідчує, що фінансове забезпечення діяльності бюджетних установ в Україні формується під впливом комплексу взаємопов'язаних факторів – від державної бюджетної політики та структурних реформ до процесів децентралізації й цифровізації управління фінансовими потоками. У сучасних умовах соціально-економічних трансформацій ключовими викликами залишаються обмеженість фінансових ресурсів і необхідність забезпечення гнучкості бюджетної системи в умовах форс-мажорних обставин, зокрема пандемії COVID-19 та повномасштабної війни. Водночас саме ці фактори стимулюють подальшу модернізацію системи фінансового забезпечення, посилення прозорості, результативності та орієнтації бюджетної політики на соціальний ефект і відновлення економіки.

Список використаних джерел

1. Прийма С.С., Приймак В.І. Теоретичні основи трактування поняття «соціально-економічні процеси в ринковій економіці». *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. № 57. С. 51-56. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.57-9>.
2. Йохна В., Стадник В., Хрущ В., Романів Р. Трансформаційні процеси в соціально-економічних системах: проблеми та умови безпечного перебігу. *Науковий журнал «Modeling the development of the economic systems»*. 2023. Вип. № 3. С. 115-125. DOI: <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-9-16>.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР ; станом на 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Бюджетний кодекс України : Кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI; станом на 04.07.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
5. Гончаренко Н.Г. Фінансове планування як елемент забезпечення управління фінансовими ресурсами бюджетних установ. *Економічний простір*. 2021. № 165. С. 116-119. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/165-21>.
6. Сідельникова Л.П., Рудик С.О. Концептуальні засади сутності видатків Державного бюджету на оборону. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. № 28. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-45>.
7. Офіційний сайт Державної казначейської служби України. URL: <https://www.treasury.gov.ua> (дата звернення: 25.10.2025).
8. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua> (дата звернення: 28.10.2025).
9. Висновки Рахункової палати України «Про результати аналізу річного звіту про виконання Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік», затверджені рішенням від 04.05.2023 № 9-2. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2023/9-2_2023/Vysnov_9-2_2023.pdf.
10. Висновки Рахункової палати України «Щодо виконання Державного бюджету України за 2014 рік». URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2015/Bulet_vykon_DBU_2014.pdf.
11. Інформаційна довідка про видатки Державного та місцевих бюджетів України в 2016 році, складена Офісом з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/FEAO_Vydatki_biudzhativ_A5_03_web-1-1-1.pdf.

12. Висновки Рахункової палати України «Про результати аналізу річного звіту про виконання Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік», затверджені рішенням від 04.05.2023 № 9-1. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2023/9-1_2023/Vysnov_9-1_2023.pdf.

2.5. | Конкурентний потенціал підприємства в ринковому середовищі

Макаренко П. М.,
д-р екон. наук, професор,
професор кафедри економіки
та публічного управління,
Полтавський державний
аграрний університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-8967-9122>

Макаренко Ю. П.,
д-р екон. наук, професор, професор кафедри
фінансів, банківської справи та страхування,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпро
<https://orcid.org/0000-0002-9970-7377>

Пілявський В. І.,
д-р екон. наук, доцент кафедри маркетингу,
Міжнародний університет бізнесу і права, м. Миколаїв
<https://orcid.org/0000-0003-3311-0559>

Ринкову систему з одного боку, характеризують механізм ціни, стимулювання виробництва через прибутки, та збитки, а з іншого – конкуренція виробників. Конкуренція між товаровиробниками означає суперництво, боротьбу за досягнення кращих результатів, вигідніших умов застосування капіталу, виробництва, купівлі й продажу товарів що забезпечує вирішення головних економічних проблем: Що? Скільки? Як? Для кого виробляти? Вона надає пріоритет покупцю в економічному ланцюжку продавець – покупець. «За конкуренції виробників покупець має змогу придбати товар на вигідніших умовах, тобто конкуренція стимулює якість продукції, відносно низькі ціни, сервіс, високий життєвий стандарт для основної маси населення»[1, с. 355].

Конкуренція відбувається у сильно диференційованому ринковому середовищі яке ніколи не буває стабільним. Воно постійно змінюється та формується не тільки під впливом боротьби конкурентів, але і відповідно до моделі М. Портера враховуються наступні групи чинників: «суперництво серед конкуруючих на даному

ринку продавців; «центральный ринг» – ситуація в галузі (сфері виробництва); конкуренція з боку товарів, що є замінниками, вплив товарів замінників; загроза появи нових конкурентів – вплив потенційних конкурентів; позиції постачальників, їх економічні можливості – вплив постачальників; позиції споживачів, їх економічні можливості – вплив покупців» [2, с. 24].

Очевидно, що для успішної взаємодії з іншими суб'єктами ринкового середовища, будь-який товаровиробник має володіти потенціалом діючих речових факторів виробництва та компетентною чи ймовірною здатністю людей цілеспрямовано виконувати роботу, створювати цінності для стейкхолдерів (зацікавлених сторін).

Конкуренція для учасників ринкових відносин і, в першу чергу, для товаровиробників носить об'єктивний та обов'язковий характер примушуючи посилювати їх конкурентний потенціал. Останній «являє собою такий ринковий інструмент, який дозволяє підвищити ефективність використовуваних ресурсів, підняти рівень ділової активності, підвищити якість продукції, створити умови для забезпечення стійких темпів його зростання» [3, с. 49].

Конкурентний потенціал за своєю сутністю є багатовимірним та багатоаспектним поняттям. Це поліструктурна система в основу якої дослідники покладають: можливості ресурсів, здатностей і компетенцій (О.С. Другова [4]); збалансований комплекс можливостей (О.А. Михальченко [5]); зовнішні та внутрішні можливості (Ю.В. Ушкаренко, М.О. Шульга [6]); здатність підприємства і його системи менеджменту (Н.В. Якименко-Терещенко, Я.Р. Ніколаєш [7]); можливості нового ресурсу економічного зростання поряд із землею, капіталом і працею (А.В. Пилипук, Ф.І. Субоч, М.І. Баранова та ін. за ред. В.Г. Гусакова [3]) тощо.

Можна відзначити ряд інших моментів властивих тим чи іншим підходам. Зокрема у визначеннях звертається увага на традиційні ресурсні складові, ресурси досвіду як ключові чинники успіху, здатність забезпечувати стійке економічне зростання, коли технологічні можливості втілюються в конкурентоспроможні вироби. В поняття конкурентного потенціалу вкладається адаптивність та інноваційність потенціалу чи конкурентні переваги пов'язані з використанням більш дешевих ресурсів і робочої сили, випуск унікальної продукції, здатність швидко адаптуватись до змін на ринку, високий інноваційний потенціал тощо.

Конкурентний потенціал охоплює розуміння сукупності ресурсів і можливостей підприємств які розглядаються як нові ресурси економічного зростання що сприяють досягненню конкурентних переваг. Останні дозволяють підприємству на ринку пропонувати продукцію кращої якості або за нижчими цінами що змінює його ринкові позиції, робить можливим отримання прибутку що перевищує рівень конкурентів.

Однак знижувати ціни на продукцію не в окремих випадках, а в цілому можна лише до певного рівня. Як відомо, мінімальну ціну продажу товару становлять витрати його виробництва. Така ціна необхідна для збереження просторового відтворення. Але кожний виробник намагається одержати прибуток, розширити виробництво. Тому цінова конкуренція фактично відображує суперництво за зниження індивідуальних витрат виробництва порівняно з їх суспільно необхідним рівнем,

що дає змогу знижувати ціни й отримувати прибуток. Зниження ціни продажу товару можливе лише доти, поки виробник не вичерпає усіх резервів щодо скорочення собівартості. Тому при ціновій конкуренції значну увагу приділяють зменшенню витрат виробництва навіть за рахунок певного зниження якості.

З розвитком ринкових відносин, концентрації виробництва і його переваг цінова конкуренція стала неефективною. Якщо ціни знижувалися то підприємство-ініціатор не встигало розширювати збут продукції, оскільки інші виробники також знижували ціни. З цього ніхто з них не вигравав, а всі втрачали. Якщо ж ціни підвищувалися то підприємство-ініціатор ризикувало втратити свою частку ринку, а отже і положення в конкурентному середовищі в тому разі, коли підвищення цін не підтримували інші виробники. Ось чому в сучасних умовах дедалі більшого значення в ринковій конкуренції набувають питання підвищення якості продукції, ритмічність її постачання, використання реклами, торгової марки, естетичне оформлення продукції, упаковка, анкетування покупців, урахування національних традицій та інших факторів маркетингу [1].

Посилення конкурентного потенціалу підприємства передбачає прийняття обґрунтованих рішень за наступними напрямками: просування на ринок, тобто який інноваційний продукт доцільно розробити підприємству і для кого він призначений; як має бути організоване виробництво цього продукту, тобто яку технологічну стратегію необхідно вибрати; хто повинен займатися проблемою розробки та впровадження інновацій.

Зростання конкурентного потенціалу досягається зусиллями на всіх рівнях продуктового ланцюга, але перш за все на рівні промислових підприємств з перероблення аграрної сировини. Вони, конкуруючи між собою на національних і міжнародних ринках, визначають напрями, в яких національна агропродовольча сфера конкурентоспроможна. Завдання держави в даному випадку полягає в формуванні та підтримці інституційного середовища, всілякому сприянню розвитку та вдосконаленню конкурентного потенціалу підприємств з виробництва агросировини та продовольчої продукції.

Конкурентний потенціал ми маємо розглядати як кількісну або як якісну характеристики системи, як сукупність її ресурсів, що формують відповідно конкурентні переваги та позиціонують на ринку продукт, чи суб'єкт господарювання, галузь, економіку АПВ, регіон або країну[8].

Конкурентні переваги це стратегічні активи які по-перше, надають своєму споживачу відповідну кількість, а, по-друге, від них залежить те як з боку інших конкурентів можна протистояти загрозам потіснити продукцію, суб'єкт або регіон на споживчому ринку завдяки радикальним змінам в технологіях, організації та управлінні виробництвом.

Особливість економічної природи конкурентної переваги виражається в тому, що вона одночасно може виступати засобом і результатом конкурентної боротьби. Крім того конкурентні переваги можуть агрегуватися за окремими товарними групами, підприємствами і організаціями, що створює галузеві та конгломерантні об'єднання і

комплекси в регіонах, країнах або їх угруповання. Кожен попередній рівень доповнює конкурентні переваги подальшого. Всі конкурентні переваги в кінцевому рахунку утворюють конкурентоспроможність території (регіону або країни). Багаторівневий підхід дослідження конкурентних переваг є наслідком загального положення про зв'язок характеристик конкурентоспроможності та поля конкурентної боротьби суб'єктів господарювання.

Конкурентоспроможність означає суперництво між суб'єктами ринку за більш вигідні умови виробництва і продажу продукції (товару, послуг) з метою максимального отримання прибутку.

Конкурентоспроможність продукції (товарів, послуг) яка за якісно ціновими параметрами, ресурсомісткістю і ефективністю виробництва перевершує аналоги та користується більш пріоритетним попитом у споживачів формує конкурентоспроможність підприємства, галузі та в цілому національної економіки. Виробництво і продаж продукції (товарів, послуг) які здатні витримати ринкову конкурентну боротьбу є необхідною умовою ринкової стійкості суб'єктів економічної діяльності. Ринкова стійкість (конкурентоспроможність) підприємства – «це здатність ефективно використовувати свої сильні сторони і концентрувати свої зусилля в найбільш прибуткових сферах виробництва товарів і послуг, де можливо зайняти значущу ринкову позицію, що забезпечує в довгостроковій перспективі розширене відтворення» [3, с. 32].

Конкурентоспроможність і конкурентна перевага взаємодоповнюючі поняття сутнісні ознаки яких полягають у тому, що перша використовує свої сильні сторони в ринковому середовищі які є ознакою другої – конкурентних переваг.

В науковій літературі зазначається, що конкурентна перевага підприємства залежить від наявності й ефективності ресурсів, що перебувають у його розпорядженні, а її сутність визначається, «як сукупність диференційованих реальних або потенційних чинників, здатних отримувати цільові результати із зовнішнього і внутрішнього оточення» [9, с. 33].

Як зазначають А.В. Войчак і Р.В. Камишніков що внутрішні конкурентні переваги базуються на характеристиці внутрішніх аспектів діяльності (рівня витрат, продуктивності праці, організації процесів, системи менеджменту). Зовнішні – на здатності підприємства створювати для споживачів більш значущі цінності які дають можливості більш повного задоволення потреб [10].

Формування потенціалу підприємства з позицій конкурентних переваг може виражатися в своєчасному та ефективному використанні маркетингу, в умінні планувати і здійснювати роботу із збуту продукції, в застосуванні передових технологій, використанні стимулюючої політики, тощо. Ресурси, що визначають досягнення переваг у конкуренції, можуть бути наступними: фінанси, кадровий склад і його кваліфікація, маловитратні виробничі можливості, необмежений доступ до сировини і матеріалів, наявність і використання різних форм виробничого, комерційного, науково-технологічного співробітництва.

Перераховані переваги потенціалу перед конкурентами дозволяють підприємству пропонувати на ринку продукцію кращої якості або за нижчими цінами, що

зміцнює його ринкові позиції, робить можливим отримання прибутку який перевищує середній рівень.

Конкурентний потенціал підприємств може мати природні або/і придбані конкурентні переваги. Наслідком природних (природо-кліматичні умови, родючість землі, географічне розміщення) конкурентних переваг стають більш низькі витрати на продукцію, завдяки чому відбувається зростання платоспроможного попиту на пропоновану на ринку продукцію і змінюється структура ринку на користь даних виробників. Придбані конкурентні переваги за рахунок одержаних знань, вдосконалення техніки і технології, інноваційного розвитку компенсуються підвищенням продуктивності і обсягами виробництва. Отриманий ефект масштабу забезпечить додаткову цінову перевагу. Конкурентна перевага є порівняльною, а отже відносною і може бути виявлена й оцінена тільки за наявності конкурентів. Зовнішні джерела конкурентних переваг засновані на економічних, географічних, демографічних, природних чинниках, нормативно-правових актах держави. Вони визначаються інституційною та природно-зональною інфраструктурою. Внутрішні джерела – засновані на високому іміджі підприємства, інноваційному підході, техніко-технологічних, організаційно-управлінських, економічних змінах та мають, як правило, структурний характер.

Конкурентний потенціал являє собою внутрішні і зовнішні конкурентні можливості, які дозволяють підприємству вести ефективну конкурентну боротьбу на ринку за рахунок формування конкурентних переваг на основі використання матеріальних і нематеріальних ресурсів. А ефективна конкурентна боротьба може бути одночасно засобом і результатом економічної природи конкурентних переваг і ступеня їх реалізації в поточній та перспективній діяльності на ринку. Вона для учасників ринкових відносин, і в першу чергу для товаровиробників, носить об'єктивний примусовий характер, вимагає від них систематично застосовувати зовнішні та внутрішні джерела переваг з метою стримання або зниження цін на вироблену продукцію, підвищення її якості. Інакше кажучи, конкуренція постійно змушує знижувати індивідуальні витрати виробництва, економити ресурси, домагатися найбільш раціонального поєднання використовуваних елементів потенціалу підприємства як факторів виробництва. Поза конкуренцією не може бути й мови про нормальне ціноутворення, насичення ринку продукцією відповідно до платоспроможного попиту, про високу якість продуктів, задоволення інтересів покупців. Щоб проникнути в конкурентне середовище вже освоєного ринку, товаровиробник може тимчасово встановлювати ціни навіть нижчі за витрати виробництва. Господарська практика знає чимало таких прикладів.

Отже, в конкурентній боротьбі конкурентні переваги забезпечують найкращі результати та сприяють підвищенню ефективності використання потенціалу підприємства. Іншими словами конкурентний потенціал накопичує внутрішні і зовнішні компетенції, здатність і можливості які дозволяють агропромислового підприємству вести ефективну конкурентну боротьбу в середовищі ринкової конкуренції за рахунок формування конкурентних переваг на основі використання

матеріальних і нематеріальних ресурсів. Як правило, після перемоги над конкурентами ціни підвищуються і товаровиробник відшкодовує попередні втрати.

Формування конкурентного потенціалу аграрних підприємств є складним і багаторівневим процесом, у якому важливу роль відіграє взаємодія з елементами зовнішнього середовища, зокрема зі споживачами, конкурентами, посередниками, державними та регіональними органами управління. Успішність функціонування підприємства значною мірою залежить від здатності налагодити ефективну взаємодію із зовнішніми стейкхолдерами, орієнтуючись на задоволення потреб цільових аудиторій, адаптацію до кон'юнктурних змін ринку та стратегічне прогнозування.

Одним із ключових зовнішніх факторів прямого впливу є споживачі, оскільки саме здатність підприємства ідентифікувати, залучати й утримувати покупця визначає його життєздатність, конкурентоспроможність і можливість стратегічного зростання. Ефективна робота із споживачами передбачає не лише надання якісної продукції, а й формування довгострокових відносин, вивчення споживчих очікувань, гнучке реагування на зміну попиту. Уміння орієнтуватися на клієнта є основою ринкової стратегії підприємства і визначає його позицію на агропродовольчому ринку.

Разом із тим, конкуренти чинять потужний вплив на формування товарної, цінової, інноваційної політики підприємства. У сучасному аграрному середовищі конкуренція виступає не лише індикатором ефективності, а й рушійною силою технологічних та організаційних змін. Кількість конкурентів, ступінь ринкової концентрації, агресивність конкурентних стратегій, гнучкість ціноутворення часто змушують підприємства шукати нові шляхи позиціонування, впроваджувати інновації, модернізувати виробництво, скорочувати витрати, нарощувати диференціацію продукції. Боротьба ведеться не тільки за покупця, а й за ресурси, інвестиції, ринки збуту, що свідчить про багатовимірність конкурентної взаємодії.

Водночас значний вплив на аграрні підприємства справляють посередницькі структури, які часто контролюють ключові ланки товаропросування – від заготівлі до експорту. Через недостатній розвиток власної логістичної і торговельної інфраструктури аграрні підприємства змушені звертатися до послуг посередників, що нерідко призводить до втрати частини прибутку, демотивації виробника, цінової невизначеності й послаблення ринкових позицій. У результаті низької прозорості таких каналів збуту фіксуються значні асиметрії в доходах і ринкових впливах, що негативно відображається на загальному рівні конкурентоспроможності аграрного сектора.

Не менш важливу роль відіграють державні та регіональні регулятори, які формують правове поле діяльності аграрних підприємств. Часто саме місцеві адміністрації та органи самоврядування визначають умови доступу до ресурсів, дотацій, програм розвитку, надання дозволів, визначають правила господарювання, які не завжди узгоджуються з національними стандартами. Це потребує від підприємств постійного моніторингу регіонального регуляторного середовища, участі у формуванні аграрної політики на місцевому рівні, адаптації до адміністративного середовища та вміння оперативно реагувати на регуляторні виклики.

До факторів прямого впливу також належать взаємодія з аграрними біржами, торговими домами, брокерськими фірмами, митними службами, податковими органами та внутрішніми контактними аудиторіями. Всі ці елементи інфраструктури ринку безпосередньо впливають на операційні рішення підприємства, рівень доступу до ринків, вартість реалізації продукції та, зрештою, його прибутковість.

Паралельно з цим, підприємство постійно зазнає впливу чинників непрямого характеру, які не мають прямого контакту з його діяльністю, проте опосередковано впливають на його ринкові умови функціонування, стратегічні можливості та конкурентний клімат. Дослідники групують джерела конкурентних переваг за чинниками (табл. 1).

Таблиця 1

Джерела конкурентних переваг потенціалу підприємства

Чинники конкурентних переваг	Джерела конкурентних переваг
Економічні	Внутрішньо-організаційні: ефекти масштабу та досвіду, економічний потенціал, пошук і ефективне використання фінансових коштів. Ринкові: економічний стан ринку (сприятлива динаміка цін, висока галузева норма прибутку), зростаючий попит (сприятлива динаміка місткості ринку, відсутність товарів-замінників, демографічні зміни). Стимулююча політика (інвестиційна, кредитна, податкова, пільгова).
Структурні	Інтеграція бізнесу: регресивна (прагнення отримати у володіння або поставити під контроль постачальників); прогресивна (впровадження в систему розподілу); горизонтальна (об'єднання або посилення взаємодії суб'єктів, які випускають однорідну продукцію).
Науково-технічні та технологічні	Високий рівень розвитку прикладної науки і техніки в галузі. Особливості технології виробництва продукції. технічні параметри продукції. технічні характеристики обладнання.
Інформаційні	Наявність банку даних про ринок, продавців, споживачів, конкурентів, нормативно-правові акти органів влади, інфраструктуру ринку.
Географічні	Вигідне географічне розташування суб'єкта. Можливість економічного подолання географічних бар'єрів входу на ринок.
Нематеріальні	Репутаційні активи: назва компанії, торгові марки, відносини зі споживачами, постачальниками, державою та суспільством.
Нелегальні	Недобросовісна конкуренція. Бюрократизм. Корупція.
Інфраструктурні	Стан і розвиток засобів комунікації. Відкритість та організованість ринків праці, капіталу, технологій, інвестиційних товарів. Розвиток дистриб'юторської мережі (роздрібної, оптової торгівлі). Розвиток служб з надання ділових послуг. Розвиток міжсуб'єктної кооперації.

Джерело: наведено на основі [3].

Запропонована інформація про джерела конкурентних переваг в частині впливу зовнішніх чинників постійно змінюється під дією середовищних імпульсів, що змушує формувати прогностичні моделі впливу вищезазначених чинників на конкурентність потенціалу підприємства та на основі сценарного аналізу здійснювати оцінку ризиків.

Внутрішні чинники формування конкурентного потенціалу впливають на:

- рівень ресурсного забезпечення (земельного, трудового, технічного, фінансового, інформаційного);
- ефективність управління ресурсами та їх відтворення;
- інвестиційну привабливість підприємства, яка визначає його здатність до розширення виробництва та оновлення активів;
- інноваційну активність, впровадження сучасних технологій та методів управління виробництвом;
- наявність стабільних збутових каналів та логістичних маршрутів;
- організаційну структуру, яка забезпечує ефективний розподіл функцій, рівень спеціалізації та концентрації;
- стратегію розвитку підприємства, яка повинна бути адаптована до внутрішніх і зовнішніх викликів, мати чітко визначені цілі та індикатори ефективності.

Успішне поєднання зовнішніх можливостей і внутрішніх ресурсів є запорукою сталого розвитку підприємства, його здатності формувати конкурентні переваги, адаптуватися до змін середовища та зберігати стійкі ринкові позиції. Формування конкурентного потенціалу є динамічним процесом, що вимагає системного підходу до стратегічного планування, постійного вдосконалення управління, модернізації виробництва та орієнтації на потреби цільового ринку.

Кожне підприємство функціонує як відкрита економічна система, що одночасно формує власне внутрішнє середовище – з притаманним йому мікрокліматом, структурою, корпоративною культурою, управлінськими практиками – та перебуває у постійній взаємодії з динамічним зовнішнім середовищем. Ця взаємодія визначає характер його діяльності, впливає на стратегічні рішення, темпи розвитку та конкурентні позиції.

Для досягнення сталого функціонування й забезпечення конкурентоспроможності підприємство повинно комплексно враховувати взаємодію та взаємовплив усіх внутрішніх і зовнішніх факторів, прогнозуючи можливі зміни, адаптуючи свої управлінські рішення до ринкових умов і вчасно реагуючи на зовнішні виклики.

Встановлено, що комбінація різних видів ресурсів в моделі структури конкурентного потенціалу яким володіє підприємство має бути збалансована. Тобто для одних підприємств ключовими можуть бути матеріальні ресурси, тоді як для інших найбільш важливими для перемоги в конкурентній боротьбі стають нематеріальні ресурси. Таким чином, мова йде про основні і допоміжні елементи які формують конкурентний потенціал. Вибір пріоритетних елементів буде залежати від специфіки діяльності підприємства і від особливостей розвитку ринку. Але це не означає, що основна увага повинна бути сконцентрована на накопиченні ключового ресурсу. Відсутність інших компонентів може призвести до неможливості формування конкурентних переваг на базі ключового ресурсу. Таким чином, всі ресурси, що формують конкурентний потенціал, повинні бути збалансовані з урахуванням домінуючих і допоміжних ресурсів. Даний аспект особливо важливий при оцінці конкурентного потенціалу, так як вимагає введення

коефіцієнтів, а не просте підсумовування значень структурних компонентів, які і являють собою різні види ресурсів підприємства.

Проведені дослідження показали що в літературі сформувалась досить значна кількість підходів до структурування конкурентного потенціалу підприємств.

Стахова М.В. та Малик О.В. до складу конкурентного потенціалу відносять наявні природні, матеріальні, трудові, фінансові і нематеріальні ресурси та можливості підприємств, що дають змогу їм одержувати конкурентні переваги, порівняно із іншими учасниками ринку [11].

Складовими конкурентного потенціалу О.І. Драч вважає виробничий потенціал (до якого відносить стан трудових ресурсів, основні і оборотні фонди) та конкурентні переваги [12].

О.С. Другова вважає що конкурентний потенціал має включати п'ять складових:

- фінансовий потенціал (фінансова стійкість підприємства, інвестиційна привабливість, політика ціноутворення, рентабельність власного капіталу);
- виробничий потенціал (стан засобів, рівень механізації і автоматизації праці і виробництва, інноваційна діяльність підприємства);
- трудовий потенціал (рівень кваліфікації персоналу, рівень конфліктності в організації, соціальна інфраструктура організації, участь персоналу в процесі управління, мотиваційні системи);
- збутовий потенціал (застосування комплексного підходу при плануванні маркетингової діяльності, задоволення запитів споживачів, заходи щодо підготовки і ухвалення маркетингових рішень);
- управлінський потенціал (інновації в галузі управління, здатність швидко реагувати на ринкові умови, що змінюються, компетентність в управлінні) [4].

І.В. Нижник запропонував структуру конкурентного потенціалу сформувати, виходячи із ресурсних можливостей (ресурсно-вартісний, виробничо-технологічний і продуктивно-технологічний потенціал) та функціональної ознаки (товарний, маркетинговий, інноваційний, інвестиційний та експортний потенціали) [13].

Структуризацію конкурентного потенціалу за функціональними ознаками здійснили Н.В. Якименко–Терещенко та Я.Р. Ніколаєш, виділивши кадрову, інноваційну, організаційну, управлінську, техніко-технологічну складові [7].

Т.А. Паладова та А.А. Поліді вважають, що конкурентний потенціал включає п'ять складових елементів: потенціал основних бізнес-процесів, трудовий, фінансовий, управлінський та інноваційний потенціали [14].

Враховуючи основні напрями формування конкурентних переваг потенціалу підприємства вважаємо за необхідність виділити шість функціональних складових, які взаємодіють між собою та впливають на його стан. Це – ринковий потенціал, фінансовий, потенціал ділової активності, кадровий, управлінський потенціал бізнес-процесами, інноваційний потенціал (рис. 1).

Запропонована сукупність елементів відноситься до динамічних підкатегорій що мають досить складні взаємозв'язки, які до кінця ще не вивчені. Розглянемо більш детально внутрішні і зовнішні зв'язки складових конкурентного потенціалу.

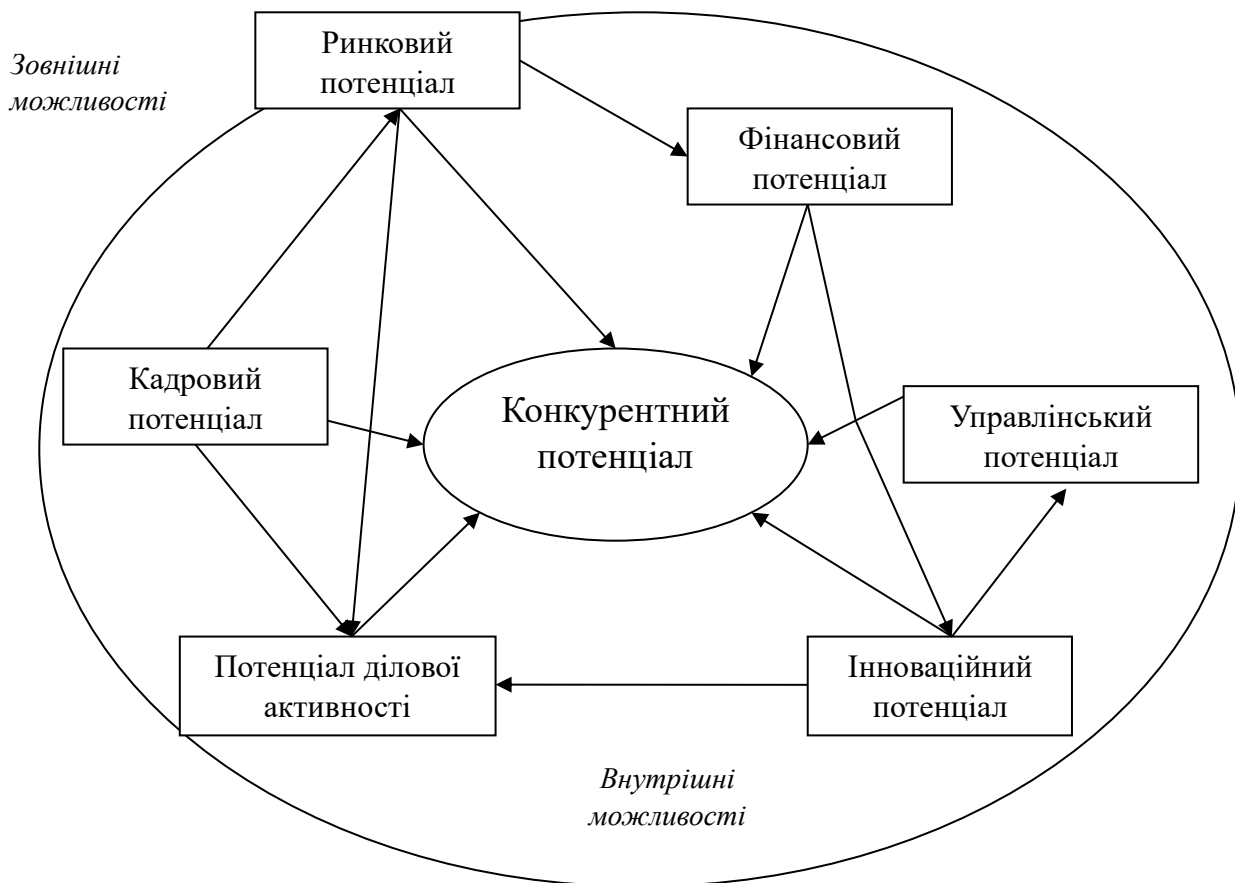

Рис. 1. Взаємозв'язки складових конкурентного потенціалу підприємства
Джерело: власна розробка.

Спираючись на основні характеристики конкурентного потенціалу підприємства можна стверджувати що запропонована модель є зовнішніми і внутрішніми можливостями, які сприяють реалізації його конкурентних переваг в ринкових умовах. До зовнішніх можливостей підприємства слід віднести ринковий потенціал який сприятиме реалізації його конкурентних переваг.

Ринковий потенціал через сукупну здатність маркетингової системи підприємства має забезпечувати його постійну конкурентоспроможність, а отже збільшувати частку суб'єкта господарювання на внутрішньому ринку, збільшувати частку експортованої продукції в загальному обсязі реалізації як в середині підприємства так і агропродовольчій сфері в цілому. Він визначає місце, що займає підприємство у загальному економічному просторі, його сильні і слабкі сторони по відношенню до основних конкурентів, та дозволяє в кінцевому підсумку визначити напрямок підвищення внутрішнього конкурентного потенціалу.

Таким чином, володіючи широкими внутрішніми можливостями, які безпосередньо впливають на конкурентний потенціал, підприємство в умовах сприятливого зовнішнього середовища буде займати сильну ринкову позицію. Однак, якщо зовнішні можливості обмежені, підприємству слід оцінювати свою конкурентну позицію за рахунок розвитку відповідних потенціалів і використання внутрішніх ресурсів.

Внутрішні взаємозв'язки конкурентного потенціалу охоплюють: кадровий потенціал, фінансовий потенціал, управлінський потенціал, інноваційний потенціал, потенціал ділової активності. Вони визначаються обсягами та якістю наявних у підприємства ресурсів і можливостей. Це стосується: кількості зайнятих працівників, основних виробничих і невиробничих фондів або матеріальних запасів, фінансових та нематеріальних ресурсів – патентів, ліцензій, інформації, технологій); можливостей керівників та інших категорій персоналу створювати певні види продукції, інакше кажучи, їхнього освітнього, кваліфікаційного, психологічного та мотиваційного потенціалів; можливостей менеджменту оптимально використовувати наявні ресурси підприємства (професійну підготовку, таланти, уміння створювати й оновлювати організаційні структури підприємства); інформаційних можливостей, тобто можливості підприємства генерувати і трансформувати інформаційні ресурси для використання їх у виробничій, комерційній та управлінській діяльності; інноваційних можливостей підприємства щодо оновлення техніко-технологічної бази виробництва, переходу на випуск нової конкурентоспроможної продукції, використання сучасних форм і методів організації та управління господарськими процесами; фінансових можливостей залучення коштів, що їх бракує (кредитоспроможністю внутрішньою та зовнішньою заборгованістю у сфері фінансів); можливостей мотивації інноваційної діяльності тощо.

Крім того, для сільського господарства внутрішні взаємозв'язки конкурентного потенціалу охоплюють використання ресурсів природокористування і насамперед використання землі, яка одночасно є і основною умовою виробництва (найбільш вагомим засобом при виробництві сільськогосподарської продукції), і предметом праці, і просторовою базою розміщення виробництва.

Земля є одним з найважливіших засобів сільськогосподарського виробництва і формує матеріально-технічний потенціал і формує матеріально-технічний потенціал. Останній визначається особливостями складу й використання основних засобів і оборотних активів. Засоби виробництва дають змогу забезпечити безперебійний процес виробництва, відображають технічний стан засобів праці їхньої відповідності сучасним вимогам.

В ринкових умовах підприємствам недостатньо тільки природних і матеріальних ресурсів, потрібно володіти рушійною силою виробництва – кадровою складовою конкурентного потенціалу яка у будь-яких соціально-економічних умовах є вирішальним фактором виробництва. Створюючи матеріальні і духовні цінності, беручи участь у розвитку суспільства, кадровий потенціал набуває нових якостей, постійно нарощує професійно-кваліфікаційні можливості. Кадровий потенціал слугує можливістю реалізації освітнього і соціального потенціалів та інтегральною здатністю кваліфікованих людських ресурсів продукувати знання у вигляді нематеріальних цінностей.

Важливою обставиною на яку необхідно звернути увагу є те що кадровий потенціал та його професіональні і інтелектуальні компоненти передбачають необхідність проведення комунікаційної, освітньої, інформаційної, організаційної роботи із трудовими ресурсами у внутрішньому і зовнішньому середовищі.

Таким чином кадровий потенціал, як можливість працездатних працівників, що володіють сукупністю фізичних, інтелектуальних здібностей і професійної кваліфікації, має реалізовуватись в конкурентному середовищі через формування гнучких організаційних структур управління, орієнтованих на поширення інформації та знань.

Фінансова складова конкурентного потенціалу передбачає наявність достатнього обсягу фінансових ресурсів, що забезпечують можливість задоволення потреб підприємства для продовження діяльності та розвитку.

Вона є джерелом стабільного розвитку та оновлення ресурсної бази. Потенціал фінансових ресурсів складається із власних і позикових коштів. Внутрішні і зовнішні джерела потенціалу фінансових ресурсів забезпечують не лише ефективність здійснення безперебійного процесу виробничої діяльності але і є джерелом формування інвестиційного та інноваційного потенціалів. Здатність виробничої системи господарського суб'єкта поєднувати названі ресурси в унікальній комбінації та взаємодії між собою та зовнішнім середовищем забезпечує розвиток відтворювальної бази сформованого у ньому потенціалу.

Фінансово-інвестиційна складова конкурентного потенціалу передбачає наявність достатнього обсягу фінансових ресурсів що забезпечують можливість підприємства для продовження діяльності та розвитку, реалізації певних інноваційних проектів.

В умовах ринкового розвитку та посилення конкурентної боротьби в значній сфері мірі зростає роль інноваційної складової конкурентного потенціалу.

Інноваційний потенціал взаємодіє із всіма складовими конкурентного потенціалу. Він формує можливості здійснювати нововведення, що дозволяє підприємству підвищувати свою конкурентоспроможність за рахунок найбільш повного задоволення потреб споживачів.

Наявність інноваційного потенціалу є необхідною, але недостатньою умовою конкурентності тієї чи іншої складової потенціалу, так як одна і та ж сукупність накопичених ресурсів може використовуватись з різним ступенем ефективності. Інноваційний потенціал може залишитися незатребуваним, якщо господарський суб'єкт не буде мати достатнього фінансово- інвестиційного забезпечення. Завдяки наявності інноваційного потенціалу підприємства отримують можливість накопичувати конкурентні переваги. Причому пріоритетного значення набуває не просто наявність, а його ефективне використання.

Ділову активність необхідно розглядати як таку що має забезпечувати структурну перебудову і адаптивність до змін, досягати максимально можливого виробничого результату при найбільш ефективному використанні власного капіталу, власних і позикових інвестицій, інших виробничих ресурсів.

Можливості ділової активності в структурі конкурентного потенціалу мають бути націлені на максимальний виробничий результат, який може бути отриманий при найбільш ефективному використанні власного капіталу і виробничих ресурсів. Основні напрями їх реалізації та розвитку охоплюють впровадження логістичних концепцій і систем, що дозволяють підвищити ефективність ресурсозбереження,

гармонізацію віддачі вкладених коштів у виробництво.

Управлінський потенціал бізнес-процесами (виробничими процесами) має забезпечувати можливості вироблення стратегічних цілей розвитку та здійснення контролю бізнес-процесів операційного рівня. Іншими словами в рамках реалізації і розвитку ділова активність формує можливості гармонізації віддачі вкладених коштів у виробництво та підвищує ефективність ресурсозбереження, а управління бізнес-процесами – можливості вдосконалення управлінських рішень, стилю лідерства на ринку, корпоративної культури та бізнес-моделі господарської структури.

Встановлено, що комбінація різних видів ресурсів якими володіє суб'єкт господарської діяльності має бути збалансованою. Тобто для одних суб'єктів ключовими можуть бути матеріальні ресурси, тоді як для інших найбільш важливими для перемоги в конкурентній боротьбі стають нематеріальні ресурси. Таким чином, мова йде про основні елементи, які формують конкурентний потенціал, і допоміжні. Вибір пріоритетних елементів буде залежати від специфіки діяльності суб'єкта господарювання і від особливості розвитку ринку. Але це не означає, що основна увага буде сконцентрована на накопиченні ключового ресурсу. Відсутність інших складових може призвести до неможливості формування конкурентних переваг на базі ключового ресурсу. Всі ресурси, які формують конкурентний потенціал повинні бути збалансовані з урахування домінуючих і допоміжних. Даний аспект особливо важливий при оцінці конкурентного потенціалу.

Конкурентна складова обумовлює стійкість потенціалу підприємства в цілому, та його здатність протистояти несприятливим викликам ринкового середовища з метою забезпечення рівноважного розвитку за рахунок оптимального поєднання і організації функціонування фінансових та виробничих ресурсів. Ключовими складовими конкурентної стійкості потенціалу підприємств, з нашої точки зору, є: матеріально-технічна база і фінансові ресурси якими підприємство володіє, а також раціональне управління інноваційними ресурсами на засадах задіяних механізмів інноваційно-інвестиційних стратегій; кваліфікований і креативний менеджмент здатний оперативно реагувати як на сигнали зовнішнього середовища так і підвищення значення системи внутрішніх умов, зокрема, це володіння унікальними ресурсами, знаннями, компетенціями, технологіями, що утворюють певні конкурентні переваги; сприятлива ділова активність яка ґрунтується на протистоянні загрозам з боку конкурентів, спільній взаємодії персоналу, згуртованості, здатності опановувати нове і долати тимчасові труднощі.

Досліджуючи підходи до структуризації потенціалу підприємства на підґрунті однорівневих моделей, коли вона «підводиться» під традиційні параметри, науковці прийшли до висновку що в даному випадку необхідно відійти від звичних (спрощених) для нас схем. Так, з погляду впливу на підприємство чинників зовнішнього і внутрішнього оточення О.В. Арєф'єва і О.В. Корєнков види потенціалу (виробничий, управлінський, маркетинговий, кадровий, фінансовий, інноваційний) поділяють на дві групи – внутрішній та зовнішній [15, с. 47].

Потім М.О. Зеленська здійснюючи структуризацію потенціалу виділила зовнішню і внутрішню його складові та сформувала потенціал першого рівня (взаємодія із зовнішнім середовищем) та другого – (внутрішня складова) [16].

В. Ханжина і Є. Попов одні із перших здійснили блочно-модульну структуризацію потенціалу підприємства, та визначили що при побудові структури потенціалу необхідно враховувати взаємодію трьох систем що найбільш характеризують внутрішній стан підприємств: діяльність персоналу, управління, ресурси [17].

Вивчаючи блочно-модульну структуризацію потенціалу підприємства О.Ф. Балацький і його команда [18] сформували модель яка охоплює три сторони куба (прямокутника) та має відповідні підсистеми (рис. 2).

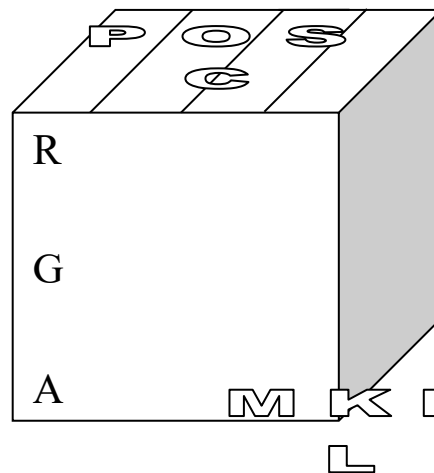

Рис. 2. Модель структури потенціалу підприємства за трьома складовими

Джерело: [18, с. 137; 17].

Зокрема, блок системи управління поділено на підсистеми: Р – планування, О – організація, S – стимулювання (мотивація) і С – контроль.

Блок діяльності персоналу – А – аналітична, G – виробнича, R – комунікаційна.

Блок ресурсів – L – трудова, М – матеріальна, І – інформаційна, К – фінансова.

В управлінському блоці формується місія, виробляється стратегія розвитку, визначається мета на найближчу перспективу, ставляться задачі і їх реалізація здійснюється персоналом за рахунок використовуваних ресурсів. Управлінський потенціал взаємопов'язаний із можливостями і компетенціями персоналу діяльність якого зумовлює використовувати і координувати накопичені інші ресурси з метою досягнення стратегічних цілей підприємства.

Блочно-модульна структуризація потенціалу підприємства обумовлює можливість визначати його розвиток як «поєднання ресурсних можливостей, управлінських здібностей і вмотивованості підприємця, а також готовності персоналу до здійснення у відповідь на зовнішні виклики організаційних змін, спрямованих на формування і посилення конкурентних переваг підприємства, реалізація яких сприяє зміцненню його ринкових позицій, кількісному і якісному зростанню» [21, с. 256].

Між тим у дослідників немає єдиної думки щодо кількості блоків у моделі та функціональних складових в блоках. Так, Т.В. Ружицька виділила вісім

функціональних складових у блоці «ресурси»: технічні ресурси, технологічні ресурси, кадрові ресурси, просторові ресурси, фінансові ресурси, інформаційні ресурси, ресурси організаційної структури системи управління та ділової репутації [20, с. 180], а Н.С. Краснокутська зазначила що складових має бути шість: технічні, технологічні, кадрові, інформаційні, фінансові, ділової репутації [19, с. 36].

Виходячи із структуризації потенціалу за Н.С. Краснокутською [19] побудована модель потенціалу підприємства у тривимірному просторі X, Y, Z (рис. 3).

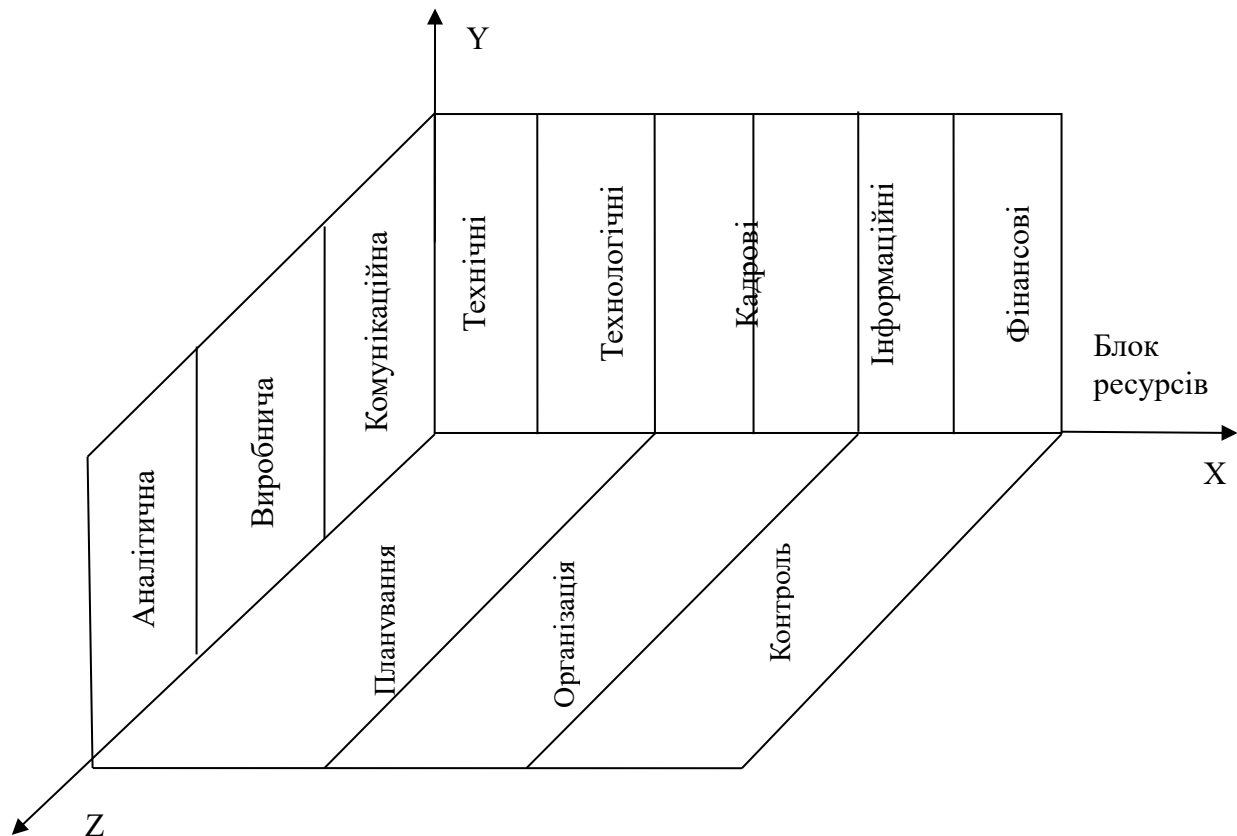

Рис. 3. Тривимірна структуризація потенціалу підприємства за методом Н. С. Краснокутської

Джерело: побудовано на основі [19, с. 254].

На наш погляд при формуванні блочно-модульної структуризації потенціалу підприємства необхідно розширити перелік блоків і сформувати підсистеми. Зокрема, існуючі три блоки необхідно доповнити ще трьома – резерви, технології та цілі. Формування і нарощування потенціалу за рахунок резервів – одне із основних завдань як і технології та цілей підприємства Резерви потенціалу, мають підсилювати використання основних його складових та при необхідності нарощувати.

Блок резерви потенціалу має включати: невикористані, поточні, резерви розвитку та майбутні резерви. Невикористані резерви це втрачені можливості виробництва щодо досягнення обумовлених результатів, або підвищення ефективності функціонування підприємства. Вони виникають як трати, наприклад, робочого часу, що пов'язані з неефективним використанням техніки, обладнання та трудових ресурсів (сезонність, екстенсивне виробництво, природних ресурсів, тощо).

Поточні резерви – можливості поліпшення результатів господарської діяльності підприємства що можуть бути реалізовані у досить короткі терміни (до одного року) [22, с. 208].

Резерви розвитку – це можливості щодо залучення нових ресурсів у діяльність підприємства для посилення його поточних конкурентних позицій на ринку. Майбутні резерви пов'язані із залученням і використанням значних інвестицій щодо впровадження новітніх досягнень науки і техніки, інноваційних нововведень, структурної перебудови та суттєвої модернізації виробництва з метою підвищення ефективності діяльності підприємства та які можуть бути реалізовані через тривалий час.

Блок цілей також дуже різноманітний, але в узагальненій формі може бути охарактеризованим як забезпечення гармонічної взаємодії підприємства з навколишнім природним середовищем. В свою чергу це може бути розшифровано як намагання підприємства до найкращої реалізації його функцій, тобто до продовження його існування. На наш погляд інтеграційні функції підприємства знаходять відображення в системі його цілей що складаються із наступних компонент: задоволення потреб індивідів, що входять до складу персоналу підприємства; удосконалення структури підприємства і його адаптація до внутрішніх і зовнішніх змін; створення і підтримка потенціалу для майбутнього розвитку в якості гарантії безперервного існування підприємства; задоволення потреб покупців.

Тільки одночасно здійснюючи реалізацію всіх цих цілей підприємство зможе функціонувати і розвиватись. Потрібно зазначити те що ми не ототожнюємо цілі підприємця (як керівника і/або власника підприємства) та власне підприємства оскільки останні в ряді випадків є лише засобом реалізації особистих інтересів підприємця (отримання прибутку, підвищення вартості підприємства, генерування потоків грошових коштів, тощо).

Технологічна складова блочно-модульної структури потенціалу включає систему виробництва продукції: екстенсивну, інтенсивну, ресурсозберігаючу та інноваційну.

Виходячи із пропозицій дослідників [17] складові блоків: ресурси; діяльність персоналу; система управління залишаємо без змін.

Таким чином, модель куба набуває вигляду (рис. 4).

Якщо застосувати логіку то запропонована модель є прототипом широко відомого Кубика Рубика. Якщо провести умовні лінії, то вийде що потенціал підприємства є сам куб, а його складові меншого розміру, об'єднані певним чином, будуть формувати елементи економічного потенціалу. І від того, яким чином будуть сформовані дані елементи в залежності від різних комбінацій і буде залежати стан потенціалу, його динаміка і ефективність використання.

Тільки не треба намагатися зібрати на одній грані складові одного блоку, а навпаки, змінити їх таким чином, щоб квадрати як складові різних блоків були поєднані з іншими безліччю способів. Успішна структуризація потенціалу підприємства в конкурентному середовищі забезпечує підвищення його ринкової стійкості, а довгострокове (не менше одного року) збереження максимально

ефективної діяльності підприємства свідчить про вдале використання його потенціалу на який суттєво впливає зовнішнє і внутрішнє середовище.

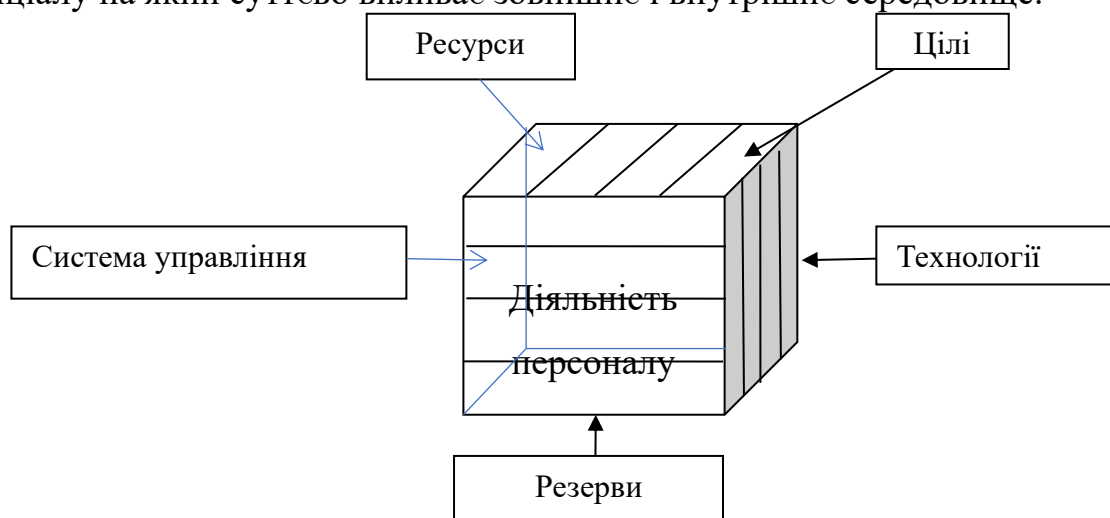

Рис. 4. Концептуальна блочно-модульна
структура економічного потенціалу підприємства

Джерело: доопрацьовано на основі [17].

Такий підхід є ключовою умовою формування конкурентного потенціалу при забезпеченні зростання ролі інноваційної складової. Це дозволяє господарській структурі конкурувати на ринку, задовольняти потреби споживачів в процесі реалізації товарів та послуг.

Аналіз підходів до ролі та змісту конкурентного потенціалу розвитку підприємства показує, що:

- конкурентний потенціал може мати природні або/і придбані конкурентні переваги підприємства. Вони можуть бути виявлені й оцінені тільки за наявності реальних або потенційних конкурентів;
- конкурентність потенціалу підприємства має різний рівень стосовно різних конкурентів;
- конкурентний потенціал підприємства визначається перевагами та продуктивним використанням залучених до процесу виробництва ресурсів матеріального і нематеріального характеру;
- рівень конкурентності потенціалу підприємства залежить від структуризації і конкурентних переваг його складових та прямо пропорційний конкурентоспроможності продукції.

Потрібно зазначити, що відсутність єдиного, унормованого визначення пов'язаного із потенціалом підприємств і його конкурентним середовищем не дає права дослідникам говорити про неспроможність того чи іншого підходу. Кожна позиція представлена тим або іншим дослідникам, має раціональну основу і право на існування.

За функціонального підходу коли в якості основного системоутворюючого елементу конкурентного потенціалу є конкурентні переваги це дозволяє сформулювати наступне визначення. Конкурентний потенціал підприємства це компетенції, можливості і здатність утримувати власні конкурентні переваги в ефективній конкурентній боротьбі на ринку однорідної продукції, реалізуючи

доступні трудові, інформаційні, фінансові, інноваційні та інші ексклюзивні за якостями і кількісними характеристиками ресурси і властивості внутрішнього і зовнішнього середовища які є рідкісними серед конкурентів.

Різні визначення конкурентного потенціалу підприємства, як правило, не суперечать, а, скоріше, доповнюють один одного. Це виражається в тому, що характеризуючи окремі дуже важливі ознаки конкуренції часто залишаються без уваги загальнотеоретичний аспект проблеми – суть властивих йому економічних відносин.

Результати досліджень дають підставу стверджувати, що конкурентний потенціал при його формуванні та використанні має наступні головні ознаки:

- проявляє себе в системі відтворення технічних і економічних параметрів продукції на всіх стадіях її проєктування, виготовлення, перед – та після продажного обслуговування й споживання (експлуатації);

- є системоутворюючою складовою ринкових відносин, визначаючи всю сукупність властивих їм елементів (витрати виробництва, формування ціни, адаптивність підприємств до вимог ринку, задоволення потреби в товарах і послугах);

- слугує фундаментом ринкових методів господарювання, основою формування і прояву конкурентоспроможності продукції, економічного закону, що виражає об'єктивність категорії конкуренції (змагальності) між суб'єктами ринку, впливає на характер і форми взаємовідносин між ними, виявляє проблеми загальнодержавного, регіонального та місцевого рівнів.

Підсумовуючі викладене вище, можна стверджувати, що конкуренція в сучасних ринкових умовах являє собою той ринковий інструмент який дозволяє підвищувати ефективність використовуваних ресурсів, підняти рівень ділової активності підприємств, формувати ціну, підвищувати якість продукції, створювати умови для забезпечення стійких темпів зростання їх конкурентного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Мельник Л.Ю., Макаренко П.М., Кириленко І.Г. Економічна теорія на межі тисячоліть. Навчальний посібник. Київ: УАЕ УААН, 2003. 748 с.
2. Porter M. On competition. Harvard Business Review Book, 1998. 485 p.
3. Конкурентний потенціал переробних підприємств АПК / Пилипук А.В., Субоч Ф.І., Баранова М.І., Лопанюк Л.А., Пущаєнко С.І. та ін. під ред. В.Г. Гусакова. Мінськ, 2012. 217 с.
4. Другова О.С. Розробка методу оцінки конкурентного потенціалу. *Наукові праці Національного університету харчових технологій. Серія економічні науки.* ред. кол.: С.В. Іванов (гол. ред.) та ін. Київ: НУХТ, 2011. № 40. С. 132-134.
5. Михальченко О.А. Концептуальні основи формування поняття «конкурентний потенціал авіабудівного підприємства». *Економічний часопис ХХІ. Київ: Інститут трансформації суспільства*, 2015. № 9-10. С. 48-51.
6. Ушкаренко Ю.В., Шульга М.О. Конкурентний потенціал підприємств харчової промисловості: методологічні підходи. *Соціально-економічний розвиток регіонів в контексті міжнародної інтеграції.* Херсон: ХНТУ, 2015. № 17(6). С. 151-154.
7. Якименко-Терещенко Н.В., Ніколаєш Я.Р. Сутність та принципи розвитку конкурентного потенціалу економічної системи. *Економіка та держава: міжнародний науково-практичний журнал*, 2018. № 2. Київ. С. 32-35.

8. Потенціал підприємства: формування та використання : підручник / Н. В. Касянова та ін. Донецьк : Цифрова типографія, 2012. 257 с.
9. Гавва В. Н. Оцінка потенціалу підприємства і галузі. Харків : НАУ «ХАІ», 2004. 287 с.
10. Войчак А.В., Камишніков Р.В. Конкурентні переваги підприємства: сутність і класифікація. *Маркетинг в Україні*, 2013. № 2. С 50-53.
11. Стахова М.В., Малик О.В. Конкурентний потенціал як основа формування конкурентоспроможності підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове видання*. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2017. Вип. № 16. С. 468-473.
12. Драч О. І. Підходи і фактори до формування конкурентного потенціалу підприємств машинобудування. *Ефективна економіка*. Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет. Вид. ТОВ «ДКС-центр», № 11, 2016. URL: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5262.
13. Нижник І.В. Управління конкурентоспроможністю промислових підприємств: методи та механізми підвищення: монографія. За наук. ред. д-ра екон. наук М.П. Войнаренка. Хмельницький: ХНУ, 2012. 219 с.
14. Паладова Т. А., Поліді А. А. Ефективні методи розвитку конкурентного потенціала хлібопекарських підприємств. *Харчова технологія*, №6. 2006. С. 102-105.
15. Ареф'єва О.В. Коренков О.В. Управління потенціалом розвитку промислових підприємств: монографія. Київ: ГРОТ, 2004. 200 с.
16. Зеленська М.О. Підходи до формування та структуризації потенціалу підприємства. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc.../38.pdf.
17. Ханжина В., Попов Є. Структура ринкового потенціалу підприємства. *Проблеми теорії і практики управління*, 2001. № 6. С. 118-122.
18. Економічний потенціал адміністративних і виробничих систем: монографія / Балацький О.Ф., Лапін Є. В., Акуленко В. Л., Балацький Є. О., Буханова С. М. та ін. за заг. ред. О.Ф. Балацького. Суми: ІТД Університетська книга, 2006. 973 с.
19. Краснокутська Н.С. Потенціал торговельного підприємства: теорія та методологія дослідження : монографія. Харків: Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі, 2010. 247 с.
20. Ружицька Т. Д. Сутність та складові елементи поняття «економічний потенціал підприємства». *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. Хмельницьк, 2009. № 5. Т. 2. С. 178-181.
21. Сторожилова У.Л., Сиротенко І. Ю. Особливості управління потенціалом підприємства на прикладі підприємства «Локомотивне дело». Харків Сортувальний (ТЧ-10)» ДП Південна залізниця. *Вісник економіки, транспорту і промисловості*, 2017. № 60. С. 251-257.
22. Маслак О.І., Безручко О.О. Управління економічним потенціалом підприємства на різних стадіях його життєвого циклу. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2014. №1. С. 301-211. URL: <https://mmi.fem.sumdu.edu.ua>.

Розділ 3

Стратегічні орієнтири та соціальні аспекти сталого розвитку

3.1.

Методологія дослідження циклічності розвитку
соціально-економічної системи проактивним
антикризовим управлінням у безпековому вимірі

Гудзь Т. П.,

*д-р екон. наук, професор, директор
Навчально-наукового центру підготовки
кадрів вищої кваліфікації Полтавського
університету економіки і торгівлі, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-2310-5425>*

Логіка співвідношення та розмежування категорій: криза, рівновага, стабільність, стійкість, резильєнтність, безпека, інновації.

Циклічність як концепція розвитку будь-якої соціально-економічної системи входить до категоріального апарату економічної теорії. Фундаментальні наукові праці досягають повноти розкриття, зокрема, через застосування теоретичних засад циклічності при вивченні об'єкта дослідження. Утім, сама теорія циклічності вимагає більш глибокого осмислення та продовження розвитку у сучасному вимірі знань.

Загально відомою є теза про те, що кожна соціально-економічна система розвивається за певним циклом, в якому виділяють хвилі росту та спаду, з розподілом їх на послідовні, закономірно пов'язані логічні стани. Зростання та криза – це, відповідно, висхідна та низхідна фази циклу. Їх спільна діалектична сутність розкривається через прагнення до рівноваги. Кожен процес – і зростання, і криза – мають свою, властиву їм, рівновагу, яка різниться якісним змістом. Зростання характеризується позитивним змістом рівноваги розвитку, що виявляється у резильєнтності діяльності соціально-економічної системи. Рівновага кризи має негативний зміст, який проявляється у послідовному закономірному руйнуванні засад сталого розвитку соціально-економічної системи. Незалежно від свого змісту рівновага може бути наділеною різновекторними властивостями: стабільність / нестабільність, стійкість / нестійкість. Трансформаційний перехід між рівновагою розвитку та рівновагою кризи, в обох напрямках, відбувається через портал біфуркації, який також є складовою циклу соціально-економічної системи. Отже, рівновага розвитку – це якість процесу функціонування соціально-економічної системи. Відповідно, управління рівновагою зосереджується на забезпеченні належного якісного стану соціально-економічної системи для її сталого розвитку, адекватного умовам діючого технологічного укладу. Управління рівновагою, тобто якісним

змістом процесу розвитку соціально-економічної системи, відтворює проактивний характер антикризового менеджменту, функціонування якого забезпечується керуючою системою безпеки.

Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує рівновагу як «стан нерухомості, спокою, в якому перебуває тіло під дією рівних протилежно направлених сил» [1, с. 1224]. Утім, це визначення стосується статичної рівноваги, що є частковим проявом у циклі розвитку соціально-економічної системи. Розуміючи рівновагу як зміст, тобто внутрішню якість, яка має зовнішні прояви – функціональні форми, що характеризують її у просторі та часі: стійкість та стабільність.

Перша – це стійкість, суть якої тлумачиться як властивість бути непохитним, здатним витримати зовнішній вплив та зберігатися за несприятливих умов [1, с. 1393]. Втім, така здатність формується за умови гнучкості соціально-економічної системи, що дозволяє їй змінюватися, адаптуючись до дії нових факторів чи зміни вектору впливу постійно існуючих чинників. У фізиці термін «стійкість рівноваги» вживається для позначення здатності урівноваженої системи після незначного відхилення повертатися до стану рівноваги.

Керуючись принципом Ле Шательє-Брауна, можемо зробити висновок про те, що стійкість як просторова форма рівноваги передбачає збереження рівноважного стану шляхом протистояння руйнівному впливу внутрішніх та зовнішніх факторів. Стійкість рівноваги залежить від наявності та якості її фундаменту, який, вживаючи термінологію А. Гальчинського, можемо визначити такий внутрішній енергетичний потенціал саморозвитку соціально-економічної системи, який є сильнішим за сумарну енергію зовнішніх впливів [2, с. 109]. За визначенням самого вченого енергетичний потенціал саморозвитку системи формується в процесі взаємодії її складових елементів, зведених у структуру, здатну максимально сприяти внутрішнім вертикальним та горизонтальним зв'язкам між своїми частинами [2, с. 107]. Це означає, що рівноважний стан системи є результатом гармонійної взаємодії її внутрішніх елементів. При цьому гармонійність слід розуміти як злагодженість функціонування структурних частин одного цілого на основі встановлення між ними базових зв'язків як спільної дії, так і протидії для забезпечення цілісності існування та саморозвитку соціально-економічної системи.

Друга функціональна форма рівноваги – стабільність означає «властивість бути сталим, незмінним, стійким» [1, с. 1381], тобто має часовий характер і проявляється як збереження рівноважного стану у часі [3, с. 33]. Якщо стійкість носить частковий (індивідуальний) характер, тобто є справедливою у певний момент часу, то стабільність є динамічною властивістю рівноваги – тривалою у часі. Це означає, що стійкість – форма прояву статичної рівноваги, а збереження стійкого стану у часі, тобто прояв стабільності, є ознакою динамічної рівноваги. Тому саме динамічна рівновага через властиву їй стабільність здатна поширюватися у просторі екосистеми.

Обидві форми мають кількісну та якісну сторони оцінки, через які ідентифікується стан рівноваги і її вид.

Для з'ясування методологічного змісту співвідношення «рівноваги», «стійкості» та «стабільності» з поняттям «безпека» важливо звернути увагу на тлумачення його сутності в сучасній українській мові: «безпека – стан коли чому-небудь, кому-небудь нічого не загрожує» [1, с. 70].

Отже, безпека – це стан налагодженості захисту рівноваги розвитку соціально-економічної системи. За умови забезпечення дієвої онлайнової, тактичної, стратегічної підтримки та відновлення обох форм рівноваги (стійкості та стабільності) можемо говорити про формування надійного рівноважного стану. Це означає, що надійна рівновага як специфічний вид розширює ряд, встановлених у науці, її якісних різновидів: «стійкої рівноваги» А. Курно та «стабільної рівноваги» А. Маршалла. Особливістю надійної рівноваги виступає її безумовно суб'єктивний характер. Надійна рівновага – це не об'єктивне явище, це стан, який формується управлінською системою шляхом створення та приведення в дію ефективних захисних механізмів системи безпеки рівноважного стану.

Необхідність перманентного функціонування системи безпеки витікає з того, що будь-яка соціально-економічна система безперервно переживає дрібномасштабні зміни. Втім, поблизу рівноважного стану флуктуації безпечні. Вони пригнічуються негативними зворотними зв'язками, забезпечення яких є функцією системи безпеки. При цьому витрати ресурсів на підтримку рівноваги будуть мінімальними, оскільки мінімальною є дисипація енергії.

У разі відсутності застосування або неефективності заходів безпеки відбувається посилення флуктуацій за рахунок позитивного зворотного зв'язку. За таких умов флуктуаціям легко нав'язати соціально-економічній системі процес ствердження рівноваги кризи, безперешкодний розвиток якої здатний поставити під загрозу її існування. Тому якщо не пригнічувати флуктуації, то соціально-економічна система залишиться неспроможною досягти рівноваги. Тоді потрібна трансформація соціально-економічної системи за можливості адаптації чи уникнення впливу діючих флуктуацій. Сутність застосування заходів безпеки полягає у тому, щоб забезпечити рівновагу розвитку на якісно вищому рівні, безпечному по відношенню до деструктивного впливу негативних факторів із середовища функціонування соціально-економічної системи.

Стойкість та стабільність властиві як рівновазі розвитку, так і рівновазі кризи. Їх ідентифікація є суттєвою для вибору інструментів проактивного антикризового управління системою безпеки. Застосовуючи структурно-генетичний метод, розкриваємо органічну єдність функціональних форм рівноваги, незалежно від її якісного змісту, через застосування принципу наступності у формуванні її статичного і динамічного стану. Відповідно до цього принципу фундамент кожного нового еволюційного витку розвитку явища, своєю вихідною основою має функціональні форми попереднього етапу [2, с. 117] (рис. 1).

Методологія формування рівноваги виходить з того, що її новий зміст утверджується не шляхом відторгнення історично набутих якостей, а внаслідок їх прогресивного розвитку, модифікації та збагачення. Це означає, що кожен наступний

спіралевидний виток рівноваги не виникає на порожньому місці, а розвивається на основі успадкованих як базових властивостей змісту, так і конструктивного матеріалу, запозиченого від історично сформованих функціональних форм.

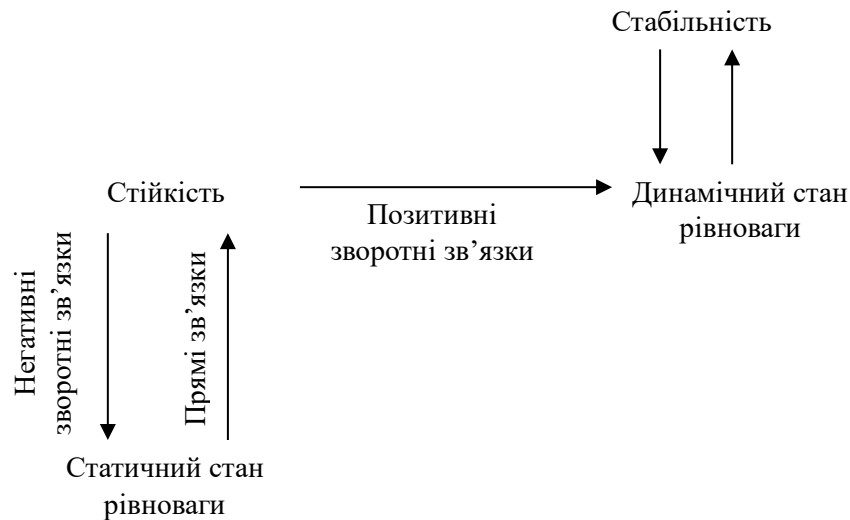

Рис. 1. Логіка взаємодії змісту (рівноваги) і форм (стабільності та стійкості)
Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 50].

Взаємодія рівноваги зі стабільністю і стійкістю реалізується на основі прямих (зміст → форма) та зворотних (форма → зміст) зв'язків. Сутність прямого зв'язку полягає у тому, що рівновага виступає якісним ядром стійкості та стабільності. Це об'єктивний висновок, оскільки нерівноважна система априорі не може бути стійкою до впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, тим більше неспроможна зберігати відсутню якість у часі, що означає бути стабільною.

Науковою думкою доведено, що на основі негативних зворотних зв'язків формуються механізми самозбереження соціально-економічної системи, спрямовані на досягнення нею рівноваги [2, с. 118–119]. Мова йде про статичну рівновагу. Підстави так стверджувати дає нам інша функція негативних зворотних зв'язків, суть якої розкриває А. Гальчинський, називаючи їх «чинниками, що консервуючи систему, заперечують її зміни» [2, с. 119]. Це об'єктивна характеристика статичної рівноваги. Додаткове підтвердження знаходимо у живій природі. Стан гомеостазу, який є прикладом статичної рівноваги, досягається через здатність негативних зворотних зв'язків компенсувати зовнішні впливи. Це розкриває специфіку проактивного антикризового управління – виявлення і використання негативних зворотних зв'язків задля забезпечення безпеки соціально-економічної системи за умов турбулентного середовища.

Вирішення проблеми продовження розвитку статично рівноважної соціально-економічної системи реалізується у її прагненні до якісно нового статичного стану через компенсацію іншими тенденціями, що урізноманітнюють, збагачують її внутрішній потенціал, а такі процеси неминує формують механізми не лише негативних, а й позитивних зворотних зв'язків.

Позитивні зворотні зв'язки також мають двоїсту функцію: по-перше, вони порушують статичну рівновагу шляхом посилення зовнішнього впливу на систему; по-друге, вони «не консервують систему, а заперечують відповідний стан» [2, с. 119]. Таким станом є саме статична рівновага, долаючи межі якої система виходить на шлях саморозвитку, основою якого є динамічна рівновага.

Негативний зворотний зв'язок – це стаціонарний процес, оскільки являє собою пробудження внутрішніх механізмів, викликане дією виключно зовнішніх факторів і спрямоване на нейтралізацію їх впливу. Йому в протизвагу позитивний зворотний зв'язок, хоча також є зовнішнім за походженням, втім має пульсуючий характер. Саме він пов'язує стійкість з динамічною рівновагою (див. рис. 1). Отже, статична рівновага є межею динамічної рівноваги.

Позитивні зворотні зв'язки спонукають систему до переходу від статичної до динамічної рівноваги через проходження стадії біфуркацій. Напрямок та сила дії флуктуацій, породжених позитивними зворотними зв'язками, визначають вибір аттрактора. Тому проактивне антикризове управління має створювати сприятливі умови для сталого розвитку соціально-економічної системи через запуск позитивних зворотних зв'язків. Отже, управління динамічною рівновагою ґрунтується на методології формування трьох груп позитивних зворотних зв'язків: інновації → рівновага, стійкість → рівновага, стабільність → рівновага.

Динамічна рівновага являє собою спіралевидну трансформацію власного змісту в органічній єдності з його функціональними формами, кожен новий порядок якої народжується шляхом якісного збагачення енергетичного потенціалу, накопиченого на попередньому історичному етапі розвитку. Це означає, що зміст рівноваги нового вищого порядку формується під впливом зворотних зв'язків зі стабільністю та стійкістю у досягнутій ними історичній якості.

Логіка циклічності, яка, за висловлюванням А. С. Гальчинського, полягає у «ствердженні та реалізації нового» [5, с. 20] може реалізовуватися у двох формах: вертикальній і горизонтальній (рис. 2).

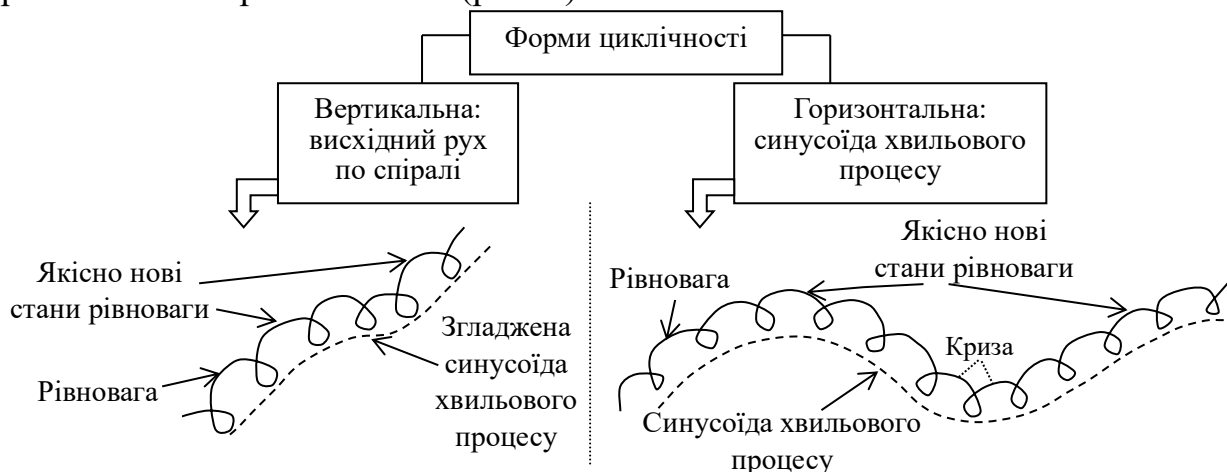

Рис. 2. Форми циклічного розвитку соціально-економічної системи
Джерело: використання авторської розробки [4, с. 35].

Перша являє собою планомірний рух від одного стану рівноваги до якісно нового вищого за рівнем організації рівноважного стану. Друга – горизонтальна – є видозміненим варіантом першої форми внаслідок її «заземлення» через проходження етапу кризи.

На практиці більш поширена синусоїдальна форма циклічного оновлення соціально-економічної системи – так званий, «розвиток через кризу» [4, с. 36]. На шляху відновлення рівноваги долається криза в результаті якісного перетворення, оновлення соціально-економічної системи. У цьому випадку циклічність обумовлюється дією імпульсів рівноваги розвитку та кризи. Рівновага – це імпульс об'єднання, а криза – імпульс роз'єднання. Чергування цих імпульсів формує пульсуючу динаміку хвильового процесу розвитку соціально-економічної системи, в якому діалектично поєднується перервне та безперервне.

Циклічне оновлення соціально-економічної системи в результаті її висхідного руху по спіралі передбачає ефективну реалізацію системою безпеки превентивної функції проактивного антикризового управління – попередження кризи. У такий спосіб досягається згладжування циклу. Планомірний процес оновлення шляхом поступального переходу від одного рівноважного стану до іншого якісно вищого забезпечує сталий розвиток соціально-економічної системи. Провідну роль в організації спіралевидного рівноважного циклу життєдіяльності соціально-економічної системи відіграє її система безпеки, яка має обґрунтовувати, оцінювати та обирати перспективні напрями, що ведуть до її безкризового функціонування, тобто усвідомлено формувати аттрактори сталого розвитку. Серед множини напрямів ймовірних змін постає дилема вибору «правильного». Його іманентною характеристикою має бути приведення соціально-економічної системи до стану якісно нової рівноваги. Отже, рух по спіралі циклу – це вища форма організації функціонування соціально-економічної системи, яка базується на успішній реалізації превентивної функції проактивного антикризового управління – попередження кризи.

Втім, за будь-якої з двох форм циклічності (вертикальної чи горизонтальної) саме тяжіння до рівноваги обумовлює хвильову динаміку розвитку соціально-економічної системи, яка виявляється в її оновленні (рис. 3).

Рис. 3. Схема процесу досягнення соціально-економічною системою рівноваги у новій якості

Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 37].

В теорії циклічності рівновага розглядається як вихідний стан економічної динаміки, який переживає ряд циклічних коливань, результатом яких стає оновлення соціально-економічної системи. Процес усталення нових якостей соціально-економічної системи завершується досягненням вищого рівня рівноваги, який одночасно є вихідним станом для подальших циклічних перетворень.

Отже, у співвідношенні рівновага та циклічність являють собою частину і ціле. Якщо говорити про циклічність як складний системний процес, то рівновага в ньому займає ключові позиції: вихідного й завершального стану циклу. Це дозволяє розмежовувати й передбачати циклічні коливання, а, відповідно, й управляти зміною вектору циклічності. Таким чином, рівновага є невід’ємним структурним елементом кожного циклу, який розпочинається з одного рівноважного стану, а завершується рівноважним станом у новій якості. Втім, нова якість рівноваги може бути як негативною (рівновага кризи), так і позитивною (рівновага розвитку). Якщо входження у кризу – це закономірний об’єктивний етап циклічного розвитку, то досягнення рівноваги нового вищого і більш складного порядку – це завдання для проактивного антикризового управління соціально-економічною системою. Управління рівновагою дозволяє згладжувати циклічні коливання в діяльності підприємства, формуючи тим самим засади його сталого розвитку у безпековому вимірі [4, с. 37–38].

Утвердження рівноваги в новій якості відповідає переходу соціально-економічної системи до нової стадії життєвого циклу. Так, на піку розвитку рівновага соціально-економічної системи має вищу форму розвитку, ніж рівновага на стадії її становлення. В межах кожної стадії циклу життєдіяльності соціально-економічної системи можуть відбуватися коливання її рівноважного стану до часу формування її нової якості. Це пояснюється циклічною природою самої рівноваги як економічного явища.

Вже при створенні соціально-економічної системи має закладатися її рівновага для майбутнього розвитку. Від її якості (стійкості, стабільності) залежить життєздатність соціально-економічної системи та динамічність процесу її розвитку. Порушення рівноваги можуть з’явитися у будь-який момент функціонування соціально-економічної системи. Не є виключенням навіть перші кроки її становлення. Більше того, поява дисбалансів найбільш ймовірна на стадіях життєвого циклу соціально-економічної системи, коли вона є найбільш вразливою. Мова йде, насамперед, про ранні стадії життєвого циклу соціально-економічної системи та в період її спаду. На стадії активного зростання та піку розвитку розбалансування стану соціально-економічної системи несе нижчий рівень потенційної загрози її існуванню. Крім того, таке порушення рівноваги і долається легше. Це відбувається внаслідок того, що системою безпеки до дії викликаються захисні сили – негативні зворотні зв’язки, сформовані на основі надбаного потенціалу соціально-економічної системи. У такий спосіб відбувається «погашення» кризового сплеску й соціально-економічна система повертається до рівноважного стану. Іншими словами, на стадії активного зростання соціально-

економічної системи та досягнення нею піку розвитку вже створене підґрунтя для реалізації принципу Ле Шательє-Брауна, що є частиною механізму управління рівновагою. Це означає, що здатність соціально-економічної системи до виживання залежить від рівня інтегрованості механізму управління рівновагою в систему безпеки через проактивну антикризову функцію.

Отже, трансформація рівноважних станів системою безпеки – це приведення у рух статичної рівноваги з середини соціально-економічної системи, що переводить її у динамічний стан, в якому гнучкість до змін підвищується. Після завершення внутрішніх трансформаційних процесів формується нова базова якість – ядро статичної рівноваги, навколо якого флуктуаційні збурення у динамічній оболонці стихають. В ідеальному варіанті співвідношення статичної і динамічної рівноваги має відповідати «золотій пропорції» як між порядком та хаосом. Втім, слід розуміти, що за описаною логікою трансформації рівноважних станів може відбутися перехід як від позитивної до негативної рівноваги, так і навпаки.

Загальна причина входження соціально-економічної системи у кризовий стан – це необхідність змін для виборювання якісно нового стану рівноваги. Звідси стає зрозумілою можливість для проактивного антикризового управління оздоровити соціально-економічну систему через кризу, остання кидає виклик, а інновації дають відповідь на нього. Рівновага розвитку не є суто об'єктивним явищем, нею можна і потрібно управляти, оскільки від цього залежить вибір майбутнього соціально-економічної системи. Рівновага розвитку є важливим об'єктом системи безпеки, проактивне управління яким забезпечує як попередження, так і подолання кризи.

Отже, рівновага розвитку – це динамічний стан соціально-економічної системи, який постійно підтримується і трансформується керуючою системою безпеки через проактивне антикризове управління у відповідності до змін зовнішнього та внутрішнього середовища, забезпечуючи надійну основу її циклічного розвитку. Можна виділити такі стани рівноваги розвитку соціально-економічної системи: статичний стан самозбереження; динамічний стан висхідного спірального розвитку у довгостроковій перспективі; трансформаційний стан переходу від рівноваги кризи.

Будь-яка соціально-економічна система, еволюціонуючи за стадіями життєвого циклу, послідовно змінює ці стани, оскільки прагне забезпечити сталий розвиток. Разом з тим, кожен із цих станів не забезпечує соціально-економічну систему від формування стійкої та стабільної рівноваги кризи шляхом зміни базових пропорцій ядра рівноваги розвитку. Внаслідок цього формується спад в активності соціально-економічної системи, а збереження дисбалансів вводить її у рівновагу кризи.

У стані статичної рівноваги можливо перебувати тривалий час, але не потрібно. Стабілізація або повернення до попереднього стану рівноваги означає зупинку у розвитку. Статична стійкість – це зупинка у розвитку, тобто початок кризи, оскільки процес позитивних змін гальмується. Утім, за законами діалектики рух продовжується і на зміну статичній стійкій рівновазі приходять біфуркації (від лат. *bifurcus* – роздвоєний), які розкривають проблеми подальшого розвитку. Біфуркації – це такий

період у розвитку соціально-економічної системи, коли її попередній стійкий, лінійний і легко прогнозований шлях розвитку стає неможливим. У цьому критично нестійкому стані зароджується нова якість, соціально-економічна система перебудовується та обирає один серед можливих варіантів подальшого розвитку.

Отже, нове відкривається під час проходження «коридору переходу» між стадіями розвитку. І спираючись на ці відкриття, можливим є досягнення якісно нової, на порядок вищої рівноваги. Проходження соціально-економічною системою між коливаннями та незворотністю через катастрофічний стрибок, конфліктний зрив, межу взаємодії між випадком та зовнішнім обмеженням, супроводжується руйнацією старої рівноваги та створенням нової структури більш високого рівня організації. Новоутворення порівняно із попередньою структурою може бути більш диференційоване, внутрішньо взаємопов'язане, складніше. Такий шлях еволюції соціально-економічної системи, який веде до все більшого ускладнення та урізноманітнення суспільних форм організації через появу нових дисипативних структур вищого порядку в науці одержав назву «порядок із флуктуацій» або «порядок із хаосу».

Втім, відкриття нових перспектив можливе і без істотних потрясінь поступального рівноважного функціонування, однак, безумовно, це викликатиме відхилення у певних межах. Такий процес слід розглядати як свідомий перехід, спонукуваний впливом проактивного антикризового управління, до нового вищого рівня розвитку соціально-економічної системи, а встановлення рівноваги у новій якості дозволить закріпити досягнутий успіх. Отже, рівновага – це володіння тенденцією сталого розвитку, адже пристосування до зовнішнього середовища не є тотожним стабільному ефективному функціонуванню у безпековому вимірі [6, с. 10].

Вище викладене дозволяє зробити висновок про те, що статична рівновага є межею динамічної рівноваги, біфуркація є межею статичної рівноваги, а біфуркація, в свою чергу, має дві межі – динамічну рівновагу та рівновагу кризи (рис. 4).

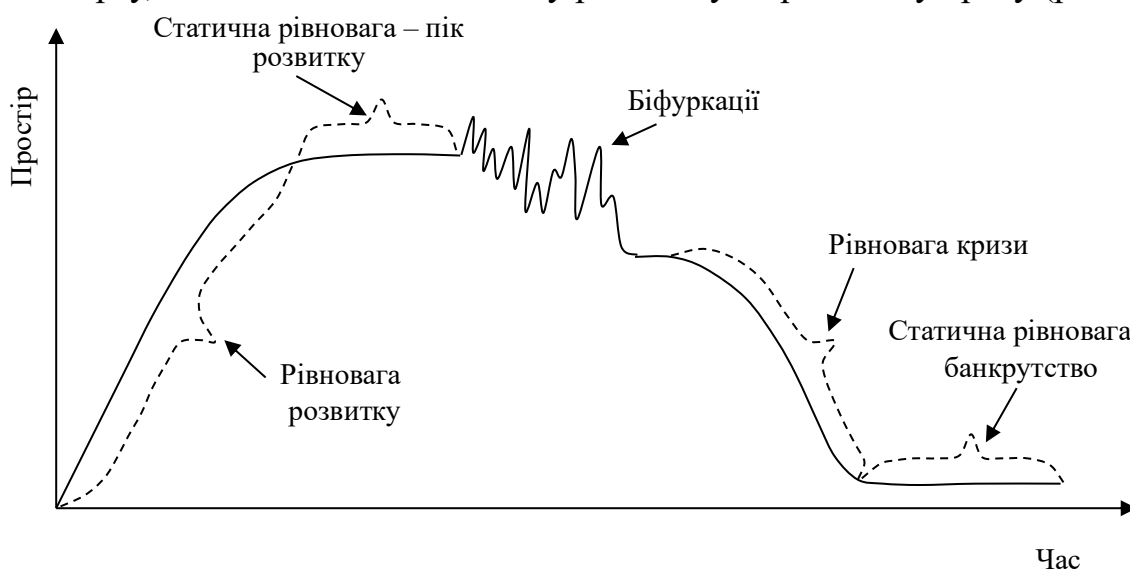

Рис. 4. Взаємозв'язок рівноваги розвитку, рівноваги кризи та біфуркацій як стадій циклу соціально-економічної системи у часі та просторі
Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 46].

Логіка проілюстрованого взаємозв'язку розкривається у наступному: стадія статичної рівноваги соціально-економічної системи, яка уособлює зупинку в її розвитку та виступає потенційним початком рівноваги кризи. Тому статична рівновага визнається як позитивний, але нестійкий та нестабільний стан. За відсутності адекватних дій проактивного антикризового управління статична рівновага переривається біфуркаціями. Саме так соціально-економічна система намагається знайти шлях продовження свого існування. Накопичений потенціал, шукаючи свого застосування у час зволікання на шляху розвитку, штовхає систему у прірву змін. Втім, довго у стані біфуркації соціально-економічна система перебувати не може, оскільки зростає загроза її загибелі, яка може втілитися через розвиток рівноваги кризи. Для безпекових потреб проактивного антикризового управління необхідно розрізняти кризовий та біфуркаційний стани соціально-економічної системи, з яких другий є передумовою першого. Їх відмінною рисою постає невизначеність біфуркацій, в той час як криза вже набуває визначеної, зазвичай летальної, спрямованості [4, с. 47].

Продовження життя соціально-економічної системи полягає у досягненні нею стадії динамічної рівноваги розвитку з характерними ознаками стабільності. Отже, динамічна рівновага – це не мета, це шлях забезпечення засад сталого розвитку системи. У перекладі з англійської «сталий розвиток» (sustainable development) означає «розвиток, що підтримується». Мова йде про спроможність утримувати рівновагу завдяки адекватним діям практичного антикризового управління. Отже, динамічна рівновага і сталий розвиток утворюють спільний позитивний причинно-наслідковий зв'язок у функціонуванні соціально-економічної системи, який є об'єктом проактивного антикризового управління.

Рівновага кризи та рівновага розвитку як хвилі життєвого циклу соціально-економічної системи.

Рівновага кризи – це дисбаланс рівноваги розвитку соціально-економічної системи, породжений циклічною зміною взаємопов'язаних та взаємообумовлених кризових явищ і веде до знецінення вартості бізнесу за відсутності адекватних заходів проактивного антикризового управління. Будь-який перехід (або перетворення) соціально-економічної системи з одного стану в інший передбачає трансформацію внутрішнього та зовнішнього характеру. В межах таких перетворень соціально-економічна система має можливість перейти на більш високий або на більш низький рівень розвитку. Справджується закон переходу кількісних змін у якісні. В першому випадку досвід і потенціал соціально-економічної системи, яка піддається трансформаційним процесам, практично зберігаються і використовуються для подальшого збагачення ресурсного потенціалу. Завдяки цьому створюються передумови для стрибку у розвитку соціально-економічної системи, що виражається у переході на новий якісно вищий рівень функціонування через проходження кризової фази. Адже, подолання негативних явищ вимагає мобілізації всіх видів ресурсів, найбільш повної реалізації потенціалу та винайдення революційних ідей, спрямованих на збереження життєздатної структури в нових умовах. У другому випадку потенціал соціально-

економічної системи частково або повністю втрачається, що обумовлює необхідність витрат на його відновлення, замість збагачення. Це призводить до відставання соціально-економічної системи у формуванні рівноваги розвитку, а пов'язані з цим втрати у часі обертаються втратою можливостей.

На рис. 5 розмежовані етапи на циклічній хвилі спаду – рівноваги кризи та визначені її форми прояву.

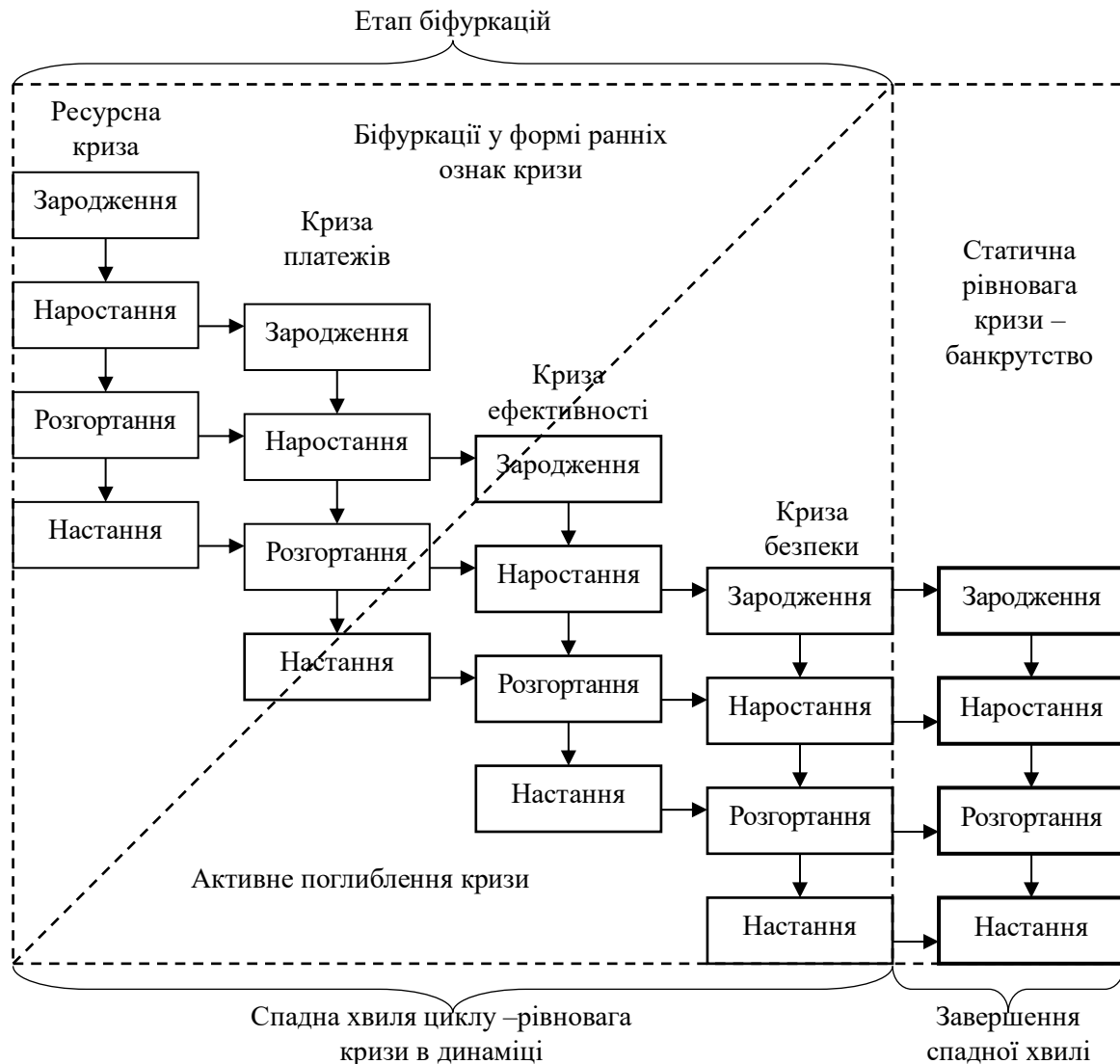

Рис. 5. Концептуальна схема проходження спадної хвилі циклу життєдіяльності соціально-економічної системи – формування рівноваги кризи
Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 216].

Поглиблення кризових процесів характеризується вертикальними зв'язками. При розширенні масштабів розвитку кризи шляхом активізації її послідовних форм можливе досягнення більшого спектру руйнації. У разі відсутності адекватних проактивних антикризових заходів кожен окремий вид кризи розвивається за типовою схемою. Ранні ознаки кризи з'являються на стадії її зародження. Вони представляють собою перші негативні наслідки, які вирізняються слабким впливом на стан соціально-економічної системи, що не заважає їй продовжувати

нормальне функціонування. Накопичення причин інтенсифікації розвитку кризи спонукає підвищення швидкості її проходження.

Рівновага кризи в динаміці – це поглиблення одного виду кризи та спонукання розвитку іншого негативного явища. Стадія наростання за умов безпечного проактивного антикризового управління щодо локалізації кризи переходить у розгортання – рух вниз, і одночасно провокує зародження наступної форми кризи – рух вправо. Стадія розгортання, в свою чергу, відіграє роль каталізатора на стадії наростання іншого виду кризового процесу – рух вправо, і характеризується загостренням несприятливої ситуації, визначаючи передостанню форму її розвитку, яка переходить у настання кризи – рух вниз.

Закономірності формування рівноваги кризи вихідним пунктом мають статичний стан рівноваги розвитку, тобто момент зупинки в динаміці зростання – досягнення соціально-економічною системою піку розвитку. Зміна статичного рівноважного стану соціально-економічної системи біфуркаціями є об'єктивною, але тільки за умов ефективних заходів проактивного антикризового управління у напрямі забезпечення безпеки соціально-економічної системи, а саме попередження трансформації рівноваги розвитку у рівновагу кризи. Поява ранніх ознак кризи свідчить про започаткування процесу формування її рівноваги, тобто закономірного, логічного, усталеного шляху розвитку. Перехід до активного поглиблення кризи фактично свідчить про стабільність формування динамічної рівноваги кризи, статичною формою якої є банкрутство.

Отже, спадну хвилю циклу життєдіяльності соціально-економічної системи формують біфуркації з виходом на активне формування рівноваги кризи. Маючи двоїстий характер, біфуркації можуть дати сприятливе підґрунтя для поглиблення кризи. Тому, зосереджену у верхньому трикутнику сукупність кризових процесів ми відносимо до біфуркаційного стану соціально-економічної системи. Формою його прояву виступають ранні ознаки кризи, які з'являються у сфері формування та використання ресурсів, в першу чергу фінансових, від яких залежать параметри ліквідності та платоспроможності соціально-економічної системи. Своєчасно застосована проактивним антикризовим управлінням адекватна безпекова тактика здатна відновити рівновагу розвитку. В іншому випадку запускається закономірний процес розвитку рівноваги кризи.

Як правило, майже непомітним є часовий лаг між послідовним переходом кризи ресурсів у кризу платежів, останньої у кризу ефективності, потім становлення загрози безпековому функціонуванню соціально-економічної системи (рис. 6).

Кожен попередній вид кризи як частина цілісного кризового процесу доповнює та прискорює настання негативних наслідків у розширеному масштабі. З поглибленням кризових процесів ускладнюються умови виживання, знижується потенціал життєздатності соціально-економічної системи, втрачається час для здійснення проактивних антикризових заходів, розширюється коло проблем категорії термінового вирішення.

Тому допущення розвитку рівноваги кризи на кожній наступній її стадії буде в геометричній прогресії збільшувати витрати на вжиття проактивних антикризових заходів, за аналогічної швидкості скорочення часу для їх реалізації. У зв'язку з цим виникають дві взаємопов'язані проблеми: ідентифікація рівноваги кризи та її локалізація з подальшим усуненням. Перша з них – найбільш складна і важлива, оскільки для вирішення другої проблеми необхідно своєчасно виявити негативні тенденції, визначити їх ранні ознаки, зрозуміти характер.

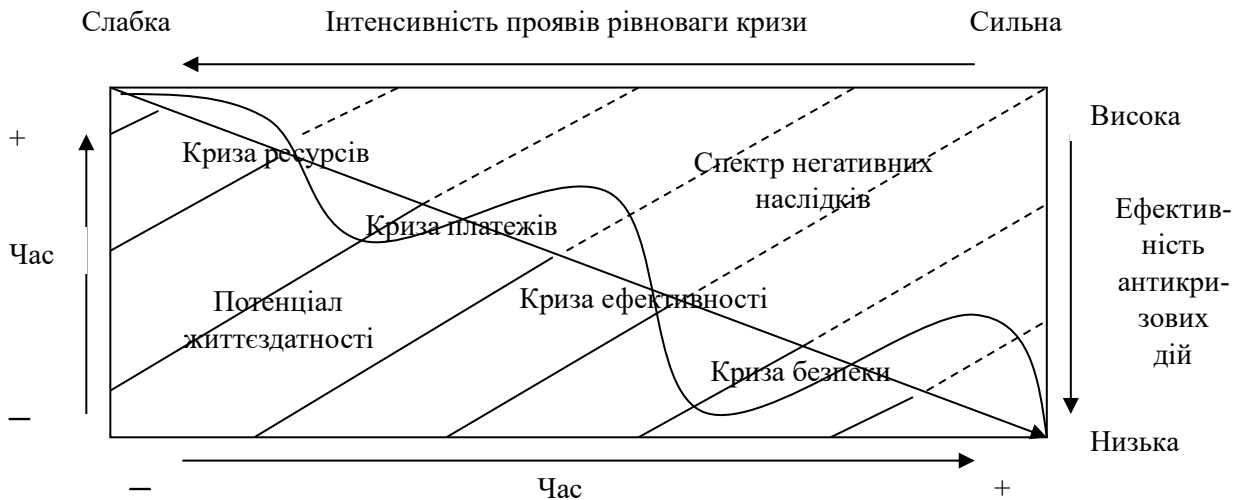

Рис. 6. Життєвий цикл соціально-економічної системи на хвилі рівноваги кризи

Джерело: доопрацьовано автором на основі [7, с. 14].

Рисунок 7 описує логіку знешкодження кризового процесу через руйнування його рівноваги.

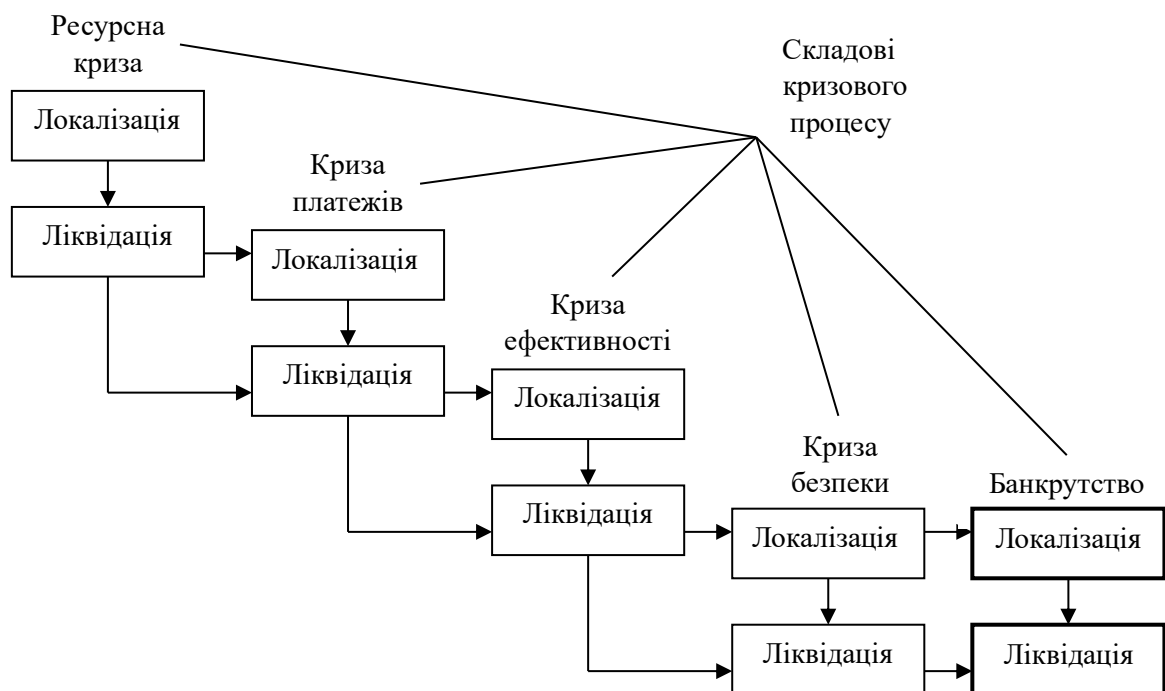

Рис. 7. Логіка проактивних антикризових заходів управління щодо руйнування рівноваги кризи

Джерело: доопрацьовано автором на основі [7, с. 15].

Логіка застосування проактивних антикризових управлінських заходів відповідає причинно-наслідковому взаємозв'язку активного розвитку рівноваги кризи. Локалізація кожної наступної форми кризи відбувається після усунення попередньої. Це визначає особливість проактивного антикризового управління – однонаправленість його дій з розвитком рівноваги кризи. В такий спосіб забезпечується вплив на причину кризи, а не на її наслідки.

Кожну стадію розвитку рівноваги кризи можна вважати наслідком сукупного впливу факторів, найбільш суттєвим серед яких є кожний попередній етап. Симптоми впливу несприятливих явищ, як правило, обумовлюють паралельний розвиток декількох видів кризи, що прискорює формування в динаміці рівноваги кризи. Внаслідок тісного взаємозв'язку між факторами кризи, поява одного з них в діяльності соціально-економічної системи викликає інші негативні процеси, результатом чого є лавиноподібне падіння внутрішніх та зовнішніх її позицій. Ефекту падаючого доміно у стані благополуччя соціально-економічної системи характеризує загальний процес її входження у рівновагу кризи, симптоми якої відповідають описаним вище стадіям: дефіцит ліквідності, неплатежі, збитковість, втрата контролю над ситуацією, що розгортається і фінал – розорення.

На будь-якій стадії розвитку рівноваги кризи існує можливість відновлення нормального ритму функціонування соціально-економічної системи у ринковому середовищі. Відомо, що «задавлена» проблема важче піддається вирішенню. Однак навіть на стадії банкрутства збереження соціально-економічної системи є реальністю при наявності інвестора, маркетингових перспектив та потенційної конкурентної переваги.

Практичний досвід проактивного антикризового управління свідчить, що зволікання у застосуванні антидотів для розвитку рівноваги кризи обертається невиправданими витратами, пов'язаними із: ускладненням активації ресурсного потенціалу, розмір якого обернено пропорційний тривалості розгортання кризи; зниженням рівня інвестиційної привабливості, що ускладнює пошук потенційного інвестора; втрата конкурентної сили протидії. У зв'язку з цим, проактивне антикризове управління має передбачати захист інтересів соціально-економічної системи, підтримуючи усі сторони, які теж зацікавлені у відновленні функціонування суб'єкта економіки через оновлення його ресурсної бази, інновації в основних бізнес-процесах, активізації креативного інтелектуального капіталу.

Виходячи з вище викладеного, можемо сформулювати проміжні висновки:

- функції рівноваги кризи в еволюції соціально-економічної системи полягають у підриві основ застарілих елементів, відкритті дороги для становлення нових, збереженні та збагаченні її генотипу;
- взаємодія кризових процесів у суміжних сферах проявляється резонансно, посилюючи інтенсивність спаду та розширюючи спектр негативних наслідків;
- рівновага кризи у соціально-економічній системі може зароджуватися або посилюватися під впливом кризових явищ на макрорівні;
- можливість прогнозування розвитку рівноваги кризи на основі розуміння її методології формування відкриває управлінню безпекою соціально-економічної системи стратегічне і тактичне бачення циклу її розвитку;

– безперешкодне усталення рівноваги кризи як складної трансформації одного виду кризи в інший з формуванням на цій основі лавинного розвитку негативних явищ своїм завершенням має банкрутство;

– у ритмі циклічної динаміки криза піддається управлінню через вплив на її рівновагу, тобто руйнування послідовного розвитку негативних явищ за допомогою інструментів практичного антикризового менеджменту;

– ефективність проактивних антикризових заходів визначається потенціалом життєздатності соціально-економічної системи та ресурсом часу, який обернено пропорційний темпу назрівання рівноваги кризи;

– підготовка та своєчасне вжиття проактивних антикризових заходів має виходити з досягнутого стану рівноваги кризи, причин її виникнення, досвіду подолання кризових ситуацій та спиратися інтелектуальний капітал, здатний обґрунтувати вихід соціально-економічної системи з кризового стану.

Керуючись результатами дослідження методологічного зв'язку рівноваги розвитку та рівноваги кризи як структурованих та взаємопов'язаних процесів цілісного циклу функціонування соціально-економічної системи стверджуємо, що змісту їх стадій властиві специфічні форми прояву (табл. 1).

Таблиця 1

Зміст та форми прояву рівноваги розвитку і рівноваги кризи

Зміст – стадія циклу рівноваги	Форма – прояв життєвого циклу соціально-економічної системи	Економічна сутність взаємозв'язку змісту та форми стадій циклу рівноваги та соціально- економічної системи
Статична рівновага розвитку	Пік розвитку	Забезпечується здатність соціально-економічної системи, яка перебуває у стійкому стані рівноваги розвитку, повертатися до нього після незначного відхилення внаслідок негативного впливу внутрішніх та/або зовнішніх факторів.
Динамічна рівновага розвитку	Динаміка економічного зростання	Формується здатність соціально-економічної системи забезпечувати сталий розвиток на основі управління рівновагою в динаміці
Біфуркації (перехідна стадія)	Ранні ознаки кризи	Породжується невизначеність подальшого вектора розвитку соціально-економічної системи, що обумовлює необхідність вжиття проактивних антикризових заходів системою її безпеки
Динамічна рівновага кризи	Спад економічної динаміки	Запускається механізм активного розвитку кризи, який послідовно проходить такі стадії: ресурсна криза, криза платежів, криза ефективності та криза безпеки
Статична рівновага кризи	Банкрутство	Формується завершальна стадія розвитку рівноваги кризи, яка характеризується затуханням амплітуди коливань кризових процесів та наявністю широкого спектру фінансових та нефінансових проблем, спричинених її руйнівним характером

Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 213].

Під статичною рівновагою розвитку соціально-економічної системи розуміємо її врівноважений соціо-еколого-економічний стан у певний момент часу, за якого забезпечується дотримання стійкої збалансованості між її потребами та наявними можливостями і ресурсами, що виявляється у досягненні граничних показників ефективності за прийнятного рівня ризиків.

Статична рівновага розвитку соціально-економічної системи виявляється у моментній стійкості її напрацьованого потенціалу до негативного впливу. На статичній стадії рівноваги розвитку соціально-економічної системи забезпечується її здатність відновлювати рівноважний після незначного відхилення від нього під впливом внутрішніх та/або зовнішніх факторів. Викликані до життя керуючою системою безпеки негативні зворотні зв'язки пригнічують коливання, породжені дією несприятливих для функціонування соціально-економічної системи чинників, в результаті чого вона продовжує утримувати досягнутий пік розвитку.

Якщо стійкість – це форма збереження статичної рівноваги у певний момент часу, то стабільність являє собою підтримувану стійкість в динаміці розвитку соціально-економічної системи. По суті стабільність є певною множиною стійких станів рівноваги розвитку соціально-економічної системи. Тож стверджуємо, що стабільність соціально-економічної системи є формою його динамічної рівноваги розвитку [4, с. 214].

Отже, динамічна рівновага розвитку соціально-економічної системи – це режим збалансованого функціонування соціально-економічної системи у соціальній, екологічній та економічній площинах її життєвого простору, в якому забезпечується ресурсна рівновага, хеджування ризиків та достатній рівень самофінансування для збагачення інноваційного потенціалу у відповідності до потреб сталого розвитку.

На стадії динамічної рівноваги розвитку відбувається активне фінансування інновацій, завдяки яким формуються позитивні зворотні зв'язки, що попереджують зародження рівноваги кризи та відкривають можливість досягнення якісно нової рівноваги розвитку – стану зі збагаченим ресурсним потенціалом. При цьому, використаний капітал може прийняти форму інтелектуальних чи матеріальних ресурсів. Отже, ефективна реалізація інновацій можлива тільки за умов динамічної рівноваги розвитку соціально-економічної системи.

Якщо впровадженням проактивних антикризових змін у функціонуванні соціально-економічної системи, вона не перейде від статичної до динамічної рівноваги розвитку, то відбудеться стагнація розвитку, з якої прямий коридор до входження у біфуркаційний стан. Останнім може бути започаткована стадія рівноваги кризи. Її основною характеристикою є невизначеність. Утім, через проходження стадії біфуркацій для соціально-економічної системи стає можливим скорочення шляху до досягнення якісно нової рівноваги розвитку. Адже біфуркації відкривають множинність нових форм рівноваги. Водночас біфуркаційний стан соціально-економічної системи приховує загрозу виникнення ранніх ознак кризи. Для недопущення розвитку негативного сценарію порушення рівноваги розвитку соціально-економічної системи мають бути активізовані захисні механізми його безпеки. Основне завдання, яке повинна виконати в період біфуркацій керуюча система безпеки, полягає у забезпеченні контролю за змінами нерівноважного стану соціально-економічної системи шляхом включення до дії не тільки негативних, а й

позитивних зворотних зв'язків. Останні спрямовують використання накопиченого ресурсного потенціалу соціально-економічної системи у напрямі інноваційних трансформацій її змісту та досягнення якісно вищого рівня рівноваги розвитку.

У разі реалізації песимістичного сценарію виходу зі стадії біфуркацій соціально-економічна система потерпає від рівноваги кризи у формі спаду економічної динаміки. Потрапляння соціально-економічної системи на хвилю активного просування кризового процесу є найбільш ймовірним внаслідок відсутності проактивних антикризових заходів у період біфуркацій.

Отже, рівновага розвитку – це не антипод рівноваги кризи, оскільки останній властива своя стійкість і стабільність у напрямі досягнення крайньої межі руйнувань, за якою існування неможливе. Протистояння кризі – це не сталий розвиток, це стабілізація стану соціально-економічної системи. Рівновага розвитку як комплексний та системний індикатор соціо-еколого-економічного здоров'я системи характеризує повноту набору факторів (ресурсів), їх властивостей (якісних характеристик), методів, інструментів та важелів щодо формування її спроможності до сталого розвитку через згладжування циклічних спадів.

Формування стану рівноваги розвитку соціально-економічної системи є важливим об'єктом системи безпеки. Прагнучи її встановлення та утримання у довгостроковому періоді, проактивний антикризовий менеджмент розбудовуватиме збалансовану стратегію, основою реалізації якої будуть раціональні рішення щодо використання ресурсів. Раціональні – не означає без ризику. Навпаки, об'єктивно присутній в будь-якій діяльності ризик обов'язково має бути визнаний і прийнятий системою безпеки до управління через збалансування очікуваних вигід та ймовірних втрат. Отже, прагнення до рівноваги розвитку ставить вимогу перед проактивним антикризовим управлінням соціально-економічною системою щодо раціонального використання ресурсів у кожен момент часу.

Для ефективного проактивного управління рівновагою розвитку соціально-економічної системи необхідно структурувати етапи її формування, що властиві кожній стадії циклу її розвитку та відтворюють послідовне досягнення збалансування взаємопов'язаних об'єктів. Рівновагу розвитку слід розглядати як особливий режим функціонування соціально-економічної системи, який виявляється у збалансованості трьох аспектів її потенціалу: соціально, екологічного та економічного, за прийнятного і контрольованого спектру ризиків.

Рівновазі соціально-економічної системи, як економічному явищу, властивий циклічний характер, який формується внаслідок зміни її якісного змісту і напрямку руху. Втім, об'єктивний процес циклічної зміни станів рівноваги соціально-економічної системи має бути врегульований системою менеджменту через її традиційні функції: планування, аналіз та контроль. У цьому криється суб'єктивна природа циклу рівноваги соціально-економічної системи, що говорить про можливість та необхідність проактивного управління ним.

Для обґрунтування методології забезпечення рівноваги розвитку соціально-економічної системи необхідно виділити етапи її закономірного розвитку (рис. 8). Слід наголосити, що під рівновагою розвитку соціально-економічної системи варто розуміти логічно упорядкований процес послідовних змін даного економічного явища, кожен етап яких забезпечує формування нового (вищого)

порядку його якості. Отже, в результаті забезпечення системою безпеки через механізм практичного антикризового управління рівноваги розвитку соціально-економічної системи формуються її нові якості.

**Рис. 8. Етапи формування рівноваги
розвитку соціально-економічної системи**

Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 219].

Рівновага розвитку соціально-економічної системи започатковується збалансуванням ліквідності [8, с. 90]. Це досягається шляхом урівноваження вхідних та вихідних грошових потоків у часі та за обсягами. В свою чергу, синхронізація перетворення активів у засоби платежу у відповідності до термінів погашення зобов'язань підприємства є основою для проведення своєчасних розрахунків.

Отже, перший етап рівноваги розвитку соціально-економічної системи передбачає встановлення касової рівноваги на поточну, короткострокову і довгострокову перспективу, яка є основою для забезпечення її стабільної платоспроможності. Це найнижчий щабель рівноваги розвитку. Він спрямований на забезпечення здатності соціально-економічної системи до виживання, що історично є першим уявленням про позитивну рівновагу [9, с. 740].

Швидке вивільнення коштів з господарського обороту та бездефіцитний чистий грошовий потік забезпечують основи формування прибутку підприємства. Втім, синхронізація у часі та за обсягами вхідних і вихідних грошових потоків є базовою, але недостатньою умовою для ефективності використання ресурсів соціально-економічною системою. Для забезпечення рівноваги розвитку вищого порядку соціально-економічній системі необхідно знайти й утримувати баланс між ліквідністю та прибутковістю за факторів негативного впливу на її безпеку, таких як інфляція, девальвація, волатильність відсоткової ставки, втрата активів, висока витратність релокалізації, тощо [10, с. 600]. В результаті має забезпечуватися достатність самофінансування соціально-економічної системи, яка виявляється у поповненні власних внутрішніх фінансових ресурсів за рахунок прибутку. Водночас, потреба у залученні зовнішніх джерел фінансування балансується з вимогою впровадження інновацій, ефективність яких має покривати витрати щодо їх фінансування. Екологічність соціально-економічної системи має фінансуватися з

власних або грантових джерел, оскільки її ефект прямо не містить економічної складової. У такий спосіб досягається оптимізація структури джерел ресурсів з позиції сталого розвитку соціально-економічної системи.

Якщо касова рівновага існує за умов відсутності розривів ліквідності при збалансованості обсягу фінансування за рахунок власних та позикових фінансових ресурсів з екологічними, соціальними та економічними потребами, то можна констатувати завершення другого етапу формування рівноваги розвитку. У сукупності справдження усіх її умов являє собою контрциклічний буфер безпеки функціонування соціально-економічної системи та попередження її банкрутства.

Пріоритетом функціонування будь-якої соціально-економічної системи виступає зростання пулу можливостей для розвитку, матеріальною основою якого є ресурсний потенціал. Отже, досягнення соціально-економічною системою найвищої результативності полягає у нарощуванні інноваційного потенціалу, здатності до нових звершень в трансформаційних умовах оточуючого середовища. Це і є найвища форма рівноваги розвитку соціально-економічної системи.

Саме такий баланс інноваційних потреб і ресурсних можливостей відповідає третьому етапу формування рівноваги розвитку соціально-економічної системи. Рівновага – це синергія сталого розвитку, а послідовна зміна її станів формує здатність соціально-економічної системи до збалансованого зростання [11, с. 135]. Під цим кутом зору, досягнення стану рівноваги постає не як самоціль, а як базова умова сталого розвитку, яка виявляється у нарощуванні інноваційного потенціалу через постійному трансформацію соціально-економічної системи та забезпечення його ефективного використання. Так, принципи корпоративного сталого розвитку передбачають збалансованість ресурсів та потреб операційної, інвестиційної та фінансової діяльності бізнесу, що забезпечується за рахунок утримання тенденції рівноваги розвитку [12, с. 960]. Історичні витоки економічної думки підтверджують, що в будь-якому випадку рівноважний стан соціально-економічної системи відповідає потребі її самовідтворення, яке забезпечується в ході кругообігу життєвого циклу.

Отже, рівновага розвитку, сформована на першому етапі є основою для її переходу до другого етапу, до повного завершення якого унеможливується проходження третього етапу, де вирішується питання достатності ресурсного потенціалу для забезпечення сталого розвитку з метою досягнення стратегічних цілей функціонування соціально-економічної системи. Звідси маємо тезу про межі співвідношення управління рівновагою та антикризового менеджменту, синтез яких дає нам проактивне антикризове управління. Так, головне завдання антикризового менеджменту вирішується на початку другого етапу формування рівноваги розвитку – недопущення банкрутства. В той час, як управління рівновагою йде далі й охоплює вирішення проблем сталого розвитку. Якщо антикризове управління виникає на запит – необхідність подолання кризи, – то управління рівновагою присутнє постійно. І саме завдяки йому теза про те, що будь-яке управління має носити антикризовий характер, втілюється в життя. Отже, проактивне антикризове управління передбачає формування та контроль

за рівновагою розвитку. Такий підхід надає всій системі управління проактивного антикризового характеру.

На кожному етапі формування рівноваги розвитку відбувається збалансування фінансових та нефінансових об'єктів (екологічних, соціальних). Це забезпечує системність процесу проактивного антикризового управління, логічна упорядкованість якого спрямована на досягнення збалансованого сталого розвитку. У міру розширення об'єктів для збалансування підвищується порядок формування рівноваги розвитку соціально-економічної системи [4, с. 221].

Економічна логіка послідовної збалансованості тих чи інших об'єктів деталізує процес формування рівноваги розвитку соціально-економічної системи розкриваючи елементи проактивного управління цим процесом. Градація упорядкованості рівноваги розвитку диференційована за порядками: рівновага першого порядку – це раціональна структура активів з позиції ліквідності, а також синхронізація за обсягами та у часі вхідних та вихідних грошових потоків; рівновага другого порядку – платіжна рівновага, яка забезпечує своєчасність розрахунків із дебіторами та кредиторами у повному обсязі; рівновага третього порядку – збалансування ліквідності, прибутковості та ризиків для безпеки соціально-економічної системи; рівновага четвертого порядку – дотримання базових правил сталого розвитку; рівновага п'ятого порядку – забезпечення стабільного зростання інноваційного потенціалу соціально-економічної системи як виключної умови його стратегічної конкурентоспроможності.

Залежно від досягнення рівновагою розвитку того чи іншого порядку, можна констатувати різну якість рівноважних станів соціально-економічної системи в динаміці зростання. Рівновага першого і другого порядків формується на першому етапі. На другому етапі формується рівновага третього і четвертого порядку. Рівновага найвищого п'ятого порядку досягається на третьому етапі, що уособлює найвищий ступінь її «якісного насичення» (рис. 9).

Рис. 9. Схематичне зображення міцності
рівноваги розвитку соціально-економічної системи

Джерело: доопрацьовано автором на основі [4, с. 222].

На завершення цілісної картини процесу формування рівноваги розвитку необхідно повернутися до ключової тези представленого методологічного обґрунтування: кожен етап і стадію рівноваги можна поділити на етапи, які відтворюють послідовне досягнення збалансування взаємопов'язаних об'єктів, що ілюструє рис. 9.

В дійсності виділені етапи формування рівноваги розвитку та рівні її упорядкованості властиві і статичній, і динамічній її формам. Іншими словами, кожна форма рівноваги розвивається поетапно, охоплюючи різні об'єкти збалансування, і тим самим «потовщується», зміцнюється уся висхідна фаза. Чим «товщою», а значить міцнішою, буде підвищувальна хвиля циклу рівноваги розвитку, тим важче її порушити, схилити до понижувального тренду (див. рис. 9).

У даному контексті важливо згадати, спадковість – другу складову методологічної тріади, що виділяється для опису загальних властивостей розвитку явищ як природи, так і суспільного життя. Саме спадковість відіграє вирішальну роль при переході між стадіями циклу рівноваги соціально-економічної системи. Якщо динамічна рівновага досягає певного етапу розвитку, то стадія статичної рівноваги, яка слідує за нею, зафіксується у цій же якості на цьому ж рівні. Перехід соціально-економічної системи до біфуркаційного стану викликає порушення на етапі, збереженому статичною рівновагою. В результаті біфуркацій масштаби нестабільності можуть розширитися за рахунок збільшення розбалансованих об'єктів, що призведе до формування передумов розвитку рівноваги кризи. Це залежить від впливу як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, серед яких провідну роль відіграє функціональність системи безпеки [4, с. 222].

Вище викладене дозволяє зробити висновок про те, що формування рівноваги розвитку соціально-економічної системи як комплексне завдання антикризового менеджменту має вирішуватися на стратегічному, тактичному та оперативному рівнях. Прагнучи її встановлення та утримання у довгостроковому періоді, керуюча система безпеки має розбудовувати збалансовану стратегію формування рівноваги розвитку з точки зору балансу потреб і можливостей в динаміці. Тактика формування рівноваги розвитку повинна враховувати фазу та стадію циклу, які мають свої особливості прояву та межі.

Одержані результати дослідження доводять, що статична рівновага є межею рівноваги розвитку, біфуркація є межею статичної рівноваги, а біфуркація, в свою чергу, має дві межі – рівновагу розвитку і рівновагу кризи. З досягненням статичної рівноваги її динаміка згасає і постає загроза появи біфуркацій, з яких можливі два виходи – до сталого розвитку або стагнації. У разі використання проактивним антикризовим управлінням можливостей, які відкриваються в процесі реалізації творчої функції рівноваги кризи, соціально-економічна система може уникнути банкрутства, яке логічно завершує кризовий цикл.

Розмежування фаз і стадій рівноваги розкрило логіку її циклічного розвитку, за якою можна ідентифікувати вектор руху соціально-економічної системи. Так, встановлення статичної рівноваги «загрожує» соціально-економічній системі входженням у стадію біфуркацій, з якої можливі два варіанти логічного виходу: або рівновага розвитку, або рівновага кризи. Крім того, унаочнився процес стабілізації стану соціально-економічної системи у вигляді переорієнтації тенденції кризового розвитку у динаміку зростання. Логіка оновлення соціально-економічної системи під час переживання кризи полягає у тому, що спочатку має відновитися рівновага (здатність до саморозвитку), збереження якої дозволить протягом певного часу подолати негативні тенденції.

Висновки. Розкрита діалектична сутність рівноваги, яка полягає у виконанні нею одночасно творчої та руйнівної функцій. Обидві є притаманними як рівновазі розвитку, так і рівновазі кризи. У цьому виявляється дія закону єдності та боротьби протилежностей. Руйнівна функція рівноваги реалізується у відмиранні або свідомій відмові від застарілих елементів, які позбавляють систему перспективи. Творча сила рівноваги виявляється у забезпеченні умов, найбільш сприятливих для створення та поширення нового задля збереження життєздатності і прогресивного розвитку соціально-економічної системи. Завдяки здійсненню руйнівної та творчої функції рівноваги кризи соціально-економічна система оновлюється – стає можливим розвиток через кризу, що є проявом дії закону заперечення заперечення.

В цілому обидві функції рівноваги спрямовані на перехід соціально-економічної системи на якісно новий виток розвитку: вищий досягається шляхом творчої реалізації, нижчий – в результаті руйнування основ життєдіяльності соціально-економічної системи та відсутності можливості відновлення. У такий спосіб реалізується дія закону переходу кількісних змін у якісні, обумовлюючи перехід між рівноважними станами на висхідній та низхідній фазах циклічного розвитку.

В отриманих результатах криється новий погляд на діалектику взаємозв'язку категорій «рівновага» та «криза», що полягає у їх функціональній єдності та підпорядкованості одній меті – розвитку соціально-економічної системи. Відповідно, циклічний характер останнього визначається боротьбою цих категорій.

За своєю діалектичною сутністю рівновага являє собою баланс ідеального та матеріального. При цьому урівноваженість забезпечується домінуванням ідеальної складової над матеріальною, чим забезпечується гуманізація економічних процесів. У постіндустріальному суспільстві механізм встановлення рівноваги характеризується якісно вищим ступенем гармонізації, в якому індивідуальне та загальне зливаються в діалектичній єдності, трансформуючи одне одного. Основним принципом формування рівноваги нового порядку виступає не стихійний характер взаємовідносин елементів системи між собою та з оточуючим середовищем, а осмислена конвергенція кожної індивідуальної структури зі світом.

Визначені якісні характеристики рівноваги уніфікують її властивості у різних наукових сферах і дозволяють поглибити її розуміння як економічного явища: циклічність, яка виявляється у періодичній зміні рівноважних станів кризовими лагами; динамічність, тобто постійна трансформація у часі та просторі умов її досягнення; незворотність поступального розвитку з досягненням кожного разу нового стану, що за якісним змістом випереджає попередній; імпульсивність як прояв діалектичної єдності, притаманних рівновазі, властивостей самовідновлення та саморуйнування; регульованість, яка виявляється у можливості штучного створення необхідних закономірностей для встановлення рівноваги; екзистентність, яка передбачає властивість зберігати в умовах безперервних флуктуацій істотні параметри рівноваги, тобто ядро рівноважного стану має залишатися незмінним, на відміну від інших співвідношень, в яких можуть спостерігатися відхилення; рефлексивність, в якій проявляється системний характер рівноваги – охоплення нею всіх сфер людського буття двостороннім зворотним зв'язком; трансцендентність означає, що рівновага вищого рівня організації включає рівноважні стани нижчої ієрархії; гармонійність як злагоджена та оптимальна взаємодія внутрішніх елементів

системи між собою та з оточуючим середовищем; унікальність кожного стану рівноваги, його неповторність з абсолютною точністю; амбівалентність рівноваги полягає у тому, що її умови, з одного боку, можуть бути використані для зростання потенціалу системи у якісному та кількісному вимірах, і в той же час рівноважний стан може обернутися застійними процесами і зупинкою розвитку; онлайновий характер рівноваги виявляється у якісно новому типі співвідношення індивідуального та загального, в якому рівноважні стани на мікрорівні є домінантними для формування глобальної рівноваги.

На основі структурно-генетичного аналізу співвіднесено та розмежовано поняття «рівновага», «стійкість», «стабільність» і «безпека». В результаті виділено основоположну тезу про те, що рівновага є внутрішньою якісною характеристикою об'єкта. Незважаючи на те, що дане тлумачення стосується виключно статичної рівноваги, виділена її загальна риса поширюється і на динамічну рівновагу. Так, рівновага є внутрішньою якістю – змістом, що має дві функціональні форми: просторову – стійкість та часову – стабільність. Взаємодія між формами та змістом відбувається на основі прямих і зворотних зв'язків. Безпека, якій властивий характер негативних зворотних зв'язків, призводить до встановлення статичної рівноваги. В свою чергу, позитивні зворотні зв'язки сприяють переходу від статичної до динамічної рівноваги. Обоюдоїдуща суперечлива взаємодія зворотних зв'язків виступає рушійною силою еволюційного процесу розвитку соціально-економічної системи.

Відмінність стійкості та стабільності як форм рівноваги полягає у тому, що перша є проявом статичного рівноважного стану, а друга – динамічного. Під динамічною рівновагою розвитку розуміємо баланс сил впливу між приведенням соціально-економічної системи до стану статичної рівноваги та спрямуванням її до хаосу. Забезпеченням такого балансу рівноважний стан соціально-економічної системи не лише досягається, він також підтримується і трансформується у відповідності до змін зовнішнього та внутрішнього середовища, формуючи надійну основу її циклічного розвитку. З проходженням соціально-економічною системою стадій життєвого циклу мають змінюватися і стани рівноваги. Так, стан самозбереження соціально-економічною системою своєї життєздатності є характерним стадіям її становлення та спаду функціональної активності. Стан планомірного розвитку соціально-економічної системи у довгостроковій перспективі відповідає стадії піднесення в її діяльності. Стан прориву – це найвища ступінь активізації до дії та збалансування внутрішнього потенціалу соціально-економічної системи з одночасною його гармонізацією із зовнішнім середовищем, що дозволяє їй перейти до нової якості організації та функціонування.

З'ясування сутності рівноваги розвитку та класифікація її станів свідчить про те, що вона не є метою існування соціально-економічної системи, а виступає шляхом її розвитку, який включає перехідні біфуркаційні траєкторії, і тому обов'язково має бути керованим системою безпеки через механізм проактивного антикризового управління.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь; ВТФ Перун, 2007. 1736 с.

2. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення. Київ: «АДЕФ-Україна», 2010. 572 с.
3. Мороз О. В., Карачина Н. П., Шиян А. А. Концепція економічної безпеки сучасного підприємства: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2011. 241 с.
4. Гудзь Т. П. Теорія і методологія формування фінансової рівноваги підприємства: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2018. 463 с.
5. Гальчинський А. С. Криза і цикли світового розвитку. Київ: «АДЕФ-Україна», 2010. 480 с.
6. Гудзь Т. П., Проскурня Н.В. Забезпечення сталого розвитку підприємства: теоретичний аспект. Науковий вісник ОНЕУ. 2023. №3-4. С. 7-12.
7. Гудзь Т. П. Система раннього виявлення та подолання фінансової кризи підприємств: монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2007. 166 с
8. Гудзь Т. П., Гасій О. В., Шаповалов В. О., Литвинюк М. В. Діагностика фінансової рівноваги бізнесу як інструмент якісної аналітики при розробці проєктів смартспеціалізації. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. №12(30). С. 82-95.
9. Гудзь Т. П., Шимановська-Діанич Л. М., Гасій О. В., Подрезов Д. О., Проскурня Н. В. Моделі економічної рівноваги: історія та сучасність. Успіхи і досягнення у науці. 2025. № 6(16). С. 734-749.
10. Гудзь Т. П., Шимановська-Діанич Л. М., Гасій О. В., Волков М. І., Подрезов Д. О. Управління інвестиційною привабливістю підприємства через формування його фінансової рівноваги. Наукові перспективи. 2024. Випуск № 12(54) 2. С. 590-603
11. Гудзь Т. П., Литвинюк М. В. Діагностика фінансової рівноваги як функція системи фінансового контролінгу на підприємстві. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. Вип. 9(27). С.128-141.
12. Гудзь Т. П., Швець Р. В. Ефективна стратегія управління цінними паперами як складова конкурентоспроможності інвестора. Успіхи і досягнення у науці. Серія «Соціальні та поведінкові науки»). 2025. №4. С. 958-972.

3.2. | Особливості управління сучасним підприємством

Зубков Р. С.,
*д-р екон. наук, професор,
професор кафедри підприємництва,
управління та адміністрування,
Миколаївський інститут розвитку людини
Університету «Україна», м. Миколаїв
<https://orcid.org/0000-0002-8894-5724>*

Управління підприємством в умовах сучасної економіки набуває особливої значущості через стрімкі зміни у зовнішньому середовищі, технологічний розвиток та зростаючу конкуренцію. Сучасне підприємство функціонує у динамічному

середовищі, яке вимагає від менеджменту швидкої адаптації, стратегічного мислення і впровадження інноваційних рішень. Ключовим завданням є забезпечення сталого зростання та досягнення конкурентних переваг у довгостроковій перспективі. Метою є аналіз сучасних підходів до управління підприємством з урахуванням змін, що відбуваються у світі бізнесу.

Проблема управління підприємством перебуває у центрі уваги сучасної економічної науки та практики, заслуговуючи на особливу увагу через її безпосередній вплив на ефективність функціонування господарських суб'єктів у умовах глобальної конкуренції, цифрової трансформації та нестабільного макроекономічного середовища. Загальновідомо, що ефективне управління є ключовим фактором стійкості, інноваційного розвитку та конкурентоспроможності будь-якого підприємства. Прийнято вважати, що теоретичні основи управління підприємством посідають важливе місце в системі економічних знань, оскільки вони формують концептуальну базу для розробки стратегій, моделей та інструментів управління.

Сучасне підприємство функціонує у динамічному середовищі, яке вимагає від менеджменту швидкої адаптації, стратегічного мислення і впровадження інноваційних рішень. Ключовим завданням є забезпечення сталого зростання та досягнення конкурентних переваг у довгостроковій перспективі. Метою статті є аналіз сучасних підходів до управління підприємством з урахуванням змін, що відбуваються у світі бізнесу.

Управління підприємством – це процес цілеспрямованого впливу на організацію та її ресурси, що складається з планування, організації, мотивації та контролю задля досягнення поставлених цілей. Існує кілька основних теоретичних підходів, які заклали основу для сучасного менеджменту.

Класична теорія менеджменту, представлена такими вченими як Фредерік Тейлор, Анрі Фейоль і Макс Вебер, акцентує увагу на формалізації управлінських процесів, розподілі праці і ієрархії влади. Тейлор запропонував науковий підхід до організації праці, що підвищує ефективність. Фейоль сформулював 14 основних принципів управління, які й досі актуальні [4, с. 24].

Неокласичні теорії (або поведінковий підхід) наголошують на ролі людського фактора, мотивації, комунікації і соціальних потреб працівників. Представники цієї школи – М. Месон і Д. Макрегітур – дослідили психологічні аспекти управління.

Системний підхід розглядає підприємство як відкриту систему, що взаємодіє з навколишнім середовищем. Цей підхід сприяє інтеграції різних функцій і процесів для досягнення цілей організації як цілого.

Ситуаційна теорія управління стверджує, що немає універсальних управлінських рішень – ефективність залежить від конкретних умов і середовища. Менеджер повинен адаптувати стилі і методи управління відповідно до ситуації.

Сучасне зовнішнє середовище характеризується низькою стабільністю, високою динамікою, глобалізацією бізнесу і інтенсивною конкуренцією. Підприємства повинні ефективно реагувати на ці виклики.

З глобалізацією розширюються ринки збуту, а також зростає конкуренція з боку іноземних компаній, що стимулює впровадження інновацій і пошук нових

стратегій. Підприємства виходять на міжнародні ринки, створюючи глобальні ланцюги постачань і виробництва. Це вимагає від менеджменту не лише економічної грамотності, а й розуміння культурних, правових і політичних особливостей різних країн. Успішна інтеграція у світову економіку передбачає здатність до формування стратегічних альянсів, управління валютними ризиками та адаптації продуктів під локальні потреби.

Таблиця 1

Класичні та сучасні теорії, що лежать в основі менеджменту

Теорія	Ключові представники	Основна ідея
Класична теорія	Ф. Тейлор, А. Фейоль, М. Вебер	Акцент на формалізації процесів, науковій організації праці, розподілі праці та ієрархії.
Неокласичні теорії (Поведінковий підхід)	М. Месон, Д. Макрегігур	Наголос на ролі людського фактора, мотивації, комунікації та соціальних потребах працівників.
Системний підхід	Людвіга фон Берталанфі	Розгляд підприємства як відкритої системи, що взаємодіє із зовнішнім середовищем; інтеграція процесів.
Ситуаційна теорія	Фред Фідлер, Пол Херсі	Не існує універсальних рішень; ефективність управління залежить від конкретних умов і ситуації.

Розвиток інформаційних технологій, автоматизації, штучного інтелекту змінює способи організації бізнесу. Технології дозволяють підвищити ефективність виробництва і управління, а також створюють нові можливості для клієнтів. Цифрові платформи, аналітика даних, хмарні технології та інтернет речей (IoT) стають невід’ємною частиною бізнес-процесів. Управління в таких умовах вимагає нових компетенцій: здатності до цифрової трансформації, впровадження Agile-підходів, роботи з великими обсягами даних (Big Data) та прогнозування трендів на основі аналітики. Крім того, кібербезпека перетворюється на стратегічний напрям управління, оскільки втрата даних чи збої в системах можуть призвести до серйозних фінансових і репутаційних збитків[3, с. 124].

Розвиток суспільства впливає на нормативну базу, ставлення до екології та корпоративної соціальної відповідальності. Підприємства все більше орієнтуються на сталий розвиток і дотримання етичних стандартів. Сучасні споживачі та інвестори вимагають від компаній не лише фінансової ефективності, а й відповідальності перед суспільством та навколишнім середовищем. Це виражається у впровадженні ESG-принципів (Environmental, Social, Governance), які охоплюють екологічну безпеку, соціальну справедливість і корпоративне управління. Регуляторні вимоги, зокрема щодо викидів CO₂, використання ресурсів та умов праці, стають жорсткішими, що змушує підприємства інтегрувати сталість у свою стратегію. Неврахування цих факторів може призвести до втрати ліцензії на діяльність, санкцій або бойкоту з боку споживачів.

Ключові зовнішні виклики, що впливають на сучасне підприємство

Фактор	Вплив та вимоги до управління
Глобалізація	Розширення ринків та зростання конкуренції; необхідність управління глобальними ланцюгами постачань, розуміння культурних та правових відмінностей, управління валютними ризиками.
Технологічний розвиток	(ІТ, ІІІ, автоматизація). Вимагає цифрової трансформації, впровадження Agile-підходів, роботи з Big Data, забезпечення кібербезпеки.
Соціально-економічні зміни	Вплив на нормативну базу; зростання вимог до екології та корпоративної соціальної відповідальності (КСО); орієнтація на сталий розвиток та ESG-принципи.

Внутрішні ресурси підприємства – основа його конкурентоспроможності. Оптимальна організація структури, розвиток персоналу і формування корпоративної культури відіграють ключову роль.

Форма організаційної структури (лінійна, функціональна, матрична тощо) має важливе значення для ефективного розподілу повноважень і комунікації. Гнучкі і адаптивні структури краще відповідають на виклики швидких змін. У сучасних умовах все більшого поширення набувають горизонтальні та мережеві структури, які сприяють швидкому прийняттю рішень, інноваціям і крос-функціональній взаємодії. Децентралізація управління дозволяє командам на місцях оперативно реагувати на зміни ринку, тоді як центральна дирекція зосереджується на стратегічному плануванні. Крім того, цифровізація сприяє впровадженню гібридних моделей управління, де поєднуються елементи різних структур залежно від проекту чи бізнес-напряму.

Корпоративна культура формує спільні цінності і норми поведінки, що впливають на мотивацію і лояльність працівників. Лідери мають направляти розвиток підприємства, підтримуючи інновації та ініціативу. У сучасному менеджменті акцент зміщується з авторитарного стилю на трансформаційне лідерство, яке базується на візії, емпатії, довірі та здатності надихати. Ефективний лідер не лише керує процесами, а й створює середовище, у якому працівники відчувають себе частиною спільної місії. Корпоративна культура, орієнтована на відкритість, навчання, різноманіття та інклюзивність, стає конкурентною перевагою у боротьбі за таланти. Підприємства, які активно інвестують у формування позитивної внутрішньої атмосфери, демонструють вищу продуктивність, знижений рівень плинності кадрів і кращі показники інноваційної активності [5].

Відбір, підготовка і розвиток кваліфікованих кадрів – основа довгострокової стратегії. Важливо забезпечити умови для професійного зростання і формування командної співпраці. У контексті швидких технологічних змін компетенції працівників швидко застарівають, тому неперервне навчання (lifelong learning) стає обов'язковим

елементом HR-стратегії. Сучасні підприємства активно використовують цифрові платформи для онлайн-навчання, менторства, внутрішніх кар'єрних треків та оцінки потенціалу співробітників. Крім того, зростає значення емоційного інтелекту, критичного мислення, креативності та здатності до роботи в умовах невизначеності – якості, які важко автоматизувати. Ефективне кадрове управління також передбачає впровадження систем нематеріальної мотивації: визнання досягнень, участі у прийнятті рішень, гнучкого графіку роботи та балансу між професійним і особистим життям.

Таблиця 3

Ключові внутрішні аспекти, на які має фокусуватися менеджмент

Внутрішній ресурс	Ключові аспекти управління
Організаційна структура	Вибір між лінійною, функціональною, матричною; зростання потреби у гнучких, горизонтальних та мережевих структурах; децентралізація управління.
Корпоративна культура та лідерство	Формування спільних цінностей; перехід від авторитарного до трансформаційного лідерства (візія, емпатія, довіра); створення культури відкритості, навчання та інклюзивності.
Людські ресурси (Персонал)	Відбір, підготовка та розвиток кадрів; впровадження неперервного навчання (lifelong learning); розвиток «м'яких навичок» (soft skills); впровадження нематеріальної мотивації.

Сучасне управління підприємством неможливе без чіткої стратегічної орієнтації. Стратегічне управління – це процес формулювання, реалізації та контролю стратегії, спрямованої на досягнення довгострокових цілей. Воно передбачає аналіз внутрішнього і зовнішнього середовища (наприклад, за допомогою SWOT-або PESTEL-аналізу), визначення місії та візії, вибір конкурентної стратегії (за М. Портером – лідерство за витратами, диференціація або фокусування) та розробку планів дій. У сучасних умовах стратегія повинна бути динамічною – здатною до швидкої корекції у відповідь на зміни. Це реалізується через концепцію адаптивного стратегічного управління, яка поєднує довгострокове планування з гнучкістю та експериментуванням. Ключовим елементом успіху є залучення всіх рівнів управління до стратегічного процесу, що забезпечує виконання стратегії на операційному рівні [7, с. 45].

Інновації сьогодні – не лише продукт або технологія, а й нові бізнес-моделі, процеси, підходи до клієнтів. Управління інноваціями передбачає створення внутрішніх механізмів для генерації, оцінки та впровадження нових ідей. Багато компаній впроваджують інноваційні лабораторії, хакатони, внутрішні стартап-програми та системи краудсорсингу ідей. Цифрова трансформація стає драйвером таких змін: вона охоплює не лише IT-інфраструктуру, а й переосмислення цінності для клієнта, оптимізацію операцій та створення нових джерел доходу. Успішна цифрова трансформація вимагає не лише інвестицій у технології, а й зміни мислення менеджменту, перекваліфікації персоналу та перебудови бізнес-процесів.

Основні стратегії та підходи, які використовують сучасні підприємства

Напрямок / Метод	Призначення та ключові характеристики
Стратегічне управління	Формулювання та реалізація довгострокових цілей (з використанням SWOT, PESTEL-аналізу); стратегія має бути динамічною та адаптивною.
Управління інноваціями	Створення нових бізнес-моделей, процесів, продуктів; впровадження інноваційних лабораторій, хакатонів; цифрова трансформація як драйвер.
Фінансове управління	Забезпечення фінансової стійкості; управління ризиками (волатильність, інфляція); використання фінансових та нефінансових KPI.
Управління ризиками (ERM)	Ідентифікація, оцінка та мінімізація загроз (кібератаки, геополітика); побудова організаційної стійкості (resilience).
Етичне управління	Забезпечення прозорості, чесності, недопущення корупції; дотримання прав людини та стандартів ESG.
Конкурентні стратегії	Класичні (лідерство у витратах, диференціація, фокусування) та нові (платформна, екосистемна, «блю оушн»).

Ефективне фінансове управління є запорукою фінансової стійкості підприємства. У сучасних умовах воно повинно враховувати високу волатильність ринків, валютні коливання, інфляційні ризики та зміни податкового законодавства. Ключовими напрямками є оптимізація капіталу, управління грошовими потоками, бюджетування на основі активів (activity-based budgeting) та використання фінансових інструментів для хеджування ризиків. Також зростає роль нефінансових показників (KPI) у прийнятті управлінських рішень – наприклад, індекс задоволеності клієнтів (NPS), рівень утримання персоналу або екологічний слід. Інтегроване звітування, яке поєднує фінансову та нефінансову інформацію, стає новим стандартом прозорості та відповідальності [9, с. 77].

Сучасне підприємство постійно стикається з різноманітними ризиками – від кібератак і пандемій до геополітичних конфліктів і регуляторних змін. Ефективна система управління ризиками (ERM – Enterprise Risk Management) дозволяє ідентифікувати, оцінювати та мінімізувати загрози. Кризове управління передбачає наявність планів реагування на надзвичайні ситуації, швидку комунікацію зі стейкхолдерами та здатність до швидкого відновлення бізнес-процесів. Успішні компанії сьогодні не просто реагують на кризи, а будують організаційну стійкість (resilience), яка дозволяє їм не лише вижити, а й скористатися новими можливостями у складних умовах.

Етика в управлінні набуває все більшого значення. Прозорість, чесність, дотримання прав людини, недопущення корупції та дискримінації – це не лише моральні обов'язки, а й фактори довгострокового успіху. Етичне управління підвищує довіру з боку клієнтів, інвесторів, держави та суспільства. Багато компаній розробляють кодекси корпоративної етики, проводять навчання з етичного поведіння та створюють канали для повідомлення про порушення (whistleblowing). У світлі глобальних викликів, таких як кліматичні зміни чи соціальна нерівність, етичне управління стає частиною стратегії сталого розвитку.

Аналіз міжнародного досвіду показує, що лідери ринку (наприклад, компанії Google, Toyota, Unilever) поєднують інноваційність, гнучкість, орієнтацію на

клієнта та соціальну відповідальність. Для українських підприємств це створює можливості для трансферу кращих практик: впровадження бережливого виробництва (Lean), цифровізації процесів, розвитку корпоративної культури та ESG-ініціатив. Однак успіх залежить від адаптації цих підходів до національного контексту – інституційного середовища, рівня розвитку інфраструктури, кваліфікації кадрів та культурних особливостей. Особливо актуальним є інтеграція українських компаній у європейські ланцюги постачань, що вимагає відповідності євростандартам управління.

Цифрові технології радикально змінюють методи управління, відкриваючи нові можливості для підвищення ефективності, прозорості та конкурентоспроможності підприємств. Цифрова трансформація виходить за межі простої автоматизації процесів – вона охоплює переосмислення бізнес-моделей, взаємодії з клієнтами, внутрішньої культури та стратегічних пріоритетів. Успішна інтеграція цифрових інструментів у систему управління дозволяє компаніям не лише оптимізувати поточну діяльність, а й створювати нові джерела вартості.

ERP-системи (Enterprise Resource Planning) інтегрують всі бізнес-процеси – від фінансів і логістики до управління персоналом і виробництвом – в єдину інформаційну платформу. Це забезпечує прозорість операцій, зменшує дублювання функцій, підвищує точність прогнозування та дозволяє керівництву оперативно реагувати на зміни. Сучасні ERP-рішення (наприклад, SAP S/4HANA, Oracle ERP Cloud, Microsoft Dynamics 365) мають модульні архітектури, підтримку хмарних технологій та інтеграцію з аналітичними інструментами [10].

CRM-системи (Customer Relationship Management) дозволяють краще розуміти потреби клієнтів, персоналізувати комунікацію, автоматизувати маркетингові кампанії та підвищувати рівень обслуговування. Вони збирають дані про взаємодію з клієнтами на всіх етапах життєвого циклу, що дає змогу прогнозувати їхню поведінку, збільшувати лояльність і підвищувати пожиттєву цінність клієнта (Customer Lifetime Value). Інтеграція CRM з ERP створює єдиний цифровий контур, у якому інформація про клієнта безпосередньо впливає на виробничі, логістичні та фінансові рішення.

Таблиця 5

Інструменти цифрової трансформації

Технологія	Основне застосування в управлінні
ERP (Enterprise Resource Planning)	Інтеграція всіх бізнес-процесів (фінанси, логістика, HR) в єдину платформу для прозорості та оперативності.
CRM (Customer Relationship Management)	Управління взаєминами з клієнтами; персоналізація комунікації, автоматизація маркетингу та сервісу.
Big Data (Великі дані)	Прийняття рішень на основі аналізу великих обсягів даних; прогнозна та прескриптивна аналітика.
AI (Штучний інтелект)	Автоматизація рутинних завдань, прогнозування трендів, оптимізація логістики, чат-боти.
IoT (Інтернет речей)	Моніторинг та управління активами (обладнання, транспорт) у реальному часі; «розумні» ланцюги постачань.
Інші (Блокчейн, RPA, VR/AR)	Підвищення прозорості, автоматизація процесів, навчання персоналу, віддалене обслуговування.

Великі дані (Big Data) дають змогу приймати рішення на основі глибинного аналізу ринку, поведінки споживачів, внутрішніх процесів, що підвищує точність і своєчасність управлінських рішень. Сучасні системи аналітики дозволяють обробляти структуровані та неструктуровані дані в реальному часі – від соціальних мереж і відгуків клієнтів до даних з датчиків на виробництві. Це дозволяє виявляти приховані закономірності, прогнозувати збут, оптимізувати запаси, виявляти ризики та виявляти нові ринкові ніші.

Особливе значення має перехід від описової аналітики («що сталося») до діагностичної («чому сталося»), прогнозної («що може статися») та прескриптивної («що робити»). Такий підхід перетворює аналітику на стратегічний інструмент управління, який дозволяє не просто реагувати на події, а й формувати майбутнє компанії [13].

Штучний інтелект (AI) дозволяє автоматизувати рутинні завдання, прогнозувати тенденції, оптимізувати логістику, підвищувати ефективність обслуговування клієнтів через чат-боти та рекомендаційні системи. У виробництві AI використовується для прогнозного обслуговування обладнання, контролю якості та оптимізації енергоспоживання. У фінансовому секторі – для виявлення шахрайства, оцінки кредитоспроможності та управління портфелями.

Інтернет речей (IoT) забезпечує моніторинг і управління активами в реальному часі. Датчики, встановлені на обладнанні, транспорті, складах або навіть у продуктах, передають дані про стан, місцезнаходження, температуру, вологість тощо. Це дозволяє створювати «розумні» ланцюги постачань, зменшувати простой, підвищувати безпеку та якість обслуговування. Наприклад, у сільському господарстві IoT-датчики допомагають контролювати вологість ґрунту, стан посівів і мікроклімат у теплицях, що особливо актуально для таких напрямів, як адаптивне землеробство в умовах зміни клімату.

Крім того, технології блокчейн, роботизована автоматизація процесів (RPA), віртуальна та доповнена реальність (VR/AR) також знаходять застосування в управлінні – від підвищення прозорості постачань до навчання персоналу та віддаленого обслуговування обладнання.

Таблиця 6

Оцінка ефективності та оптимізація

Інструмент / Методологія	Призначення
KPI (Ключові показники ефективності)	Контроль реалізації стратегії; бувають фінансовими (прибуток, рентабельність) та нефінансовими (NPS, плинність кадрів).
TQM (Total Quality Management)	Загальне управління якістю; залучення всього персоналу до постійного поліпшення якості.
Lean (Бережливе виробництво)	Усунення втрат («муда») – будь-якої діяльності, що не створює цінності для клієнта.
Six Sigma (Шість сигм)	Використання статистичних методів для мінімізації варіацій (відхилень) і дефектів у процесах.

Стратегічне управління визначає довгострокові цілі і напрямки розвитку підприємства, забезпечуючи його здатність до адаптації в умовах змін. У сучасному світі стратегія перестає бути статичним документом – вона стає

динамічним процесом, що постійно коригується на основі зворотного зв'язку, аналітики та зовнішніх сигналів.

Процес формування стратегії включає аналіз і оцінку внутрішніх сильних і слабких сторін, а також зовнішніх можливостей і загроз (SWOT-аналіз). Крім того, використовуються інші інструменти стратегічного аналізу: PESTEL (політичні, економічні, соціальні, технологічні, екологічні, правові фактори), аналіз п'яти сил Портера, матриця BCG тощо. На основі цих даних визначаються ключові пріоритети, цільові ринки, бізнес-моделі та необхідні ресурси. Особливу увагу сьогодні приділяють сценарному плануванню – розробці кількох стратегічних сценаріїв на випадок різних майбутніх умов (наприклад, економічної кризи, технологічного прориву або регуляторних змін).

Сучасне підприємство застосовує комплексні методи управління ризиками для зменшення негативного впливу економічних, політичних, технологічних і ринкових коливань. Це включає не лише традиційні підходи – страхування, диверсифікацію постачальників чи ринків, створення фінансових резервів – а й сучасні практики: впровадження систем раннього попередження, стрес-тестування, кількісну оцінку ризиків за допомогою моделей машинного навчання. Управління невизначеністю також передбачає розвиток організаційної гнучкості – здатності швидко перебудовувати процеси, змінювати стратегію та мобілізувати ресурси у кризових умовах [17, с. 39].

Класичні конкурентні стратегії Майкла Портера – лідерство у витратах, диференціація та фокусування – залишаються актуальними, але сьогодні їх доповнюють нові підходи. Наприклад, платформна стратегія (як у Amazon або Uber), екосистемний підхід (як у Apple або Alibaba) або стратегія «блю оушн» (створення нових ринків замість боротьби за існуючі). Інноваційний розвиток стає не додатковим елементом, а ядром стратегії. Підприємства інвестують у R&D, співпрацюють зі стартапами, створюють інноваційні лабораторії та впроваджують культуру експериментування. Успішна інноваційна стратегія поєднує технологічну новизну з розумінням потреб клієнтів і здатністю монетизації ідей.

Перевірка результатів управління і оптимізація діяльності базуються на системному вимірюванні ефективності. Управління без показників – це керування наосліп. Тому сучасні підприємства активно використовують інструменти контролінгу, збалансованої системи показників (BSC) та інші методи оцінки результативності.

KPI дозволяють контролювати реалізацію стратегічних і тактичних завдань на всіх рівнях управління. Показники можуть бути фінансовими (чистий прибуток, рентабельність активів, EBITDA) і нефінансовими (рівень задоволеності клієнтів, NPS, час виконання замовлення, коефіцієнт утримання персоналу, частка інноваційної продукції). Важливо, щоб KPI були SMART (конкретні, вимірювані, досяжні, релевантні, обмежені за часом) і пов'язані зі стратегічними цілями. Сучасні системи візуалізації даних (dashboard) дозволяють керівництву в реальному часі відстежувати виконання показників і оперативно втручатися.

За допомогою методологій TQM (Total Quality Management), Lean, Six Sigma підприємство підвищує якість продукції і сервісу, оптимізує внутрішні процеси,

зменшує витрати і відходи. Lean-підхід, запозичений із виробничої системи Toyota, зосереджується на усуненні «муда» (марнотратства) – будь-якої діяльності, що не створює цінності для клієнта. Six Sigma використовує статистичні методи для мінімізації варіацій і дефектів. TQM передбачає залучення всього персоналу до постійного поліпшення якості. Ці методології особливо ефективні в умовах високої конкуренції, де навіть незначні покращення можуть стати джерелом переваги.

Розгляд конкретних прикладів дозволяє вивчити прийоми, які ефективно застосовуються на практиці у різних галузях і ринках. Наприклад, компанія Zara використовує модель «швидкої моди» (fast fashion), де короткий цикл від дизайну до виставлення товару в магазині (менше 2 тижнів) забезпечується завдяки вертикальній інтеграції, гнучкому виробництву та аналітиці продажів у реальному часі. Tesla інтегрує програмне забезпечення, апаратну частину та сервіс у єдину екосистему, що дозволяє постійно оновлювати функціонал автомобілів віддалено. У сільському господарстві компанія John Deere впроваджує «розумну» техніку з IoT-датчиками та AI-аналітикою, що дозволяє фермерам оптимізувати внесення добрив, зрошення та збір врожаю – практика, яка може бути особливо корисною для досліджень у сфері адаптивних гібридів соняшнику в умовах східної України [11].

Аналіз таких кейсів показує, що успіх залежить не стільки від окремих технологій, скільки від їхньої системної інтеграції в бізнес-модель, культуру та стратегію. Найефективніші підприємства – ті, які поєднують технологічну новизну з глибоким розумінням клієнтів, гнучкістю управління та здатністю до навчання.

Управління сучасним підприємством – це комплексний, динамічний і багатофакторний процес, який вимагає постійного вдосконалення, стратегічного мислення та здатності до адаптації. Успіх у довгостроковій перспективі залежить не лише від ефективності операцій, а й від здатності будувати стійкість, інвестувати в людський капітал, впроваджувати інновації та діяти відповідально. Сучасний менеджмент має бути гнучким, етичним, орієнтованим на клієнта та орієнтованим на майбутнє. Лише такі підприємства зможуть не просто вижити, а й процвітати в умовах невизначеності, змін і глобальної конкуренції. Подальші дослідження у цій сфері повинні зосереджуватися на розробці адаптивних моделей управління, які враховують специфіку національних економік, галузеві особливості та людський фактор як основний ресурс сталого розвитку. Управління сучасним підприємством – це синтез стратегічного мислення, технологічної грамотності, людського фактора та етичної відповідальності. Цифрова трансформація, стратегічна гнучкість, орієнтація на клієнта та сталість – це не окремі тренди, а взаємопов'язані елементи єдиної системи управління. Успішні компанії сьогодні будують не просто ефективні процеси, а живі, адаптивні організації, здатні до постійного навчання й змін. Для українських підприємств, зокрема в аграрному секторі, це відкриває шляхи до інтеграції в глобальні ланцюги, підвищення продуктивності та створення доданої вартості на основі інновацій і знань. Подальший розвиток управління буде пов'язаний із глибшою інтеграцією людини і технології, де метою залишається не просто прибуток, а створення довгострокової цінності для усіх стейкхолдерів.

Список використаних джерел

1. Лазаренко Л. О. Сучасна модель управління підприємством. *Вісник Харківського національного університету*. 2010. Вип. 4. С. 22–25.
2. Голубєва Т. Сучасні концептуальні підходи до управління підприємством. Київ, 2018. 150 с.
3. Коваленко Н. В. Система управління розвитком підприємства : монографія. Київ : НАУ, 2018. 240 с.
4. Харченко В. А. Підходи до управління сучасним підприємством. *Вісник ДонНТУ*. 2017. Вип. 4. С. 22–30.
5. Гриньова Г. М., Грузін В. В. Менеджмент : монографія. Харків : ХНЕУ, 2012. 356 с.
6. Райчева Л. І. Цифрова трансформація бізнес-процесів як інноваційний напрямок розвитку підприємств. *Вісник КІІІ*. 2024. № 2. С. 45–54.
7. Рудницька О. В. Стратегічне управління підприємством: теорія і практика. Київ : КНЕУ, 2019. 278 с.
8. Коллер Т., Коупленд Т., Ламбен Ж.-Ж. Стратегічний менеджмент. Київ : Основи, 2016. 432 с.
9. Ляшенко Р. В. Основи менеджменту : підручник. Львів : ЛНУ, 2018. 312 с.
10. Островська Г. В. Управління бізнес-процесами в умовах цифрової трансформації. *Бізнес Інформ*. 2024. № 5. С. 254–275.
11. Погребнюк А. А. Інноваційна інфраструктура як ключовий фактор забезпечення конкурентоспроможності малих та середніх підприємств в умовах цифрової трансформації. *Сучасний менеджмент: витоки, реалії та перспективи*. Львів, 2025. С. 16–92.
12. Мохненко А. С. Модель управління персоналом для підвищення конкурентоспроможності підприємства в умовах цифрової трансформації. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 20.
13. Воронко Р. М., Редченко К. І., Бурдик О. Ю. Роль внутрішнього контролю в системі управління торговельним підприємством. *Економіка і менеджмент 2025: перспективи*. Дніпро, 2025. С. 67–75.
14. Зварич О. І., Когут Н. О. Детерміновані та стохастичні моделі: порівняльний аналіз у контексті управління підприємством. *Бізнес Інформ*. 2025. № 1. С. 10–17.
15. Макаренко У. Б., Козицький А. В., Татарин М. П. Фінансовий контролінг як інструмент управління сучасним підприємством. *Ефективна економіка*. 2025. № 2. С. 88–95.
16. Барченко Н. Л., Любчак В. О., Кубатко О. В. Менеджмент та економіка підприємств. *Київський економічний науковий журнал*. 2025. № 9. С. 9–18.
17. Вилгін Є., Масляк М. Інформаційне забезпечення управління публічною сферою: сучасний стан та перспективи розвитку. *Наукові інновації*. 2025. № 6. С. 38–48.
18. Борсук Р. О., Русин-Гриник Р. Р., Ярошенко В. С. Аналіз ефективності управління підприємствами в контексті сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2025. № 71. С. 120–132.
19. Сплавська К. О. Психологія мотивації персоналу в управлінні сучасним підприємством. *Бізнес та управління*. 2024. Вип. 3. С. 50–62.
20. Апостол Р. Брендинг як сучасний засіб маркетингових комунікацій у бізнесі. *Маркетинг і менеджмент*. 2025. № 4. С. 22–35.

3.3.

Система стратегічного управління аграрним сектором економіки на основі форсайт-методології та гармонізації інтересів стейкхолдерів

Воронько-Невіднича Т. В.,

д-р екон. наук, доцент, завідувач

кафедри менеджменту імені І. А. Маркіної,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0003-2427-7218>

Богма І. Ю.,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

Чайковський В. А.,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

Гармаш Р. Р.,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

Сучасні трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України зумовлюють необхідність формування нових підходів до стратегічного управління, здатних забезпечити сталий розвиток аграрного сектору в умовах високої динамічності зовнішнього середовища. Традиційні інструменти прогнозування та планування вже не відповідають системності сучасних викликів, адже не враховують багаторівневу взаємодію суб'єктів та довгострокові структурні зміни. Це актуалізує застосування форсайт-методології як інструменту стратегічного управління, що дає змогу ідентифікувати перспективні напрями розвитку, ключові технологічні зрушення, можливі ризики та сценарії розвитку аграрної системи на основі широкого залучення стейкхолдерів.

У країнах Європейського Союзу методологія форсайту набула системного та міждисциплінарного характеру застосування, охоплюючи всі рівні управління – від наднаціональних і державних інституцій до дослідницьких центрів, університетів, недержавних організацій та приватного бізнес-сектору. Така широка імплементація форсайт-підходів пояснюється стратегічною орієнтацією ЄС на інноваційний та довгостроковий розвиток, а також директивними документами Співтовариства, які послідовно стимулюють використання методів передбачення для вирішення комплексних соціально-економічних, технологічних та управлінських завдань.

Форсайт розглядається як концептуальна та методологічна основа формування довгострокових прогнозів і стратегічних рішень, що враховують історико-культурні, політичні, економічні та соціальні чинники впливу технологічних і соціальних трансформацій у відповідному середовищі [2; 18]. На відміну від традиційного прогнозування, яке здебільшого базується на екстраполяції минулих тенденцій,

форсайт орієнтований на виявлення можливих структурних змін, альтернативних траєкторій розвитку та інноваційних сценаріїв майбутнього.

Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (UNIDO) розглядає форсайт як спеціальну форму сценарного прогнозування соціально-економічного розвитку, спрямовану на аналіз можливих варіантів еволюції територій, галузей, економічних систем і суспільства загалом у середньо- та довгостроковій перспективі (10–20 років) [16]. Такий підхід підкреслює глобальну значущість форсайту як інструменту, що дозволяє координувати стратегічні рішення на основі глибокого, структурованого бачення майбутніх трансформацій.

На початковому етапі формування у міжнародній практиці форсайт-методологія використовувалася переважно для моделювання прогнозів науково-технологічного розвитку. Основний акцент було зосереджено на аналізі окремих технологічних секторів як з позиції природної еволюції науки, так і з позиції стратегічних потреб суб'єктів господарювання, національних економік та суспільства. Перші форсайт-проекти орієнтувалися переважно на науково-теоретичні й технологічні питання та внутрішню логіку технічного прогресу в межах конкретних країн. При цьому ринкові фактори розглядалися як другорядні, що лише доповнювали загальну картину технологічних змін.

Однак, у подальшому відбувся суттєвий зсув фокусу. Сучасний етап розвитку форсайту характеризується поглибленим інтересом до соціально-економічних викликів, а також комплексного аналізу впливу інновацій і технологічних рішень на ринкове середовище, якість життя та перспективи сталого розвитку. Саме інтеграція технологічних і соціально-економічних аспектів стала визначальною рисою сучасних форсайт-підходів та забезпечила їхню високу ефективність у стратегуванні.

Значний внесок у становлення національної школи форсайту зробив науковий колектив під керівництвом академіка М. З. Згуровського, який розробив форсайт України на середньострокову (до 2020 р.) та довгострокову (до 2030 р.) перспективи. У дослідженнях було застосовано комплексні методи аналізу, включаючи індикативне прогнозування, аналіз трендів, експертні оцінки та сценарні підходи, що дозволило окреслити стратегічні виклики та можливості розвитку національної економіки у глобалізованому середовищі.

Особливої уваги заслуговує позиція М. Згуровського [11], який наголошує на якісно нових характеристиках сучасних суспільних і економічних процесів. За його висновками, сучасний світ характеризується виникненням явищ, не притаманних попереднім історичним етапам: стрімких, часто різких трансформацій, що призводять до розриву монотонності розвитку та формування суттєво нелінійних процесів. У цьому контексті традиційні форми прогнозування виявляються недостатніми, оскільки майбутнє перестає бути прямим продовженням минулого. Воно набуває нових структур, форм і якостей, які не можуть бути адекватно інтерпретовані без залучення інструментів форсайту. Таким чином, ключовим завданням сучасних досліджень стає не лише аналіз наявних тенденцій, а й репрезентація можливих майбутніх станів системи, що здатні істотно відрізнитися від історичних аналогів.

Відповідно, форсайт-підходи створюють методологічне підґрунтя для формування стратегічних рішень, орієнтованих на довгострокову перспективу, забезпечуючи можливість своєчасного реагування на глобальні виклики та структурні трансформації. Саме тому методологія форсайту сьогодні розглядається як ключова складова системи стратегічного планування, що забезпечує синергію знань, досвіду та експертних оцінок з метою узгодженого бачення майбутнього розвитку національних економік, секторів та окремих галузей. Форсайт у сучасній науково-методологічній парадигмі розглядається як провідна технологія вибору перспективних траєкторій розвитку та формування бажаного майбутнього. На відміну від традиційних інструментів прогнозування, форсайт характеризується низкою ключових ознак, які визначають його унікальність і практичну значущість [9; 14, с. 587]:

- 1) орієнтація на розгляд множинних альтернатив розвитку в умовах високої невизначеності майбутнього;
- 2) спрямованість на формування майбутнього через упровадження конкретних управлінських і технологічних рішень, а не лише на його передбачення;
- 3) комплексний міждисциплінарний характер, що охоплює весь спектр економічних, політичних, технологічних, соціальних і культурних чинників;
- 4) залучення широкої групи різнопрофільних експертів і стейкхолдерів, забезпечуючи інтерактивність та відкритість процесу (табл. 1).

Таблиця 1

**Основні характеристики форсайт-
методології у стратегічному управлінні**

Характеристика	Сутність
Призначення	Довгострокове прогнозування розвитку економіки, визначення сценаріїв та стратегічних альтернатив
Методична основа	Експертні оцінки, сценарний аналіз, системне прогнозування, фасилітовані комунікації
Функції	Формування бачення майбутнього, виявлення трендів, ідентифікація ризиків та можливостей
Переваги	Інклюзивність, багатовимірність, гнучкість, можливість участі різних груп
Очікуваний результат	Стратегічні пріоритети, сценарії розвитку, рекомендації з політики

Джерело: сформовано авторами на основі [2; 9; 11].

У сучасній науковій літературі наголошується, що форсайт-методологія виступає ефективним інструментом визначення пріоритетів національного економічного розвитку, оскільки враховує не лише ключові макроекономічні параметри та науково-технологічні детермінанти, а й можливості вирішення соціально-економічних диспропорцій. Відтак, форсайт визнано однією з найрезультативніших методологій довгострокового прогнозування науково-технічних, економічних і соціальних тенденцій, а також дієвим інструментом формування стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку держави [10].

Як підкреслює І. Кірнос, концепція форсайту ґрунтується на принципово вищому рівні відкритості порівняно зі стандартними прогностичними підходами, оскільки вона акцентує увагу на комунікативній взаємодії, поширенні ідей, формуванні консенсусу в соціальному середовищі [6]. Саме комунікація та узгодженість між різними групами зацікавлених сторін є визначальною передумовою результативного стратегічного передбачення.

Підвищений інтерес до стратегування розвитку на різних рівнях державного управління зумовив формування національної системи урядового прогнозування, що забезпечує інтеграцію форсайт-методів у процеси розроблення державної політики [7]. У цьому контексті форсайт стає ключовою платформою для узгодження державних пріоритетів, оцінки трансформаційних викликів та визначення потенційних стратегічних ефектів.

Форсайт також сприяє зміцненню інституційної взаємодії. Державні органи влади отримують можливість формувати політики та програми розвитку на основі експертного знання і сценарних прогнозів; бізнес – коригувати інвестиційні стратегії; наукові установи – орієнтувати дослідження на актуальні довгострокові потреби; громади – враховувати соціальні наслідки; міжнародні організації – підтримувати розвиток відповідно до глобальних принципів сталості.

О. Васильєва трактує форсайт як технологію довгострокового прогнозування, що поєднує методи експертного оцінювання ідентифікації стратегічних напрямів соціально-економічного та інноваційного розвитку. Вона підкреслює, що форсайт відрізняється від класичного прогнозування тим, що фокусується не на побудові розгалужених сценаріїв як самоцілі, а на виборі оптимальної траєкторії розвитку й визначенні конкретних заходів щодо реалізації бажаного сценарію [1]. Подібне розуміння висловлює і Бен Мартін, який визначає форсайт як процес систематичного зазирання у віддалене майбутнє технологічних, наукових, економічних і соціальних систем для виявлення сфер стратегічного розвитку, що здатні забезпечити максимальний економічний та суспільний ефект [13]. Л. Федулова, у свою чергу, інтерпретує форсайт як сценарне прогнозування розвитку економіки, промисловості та суспільства на тривалу (10–20 років) перспективу [9, с. 106].

Особливе значення форсайт набуває у сфері довгострокових прогнозів розвитку аграрного сектору економіки, де часовий інтервал між ухваленням стратегічних рішень та реалізацією очікуваних змін є значним, а вплив екзогенних ризиків – надзвичайно високим. У таких умовах застосування інструментів форсайту дозволяє структурувати складну систему взаємопов'язаних факторів, забезпечити багатоваріантність розвитку та підвищити обґрунтованість управлінських рішень.

Сучасні траєкторії розвитку національного аграрного сектору зумовлюють необхідність формування та впровадження інноваційного інструментарію управління, здатного забезпечити підвищення ефективності функціонування сектору на засадах сталості. Зростання нестабільності зовнішнього середовища спонукає аграрні підприємства до пошуку нових управлінських моделей, які б вирізнялися адаптивністю, гнучкістю та результативністю, що, власне, підтверджується висновками провідних дослідників у сфері стратегічного менеджменту та аграрної політики [3; 4; 5; 15].

Об’єктивна потреба подальших структурних змін в аграрному секторі передбачає переорієнтацію системи управління на стратегічні засади та досягнення балансу інтересів усіх стейкхолдерів – від кінцевих споживачів агропродовольчої продукції до державних та суспільних інституцій. Це, у свою чергу, актуалізує необхідність активного використання найбільш результативних інструментів управлінської діяльності, здатних забезпечити підвищення конкурентоспроможності сектору як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Ключовими сферами застосування форсайту в аграрному секторі можна відзначити:

- прогнозування впливу зміни клімату: методологія дозволяє оцінити потенційні зміни врожайності, доступності водних ресурсів та інші фактори, що безпосередньо впливають на діяльність аграрного сектору;
- розробка нових технологій: форсайт сприяє створенню технологічних рішень, що підвищують продуктивність, знижують витрати і мінімізують негативний вплив на навколишнє середовище;
- підготовка до нових ринкових умов: методологія використовується для адаптації до змін попиту, торговельних політик, глобалізаційних та інтеграційних процесів, що впливають на аграрний сектор.

При цьому, основні категорії та методологічні принципи форсайт-методології в аграрному секторі включають:

- широку участь стейкхолдерів, що забезпечує різноманітність поглядів та експертних оцінок;
- проектування майбутнього аграрного сектору з урахуванням потреб, ризиків та зовнішніх викликів;
- системний аналіз контрольованих і неконтрольованих факторів, що впливають на стратегічний розвиток сектору;
- орієнтацію на довгострокові перспективи та стратегічне бачення майбутнього аграрного сектору;
- розгляд альтернативних сценаріїв розвитку, їх порівняння за параметрами ресурсоемності, ризикованості, якості інформаційної бази тощо;
- взаємозв’язок між стратегічним баченням і політикою у сфері аграрного розвитку, що забезпечує узгодженість рішень;
- економічну доцільність, тобто перевищення соціально-економічних вигід над витратами на реалізацію форсайт-проектів.

До того ж, в українському контексті потреба у застосуванні форсайту посилилася через вплив кризових явищ – пандемії COVID-19, та її наслідків, зовнішньої агресії, повномасштабного вторгнення, зростання соціально-політичної невизначеності, що ускладнює прогнозування та стратегічне планування національної економіки.

Сучасна концепція форсайту охоплює комплекс динамічних довгострокових оцінок розвитку аграрного сектору економіки, технологічних укладів, наукових напрямів, економічних систем і суспільних процесів. Її метою є не лише формування прогнозних матеріалів, а й досягнення консенсусу між ключовими групами зацікавлених сторін щодо визначення пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку (табл. 2).

Таблиця 2

Типові інтереси стейкхолдерів у контексті сталого розвитку

Група	Ключові інтереси
Держава	Сталість виробництва, продовольча безпека, податкові надходження, розвиток територій
Бізнес	Прибутковість, доступ до ресурсів, ринки збуту, інновації та модернізація
Фінансові інститути	Зниження ризиків, повернення інвестицій, стабільність ринку
Наука та освіта	Розвиток досліджень, інтеграція інновацій, освітні програми
Громади та громадські організації	Створення робочих місць, екологічна безпека, соціальна справедливість
Міжнародні організації	Впровадження стандартів, сталий розвиток, екологічні та соціальні практики

Джерело: сформовано авторами на основі [1; 2; 11].

Особливістю методології є активне залучення широкого кола експертів різних сфер, що забезпечує систематичний міждисциплінарний діалог та глибоке узгодження стратегічних рішень.

Методологічні підходи прогнозування розвитку аграрного сектору суттєво відрізняються як від футурології, так і від класичного стратегічного прогнозування та планування. Форсайт виходить за межі звичайної екстраполяції тенденцій і не обмежується лише описом можливих станів майбутнього. Він включає глибоку структурування майбутніх подій, виявлення нових можливостей, ризиків, ресурсів і детермінант розвитку.

З огляду на змістовну повноту та системність, найбільш розгорнуте визначення форсайту подає О. Садовник. На його думку, форсайт можна розглядати як технологію, що охоплює сукупність методів і засобів, призначених для реалізації складного процесу стратегічного передбачення через послідовність взаємопов'язаних процедур, спрямованих на формування концепції розвитку окремого підприємства, галузі або країни в середньо- та довгостроковій перспективі [8, с. 128]. Таким чином, форсайт виступає методологічною платформою для організації процесів, орієнтованих на створення узгодженого бачення майбутнього аграрного сектору, яке всі стейкхолдери готові підтримувати практичними діями сьогодні. Важливо підкреслити, що форсайт не стільки передбачає майбутнє, скільки формує його, виступаючи інструментом стратегічного управління.

З огляду на багатогранність завдань стратегічного управління виокремлюються три ключові сфери застосування форсайт-методології в аграрному секторі:

1. Аналітичне дослідження фактичних і прогнозованих обсягів виробництва та реалізації аграрної продукції, що забезпечує науково обґрунтоване планування розвитку підприємств і сектору в цілому.

2. Оцінювання прогнозованого попиту на агропродовольчу продукцію з урахуванням структурних зрушень у національній економіці, глобальних тенденцій споживання та міжнародної конкуренції.

3. Розроблення сценаріїв розвитку аграрного сектору та його підсистем на основі аналізу демографічних, політичних, соціальних, науково-технологічних, економічних й інвестиційних чинників, включаючи інноваційні драйвери сектору.

Попри очевидні переваги та велику результативність форсайт-методології, її цінність не зводиться лише до передбачення довгострокових потреб ринку у певних видах продукції чи визначенні бажаних обсягів виробництва. У центрі уваги знаходиться стратегічне бачення розвитку аграрного сектору в інтересах суспільства, національної економічної безпеки та глобальної продовольчої стабільності. Ефективність форсайт-проектів значною мірою залежить від рівня підтримки та готовності до співпраці всіх зацікавлених сторін, що створює умови для досягнення обґрунтованих та консенсусних результатів.

Ключова відмінність форсайту від традиційного стратегічного прогнозування полягає у його здатності враховувати максимально повний спектр чинників, що впливають на розвиток аграрного сектору, а також у можливості створення багатоваріантних сценаріїв, залежних від поточних дій суб'єктів управління. Це зумовлює необхідність здійснення поглибленого, системного аналітичного опису прогнозних моделей розвитку. Сутність методології форсайту полягає також у тому, що вона поєднує найефективніші методи прогнозування та значно розширює існуючі традиційні підходи. Заміна стандартного прогнозування форсайт-технологіями дає змогу ідентифікувати потенційні технологічні горизонти, оцінити можливості їх досягнення за умови раціонального використання ресурсів та організації системної роботи, що створює підґрунтя для формування нових концептів технологічного розвитку аграрного сектору.

Дана методологія забезпечує виявлення взаємозв'язків, ресурсних джерел, ризиків та можливих викликів у системі стратегічного управління розвитком аграрного сектору. Її філософія ґрунтується на ідеї досягнення бажаних результатів через системне прогнозування й управління майбутніми стратегічними змінами, мінімізуючи потенційні негативні наслідки та посилюючи позитивні ефекти. У цьому контексті форсайт-методологія набуває особливої ваги для аграрного сектору економіки. Її застосування дозволяє здійснювати довгострокове моделювання впливу цифрових технологій, змін у галузевому середовищі, трансформацій на рівні національної економіки та глобального агропродовольчого ринку. Використання форсайту в аграрному секторі спрямоване на формування науково обґрунтованих стратегічних рішень, що забезпечують виробництво високоякісної агропродовольчої продукції, підвищення прибутковості аграрних підприємств, зміцнення продовольчої безпеки країни та підсилення її позицій у світовій економіці. Форсайт у контексті аграрного сектору функціонує як безперервний процес стратегічного управління, який сприяє формуванню довгострокових прогнозів, підвищує якість прийняття рішень та активізує співпрацю між учасниками сектору. Його ідеологія ґрунтується на поєднанні інноваційного та цифрового розвитку, стратегічного менеджменту й сучасних тенденцій прогнозування та планування, що зумовлює високий рівень адаптивності методології до зовнішніх викликів.

Важливе значення має функціонування інформаційно-комунікаційного середовища форсайт-проектів, яке забезпечує гармонізацію бачення розвитку аграрного сектору, сприяє залученню експертного середовища, зміцнює інституційну підтримку процесів стратегування. Таке середовище дозволяє комплексно оцінити вплив контрольованих і неконтрольованих чинників, узагальнити наявний практичний досвід, уникнути типових помилок і коригувати вектори розвитку. У підсумку це сприяє досягненню суспільного та професійного консенсусу щодо ключових аспектів стратегічного управління розвитком аграрного сектору на принципах сталого розвитку і підвищує якість прогностичних сценаріїв.

Форсайт-методологія активізує комунікаційні процеси між стейкхолдерами аграрного сектору, сприяючи формуванню єдиного бачення його майбутнього, що ґрунтується на врахуванні міжнародного досвіду та сучасних глобальних тенденцій. Основні концепції та методичні принципи форсайту відображають вимоги до стратегічного управління сектором економіки в умовах цифровізації та глобалізації, забезпечуючи максимальну обґрунтованість рішень. Професор О. Шеремет [12] слушно підкреслює, що форсайт є концептуальною філософією та системним інструментом модернізації, який ґрунтується на відкритому діалозі стейкхолдерів, колективному мисленні та синтезі експертних знань. Він виконує роль комунікаційної платформи, що інтегрує різноманітні думки, забезпечує аналітичну підтримку стратегічних рішень та формує спільне бачення майбутнього розвитку сектору національної економіки.

Форсайт-методологія орієнтується на узгодження позицій ключових учасників аграрного сектору, створюючи максимально прозоре середовище для обговорення стратегічних рішень. Вона дозволяє формувати консолідоване бачення перспектив, ефективно опрацьовувати альтернативні сценарії, оцінювати управлінські ризики й можливості. Комунікативна складова форсайту забезпечує формування професійної та громадської думки щодо важливих змін в агросекторі та сприяє впровадженню інноваційних рішень (табл. 3).

Таблиця 3

Ключові групи стейкхолдерів аграрного сектору

Група стейкхолдерів	Представники	Вплив на розвиток сектора
Державні інституції	Міністерства, служби, місцеві органи влади	Регулювання, визначення стратегічних пріоритетів, ресурсне забезпечення
Бізнес-сектор	Аграрні підприємства, фермери, переробні підприємства	Виробництво, інвестиції, інновації
Фінансові інститути	Банки, фонди, інвестори, інші фінансові установи	Фінансування, кредитування, ризик-менеджмент
Науково-освітні установи	ЗВО, НДІ, дорадчі служби	Наукові дослідження, трансфер технологій, підготовка кадрів
Громадськість, неурядові організації	Профільні асоціації, екологічні організації	Громадський контроль, адвокація, формування політики
Міжнародні організації	FAO, ЄС, міжнародні фонди	Технічна допомога, грантова підтримка, стандарти та регулювання

Джерело: сформовано авторами на основі [2; 6].

Таким чином, процедури форсайту передбачають використання мультиваріантних сценаріїв, методів експертних оцінок, аналізу фактичного стану, організації дискусійних панелей, семінарів та узгоджувальних робочих груп. Особлива увага приділяється створенню постійно діючої експертної спільноти, здатної підтримувати стратегічні процеси та забезпечувати валідацію прогнозів. Валідація у форсайт-методології виступає ключовим механізмом підтвердження відповідності прогнозів реальним тенденціям і є важливою умовою достовірності прийнятих рішень.

Дана методологія у своєму базисі спирається на системний підхід, який передбачає розгляд аграрного сектору економіки як складної динамічної системи, що складається з взаємопов'язаних елементів. У межах такого підходу аграрний сектор розглядається як сукупність взаємозалежних сегментів із характерними для них вхідними й вихідними параметрами, зворотними зв'язками та синергетичними ефектами, значення яких перевищує просту суму ефектів окремих компонентів. Водночас, основними припущеннями форсайт-методології в аграрному секторі, є наступні:

- майбутній розвиток аграрного сектору є продовженням минулих тенденцій з урахуванням науково-технологічного прогресу;
- екстраполяція попередніх динамік із використанням кореляційних методів дає змогу моделювати можливі варіанти його майбутнього;
- майбутнє сектору формується різними групами стейкхолдерів у межах сучасного контексту розвитку;
- майбутній стан агросектору є результатом впливу керованих і некерованих факторів та сприймається не як абстракція, а як практична площина управлінських рішень;
- можливості розвитку залежать від наявних ресурсів, включаючи матеріальні, фінансові, інтелектуальні та технологічні;
- стратегічне управління має забезпечувати формування сценаріїв та стратегій розвитку на національному рівні.

Отже, форсайт-методологія є сучасним, дієвим та високоефективним інструментом діагностики й оцінювання напрямів майбутнього розвитку аграрного сектору національної економіки. Вона поєднує аналітичні, експертні та прогностичні методи й забезпечує наукове підґрунтя для стратегічного прогнозування, планування та проєктування розвитку сектору в умовах сталості. Разом з тим, її застосування потребує постійного вдосконалення інструментарію, методів і процедур для підвищення обґрунтованості науково-технічних та соціально-економічних прогнозів і рішень.

Форсайт у стратегічному управлінні аграрним сектором передбачає формування комунікаційної платформи, де обговорюються явища, процеси, дії та інтереси різних учасників щодо функціонування сектору. Така платформа забезпечує прозоре і ефективне погодження стратегічних рішень та створює умови для вироблення спільного бачення майбутнього аграрного сектору національної економіки.

Важливим компонентом форсайту є забезпечення прозорого комунікаційного діалогу між стейкхолдерами, що дозволяє інтегрувати різні експертні оцінки та позиції; створювати спільне бачення перспектив розвитку сектору; оцінювати

наслідки управлінських рішень та дій; формувати мультиваріантні сценарії розвитку, які враховують соціально-економічні, технологічні та політичні фактори; підвищувати обґрунтованість прогнозів та ефективність реалізації стратегічних рішень. Отже, форсайт-методологія постає як соціально та економічно орієнтована технологія, що має значний потенціал для використання в системі стратегічного управління аграрним сектором на засадах сталого розвитку. Її застосування забезпечує можливість формування інтегрованого бачення майбутнього розвитку агросектору, дозволяє стейкхолдерам спільно виробляти прогнози й узгоджені сценарії розвитку, а також визначати комплекс дій і управлінських рішень, необхідних для досягнення стратегічно важливих результатів.

Узагальнюючи, форсайт-орієнтований підхід у стратегічному управлінні аграрним сектором дає змогу створити цілісну систему узгодження інтересів стейкхолдерів і трансформувати їх у стратегічні цілі сталого розвитку. Він забезпечує підвищення прозорості та обґрунтованості управлінських рішень; формування спільного бачення майбутнього; мінімізацію конфліктів між учасниками; підвищення інституційної та економічної стійкості; закладання основ для довготривалої стабільності та екологічного балансу тощо.

Таким чином, форсайт виступає ключовим інструментом, що дає змогу інтегрувати принципи сталого розвитку в стратегічне управління аграрним сектором національної економіки, забезпечуючи узгодженість інтересів, системність рішень і формування ефективної моделі майбутнього розвитку.

Список використаних джерел

1. Васильєва О. О. Форсайт як інструмент забезпечення сталого розвитку. *Інфраструктура ринку*. 2019. Вип. 38. С. 74-82. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/38_2019_ukr/38_2019.pdf.
2. Воронько-Невіднича Т. В. Управління економічною рівновагою, сталим розвитком та мотиваційно-інноваційно-адаптивним потенціалом підприємств у стратегії євроінтеграційної трансформації агробізнесу: монографія. Полтава : ПП «Астра», 2025. 300 с. DOI: <https://doi.org/10.51500/8466-56-5>.
3. Воронько-Невіднича Т. В., Борисенко Ю. В., Цимбал В. В., Карпенко В. С. Забезпечення стійкості розвитку підприємства на основі формування професійного іміджу керівника за сучасних умов *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. 2022. № 4. URL: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/visnuku-chnu>.
4. Воронько-Невіднича Т. В., Гончаренко В. С. Сучасні виклики щодо формування стратегії розвитку підприємства. *Інноваційні рішення в економіці, бізнесі, суспільних комунікаціях та міжнародних відносинах*. Матер. II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 21 квітня 2022. Т. 1. Дніпро: УМСФ, 2022. 464 с. С. 107-109.
5. Воронько-Невіднича Т. В., Коваль О. О., Колода О. Ф. Управління розвитком підприємства як необхідна умова досягнення Цілей сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2021. № 25. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-80>.

6. Кірнос І.О. Форсайт як інструмент державного стратегічного планування. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6 (44). С. 31-37.
7. Макроекономічний аналіз та прогнозування. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: [https://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=ukUA&id=46442994b673\\$481bbdf48941551bc942&tag=EkonomicznaSituatsiiaTaMakroekonomichnePrognozuvannia](https://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=ukUA&id=46442994b673$481bbdf48941551bc942&tag=EkonomicznaSituatsiiaTaMakroekonomichnePrognozuvannia).
8. Садовник О. В. Форсайт розвитку агробізнесу в Україні: кооперативи. *Кооперативні читання: 2019 рік* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 7 черв. 2019 р. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 126–131. URL: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/9833/1/Cooperative_2019_126-131.pdf.
9. Федулова Л. І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 3. С. 106–120.
10. Форсайт в Україні: Призначення форсайту. Український інститут науково-технічної експертизи та інформації. URL: <http://www.uinteі.kiev.ua/page/pryznachennyaaforsaytu>.
11. Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньо-строковому (до 2020 року) і довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський / Міжнародна рада з науки; Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; Інститут прикладного системного аналізу МОН України і НАН України; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку; Фундація «Аграрна наддержава». Київ: НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», Вид-во «Політехніка», 2016. 184 с.
12. Шеремет О. О. Теоретико-методологічні засади процесу забезпечення та реалізації ринкових стратегій у харчовій промисловості: монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 375 с.
13. Ben R. Martin Technology Foresight in a Rapidly Globalizing Economy, SPRU. Science and technology Policy research, University of Sussex. *Technology Analysis and Strategic Management*. 1995. № 7 (2). Pp. 139-168.
14. Jantsch Erich. Technological Forecasting in Perspective. Editorial: OECD Publications, France, 1967. 587 p.
15. Romanowska M. Determinanty innowacyjności polskich przedsiębiorstw. *Przegląd Organizacji*. 2016. № 2. Pp. 29-35.
16. United Nations Industrial Development Organization. *Technology Foresight Initiative*. Vienna, 2005. Vol. 1. URL: https://www.unido.org/foresight/registration/docs_raw/volume1_unido_tf_manual.pdf.
17. Voronko-Nevidnycha T. V., Chernikova N. N., Oliinyk A. S. Management technologies of digitalization of business processes in innovative development of enterprises: goals and tasks. *Modern Science – Moderní věda*. 2021. №6. P. 18-27. URL: <https://sried.in.ua/modernscience> <https://drive.google.com/file/d/1FF3TvmH0SXOpMmpVauaZiBC5LiaQdjWQ/view>.
18. Wells H.G. Wanted – Professors of Foresight! Aired by the BBC on 19 November, 1932. *Foresight international*. 2015. URL: http://foresightinternational.com.au/wp-content/uploads/2015/09/Wells_Wanted_Profs_of_Fsight_1932.pdf.

3.4.

Агропродовольчий сектор України: тенденції розвитку в умовах війни та гендерні аспекти участі жінок у виробництві та управлінні

Горбатюк Л. М.,

канд. екон. наук, завідувачка

кафедри економіки і маркетингу,

ДЗ «Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка», м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0002-6142-8233>

Борисенко В. В.,

здобувачка першого

(бакалаврського) рівня вищої освіти,

ДЗ «Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка», м. Полтава

Фундаментальною складовою економіки України є агропродовольчий сектор. Він забезпечує не лише національний, але і глобальний зовнішній внесок у продовольчу безпеку країни, виступаючи як ключовий експортер зернових, олійних культур та інших аграрних товарів. За даними Світового банку, у 2021 році сільське господарство становило ключовий елемент економічної структури країни, забезпечуючи близько 10 % ВВП [1, с. 5]. Разом із суміжними галузями, такими як: постачання ресурсів, переробка харчових продуктів, торгівля, логістика та інші – до 20 % ВВП. Наведені дані вказують на високу залежність економіки країни від аграрного сектора, який не тільки забезпечує внутрішні потреби, але і приносить значні валютні надходження. Зростання ВВП відбувалося на тлі постійного збільшення експорту. Зокрема, у 2021 році його вартість сягнула близько 28 млрд дол США, що складає 41 % від загального експорту країни [1, с. 5].

Основу зовнішньої торгівлі формує сектор аграрної продукції, зокрема: зернові, кукурудза, ячмінь, соняшник та інші олійні культури. До початку повномасштабного вторгнення росії агропродовольчий сектор України демонстрував стабільне зростання. Зернові культури займали 35 % обсягу експорту, з тенденцією до щорічного зростання. Це забезпечувало країні ключову роль на світовому ринку. Україна позиціонується як один з провідних світових експортерів, забезпечуючи до 10 % глобального ринку пшениці (п'ятий найбільший експортер у 2021 році – 20 млн тонн), ячменем (основні ринки – ЄС, Китай, Близький Схід), до 18 % світової торгівлі кукурудзою (без урахування війни, третій найбільший експортер) та 46 % виробництва соняшникової олії [1].

Зазначені дані Світового банку являються свідченням стратегічної орієнтації агропродовольчого сектора: дві третини продукції в Україні йшло на експорт і лише одна залишалась для внутрішнього споживання. Це вказує про високу залежність від глобальних ринків і спричиняє вразливість економіки до

зовнішніх обставин, зокрема війни в країні. Експортна фокусованість має свої переваги і недоліки, адже приносить валютні надходження та в цей же час створює ризики. Внутрішній ринок залишається недостатньо захищеним, а залежність від Чорного моря у 2021–2022 рр., для більш ніж 60 % експорту, спричинила високу чутливість ринку до блокад.

Повномасштабне вторгнення росії у 2022 році завдало нищівного удару агропродовольчому сектору України, змінивши структуру виробництва та зайнятість населення. Згідно даних Світового банку, загальні втрати сектора, починаючи з лютого 2022 року по лютий 2023 року сягнули близько 40 млрд дол США, з них: 8,7 млрд дол – прямі пошкодження інфраструктури (склади, елеватори, ферми), 31,5 млрд дол – непрямі витрати, пов'язані зі зниженням обсягів виробництва, падінням цін, зростанням витрат (без урахування розмінування, іригації, логістики тощо) [1, с. 6].

Повномасштабна війна в Україні призвела до зменшення посівних площ під зерновими культурами в усіх категоріях господарств на 17 % або на 2,0 млн га, зокрема: зернових – на 28 %, з них: пшениці – на 39 %, кукурудзи – на 18 %. Відповідно у 2022 році виробництво зернових та олійних культур зменшилось на 35 % та становило 70 млн тонн, порівняно з 107 млн тонн у 2021 році. Зокрема, відбулося зменшення виробництва: пшениці – на 41 %, соняшнику – на 34 %, цукрових буряків – на 16 %, м'яса – на 11 %, молока – на 12 % та яєць – на 18 % [1, с. 7].

Військові дії в країні вплинули і на структуру посівних площ зернових. Сільськогосподарські товаровиробники віддавали перевагу тим культурам, витрати на вирощування 1 га яких менші [2]. Зокрема, у 2022 р. порівняно з 2021 р., зменшилася посівна площа кукурудзи на 0,83 млн га, а обсяг її посівної площі становив 5,47 млн га [3].

Блокада Чорного моря, спричинена російськими військовими діями, змусила Україну терміново переорієнтувати свій аграрний експорт на альтернативні наземні та річкові маршрути. Основними напрямками стали Польща, Румунія та Молдова. Саме через ці країни, у перші місяці війни щомісяця транспортувалося близько 1 млн тонн зерна. Завдяки поступовому нарощуванню логістичних потужностей, обсяги експорту сільськогосподарських культур зростали та у липні 2022 року склали 2,7 млн тонн. Водночас, запуск Ініціативи Чорноморського коридору (The Black Sea Grain Initiative) у серпні 2022 року, став критично важливим кроком, який дозволив експортувати більше 30 млн тонн агропродукції [1, с. 7]. Ініціатива припинилася у липні 2023 року. Після її зупинки, Україна була змушена знову покладатися на альтернативні маршрути, зокрема Дунайський водний шлях та польські сухопутні коридори, кожен з яких забезпечував 22 % загального експорту. Загалом, ці шляхи дозволяли експортувати до 60 % продукції. Однак, їх пропускна здатність залишалася обмеженою – не більше 2,5 млн тонн на місяць [1]. Це створювало значні логістичні виклики та затримки.

В умовах продовження військових дій, економічні труднощі аграрного сектору посилювалися. Виробництво зернових культур до 2030 року, без

системної підтримки та стабільного експорту, може скоротитися на 35 %, порівняно з 2021 роком. У 2022 році відбулося падіння цін на продукцію фермерських господарств до 45 %. Розрив між внутрішніми та світовими цінами сягнув 60 %, що суттєво вплинуло на рівень прибутковості виробництва. Водночас, витрати на посівну кампанію зросли вдвічі: з 15 тис. грн/га у 2021 році до 30 тис. грн/га у 2022 році. Значне підвищення витрат стало додатковим фінансовим тягарем для сільськогосподарських підприємств. Зростання відсоткових ставок до 20 %, скоротило обсяги кредитування в два рази, ускладнило доступ до фінансових ресурсів і стримувало інвестиції в галузь. У відповідь на ці виклики, Світовий банк запустив проєкт ARISE загальною вартістю понад 700 млн дол США, який сприяв розширенню доступу до фінансування фермерських господарств. Особливий акцент у проєкті був спрямований на підтримку малих виробників, що підкреслює стратегічну роль аграрного сектору в економічному відновленні України.

На четвертому році повномасштабного вторгнення росії на українському ринку праці спостерігається брак працівників. За даними дослідження Європейської Бізнес Асоціації (ЕБА) [4], станом на кінець квітня 2024 року, дефіцит кадрів відчувають три чверті роботодавців. В країні продовжує відбуватися масовий виїзд громадян України, відповідно відбувається втрата робочої сили. Згідно офіційних даних Центру економічної стратегії [5], кількість ВПО (внутрішньо переміщених осіб) на кінець листопада 2024 р. складає 4,6 млн осіб, а кількість українських біженців за кордоном – близько 5,2 млн осіб.

Значення агропродовольчого сектору в Україні посилюється його роллю в забезпеченні зайнятості населення. Особливо це стосується сільських регіонів, де досліджуваний сектор залишається основним джерелом доходу для сотні тисяч домогосподарств. У 2021 році в аграрній сфері працювало 22 % робочої сили. Значну її частину становлять жінки. Проте, вони стикаються з нерівним доступом до ресурсів, що негативно впливає на їх загальну продуктивність.

В нинішніх умовах, уряд України, на відміну від інших країн у стані війни, продовжує відігравати ключову та активну роль у підтримці фермерів. Зокрема, ним запроваджено додаткові заходи підтримки аграріїв. Попри війну в країні, агросектор залишається не лише економічним, а й соціальним стабілізатором. У країнах ЄС агропродовольчий сектор відіграє важливу роль у національних економіках, при менш домінуючій його частці в структурі зайнятості та ВВП, ніж в Україні. За даними Eurostat, у 2020 році в сільському господарстві ЄС було зайнято близько 8,7 млн осіб або 4,2 % загальної зайнятості [6]. Для порівняння, у 2005 році цей показник становив 6,4 %. Це свідчить про зниження ролі сектора.

Регулярна робоча сила в аграрній сфері, з урахуванням часткової зайнятості та сезонних робіт, оцінюється у 17 млн осіб, що еквівалентно 8,2 млн повних робочих одиниць (AWU – Atomic Weight Unit). Агросектор ЄС має виражений сімейний характер: 86,1 % працівників у 2020 році були власниками або членами їх родин. Це вказує на переважання малих фермерських господарств. В той час,

у деяких країнах, зокрема в Чехії (60,9 %), Словаччині (57,7 %), Франції (53,6 %) спостерігається тенденція до залучення несімейних працівників. Загалом, протягом 2005–2020 рр., обсяг робіт в агросекторі ЄС скоротився на 4,5 млн AWU або на 36 %. Наведені дані є наслідком структурних змін та підвищенням рівня автоматизації. Найбільші втрати робочої сили зафіксовано в таких країнах: Румунії (1,5 млн) та Польщі (0,9 млн) [6].

Порівняно з Україною, де мінливість зростання агросектора у період 2000–2020 рр. становила 35 %, в ЄС цей показник значно нижчий – 14 %. Для прикладу у Польщі, яка має схожі кліматичні умови, волатильність становила – 21 %. Така стабільність є результатом цілеспрямованої політики ЄС, зокрема Спільної аграрної політики (САР), яка набула чинності з 2023 року. Основні пріоритети нової САР: підтримка розвитку сільських територій, екологічна трансформація, забезпечення поколіневої заміни в аграрному секторі [1].

У низці країн-членів ЄС рівень зайнятості в сільському господарстві залишається високим: у Румунії – 20,9 %, Болгарії – 16,6 %, Греції – 9,7 %, Польщі – 9,0 % та порівнюється із показником в Україні – близько 22 % [6]. Проте, структура вікової зайнятості викликає занепокоєння. Вікова структура фермерів у ЄС свідчить про дефіцит молодих кадрів, лише 11,9 % їх загальної кількості молодше за 40 років. Особливо критична ситуація спостерігається на Кіпрі та в Португалії, де значення цього показника коливається в межах 5–6 %. Натомість частка фермерів віком понад 65 років у Португалії сягає 50 % та свідчить про проблему нестачі молодих працівників в аграрній сфері та потребу в їх залученні.

Незважаючи на те, що агропродовольчий сектор є економічним двигуном, його ефективність значною мірою залежить від соціальних факторів, зокрема гендерної рівності. Гендер як аналітична категорія в агроєкономіці виходить за рамки простого поділу на чоловіків і жінок, фокусуючись на соціальних конструкціях влади, ролей, відносин, які формують економічні процеси в сільському господарстві [7; 8]. У контексті України він не є статистичним фактором, який взаємодіє з зовнішніми та внутрішніми факторами, такими як війна, посилюючи вразливість певних груп і впливаючи на загальну стійкість цього сектора.

Розглядаючи гендер як аналітичний інструмент, можна прослідковувати структурні причини його неефективності в аграрній економіці України. «Гендерна оптика» дозволяє виявити причини нерівномірного розподілу ресурсів і обмеженості доступу жінок до прийняття рішень у сільському господарстві. Це не лише питання справедливості та рівності, а й фактор, стримування розвитку цієї галузі.

Традиційно чоловіки домінують у керівних ролях, тоді як жінки виконують більшу частину щоденної неоплачуваної праці. Подана проблема є не випадковим явищем, а результатом патріархальних норм, які історично маргіналізують жіночу працю. Дисбаланс набув нових форм в умовах продовження повномасштабної війни в Україні. Прогнозування дозволяє оцінити, як рівність в гендерних правах може додати 1–2 % ВВП агросектора щорічно.

Структура зайнятості варіюється за регіонами. Дослідження «Gender Study of The Organic Sector in Ukraine» [9], яке проводилось в кінці грудня 2023 року – на початку січня 2024 року, охопило всі регіони України і засвідчило, що близько 30 % органічних ферм очолюють жінки. Частка жіночої робочої сили в таких господарствах становить 40–45 %, з піковими значеннями у фермах до 50 га понад 50 %.

Повномасштабна війна стала каталізатором змін. Жінки активніше включаються в агровиробництво, особливо в органічному секторі, який залежний від імпорту та більш гнучкий до локальних ініціатив [10, с. 7 – 25]. Окрім цього, інтеграція гендерного підходу в політику органічного виробництва може підвищити експортний потенціал України на 20 %. Особливо це стосується сегменту, де жінки демонструють високу адаптивність і підприємницьку активність. Авторки дослідження [10] наголошують, що жінки, на відміну від чоловіків, частіше впроваджують екологічні практики, працюють у кооперації та орієнтуються на локальні ринки. Все це забезпечує їм роль ключових агентів стійкого розвитку.

Обмежений доступ до агротехнологій, патріархальні стереотипи, відсутність сертифікацій, нестача фінансових інструментів, проблеми зовнішньої торгівлі, відсутність платформ для обміну досвідом, залишаються ключовими бар'єрами для масштабування жіночих ініціатив (рис. 1).

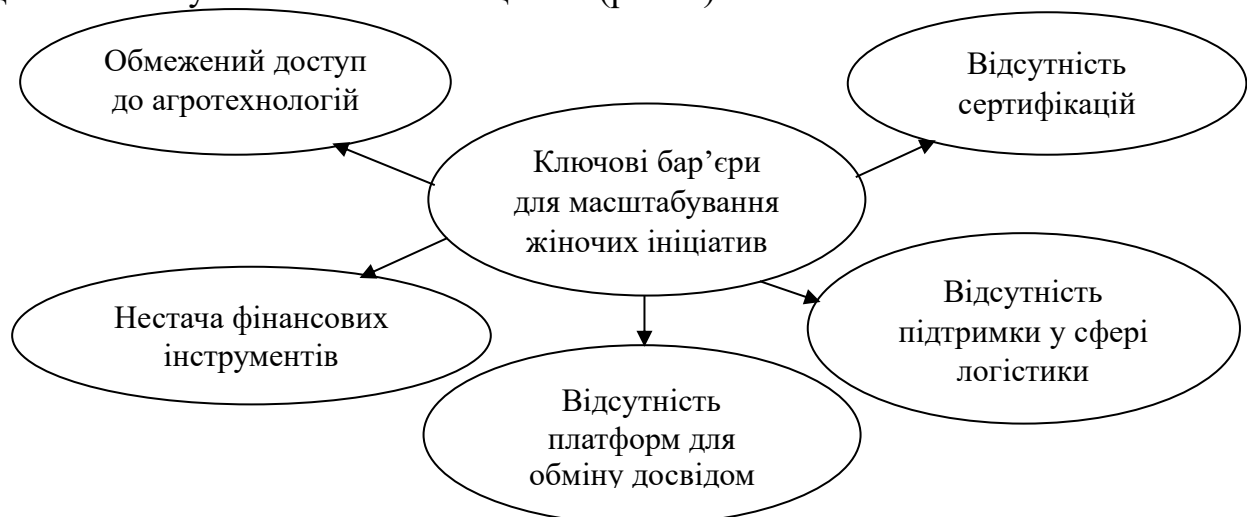

Рис. 1. Ключові бар'єри для масштабування жіночих ініціатив в аграрній сфері

Джерело: побудовано авторами на основі [9; 10].

Вказані на рис. 1 ключові бар'єри розвитку жіночої активності стали центральними темами першої жіночої конференції «Сила жінок в агро 2025», яка відбулася 31 жовтня 2025 р. Захід організований платформою Aggency [11]. З метою обговорення лідерства, стійкості, інновацій у часи кризи на конференції зібралися фермерки, підприємниці, експертки, представниці громадських організацій та бізнесу. Тематика заходу наголосила на еволюції ролі жінки в аграрному секторі. Основна мета конференції – створити безпечний простір для діалогу, де жінки можуть відверто говорити про виклики, з якими стикаються в аграрній сфері та шукати перспективні рішення разом [11]. У фокусі події – практичні кейси, ментальне здоров'я, доступ до ресурсів і роль жінок у агро-секторі.

Міграція жінок і дітей за кордон створила ще один вимір гендерного «перекосу». У багатьох регіонах країни, через посилену мобілізацію та міграцію, одночасно не вистачає як чоловіків, так і жінок. Це призводить до зниження продуктивності праці, разом з тим, відкриває простір для трансформації – для переосмислення ролі жінок у сільському господарстві не як допоміжної сили, а як рушія інновацій і сталості. У повоєнній Україні це може означати, що без гендерних стратегій відновлення, сектор втратить динаміку зростання. Жінки, які повертаються з міграції, приносять нові навички та знання. Проте, без інтеграції їх у політику, вони можуть залишитися невикористаними. Результати такого впливу детально розглядалися на Політичному брифу UN Women 2023 року, який був орієнтований на гендерно-чутливе відновлення України. Зокрема, за даними 2025 року, жінки в сільських районах, які становлять 42,9 % робочої сили, через війну, стикаються з 25 % вищим ризиком харчової незахищеності [8]. Розгляд цієї проблеми може додати 5–7 % до загальної продуктивності сектора.

У фокус-групах Асоціації «Ягідництво України» 2025 року, взяли участь жінки-підприємниці з Волині та Дніпровського району. Учасниці говорили про те, як війна змусила їх перейти від декретної відпустки чи шкільної роботи до керування фермами, розкриваючи гендер не лише як інструмент адаптації, але й як джерело стресу, через брак ресурсів. Окрім цього, одна з учасниць зазначала, що втратила 23 га на правому березі Дніпра через окупацію і це знизило її продуктивність на 100 %. Незважаючи на це, якщо додати гендерну підтримку, її знання в овочівництві та набутий роками досвід, це все може стане основою для подальшої релокації бізнесу [10].

Досвід українських громад свідчить: там, де жінки залучені до управлінських рішень, ферми швидше адаптуються до викликів воєнного часу – застосовують ресурсозберігаючі технології, локальні продовольчі ініціативи. Інвестиції у жіноче лідерство, агроосвіту, гранти, програми підтримки фермерок можуть не тільки зрівняти шанси в гендерній нерівності, але й простимулювати інновації. Жінки часто впроваджують стійкі практики, зокрема органічне землеробство, яке менш залежне від дорогих ресурсів. Подібні інсайти прозвучали на фокус-групі. Підприємниця Яна з Миколаївщини зазначила, що гендерні стереотипи ускладнюють адміністративні ролі для жінок [9]. Долати такі перешкоди допомагає кооперація з іншими фермерками, перетворюючи норми на перевагу.

Гендерна нерівність діє як невидимий бар'єр, системно підриває продуктивність агросектора, перетворюючи потенціал на втрати. У глобальному масштабі це проявляється в тому, що жінки, виконуючи значну частину сільськогосподарської праці, отримують непропорційно мало ресурсів, що призводить до зниження врожайності та загальної ефективності. В Україні такий ефект посилено війною. Коли жінки змушені брати на себе додаткові ролі через відсутність чоловіків, їхня перевантаженість доглядовою працею зменшує час на виробництво. В кінцевому рахунку це послаблює продовольчу безпеку на рівні домогосподарств. В цьому випадку, це не абстрактна проблема, а ланцюг, де менший доступ до ресурсів для

жінок призводить до менших врожаїв, а отже, до більшої вразливості родин до голоду, особливо в умовах зростання цін на продукти (рис. 2) [7; 8].

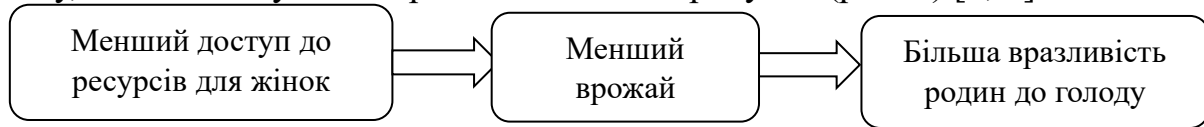

Рис. 2. Тендерний ланцюг продовольчої вразливості

Джерело: [7; 8].

Глобальні гендерні розриви в доступі до ресурсів не є ізольованими випадками, а системною проблемою, яка стримує розвиток агросектора в багатьох країнах, включаючи Україну. Жінки у всьому світі контролюють мінімальну частку землі, і це обмежує їхню здатність інвестувати в покращення, а в умовах кризи – перетворюється на критичну вразливість. В деяких випадках, через війну жінки змушені керувати фермами без формальної власності, що ускладнює отримання кредитів чи допомоги іншого виду.

За даними UN Women 2022 та World Economic Forum [7], глобально жінки мають доступ лише до 13 % сільської землі, що щорічно призводить до втрат в продуктивності розміром 1 трлн дол США. В Україні цей розрив сягає 20 %. Станом на 2021 рік жінки керували лише 20,8 % фермами [7; 12]. У фокус-групі АЯУ жінки відзначили брак коштів для придбання землі, попри бажання масштабувати своє виробництво [10].

Щодо фінансування, розриви проявляються в тому, що жінки стикаються з вищими бар'єрами – від дискримінаційних практик банків, до відсутності заставного майна. Знову ж таки, в Україні таке явище посилюється продовженням воєнних дій на території країни. Малі за розмірами ферми, якими управляють жінки, отримують менше грантів, бо діючі програми підтримки не враховують специфіку таких господарств.

У 2022 році Міністерство аграрної політики та продовольства України за підтримки ЄС та Світового банку, через систему SAR, запустило механізм реєстрації та підтримки малих і середніх фермерських господарств. Програма орієнтована на ферми площею до 120 га або з поголів'ям до 120 голів. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів № 918 від 16 серпня 2022 року [13], основна мета програми: «Забезпечити безперебійне виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити рівень продовольчої безпеки та економічної стійкості України». Аграрії мали змогу подати заявки через електронну систему, а їх обробку здійснював Український державний фонд підтримки фермерських господарств [14].

Завдяки такій інформаційній кампанії та юридичній підтримці, понад 52 тис. фермерів з усіх регіонів України подали заявки на участь у програмі підтримки. Проте, через обмежене фінансування, гранти змогли отримати лише близько 60 % фермерів, тобто 31 тис. господарств. Загальна сума допомоги склала 1,6 млрд грн, з них: 1,3 млрд було спрямовано на гектарні Виплати (3100 грн/га), 300 млн – на

компенсацію за утримання корів (в розрахунку 5300 грн/голову). Середній розмір ферми-бенефіціара становив 23 га і до 5 корів [1, с. 12]. Основними отримувачами стали фермери з центральних, південних і західних регіонів. Східні області, які найбільше постраждали від військових дій, були менш охоплені.

За даними Світового банку, близько 30 % учасників програми підтримки малих і середніх фермерських господарств – жінки. Наведені дані свідчать про збереження гендерного дисбалансу у доступі до фінансування [1, с. 12]. Наразі ЄС та Світовий банк продовжують підтримувати розвиток аналітичної спроможності Міністерства аграрної політики та продовольства України, зокрема в частині гендерного моніторингу.

Оновлені дані World Economic Forum на 2025 рік висвітлюють, що гендерні розриви в Україні у глобальному індексі зменшилися з 74-го місця на 70-те. Незважаючи на це, відхилення в технологіях залишаються на рівні 25 % та потребують інвестицій [15]. Зазначена проблематика являється темою доповіді лідерки АТ «Ощадбанку» Наталії Буткової-Вітвіцької на конференції «Сила жінок в агро 2025» [11]. Пані Наталія представила перспективні напрями фінансування жінок-підприємниць через гендерні програми.

Участь жінок у сільському агровиробництві України є вагомою, проте, нерівномірною. Вона відображає як традиційні гендерні ролі, так і нинішні виклики. Як вже було зазначено, жінки в агросекторі становлять близько 40 % робочої сили. Переважно це галузі рослинництва, тваринництва, переробка продукції тощо. При цьому, жінки можуть виконувати як оплачувану, так і неоплачувану працю (в межах сімейних фермерських господарств).

Розглянемо історичні особливості формування зазначеної структури. У радянські часи жінки домінували в колгоспах, часто без належного визнання чи доступу до керівних посад, фізично виконували важку роботу. У дослідженні «Становище британських та радянських жінок у міжвоєнний період» [16, с. 4–5] зазначено, що радянська держава активно залучала жінок до сільськогосподарської праці, але і водночас використовувала їх як інструмент ідеологічного контролю. Жінки в агросекторі не мали права на самостійне представництво чи профспілкову боротьбу. Як буржуазні відхилення трактувалися будь-які прояви феміністичної активності. Феміністичний дискурс був практично витіснений з публічного простору, а жіноча емансипація зводилася до участі в трудовій діяльності без перегляду патріархальних норм. Це створило масовий парадокс: жінки були масово задіяні в агровиробництві, без права голосу в прийнятті рішень. Зазначені факти слугували основою для сучасних структурних гендерних розривів.

Війна в Україні суттєво трансформувала участь жінок у сільському господарстві. За офіційними даними міжнародної компанії Chemonics, жінки у 2025 році складають 56 % учасників тренінгів і освітніх заходів у аграрній сфері. Це демонструє зростання їхньої активності та адаптації в умовах дефіциту кадрів і нових викликів. Більше того, 75 % отримувачів гуманітарної підтримки, а саме: насіння, добрива,

продукти, були саме жінки, багато з яких змушені були очолили сімейні фермерські господарства після мобілізації своїх чоловіків [17]. Така динаміка вказує не лише про настання жіночого лідерства, а й про зміну соціальної структури сільських громад.

Повернення частини біженців до сільських територій, серед яких більша частина – жінки та діти, стимулює зайнятість, але водночас створює ризики перезавантаження. За даними Chemonics, у 2024 році, в середньому жінки втрачали 56 годин на тиждень на догляд за дітьми, що на 7 годин більше, ніж до війни [17]. Навантаження часто поєднується з участю в агровиробництві, підприємстві, громадських організаціях та потребує системної підтримки – від доступу до фінансування, до психологічної допомоги та підтримки.

У сфері агропереробки Chemonics для жінок-підприємниць запустила дві акселераційні програми, які включають: менторство, бізнес-планування, доступ до низьковідсоткових кредитів. У партнерстві з Радою жінок-фермерів та Мережею сільських жінок України, організація сприяла створенню сталих практик моделей розвитку, де жінки не лише працюють, а й формують політику, інновації, довгострокове відновлення агросектору та успішно розвиваються [17].

Інтеграція України з європейським ринком відкриває нові горизонти для жінок-фермерок, особливо через адаптовані механізми Спільної сільськогосподарської політики ЄС (CAP), які враховують потреби країн-кандидатів на вступ в ЄС. Стратегія CAP на 2023–2027 рр. чітко фокусується на гендерній рівності, молодіжному лідерству та посиленні ролі інновацій [18]. Із загального бюджету політики, розміром в 387 млрд євро, 30 % коштів було спрямовано на гендерно-чутливі програми, зокрема на «генераційну заміну» – підтримку молодих фермерів, серед яких значну частку становлять жінки. Практичні приклади вже демонструють ефективність такої інтеграції.

З метою обміну досвідом, проєкт EU CAP Network «Women-led innovations» (2024) [18], об'єднав понад 100 жінок-фермерок з України та країн ЄС. За результатами участі, українки отримали гранти у межах 10–50 тис. євро на дрони, біотехнології та цифрові рішення. Проєкт CAP Ukraine [19], реалізований World Council of Credit Unions (WOCCU), надає кредитні лінії через кооперативи. Зокрема, у 2025 році проєктом передбачено 20 млн євро для підтримки 5 тис. жінок-фермерок. За оцінками експертів, участь жінок у CAP не лише розширює доступ до фінансування, а й стимулює перехід до стійкого агровиробництва. За планом на 2030 рік, жінки, які керують 25 % малих ферм, сприятимуть підвищенню експорту органічної продукції на 15–20 %, інтегруючись у зону вільної торгівлі DCFTA. Участь у CAP – це не лише про гроші, а й про стандарти. За планом на 2027 рік очікується, що сертифікацію EU Organic пройдуть 30 % жіночих ферм [19]. Планові заходи сприятимуть зміцненню позицій України на європейському ринку.

Програма EWA від EIT Food (2024–2025 роки) вже відібрала 10 українок, які пройшли стажування в Нідерландах та отримали гранти розміром 10 тис. євро на впровадження інновацій (зокрема: купівлю дронів для фермерського господарства,

розвиток програм штучного інтелекту та зміцнення позицій smart-ферм) [20]. Протягом 2025 року кількість грантових місць в проєкті зросте до 20 одиниць. Наведені дані вказують на зростаючий попит і довіру до учасниць-жінок з України.

На нашу думку, одним із ключових драйверів трансформації жіночого підприємництва в агросекторі України залишається обмін досвідом з ЄС. Програми Erasmus+, EIT Food, Swisscontact та інші ініціативи створюють не лише освітні можливості, а й сталі мережі підтримки, які дозволяють українкам інтегруватися в європейський агропростір. Зокрема, проєкт AWARE (Erasmus+, 2023–2026 роки) об'єднує 200 жінок з ЄС та України з метою проведення тренінгів з агропідприємництва [21]. Під час його реалізації українки-лідерки, отримують гранти на бізнес-планування, розміром 5–10 тис. євро. Окрім цього, мають можливість взяти участь у навчальних візитах до Італії та Польщі (50 місць у 2025 році).

Ще один приклад – проєкт Empower AgriWomen (Swisscontact, період реалізації 2023–2026 роки), який охопив 500 учасників – жінок-лідерок Чернігівської області. Програма включає тренінги з green tech, 50 візитів-обмінів до Польщі та Румунії. Результат: 80 % учасниць проєкту запустили власні бізнеси, збільшивши дохід у середньому на 25 % [21]. Онлайн-ініціатива Agri Women Platform EU (2024) об'єднала понад 1 тис. жінок, які активно беруть участь у вебінарах, менторських сесіях і мають можливість отримувати фінансові інструменти у вигляді грантів на розвиток локальних ініціатив, розміром від 2 до 5 тис. євро.

Наведені приклади програм не лише навчають, а й будують горизонтальні мережі, з реальними можливостями для жінок-аграріїв з України перейняти європейський досвід, зокрема: кооперативні моделі, цифрові рішення, екологічні підходи тощо. За оцінками експертів, участь в таких проєктах підвищує продуктивність жінок в малих фермерських господарствах, у тому числі сімейних, в середньому на 20–30 %. У 2025 році програма Erasmus+ AgriWomen розширюється на 100 грантових місць від України [20; 21]. Проєкт спрямований на цифрову трансформацію, екологізацію та соціальне підприємництво.

Подані вище процеси інтегруються у ширшу стратегію WINWIN 2030, яка передбачає три ключові вектори розвитку агросектору (рис. 3).

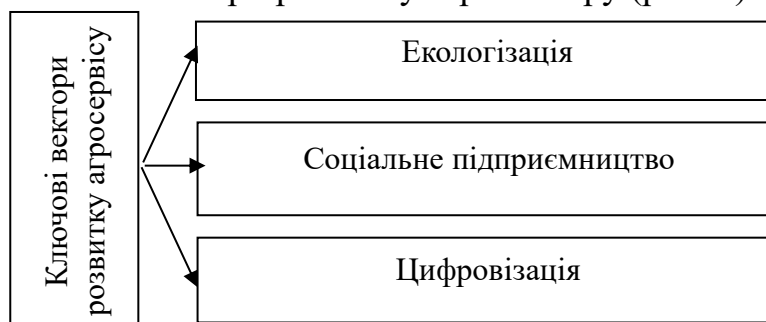

Рис. 3. Ключові вектори розвитку
агросектору (за стратегією WinWin 2030)

Джерело: сформовано авторками на основі [18].

Згідно даних [22], у 2025 році 56 % нових ФОП агросектору України становлять жінки, які активно демонструють лідерські позиції. Завдяки САР-квотам, грантовим коштам та освітнім програмам, планом на 2030 рік, в країні очікується зростання жіночого представництва в управлінні до 40 %.

Формування «нового обличчя» українського села – жінки-лідерки є перспективним напрямом розвитку агропродовольчого сектору, що поєднує як економічну ефективність так і соціальну трансформацію. Сучасна жінка-аграрій дедалі частіше виступає не лише як виробник, а й як управлінець, інноватор, рушійна сила змін у сільських громадах. Її активна участь у прийнятті рішень, впровадженні сталих практик, розвитку кооперації та цифровізації сільського господарства сприятиме підвищенню конкурентоспроможності агросектору України. Підтримка жіночого лідерства через освітні програми, доступ до фінансування, інституційну та логістичну підтримку здатна створити нову генерацію агролідерок, які формуватимуть майбутнє українського села як простору рівних можливостей, інновацій та сталого розвитку.

Отже, аналіз проведеного дослідження свідчить, що агропродовольчий сектор України є стратегічно важливою складовою національної економіки. Він демонструє високий потенціал розвитку навіть в умовах надзвичайних викликів. Участь жінок у виробництві та управлінні аграрними процесами поступово набуває системного характеру, що відкриває нові горизонти для гендерної рівності, соціальної справедливості та економічної ефективності.

Список використаних джерел

1. Ukraine Agriculture Recovery Inclusive Support Emergency (ARISE) Project (P180732) : Project Information Document (PID) / The World Bank. 2023. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099072923124580381/pdf/P1807320fca7960a08a3a0ac96e3c3a2e8.pdf>.
2. Horbatiuk L., Chebotarov Ie. Investment Potential of the Grain Product Subcomplex in the Conditions of War and Post War Recovery. *Економічний вісник Донбасу*. 2024. № 4 (78). С. 194–199. URL: <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11109/26.%20Horbatiuk%2c%20Chebotarov.pdf>.
3. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Залучення молоді до аграрної освіти – важлива складова відновлення економіки України. *European Business Association*. URL: <https://eba.com.ua/zaluchennya-molodi-do-agrarnoyi-osvity-vazhlyva-skladova-vidnovlennya-ekonomiky-ukrayiny/>.
5. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження / Центр економічної стратегії. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave.
6. Farmers and the agricultural labour force – statistics. *Eurostat Statistics Explained*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farmers_and_the_agricultural_labour_force_-_statistics.
7. Rapid gender analysis of Ukraine: secondary data review / UN Women, CARE International. 2022. 32 p. URL: <https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-04/RGA%20of%20Ukraine.pdf>.

8. Policy Brief: A Gender Responsive Recovery for Ukraine: Introduction / UN Women. 2023. 8 p. URL: https://ukraine.unwomen.org/sites/default/files/2023-09/policy_brief_recovery_long_version_sept_2023.pdf.
9. Deineko O., Shor K. Gender study of the Organic sector in Ukraine. Kyiv : Organic Initiative Public Association, 2024. 35 p. URL: https://orgprints.org/id/eprint/52838/1/deineko_shor-2024-Gender-study-in-organic-sector-of-Ukraine-EN_Abacus65259.pdf.
10. Жінки в агробізнесі: чи замінять вони чоловіків? *Ягідництво України* : новини асоціації. URL: <https://uaberries.com/novyny/novyny-asotsiatsii/zhinky-v-ahrobiznesi-chy-zaminiat-vony-cholovikiv>.
11. Сила жінок в агро. Перша жіноча агроконференція. *Aggency*. URL: <https://www.aggeekagency.com/womensstrengthinagriculture>.
12. Agritech for Women Farmers: A Business Case for Inclusive Growth : Insight Report / World Economic Forum. 2024. 31 p. URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_Agritech_for_Women_Farmers_2024.pdf.
13. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції : *Постанова Кабінету Міністрів України від 16.08.2022 р. № 918* : станом на 6 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2022-п> (дата звернення: 18.10.2025).
14. Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Офіційна сторінка в соціальній мережі Facebook. URL: https://www.facebook.com/ukrderzhfond/?locale=uk_UA (дата звернення: 19.10.2025).
15. Global Gender Gap Repost 2025. World Economic Forum, 2025. 395 p.
16. Залєток Н. В. Становище британських та радянських жінок у суспільстві у міжвоєнний період: порівняльний огляд. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. С. 105-112. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.15>.
17. Empowering Women in Ukraine's Agricultural Sector. *Chemonics*. URL: <https://chemonics.com/case-study/empowering-women-in-ukraines-agricultural-sector> (дата звернення: 15.10.2025).
18. CAP Strategic Plans. *Agriculture and rural development*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/cap-my-country/cap-strategic-plans_en (дата звернення: 17.10.2025).
19. Ukraine CAP. *World Council of Credit Unions*. URL: https://www.woccu.org/global_programs/projects/ukraine (дата звернення: 19.10.2025).
20. From Farm to Future: 10 Ukrainian Women Selected for EWA Programme 2024. *EIT Food | Accelerating Food Innovation for a Future-Fit Food System – EIT Food*. URL: <https://www.eitfood.eu/news/from-farm-to-future-10-ukrainian-women-selected-for-ewa-programme-2024> (дата звернення: 10.10.2025).
21. An Erasmus+ Funded Project | Supporting Women in Agri-Food. *AWARE*. URL: <https://agriwomenaware.eu> (дата звернення: 22.10.2025).
22. Ukrainian global innovation strategy 2030. URL: https://winwin.gov.ua/assets/files/WINWIN_Main%20Presentation.pdf (дата звернення: 14.10.2025).

3.5.

Агроскаутинг – основа формування державної політики у сфері продовольчої безпеки та управління аграрними ризиками

Лотиш І. І.,

канд. с.-г. наук, викладач,

Відокремлений структурний підрозділ

«Аграрно-економічний фаховий коледж

Полтавського державного аграрного

університету», м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0003-0373-6630>

Стеценко А. Р.,

здобувач вищої освіти,

Відокремлений структурний підрозділ

«Аграрно-економічний фаховий коледж

Полтавського державного аграрного

університету», м. Полтава

<https://orcid.org/0009-0003-6711-0247>

Формування стійкої, життєздатної та ефективної державної політики у сфері продовольчої безпеки є одним із наріжних каменів національного суверенітету та економічної стабільності. Продовольча безпека – це про економічну та фізичну доступності їжі для кожного громадянина в будь-який час, що є фундаментальною складовою загальнонаціональної безпеки. В умовах сучасних глобальних викликів, що включають у себе безпрецедентне зростання загальної чисельності населення, дедалі відчутніші кліматичні зміни та посилення воєнно-політичної нестабільності, агропродовольча сфера автоматично набуває найвищого стратегічного значення. Україна, що історично та фактично є одним із ключових гравців та гарантів на світовому агропродовольчому ринку, сьогодні стикається з екзистенційними викликами, які, в свою чергу, вимагають не просто косметичних покращень, а негайної, глибокої та системної модернізації самих підходів до управління аграрними процесами. Саме в цьому надзвичайно складному контексті цифрова трансформація перестає бути просто модним трендом чи опціональною модернізацією, а перетворюється на інструмент виживання та розвитку. Відповідно, така її високотехнологічна складова, як агроскаутинг, стрімко еволюціонує з вузькоспеціалізованого інструменту фермерського менеджменту на потужний фундамент для прийняття критично важливих макроекономічних та безпекових рішень на найвищому державному рівні.

Сам процес цифрової трансформації – надзвичайно комплексне та багатовимірне явище. Воно полягає, в першу чергу, в системній і глибокій імплементації новітніх цифрових технологій та пов'язаних з ними інновацій у різноманітні сфери економічної та суспільної діяльності. Основна мета даного всеохоплюючого процесу – радикальна оптимізація існуючих бізнес-процедур, суттєве вдосконалення

управлінської ефективності на всіх рівнях та, що найважливіше, гарантування передумов для сталого та довгострокового розвитку. Такий глобальний феномен обумовлює докорінну перебудову й переосмислення традиційних моделей функціонування не лише окремих підприємств, але й цілих галузей і секторів економіки. Він також передбачає активне та повсюдне використання цифрових рішень для якісного підвищення загальної продуктивності праці, впровадження інструментів глибокого аналізу великих масивів даних (концепція BigData), тотальної автоматизації рутинних операцій та вироблення механізмів швидкої адаптації до динамічних і часто непередбачуваних умов сучасного глобалізованого економічного ландшафту. Весь цей трансформаційний процес спрямований на посилення конкурентоспроможності національних суб'єктів господарювання та формування міцного технологічного підґрунтя для сталого економічного розвитку.

Цифровізація на даному етапі свого інтенсивного розвитку пронизує абсолютно всі без винятку сфери людської життєдіяльності. Охоплюються промисловий комплекс, фінансовий та банківський сектор, аграрне виробництво, внутрішня та міжнародна комерція, системи освіти та охорона здоров'я, наукові дослідження. Сьогоднішньою беззаперечною реальністю стало остаточне визнання інформації як критично важливого та незамінного стратегічного активу. У специфічному контексті розвитку сільського господарства, цифрова трансформація найбільш яскраво проявляється у використанні новітніх цифрових технологій (таких як IoT, AI, робототехніка) для фундаментального перетворення бізнес-процесів у всіх без винятку ланках аграрного виробництва – від селекції до логістики. Це відкриває справді широкі, раніше недоступні можливості для докорінної трансформації виробничих циклів та суттєвого покращення якості й швидкості управлінської ефективності в агросекторі [5, с. 328–329].

Аграрний бізнес України, як відомо, відіграє виняткове, системоутворююче значення в структурі державної економіки. Він демонстрував переважно позитивну динаміку розвитку протягом останнього десятиліття, забезпечуючи значну частку ВВП та експортних надходжень. Зараз відбувається постійний процес впровадження новітніх технологій. Проте, говорячи про успішне та конкурентоспроможне господарювання в сучасних умовах, вже неможливо брати до уваги лише традиційну економічну складову. Природно-кліматичні зміни – один з найпотужніших чинників, що став одним із ризикованих факторів, які позначаються, власне, на операційній діяльності та стратегічному розвитку агровиробництва. Вітчизняний аграрний сектор змушений у прискореному темпі поступово адаптуватися до цих глобальних змін. Вони часто проявляються у формі екстремальних, несприятливих або відверто небезпечних метеорологічних явищ, що стають новою нормою, хоча раніше були нетиповими для конкретного регіону. Йдеться про аномальні хвилі спеки, тривалі посухи, що змінюються раптовими зливами катастрофічного характеру, почастищення випадків граду чи нерівномірне та непередбачуване накопичення критично важливої ґрунтової вологи. Саме для ефективної відповіді на весь цей комплекс викликів – економічних, гострих

кліматичних та прямих воєнних – і слугує технологія агроскаутингу. Агроскаутинг – ключ до фундаментального переходу від запізненого, реактивного типу управління (боротьби з наслідками) до значно ефективнішого проактивного управління ризиками (попередження та мінімізації загроз) [2, с. 34–35].

Власне, саме поняття «агроскаутинг» було запозичено з передової міжнародної практики (від англ. *crops scouting*, що буквально можна перекласти як «розвідка стану урожаю»). Воно означає системний та технологічно забезпечений процес збору деталізованої польової інформації за чітко заданими та валідованими параметрами [9, с. 326–328]. Якщо простіше, то це і є той самий надважливий моніторинг стану посівів, але вже виключно на новому технологічному рівні – з використанням спеціальних програмних платформ віддаленого контролю стану площ. Цей підхід суттєво доповнює або, в деяких аспектах, навіть частково замінює традиційний та трудомісткий об'їзд полів агрономами [4, 281–283]. Основним завданням цього високотехнологічного процесу є здійснення об'єктивного контролю якості вже виконаних агротехнічних операцій, а також проведення максимально об'єктивної оцінки поточного стану посівів (оцінка включає точне визначення фази вегетації, картування осередків поширення бур'янів, а також раннє виявлення хвороб або шкідників) [9, с. 326–328]. Агроскаутинг як масове явище з'явився на технологічному стику класичних агротехнологій та практично безмежних можливостей DataScience (науки даних) із дедалі ширшим застосуванням алгоритмів штучного інтелекту. І хоча, безумовно, повністю обійтися без досвіду та інтуїції кваліфікованого агронома безпосередньо в полі поки що неможливо, але ефективна синергія у технологічному комплексі «людина + ІТ» дозволяє досягти незрівнянно вищих виробничих результатів при значно більш ефективному та ощадливому використанні наявних матеріальних і фінансових ресурсів. По суті, сьогодні ми є свідками того, як агроскаутинг стрімко постає як абсолютно новий, перспективний міждисциплінарний напрям професійної діяльності, що гармонійно знаходиться на перетині класичної агрономії та сучасної інформаційної аналітики [6, с. 96–97].

Технологічною серцевиною сучасного агроскаутингу є не одна інновація, а величезний комплекс взаємопов'язаних технологій. Ключовим елементом, що забезпечує збір даних, стали безпілотні літальні апарати (БпЛА), або дрони, які сьогодні відіграють справді критичну роль у зборі високоточних просторових даних. Сучасні аеріальні платформи, оснащені різноманітними камерами, дозволяють з високою ефективністю визначати точні площі та локалізацію заражень, оперативно виявляти зони стресових умов для рослин (спричинених посухою, хворобами чи дефіцитом живлення) та забезпечують надзвичайно точне цифрове картографування земельних ділянок [1, с. 13–17]. Вони вже активно використовуються для регулярної аерофотозйомки, створення детальних ортофотопланів, здійснення моніторингу стану посівів за допомогою мультиспектральних і тепловізійних камер, а також для високоточного внесення засобів захисту рослин (ЗЗР) чи рідких добрив, що мінімізує хімічне навантаження [8, с. 46]. Окрім дронів, не менш важливою

складовою є широкий спектр дистанційних сенсорів, які дозволяють отримувати деталізовані дані про фізіологічний стан рослин. Зокрема, йдеться про гіперспектральні та мультиспектральні камери, які допомагають на ранніх стадіях виявляти специфічні захворювання та визначати нестачу конкретних поживних речовин.

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика традиційного
та цифрового підходів до агроскаутингу**

Параметр порівняння	Традиційний агроскаутинг (візуальний об'їзд)	Сучасний цифровий агроскаутинг (на базі ДЗЗ, БПЛА тощо)
Метод збору даних	Візуальна оцінка агрономом і нотатки у блокноті	Супутникові знімки (ДЗЗ), мультиспектральна зйомка з БПЛА, дані з IoT-сенсорів, мобільні додатки
Об'єктивність даних	Висока суб'єктивність, залежність від досвіду та втоми конкретного агронома	Висока об'єктивність, базована на точних спектральних індексах (NDVI), GPS-координатах та цифрових показниках
Охоплення площ	Повільне, вибіркове обстеження, неможливість оглянути 100 % поля	Швидке та повне покриття (100 %) великих масивів за короткий проміжок часу
Швидкість аналізу	Потребує часу на повернення в офіс, аналіз записів та ручне складання звіту	Аналіз даних у режимі реального часу, автоматичне генерування карт проблемних ділянок та звітів
Раннє виявлення загроз	Проблеми фіксуються переважно запізно	Виявлення стресу рослин на доклінічній стадії, до появи візуальних ознак
Формат звітності	Паперові звіти, усні рекомендації	Інтерактивні електронні карти, картограми
Інтеграція з технікою	Відсутня. Рішення приймає механізатор на основі завдання	Пряма інтеграція: створення файлів-завдань для бортових комп'ютерів

Паралельний розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ) та алгоритмів машинного навчання відкрив раніше нечувані можливості для глибокого автоматизованого аналізу та правильної інтерпретації тих величезних обсягів даних, що збираються сенсорами. Це, в свою чергу, дозволяє будувати предиктивні моделі для прогнозування розвитку культур та автоматизувати складні процеси прийняття управлінських рішень. Невід'ємною частиною всієї цієї системи стали і геоінформаційні системи (ГІС) – програмні комплекси, що відіграють ключову роль у зберіганні, аналізі та візуалізації всіх даних із просторовою прив'язкою. Вони є тим «мозковим центром», де відбувається визначення просторових параметрів господарювання, від точного картографування меж полів до складного аналізу оптимального розміщення культур чи виявлення зон активної ерозії ґрунту [1, с. 13–17].

Всі ці складні технології працюють узгоджено, щоб забезпечити безперервний збір даних для фундаментальних аналітичних інструментів, без яких сьогодні вже неможливе ані точне землеробство, ані ефективний моніторинг. Одним з найпоширеніших та найважливіших таких інструментів, безперечно, можна визнати NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) – т. зв. нормалізований диференційний

вегетаційний індекс [10, с. 122–123]. Цей індекс є надійним індикатором здоров'я рослин. Його розраховують за стандартизованою математичною формулою:

$$NDVI = \frac{(NIR - RED)}{(NIR + RED)}, \quad (1)$$

де NIR – це значення відбитого світла в ближньому інфрачервоному діапазоні спектра, а RED – значення відбитого світла в червоному (видимому) діапазоні.

Фізичний сенс цього індексу полягає в тому, що здоровий зелений рослинний покрив активно поглинає видимий червоний спектр для процесу фотосинтезу і, водночас, інтенсивно відбиває хвилі ближнього інфрачервоного діапазону. Чим здоровіша і густіша рослинність, тим вищий цей показник. Таким чином, NDVI, об'єктивно характеризуючи щільність та активність біомаси, дозволяє точно вказувати на ті ділянки поля, які розвиваються неоднорідно і потребують диференційованого, більш точного підходу – чи то локального пересівання, чи то диференційованого внесення добрив, чи то цільового застосування засобів захисту [7, с. 5–10]. Для якісного та регулярного збору цих даних БПЛА оснащують спеціальними мультиспектральними камерами. Після польоту зібрані зображення завантажуються у спеціалізоване програмне забезпечення (наприклад, таке як Pix4D), яке автоматично «зшиває» тисячі знімків, створює детальні геоприв'язані ортофотоплани та будує на їх основі зрозумілі кольорові NDVI-карти. Саме ці карти і стають тим ефективним інструментом, що дозволяє візуалізувати проблеми та реалізовувати на практиці принципи точного землеробства [10, с. 122–123].

Переваги від системного впровадження цих технологій на мікрорівні – тобто на рівні окремого фермерського господарства чи агрохолдингу – є давно доведеними, економічно обґрунтованими та легко вимірюваними. Комплексне впровадження агроскаутингу призводить до цілої низки значних позитивних змін у виробничому циклі. По-перше, це зниження втрат врожаю, яке отримується за допомогою точного та раннього визначення зон заражень, локалізації осередків стресових умов, що і дозволяє агрономам реалізувати вчасні та превентивні заходи для результативного управління виявленими ризиками. По-друге, відбувається помітне підвищення якості та товарності кінцевої продукції. Це є наслідком того, що глибокий аналіз геоданих допомагає фермерам постійно вдосконалювати агротехніки, оптимізувати живлення рослин відповідно до їхніх реальних потреб у конкретній точці поля. І, по-третє, досягається суттєва та довгострокова оптимізація виробничих процесів та загального управління наявними ресурсами. За допомогою агроскаутингу фермери уникають зайвих витрат і ефективніше використовують дорогі добрива, воду, паливо та ЗЗР. Це безпосередньо знижує собівартість вирощеної продукції та підвищує рентабельність бізнесу. Нарешті, все це в комплексі суттєво підвищує загальну стійкість (resilience) фермерського господарства до різноманітних агроекологічних викликів, перш за все – до непередбачуваних змін клімату [1, с. 13–17]. Реальні практичні кейси на українських підприємствах чітко показують не лише суто технічну, але й важливу

організаційну ефективність такого сучасного підходу. Цінним та показовим прикладом є те, що в одному з великих господарств центральної України (площею понад 4000 га) швидка інтеграція сучасної системи агроскаутингу після раптової зміни та звільнення головного агронома в розпал сезону, дозволила новому менеджменту забезпечити планове зростання врожайності та додатково оптимізувати витрати на матеріально-технічні ресурси [3, с. 93–94]. Ця очевидна та доведена на практиці ефективність на мікрорівні стала потужним поштовхом для бурхливого розвитку цілого глобального ринку спеціалізованих програмних рішень, що, в свою чергу, робить цю технологію дедалі більш доступною для широкого кола виробників. На сучасному ринку вже існує значна кількість різноманітних програмних засобів, платформ та додатків, призначених для цифрової трансформації агросектору. Деякі з них, як-от українська розробка SoftFarm, позиціонуються як комплексні рішення, що дозволяють об'єднувати в єдиному цифровому середовищі дані з різних систем (наприклад, GPS-трекерів), створювати детальні картографи врожайності, вести цифровий облік земельного банку та здійснювати оперативний GPS-моніторинг руху сільськогосподарської техніки [5, с. 330–332]. Поряд з ними існують потужні міжнародні хмарні платформи, такі як Harvio, що активно використовуються фермерами на мільйонах гектарів по всьому світу. Вони здатні не лише візуалізувати дані, але й здійснювати досить точний прогноз розвитку хвороб та надавати агрономам персоналізовані рекомендації щодо вибору та застосування ЗЗР. Існують також дуже гнучкі хмарні інструменти на кшталт Farm QA Scouting, які цінні тим, що дозволяють користувачам самостійно створювати та налаштовувати індивідуалізовані шаблони та чек-листи для огляду полів, адаптуючи їх під специфіку конкретного господарства. Платформа OneSoil, наприклад, здобула популярність завдяки своїй здатності надавати готові карти-завдання для техніки з функцією диференційованого посіву, які генеруються на основі глибокого ретроспективного NDVI-аналізу, створюючи файли для бортових комп'ютерів сівалок зі змінною нормою висіву. Ефективно доповнюють цю складну екосистему численні мобільні додатки, як-от «Асистент агронома» від Bayer, що допомагають агроному оперативно ідентифікувати проблему (хворобу, шкідника) та підібрати необхідний засіб захисту безпосередньо в полі, маючи доступ до баз даних [9, с. 326–328]. Також активно розвиваються і більш вузькоспеціалізовані рішення, наприклад, додаток WEEDSCOUT для автоматичної ідентифікації бур'янів за фотографією або платформа Agrio для хмарного аналізу зображень уражених хворобами рослин [6, с. 96–97].

Однак, незважаючи на всю важливість оптимізації на рівні окремих господарств, справжній стратегічний потенціал агроскаутингу сьогодні виходить далеко за ці межі. Він лежить у площині формування адекватної, швидкої та обґрунтованої державної політики, особливо в умовах безпрецедентних кризових явищ, з якими зіткнулася саме Україна. Військові дії, що розпочалися у 2022 році, завдали колосальних і багатомільярдних пошкоджень усьому сільському господарству та інфраструктурі сільських територій. Звідси виникає пряма, явна і негайна

загроза продовольчим ринкам багатьох країн світу, що залежать від українського експорту. Жорстока збройна агресія призводить не тільки до тимчасового виведення земель з обробітку, але й до їх фізичного знищення – руйнування унікального ґрунтового покриву, забруднення ґрунтів важкими металами та хімічними сполуками, а також до незворотної деградації, включаючи механічне пошкодження та знищення родючого шару безцінних українських чорноземів [4, с. 281–283]. До цих прямих втрат непрямі: руйнування елеваторних потужностей, портової інфраструктури, логістичних шляхів, втрата та знищення дороговартісної сільськогосподарської техніки. Все це в комплексі створює кризу управління, яку неможливо подолати старими методами паперової звітності.

Таблиця 2

**Аналіз ключових програмних
платформ та інструментів для агроскаутингу**

Назва програмного забезпечення	Джерело	Ключове призначення та функціонал
Soft Farm	[5]	Комплексна система управління агропідприємством: облік земельного банку, GPS-моніторинг техніки, створення картограм врожайності, мобільний агроскаутинг
Xarvio Field Manager (BASF)	[9]	Платформа для точного землеробства: прогнозування розвитку хвороб, надання персоналізованих рекомендацій щодо застосування ЗЗР, картування зон неоднорідності
Farm QA Scouting	[9]	Гнучка платформа для збору польових даних. Головна перевага – конструктор шаблонів, що дозволяє створювати індивідуальні чек-листи для огляду полів агрономами
OneSoil	[9]	Платформа на основі супутникового моніторингу та ШІ. Спеціалізується на створенні карт-завдань для диференційованого посіву на основі аналізу NDVI
«Асистент агронома» (Bayer)	[9]	Мобільний додаток-довідник. Призначений для оперативної ідентифікації шкідників/хвороб у полі та швидкого підбору зареєстрованих засобів захисту рослин (ЗЗР)
WEEDSCOUT / Agrio	[6]	Вузькоспеціалізовані мобільні додатки, що використовують AI для автоматичної ідентифікації бур'янів (WEEDSCOUT) або хвороб (Agrio) за фотографією
Система «Глобус»	[5]	Спеціалізована система GPS-моніторингу транспорту: контроль маршрутів, рівня пального, фіксація обсягів виконаних робіт, контроль робочого часу техніки

В цій екстремальній ситуації технологія агроскаутингу, що спирається на об'єктивні дані дистанційного зондування Землі (ДЗЗ), раптово перетворюється на практично безальтернативний та критично важливий інструмент антикризового державного управління. Для формування будь-якої успішної та реалістичної аграрної політики в умовах війни, Уряду та профільним міністерствам необхідні не приблизні оцінки, а максимально точні, актуальні та достовірні дані. Це стосується реальних посівних площ на контрольованих територіях, їх точного географічного розташування, структури посівів та їх поточного вегетаційного

стану. Керівництву держави необхідно в режимі реального часу об'єктивно оцінювати саму можливість проведення посівних чи збиральних робіт у прифронтових регіонах, визначати точні площі, що залишаються доступними для наступних посівних кампаній, та будувати реалістичні прогнози щодо потенціалу збору урожаю в кожному окремому регіоні. Причому ці прогнози мають враховувати не лише традиційні виробничі та кліматичні особливості, але й специфічний воєнний фактор (замінування, близькість до зони бойових дій). Саме тому нагальною потребою стає впровадження не просто окремих розрізнених програм для фермерів, а створення єдиної загальнодержавної геоінформаційної онлайн-системи агроскаутингу. Така централізована система, що має агрегувати та аналізувати дані супутникового моніторингу (ДЗЗ) з різною роздільною здатністю, дані з комерційних дронів (де це можливо) та верифіковані звіти агрономів з мобільних додатків, дозволить нарешті сформувати єдину, об'єктивну та завжди актуальну інформаційно-аналітичну основу. Вона є абсолютно необхідною для проведення достовірного моніторингу стану посівів у національному масштабі та прийняття стратегічних рішень [4, с. 281–283].

Таким чином, ми є свідками фундаментального стратегічного переходу: від використання технологій агроскаутингу переважно для управління врожайністю на окремому полі до його життєво необхідного використання для управління цілими національними аграрними ризиками на рівні держави. Сучасні технології ДЗЗ, що надають дані з космосу, сьогодні є найважливішою інформаційною складовою для реального забезпечення продовольчої незалежності та безпеки держави. Дані технології дозволяють ефективно вирішувати цілий комплекс завдань державного рівня, які раніше вимагали величезних затрат часу та людських ресурсів. До них належать: швидка та точна інвентаризація всіх сільськогосподарських угідь країни, цифровий контроль та облік орендованих земель (що важливо для податкової бази), автоматичне виявлення ділянок, що зазнали ерозії, заболочення, або ж ділянок незаконного використання землі чи самозаліснення. Сучасні супутникові технології дають унікальну змогу проводити регулярний моніторинг у різних спектральних діапазонах – видимому, інфрачервоному, а також у гіперспектральному, що дає надзвичайно деталізовану інформацію. Це є критичним не лише для точного ґрунтознавства, але й для сільськогосподарської гідрології (оцінка запасів вологи) та метеорології (прогнозування наслідків посухи). А головне – це стає основою для національної системи раннього попередження про сільськогосподарські катастрофи, такі як масштабні посухи, весняні повені чи транскордонне поширення небезпечних шкідників [7, с. 5–10]. Варто зауважити, що ефективне управління ризиками – це не лише оперативне реагування на прямі військові загрози, але й вироблення довгострокової стратегії у відповідь на глобальні економічні виклики та незворотні кліматичні зміни. Світове населення продовжує неминуче зростати (за останніми прогнозами ООН, воно може сягнути майже 10 мільярдів вже на 2050 рік). У поєднанні зі зростанням добробуту в країнах, що розвиваються, є

потужним та довгостроковим драйвером постійного збільшення глобального попиту на продукти харчування – за різними оцінками, він зростає на 60–70 % відносно показників 2000 року [6, с. 96–97]. Для України, з її надзвичайним унікальним аграрним потенціалом, це одночасно і колосальний виклик (як виробляти більше в умовах війни та змін клімату), і величезна економічна можливість для майбутнього відновлення. У цьому контексті агроскаутинг стає не лише інструментом внутрішньої безпеки, але й ключовим інструментом посилення макроекономічних позицій держави на світовій арені. Здатність держави на інституційному рівні гарантувати не лише обсяги, але й якість та, що надзвичайно важливо, повну простежуваність своєї аграрної продукції, стає вирішальною конкурентною перевагою на преміальних ринках. У цьому контексті новітні технології, як-от блокчейн, можуть бути успішно інтегровані з верифікованими даними державної системи агроскаутингу. Це дозволить створити захищену, незмінну та абсолютно прозору базу даних. Така система дозволить міжнародним партнерам та кінцевим споживачам відстежувати весь ланцюг постачання української продукції «від поля до столу», що є критично важливим для підвищення довіри, виходу на нові ринки та отримання справедливої ціни за якісний продукт [1, с. 13–17].

Підсумовуючи викладене, можна з абсолютною упевненістю стверджувати, що концепція та практика агроскаутингу за останні роки зазнали кардинальної трансформації. Вона стрімко еволюціонувала від вузькоспеціалізованої, дороговартісної агрономічної практики, яка була доступною переважно обмеженому колу великих, технологічно розвинених агрохолдингів, до незамінного, критично важливого інструменту стратегічного державного управління. Сьогодні саме агроскаутинг, що базується на об'єктивних даних, є тією технологічною основою, тим фундаментом, на якому має будуватися сучасна, гнучка та, що найважливіше, адаптивна державна політика в усій агропродовольчій сфері. Ця здатність до адаптації, заснована на даних реального часу, а не на застарілій паперовій звітності, є ключовою для виживання та розвитку в турбулентних умовах XXI століття.

Така політика, що спирається на достовірні та неупереджені дані, дозволяє державі вирішувати цілий комплекс завдань одночасно. По-перше, вона дає змогу не просто оптимізувати валове виробництво, а й досягти макроекономічного ефекту через раціоналізацію використання ресурсів – добрив, пального, засобів захисту рослин, що знижує імпортозалежність та екологічне навантаження. По-друге, що є безпрецедентно актуальним для України, вона надає інструментарій для оперативного реагування на прямі військові загрози: від дистанційної оцінки площ замінованих територій та пошкоджених угідь до моніторингу можливостей проведення польових робіт у прифронтових зонах. По-третє, вона дозволяє ефективно управляти неминучими кліматичними ризиками, переходячи від пасивної фіксації збитків від посух чи повеней до проактивного моделювання загроз та впровадження систем раннього попередження. І як наслідок, всі ці фактори в комплексі дозволяють системно та надійно зміцнювати продовольчу

безпеку всієї країни, гарантуючи фізичну та економічну доступність продовольства для громадян навіть у найскладніших умовах, що є запорукою соціальної стабільності.

Системний збір, автоматизована обробка, глибокий аналіз та коректна інтерпретація масивів польової інформації, що стають можливими завдяки синергії та інтеграції цифрових платформ (які поєднують макроогляд з ДЗЗ, деталізацію з БпЛА, аналітичну потужність ШІ та візуалізаційний потенціал ГІС), вперше в історії надають державі як суб'єкту управління по-справжньому об'єктивні, неупереджені та завжди актуальні дані. Це дозволяє приймати складні, багатфакторні, але водночас виважені та обґрунтовані управлінські рішення, мінімізуючи вплив людського фактору чи корупційних ризиків.

Тому широкомасштабна, пріоритетна інтеграція цих технологій на єдиній національній платформі, тобто на державному рівні, є ключовим та абсолютно невідкладним фактором. Це важливо не лише для забезпечення швидкого та ефективного повоєнного відновлення постраждалого агросектору, що потребуватиме точних даних для залучення інвестицій та пріоритезації відновлювальних робіт. Це є фундаментальною передумовою для забезпечення його довгострокового сталого розвитку, що відповідатиме глобальним вимогам та підвищить конкурентоспроможність української аграрної продукції. Зрештою, саме така технологічна модернізація дозволить Україні не лише повернути, але й кардинально посилити свою незамінну роль як надійного, прозорого та високотехнологічного гаранта світової продовольчої безпеки у ХХІ столітті.

Список використаних джерел

1. Аверчев О. В., Жосан Г. В., Бакун Ю. О. Майбутнє розвитку агроскаутингу в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2024. Вип. 19. С. 11–19. DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2024.19.1>.
2. Аверчев О. В., Нікітенко М. П. Перспективний напрямок застосування діджиталізації в сучасному агробізнесі. *Актуальні проблеми економіки, обліку, фінансів та права* : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 28 квітня 2021 р.): у 2 ч. Полтава, 2021. Ч. 2. С. 34–35.
3. Аверчев О., Жосан Г. Сучасні методи агроскаутингу в системах точного землеробства. *Організаційно-економічні та соціальні складові розвитку підприємництва* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів, 28 травня 2025 р. Львів: ЛНУВМБ ім. С. З. Гжицького, 2025. С. 93–95.
4. Братінова М.В. Використання та розвиток агроскаутингу для інформаційно-аналітичного забезпечення моніторингу земель. *Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повоєнної відбудови: виклики для України та світу* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, секція 5: Інженерія, енергетика та інформаційні технології в умовах війни та післявоєнній відбудові країни, м. Київ, 25 трав. 2023 р. Київ, 2023. С. 281–284.
5. Буяк Л. А. Концепція програмного забезпечення цифровізації агробізнесу. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Т. 7. № 4. С. 327–334. DOI : <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2022-4-50>.

6. Оничко В. І., Зубко В. М., Демидов М. М. Особливості застосування агроскаутингу. *Гончарівські читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Суми, 25 травня 2021 р. Суми, 2021. С. 96–98.
7. Скидан О. В., Бродський Ю. Б., Топольницький П. П., Пивовар П. В. Космічні технології у виробничій системі сільськогосподарських товаровиробників. *Наукові горизонти*. 2019. № 4 (77). С. 3–12.
8. Стеценко А., Лотиш І. Агродрони у системі точного землеробства. *Інноваційні екологобезпечні технології в рослинництві в умовах воєнного стану* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ 27–28 серпня 2025 р.). Київ, 2025. С. 46.
9. Стеценко А., Лотиш І. Інформаційні системи як інструмент підвищення ефективності агроскаутингу в аграрному виробництві. *Стратегічний менеджмент агропродовольчої сфери в умовах глобалізації економіки: безпека, інновації, лідерство* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 23 вересня 2025 р. Полтава, 2025. Т. 2. С. 326–329.
10. Стеценко А., Лотиш І. Розрахунок NDVI-індексів у PIX4D як інструмент моніторингу стану посівів. *Актуальні проблеми математики та інформатики* : збірка тез доповідей Шістнадцятої Всеукраїнської, двадцять третьої регіональної наукової конференції молодих дослідників, м. Запоріжжя, 24–25 квітня 2025 р. Запоріжжя : ЗНУ, 2025. С. 122–123.

Розділ 4

Раціональне використання земельних ресурсів для забезпечення продовольчої безпеки

4.1.

Органічне виробництво в контексті сталого розвитку аграрного сектору України

Сень О. В.,

канд. екон. наук,

доцент кафедри підприємництва і права,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0002-9038-1446>

Концепція сталого розвитку як панівної концепції ХХІ ст. пов'язана з усвідомленням світовою спільнотою необхідності забезпечити узгодження інтересів сучасності і майбутнього та носить глобальний характер. Її втілення включає в себе дуже значну кількість напрямків, реалізація кожного конкретного з них важлива по суті, а в цілому дає можливість досягти збалансування економічної діяльності з її соціальними результатами та екологічними наслідками.

Одним з таких ключових векторів в аграрній сфері є органічне виробництво, яке класичному виді передбачає використання технологій без синтетичних хімікатів (добрив, пестицидів, антибіотиків і т.п.) та генетично модифікованих організмів, що дає можливість отримати екологічно чисті продукти. Засновник концепції органічного сільськогосподарського виробництва японський філософ Мокіші Окада наголошував, що «органічне землеробство має вирішувати наступні завдання:

- виробляти продукти харчування, які не лише підтримують життєдіяльність, але і поліпшують здоров'я людей;

- табілізувати біологічну рівновагу в природі, бути екологічно безпечним;

- використовувати прості доступні методи та засоби ведення господарства» [7, с. 137].

Органіка – це не просто якийсь особливий тренд, а по суті філософія життя, яка передбачає турботу про довкілля та відновлення родючості ґрунтів, направлена на виробництво якісних та здорових продуктів і, в кінцевому підсумку, піклування про себе та інших людей, відповідальність за власне здоров'я і здоров'я своїх дітей, це соціальна відповідальність бізнесу.

Ринок органічної продукції дедалі динамічніше розширюється. Органічне господарство здійснюється в 191 країні, його ведуть 3,7 млн органічних фермерів на площі 76,4 млн гектар. У всьому світі 1,5 % сільськогосподарських угідь є органічними, що в 6,5 рази більше ніж в 2000 році. У шістнадцяти країнах 10 % і більше усіх сільськогосподарських угідь є органічними. Перше місце належить Ліхтенштейну з показником 41 %, друге – Австрії з показником 26 %. В Європі за останні 10 років площа органічного землеробства зросла майже на 70 % і в даний час її частка становить 8,5 % від загальної сільськогосподарської площі [13]. Світове споживання органічних продуктів, за даними Науково-

дослідного інституту органічного сільського господарства (The Research Institute of Organic Agriculture FiBL), в 2021 році склало 124,8 млрд євро (4,2 млрд євро в порівнянні з 2020 роком) [14]. Попит на органік в ЄС передусім визначається високим рівнем інформованості європейського суспільства про вагомі переваги органічної продукції як для соціально-економічного та екологічного розвитку країни, а, в першу чергу, для здоров'я пересічних громадян. Варто наголосити, що цей попит вже багато років перевищує пропозицію, а органічна сільськогосподарська продукція нині дає поштовх розвитку аграрної галузі багатьох країн Європи та світу в цілому.

Стимулювання і популяризація органічного виробництва в Європейському Союзі являється однією з ключових складових «зеленого курсу» в рамках Спільної аграрної політики, який, зокрема, передбачає зменшення використання пестицидів на 30 %, мінеральних добрив на 20 %. При цьому частка земель під органічним виробництвом має сягнути 25 %. Європейські програми планують втілити в життя ідею «органіка на столі у кожного» до 2030 року, й фінансуються відповідно.

Україна, враховуючи її природно-кліматичний та ґрунтовий потенціал, має всі можливості стати одним з ведучих виробників органічної продукції в Європі. Це одна з важливих складових євроінтеграційних процесів в аграрному секторі, що реалізуються в нашій державі. Очевидно, що наша країна ще десь на початку шляху, але це не старт на пустому місці.

Формуванням методології органічного виробництва в Україні стало темою досліджень багатьох українських вчених. Практичні і наукові засади технології закладено С. С. Антонцем, знайшли своє поглиблення в працях Є. О. Бойка, Н. М. Головченка, Н. В. Зіновчука, В. М. Писаренка, Т. О. Чайки та інших. Дослідження процесу становлення органічного виробництва, його економічного підґрунтя, впровадження ідей сталого розвитку сільських територій при цих технологіях висвітлили у своїх працях В. І. Артиш, В. М. Будзак, Ю. П. Воскобійник, О. Т. Дудар, М. В. Капштик, О. І. Корніцька, В. І. Кисіль, М. І. Кобець, Л. Є. Купінець, Л. І. Моклячук, П. Т. Саблук, Ю. О. Тараріко, І. Г. Ткачук, О. В. Ходаківська, М. К. Шикуча та ряд інших вчених. Зокрема В. І. Артиш зазначає, що «екологічно чисту (органічну) продукцію можна розпізнати за такими критеріями: продукція виготовлена з нешкідливих матеріалів, не містить у собі речовин, які негативно впливають на здоров'я людини; при виготовленні продукції застосовуються технології з мінімальним негативним впливом на навколишнє природне середовище; виробники й постачальники несуть повну відповідальність за безпеку використання продукції не лише у сфері споживання, але й щодо впливу на довкілля; пакувальні матеріали для продукції є нешкідливими, їх можна повторно переробляти, використовувати та безпечно утилізувати» [5, с. 242].

В Україні є досвід і традиції органічного сільського виробництва. Хоча ряд дослідників говорять про початок впровадження даних технологій в нашій країні з середини 1990-х років, основи його закладені філософом від землі і подвижником біологічного землеробства С. С. Антонцем більш як чотири десятиліття тому. Причому в його господарстві ПП «Агроекологія» напрацьовано систему ведення органічного виробництва на площі понад 8 тис. гектарів, в масштабах, які є унікальними і практично недосяжними для європейських фермерів.

За даними Мінагрополітики на 31.12.2023 року загальна площа сільськогосподарських угідь, зайнятих під органічним виробництвом в Україні становить 471 тис. гектарів (1,1 % від загальної площі земель сільськогосподарського призначення), площа сільськогосподарських угідь з органічним статусом становить 391 тис. гектарів (0,7 % від загальної площі земель сільськогосподарського призначення). Україна займає перше місце в східноєвропейському регіоні щодо сертифікованої площі органічної ріллі, спеціалізуючись переважно на виробництві зернових, зернобобових та олійних культур. Загальна кількість операторів, сертифікованих відповідно законодавства ЄС, становила 481, включаючи 383 сільськогосподарських виробників [4].

Провідними підприємствами в сфері органічного агровиробництва в Україні є ПП «Агроекологія» (Полтавська обл.), група компаній «Етнопродукт» (Чернігівська обл.), ТОВ «Галекс-Агро» (Житомирська обл.), ФГ «Дунайський аграрій» (Одеська обл.), ПП «Мельник» (Вінницька обл.) та ряд інших [10, с. 51].

Полтавщина традиційно серед лідерів, маючи більше 25 тис. гектарів або 2,5 % земель, які обробляються на принципах органічного землеробства. В області сертифіковано 38 виробників органічної продукції. Сьогодні з Полтавщини органічна продукція експортується більше ніж до 20 країн світу. Серед провідних експортерів – ПП «Агроекологія», ТОВ «Арніка Органік», ТОВ «Укролія».

Враховуючи особливий характер організації органічного виробництва та вимоги до якісних характеристик продукції, воно потребує детального законодавчого регламентування з метою належного державного контролю і нагляду та забезпечення довіри споживачів до даної продукції. Органічне виробництво передбачає дотримання встановлених досить жорстких стандартів, сертифікацію та регулярні інспекції.

Своєрідним міжнародним еталоном щодо виробництва, переробки та маркування органічних продуктів являються настанови Codex Alimentarius FAO/WHO, 1999. В ньому зокрема визначено, що «органічне сільське господарство – цілісна система управління виробництвом, яка враховує та покращує стан агроєкосистеми, включаючи біологічну розмаїтість, біологічні цикли й біологічну природу ґрунту; вимагає використання передових методів управління, враховуючи регіональні умови, систем управління, адаптованих до даних умов» [9, с. 220].

Підтримка розвитку органічного сільськогосподарського виробництва є однією з ключових засад Спільної сільськогосподарської політики ЄС (CAP). Відповідно в Європейському Союзі сформовано систему органічного законодавства, базовим документом якої на даний час є Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/848, який визначає філософію органіки, правила виробництва (рослинництво, тваринництво, харчові продукти, корми, аквакультура), репродуктивний матеріал рослин і насіння, контроль та маркування, торгівля з третіми країнами. На його основі прийняті додаткові акти:

- делеговані регламенти, як акти загального впровадження, що доповнюють певні частини базового регламенту;
- імплементаційні регламенти, що визначають універсальні умови щодо впровадження певних вимог.

Дані акти стали основою для розробки законодавчих і нормативних актів в сфері органічного виробництва в Україні. Можна констатувати що в нашій

державі сформована належна правова база, що регулює всі сфери виробництва, переробки і реалізації органічної продукції, її сертифікації і маркування. Вона повністю відповідає вимогам європейського законодавства в даному напрямку діяльності. Ключовим актом є Закон України від 10.07.2018 року № 2496-VIII «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» в статті 1 якого визначається: «Органічне виробництво – сертифікована діяльність, пов’язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов’язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [1].

Акредитацію органів сертифікації в сфері органічного виробництва здійснює Національне агентство з акредитації України. У 2023 році запущено Реєстри органів сертифікації та операторів у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Відповідно в нашій державі вже працює 23 таких органи, 20 з яких включені до офіційного переліку органів сертифікації в органічній сфері для України відповідно до Регламенту ЄС № 1235/2008, 9 мають право сертифікувати відповідно до стандартів США (NOP), 2 – відповідно до стандартів COR (Канада) та 13 – відповідно до стандартів BioSuisse (Швейцарія) [13].

Також введено в дію Державний реєстр операторів, що здійснюють виробництво продукції у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. До нього вже включені виробників, які отримали сертифікат про підтвердження відповідності органічного виробництва та дистрибуції органічної продукції відповідно вимогам законодавства України. До цього часу виробництво органічної продукції українські виробники здійснювали відповідно до стандартів, еквівалентних стандартам ЄС та інших країн. Відтепер оператори з реєстру будуть маркують свою продукцію українським державним логотипом.

При впровадженні і розширенні органічного виробництва знаходить вирішення цілий комплекс проблем, які по своїй суті відповідають завданням і цілям сталого розвитку.

В економічній сфері до них можна віднести:

- підвищення якості, безпечності та смакових властивостей виробленої продукції та, відповідно, зростання її конкурентоспроможності;
- введення органічних товаровиробників у правове поле з легалізацією їх діяльності та збільшенням податкової бази;
- орієнтація виробництва показників на якісні результати шляхом зростання частки органічної продукції в загальному обсязі виробництва;
- можливість доступу української органічної продукції до пріоритетних ринків збуту, зокрема в Європейському Союзі, та укріплення позицій України на світових ринках як виробника високоякісних продуктів харчування;
- створення привабливого напрямку інвестування в технології для розширення екологічного виробництва;
- поглиблення участі України у міжнародній співпраці щодо реалізації принципів «зеленої» й вуглецевої економіки;

- посилення конкурентоздатності регіонів через формування регіональних органічних кластерів;

- підвищення доходів малих і середніх товаровиробників, які запроваджують органічне виробництво;

- збереження і відновлення родючості ґрунтів, водних ресурсів і якості вод, більш раціональне використання національного багатства України, що є основою для подальшого росту макроекономічних показників та добробуту українців;

- формування системи технологій в сільськогосподарському виробництві без дороговартісних хімічно синтезованих мінеральних добрив та екологічно шкідливих засобів захисту рослин, постійне зростання цін на які створює серйозні економічні проблеми для виробників;

- вища конкурентоздатність продукції органічних виробників, наявність для них додаткових переваг і можливостей доступу до пріоритетних ринків.

Серед соціальних аспектів як найбільш значимі можна визначити:

- створення нових робочих місць в екологічно безпечних виробництвах, покращення можливостей щодо забезпечення достойної праці на селі і відповідно покращення рівня та якості життя на сільських територіях;

- зростання потреби і залучення висококваліфікованих спеціалістів в аграрній сфері, оскільки технології органічного виробництва носять по своїй суті інноваційний характер;

- зниження рівня захворюваності жителів на території завдяки впровадженню екологічного виробництва, що виключає застосування шкідливих компонентів у виробництві;

- покращенню якості харчування населення, особливо дітей шкільного та дошкільного віку, поліпшення смакових властивостей і підвищення харчової цінності продуктів харчування;

- задоволення потреб населення в якісній і екологічно безпечній продукції, особливо окремих його верств (діти, вагітні жінки, особи з певними захворюваннями);

- формування у підростаючого покоління навичок здорового харчування та здорового способу життя і створення підґрунтя для цього;

- поліпшення смакових властивостей і підвищення харчової цінності продуктів.

До екологічних переваг доцільно віднести:

- мінімізація негативного впливу на довкілля в процесі господарської діяльності, збереження і відновлення природно-біологічного потенціалу сільських територій, відтворення біологічного різноманіття;

- збереження та відновлення біоти ґрунтів, раціональне їх використання, забезпечення охорони та захисту завдяки використанню природних процесів в агровиробництві. Тут варто згадати дуже ємний термін, сформульований С. С. Антонцем – «оздоровлення землі», як одна з ключових цілей його діяльності.

- зниження вуглецевих викидів.

Можна констатувати, що органічне сільське господарство являє собою систему виробництва, яка забезпечує підтримання здоров'я ґрунтів, екосистем та людини і має вагомі екологічні переваги.

Наведені вище напрямки охоплюють всі три основні складові сталого розвитку: економічне зростання, соціальне благополуччя та екологічну безпечність. Тому хоча

майже всі глобальні цілі сталого розвитку ООН пов'язані з сільським господарством, в контексті органічного виробництва безпосередньо забезпечується реалізація трьох із них:

Ціль 2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства.

Ціль 12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва.

Ціль 15. Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття.

При безумовній важливості органічного виробництва в контексті впровадження європейських підходів в аграрній політиці його розвиток і масштаби в Україні є абсолютно недостатніми. Є цілий ряд стримуючих факторів подальшого розвитку цього напрямку виробництва.

Фермери і виробники в основному налаштовані на традиційні технології і з певною недовірою і сумнівом сприймають всі ті обмеження, які передбачає система органічного виробництва, не розуміють яким чином можливо отримати високий врожай без мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин і мають сумніви чи буде ця діяльність прибутковою.

Щодо технологій, то необхідно враховувати, що органічне землеробство і тваринництво – це не якась спрощена чи навіть примітивна система виробництва, а новий, інноваційний рівень технологічних рішень. Мова йде про на порядок складніші і досконаліші технології. За словами С. С. Антонця: «Коли працюєш за технологією екологічного виробництва, – розвиваєш інтелект, адже продумати треба кожную деталь, на відміну від простого використання хімікатів» [11, с. 100].

На даний час напрацьовані різні технологічні варіанти ведення органічного виробництва, які дають можливість отримати високі врожаї сільськогосподарських культур, зокрема в провідному органічному сільгосппідприємстві Полтавщини ПП «Агроекологія» стабільно мають одні з найвищих рівнів урожайності та продуктивності худоби в регіоні. Наявна сучасна техніка дає можливість забезпечити повне і якісне виконання всіх технологічних процесів.

Ефективність виробництва органічних продуктів визначається суттєвим зниження виробничих витрат при відмові від застосування дорогих хімікатів, зменшенням енергоємності виробництва, досягненням ефекту від зростання природної родючості ґрунтів, а поряд з цим, додатковим надходженням завдяки вищій вартості органічної продукції. Як зазначає Г. М. Шпак: «Органічне виробництво не одразу приносить бажаний прибуток, проте віддача від нього буде стабільною. Його вектор спрямований на майбутнє, і приріст урожайності буде отримано за рахунок відновлення, збереження та раціонального використання природної родючості ґрунтів та ресурсів екосистеми в цілому» [12, с. 69]. Значне і постійне зростання цін в останні роки на мінеральні добрива, засоби захисту рослин, інші ресурси, необхідні для інтенсивного традиційного виробництва часто зводять нанівець економічний ефект від їх застосовування, змушують агровиробників, особливо середніх і малих, частково або і повністю відмовлятися від їх використання, спрощуючи і змінюючи технології. При цьому урожайність знижується, а ціна залишається звичайною, значно нижчою ніж на органічну продукцію.

В цьому відношенні надзвичайно важливо щоби агровиробники мали доступ до інформації і могли безпосередньо вивчити досвід ведення органічного виробництва на базі кращих практик.

Впровадження системи органічного виробництва передбачає досить тривалий перехідний період (в межах 3 років, а то і більше) і несе за собою досить значні фінансові витрати. Ділянки, сертифіковані як органічні мають унікальну цінність як землі особливого статусу використання. При цьому, в основному, вони сформовані на основі орендних відносин з громадянами-їх власниками на визначений в договорі період. Тому їх не можна вважати сталими. При перериванні договірних відносин вони можуть бути вилучені з обробітку у даного виробника. Навіть з відкриттям ринку землі дана проблема не вирішується.

Визначальним фактором розширення органічного виробництва в Україні є наявність ринків збуту. Виробник такої продукції повинен бути впевненим, що він гарантовано зможе її продати, забезпечивши додаткову маржу за рахунок високих якісних характеристик. «Широке впровадження органічного виробництва в Україні, забезпечення надійного збуту екологічно чистої продукції вимагає створення повноцінного національного ринку, який би був інтегрований в європейський та світовий ринок споживачів, гарантував високу якість продукції» [8, с. 399].

Ключовим напрямком збуту українських органічних продуктів являється їх поставка на зовнішні ринки. Протягом 2022 року, попри повномасштабне військове вторгнення росії на територію України, з нашої країни експортовано 245600 тонн органічної продукції на суму 219 млн дол. США до 36 країн світу, що майже дорівнює експорту органічної продукції у 2021 році. У цьому році Україна піднялася на дві сходинки, порівняно з тим же 2021 роком, і посіла 3-є місце зі 125 країн за обсягами імпортованої органічної продукції до ЄС. Але вже в наступному 2023 році обсяги експорту органіки склали 198000 тонн, тобто скоротилися на 20 %, сума експортних надходжень становила 141 млн дол. США [4]. Переважна більшість органічних продуктів (99 %) знову експортувалась в країни Європи, в першу чергу Нідерланди, Австрію, Німеччину, Швейцарію, Італію, Польщу. Основними органічними експортними товарами з України є зернові – кукурудза, пшениця, ячмінь, олійні, соняшник, бобові, дикорослі ягоди, гриби, горіхи і трави. Ключовими експортерами виступають декілька переробних підприємств, холдингів і великих агропідприємств. Для більшості ж виробників, особливо малих фермерів, зовнішньоекономічна діяльність є недосяжною.

Споживання органічних продуктів на внутрішньому ринку значно скромніше: за оціночними даними в 2022 році їх реалізовано всього лише 6280 тонн на суму 627 млн грн.

В цілому ж на даний час об'єми експорту органічної продукції, враховуючи масштаби і можливості аграрного сектору України, можна оцінити як недостатні, а внутрішнє споживання мізерним.

Найбільш перспективним вважається започаткування органічного виробництва невеликими сільгоспвиробниками, сімейними фермами. Внутрішній ринок – це якраз їхня ніша споживачів. Причому він потребує готових до споживання продуктів, глибокої переробки і доробки органічної сировини, що забезпечує

значно вищу додану вартість. При роботі органічних виробників на вітчизняному ринку в даний час характерно:

- низький рівень інформованості населення щодо властивостей, переваг і корисності органічних продуктів;
- сумніви і недовіра споживачів щодо відповідності характеристикам, заявленим характеристиках і особливій якості та екологічній безпечності представлених на полицях продуктів;
- низька купівельна здатність основної частини населення і несприйняття ним рівня цін, які, зазвичай, досить високі;
- слабо розвинена інфраструктура та логістика для збуту органічної продукції. особливо для малих і середніх фермерських господарств, недоліки в маркетингу і недостатньо розгорнута мережа продаж органічних продуктів, яка в основному зосереджена в деяких великих торгових центрах. При цьому «вчені виділяють неспеціалізований магазин чи супермаркет як важливий елемент на шляху до потенційного споживача органічної продукції» [6. с. 6];
- мала кількість переробних підприємств, що працюють з органічною сировиною. В зв'язку з цим значна кількість зерна, молока, м'яса і інша сільгоспсировина, вироблена в сертифікованих органічних господарствах, продається за звичайними цінами, що негативно впливає на зацікавленість виробників займатися органічним виробництвом.

Певні перестороги у виробників викликає і сама процедура сертифікації органічного виробництва. Вона видається досить складною і дорогавартісною, тому фахового супроводу і консультування більшістю сільгоспвиробників сприймається як недоступна.

Перед повномасштабним вторгненням в Україні були сприятливі умови для розвитку органічного сектору: досить висока зацікавленість фермерів у використанні органічних методів та зростання попиту на органічну продукцію. З початком військових дій багато виробників органічної продукції зіткнулися з проблемами у забезпеченні продовженні свого виробництва. Органічний ринок України скоротився майже на 35 %. Найбільші зайняті під органічне виробництво площі в Україні були розташовані саме на південному сході (Херсонська, Запорізька області) – це території, які особливо постраждали від війни. Зазнали окупації та значних руйнувань також підприємства у Київській, Сумській та Миколаївській областях.

Важливе значення в становленні і розвитку органічного виробництва відводиться державній політиці в даній сфері. Вона реалізується в двох напрямках: організаційно-правовому і економічному.

Держава перш за все окреслює стратегічні сфери і цілі свого розвитку. Хоча в Україні на даний час, на жаль, не прийнята Національна стратегія сталого розвитку, напрямок на впровадження органічного виробництва окреслений в цілому ряді державних актів. У Національній економічній стратегії України до 2030 року серед шляхів досягнення стратегічних цілей у сфері агропромислового комплексу п. 5 передбачається «підтримка органічного виробництва шляхом виконання програм з підтримки виробників органічної продукції та здійснення

заходів, спрямованих на підвищення рівня обізнаності виробників стосовно переваг ведення органічного виробництва» [2]. Напрямок «Органічне виробництво» окремо виділений і в Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року [3], затвердженій Кабінетом Міністрів України в листопаді 2024 року.

В основному нормативно-правове забезпечення ринку органічної продукції в нашій державі сформоване. Звичайно воно потребує подальшого удосконалення і корегування відповідно вимогам часу. Законодавчо окреслено правові засади регулювання органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, формування належної системи інспекції та контролю.

Складніша ситуація з економічною підтримкою. Для розвитку і розширення органічного виробництва необхідне державне стимулювання, яке може бути реалізоване через фінансову підтримку. Проте в зв'язку з війною дотування, надання субсидій і податкових пільг виробникам такої продукції в даний час та й в найближчій перспективі практично неможливе. Проблемними є також підтримка наукових досліджень у сфері виробництва та реалізації органічної продукції, забезпечення інформаційно-консультаційної допомоги виробникам і споживачам органічної продукції.

Серед заходів, які є необхідними до впровадження варто виділити:

1. Формування цілісної державної стратегії і політики розвитку органічного виробництва.
2. Подальше удосконалення законодавчої бази, а особливо системи сертифікації і контролю органічної продукції з метою досягнення довіри до органічних продуктів з українськими брендами, постійної її підтримки.
3. Розширення напрямків, номенклатури і об'ємів експорту органічних продуктів. Актуальність цієї діяльності посилюється в зв'язку з проблемами експорту звичайних продуктів в воєнний час.
4. Створення можливостей для реалізації на зовнішніх ринках органічної продукції малими виробниками.
5. Формування регіональних органічних кластерів (до речі в Полтавському регіоні певна робота в цьому напрямку ведеться). Поряд з цим доцільно сприяти формуванню, просуванню і популяризації регіональних органічних брендів.
6. Популяризація, проведення освітніх і інформаційних кампаній по широкому інформуванню споживачів щодо переваг і корисності органічних продуктів. Подолання хибного підходу, що органіка лише для багатих.

На думку українських експертів, «потенційними споживачами органічної продукції в Україні є близько 5 % населення великих міст» [4. с. 51]. Необхідно відзначити, що досить значну їх частину становлять молоді сім'ї з дітьми.

Стимулювання наукових розробок і поглиблення наукового супроводження виробничих технологій в органічному виробництві.

З економічної точки зору, органічне сільське господарство наразі є невеликою нішею аграрного сектору України. Однак його значення не співставне з масштабами виробництва. Як двигун інновацій, воно може здійснювати значний вплив. Жоден напрямок в аграрній сфері не дає такого балансу інтересів виробництва, екології і соціальних питань.

Для аграрного сектору і сільських територій органічне сільське господарство несе ряд стратегічних переваг, сприяючи їх сталому розвитку:

1. При наявних можливостях розвитку органічного виробництва в великих масштабах і на великих територіях, такий напрямок виробництва оптимальний саме для невеликих фермерських господарств і дає новий стимул їх розвитку.

2. В умова жорсткої ринкової конкуренції це є можливість диверсифікації напрямків виробництва, направленої на продукування унікальних і корисних продуктів.

3. За специфікою органічне сільське господарство більш трудозатратне і забезпечує створення додаткових робочих місць, а виробництво готового продукту передбачає організацію цілої ланки виробництва.

4. Одна з ключових переваг полягає в екологічності даного виробництва, що забезпечує збереження навколишнього середовища і ґрунтів.

5. Це добра можливість забезпечити надходження інвестицій до певних територіальних громад, використати пропозиції міжнародних грантових програм, значна частина яких направлена саме на реалізацію заходів зі сталого розвитку, підвищення економічної спроможності, покращення екологічної ситуації.

В кінцевому підсумку розвиток органічного виробництва в руслі європейської інтеграції України забезпечує економічне зростання, а поряд з цим сталий розвиток територіальних громад, підвищення рівня та якості життя громадян.

Список використаних джерел

1. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182496?an=1>.

2. Національна економічна стратегія на період до 2030 року : постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-п>.

3. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-р>.

4. Органічне виробництво в Україні. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>.

5. Артиш В. І. Управлінські аспекти розвитку виробництва екологічно чистої продукції в сільському господарстві України. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2006. № 102. С. 242–247.

6. Височинська М. Я., Дорожкіна К. В. Світове органічне виробництво та перспективні аспекти розвитку сільського господарства для України. *Ефективна економіка*. 2021. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2021/84.pdf.

7. Ласло О. О. Органічне землеробство – шлях до екологічно безпечної продукції. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2009. № 1. С. 137–139. URL: <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/79fb3079-4c83-498d-9aff-ab8fc5780f93/content>.

8. Малік Л. М., Сухоставець А. І. Стратегічні вектори розвитку підприємництва в сфері виробництва органічної продукції в Україні. *Сталий розвиток економіки*. 2025. № 1 (52). С. 395–402. URL: <https://economdevelopment.in.ua/index.php/journal/article/view/1197/1150>.
9. Петровська М. А., Петровський С. В. Органічне виробництво в Україні як пріоритетна складова сталого розвитку. *Екологічні науки*. 2023. № 6 (51). С. 217–223. URL: <http://escoj.dea.kiev.ua/6-51-2023>.
10. Славгородська Ю. В. Виробництво органічної продукції в Україні. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2016. № 4. С. 49–54.
11. Черкас В. Н., Антоненко А. С. Автограф на землі / упоряд. А. С. Антоненко. Полтава : Сімон, 2013.
12. Шпак Г. М. Мотивація розвитку органічного виробництва в Україні. *Економіка України*. 2015. № 7 (644). С. 58–71.
13. Інфографіка. *OrganicInfo*. URL: <https://organicinfo.ua/infographics>.
14. The Research Institute of Organic Agriculture FiBL. URL: <https://www.fibl.org/en>.

4.2.

Ретроспективні аспекти просторового поєднання господарського використання ландшафтної основи на території Полтавщини

Єрмаков В. В.,

канд. геогр. наук, доцент,

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-3997-4788>

Сарнавський С. П.,

доктор філософії з наук про Землю,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-5855-4319>

Копилець Є. В.,

канд. пед. наук,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-3234-4126>

Природно-ресурсна база є постійно діючим чинником формування та просторової організації продуктивних сил як на глобальному, регіональному, так і на локальному рівнях. Зазначені процеси відбуваються в рамках міжсистемних взаємодій в їхній структурі. Процеси розвитку господарської діяльності призводять до зростання частки антропогенно трансформованих ландшафтів різного типу у структурі природних комплексів, що безпосередньо стосується історичної території Полтавщини.

Дослідження особливостей просторового поєднання способів господарського використання ландшафтної основи на території Полтавщини передбачає також звернення уваги на ретроспективний аспект проблеми, який включає аналіз просторово-економічної складової виробничих відносин.

Для розв'язання даних питань важливе значення має аналіз впливу структури ландшафтного комплексу території на географічні особливості життєдіяльності суспільства. Переважання у доіндустріальну епоху аграрного типу природокористування зумовило найтісніший зв'язок та взаємозалежність господарської діяльності від потенціалу довколишніх ландшафтів. Вплив природних умов на господарське використання території Полтавщини можна простежити на основі кількох способів районування, які наведено у статистико-економічних оглядах губернії [9]. Одним із варіантів є виділення різних типів господарських площ у межах Полтавської губернії [11]. Інший варіант районування території Полтавщини представлений у працях Л. Падалки, який виокремлював в межах Полтавщини дев'ять «територіальних частин», як от Переяславське Подніпров'я, Посульсько-Удайський підстеп, Заворсклянський степ та ін. у контексті взаємодії природного середовища і людини та для ілюстрування особливостей заселенських процесів на її території [7].

Природно-господарські райони Переяславського повіту

(за переважаними типами ґрунтів та їх механічним складом)

Рис. 1. Природно-господарські райони Переяславського повіту
Джерело: [10, с. 8].

Третій варіант урахування природно-ландшафтного чинника можна вбачати у способі поділу повітів Полтавської губернії на окремі частини залежно від переважаючих типів ландшафтів і характеру їхнього господарського використання, що

був прийнятий авторами земського подвірного перепису сільських станів 1881–1889 рр. [12]. Варіанти районування як інструмент опису та господарського аналізу соціально-економічних процесів і явищ часто були представлені і у багатьох інших виданнях земської статистики, зокрема, у збірниках із господарської статистики Полтавської губернії, складених по окремих повітах [10].

Проаналізуємо цю взаємозалежність на прикладі матеріалів статистичних обслідувань Переяславського повіту. Природні умови повіту обумовлені положенням більшої його частини в межах долини і терас Дніпра і решти на вододільних ділянках межиріччя. У межах території повіту при обробці статистичного матеріалу подвірного перепису виділялося чотири окремі частини (як «природні райони»). В якості основного критерію їхнього виділення було прийнято особливості ґрунтового покриву та його механічного складу, оскільки земля виступала головним засобом виробництва та забезпечення населення. Це такі райони: район піщаного узбережжя Дніпра, супіщано-солонцюватий, район по р. Трубіж та Чорноземний [10, с. 2, 8] (рис. 1).

Кожний із них характеризувався певною специфікою взаємодії ландшафтної основи з напрямками господарської діяльності, що дає нам змогу більш уточнено визначати такі «природні райони» як природно-господарські.

Найконтрастнішими з них за умовами господарювання виступають два райони: узбережжя Дніпра та відповідно названий у джерелі «Чорноземний район». Ці райони відрізнялися не лише особливостями та структурою земельних угідь, але й мали відмінності у напрямках господарської діяльності населення загалом (табл. 1).

Таблиця 1

**Структура угідь Переяславського повіту
Полтавської губернії наприкінці 80-х рр. XIX ст., у %**

Угіддя	Район узбережжя Дніпра	«Чорноземний» район	В цілому по повіту
Рілля	37,2	68,3	56,1
Сіножатні суходільні	12,4	8,0	8,4
Сіножатні вологі	4,7	7,9	7,9
Ліси	20,9	4,9	11,8
Інші угіддя	12,3	0,7	5,2
Шляхи	1,2	1,0	1,1
Води	3,4	0,3	1,3
Яри	0,0	0,0	0,01
Болота	0,5	0,1	0,7
інші незручні угіддя	2,2	0,2	1,0
Кількість населення, тис. осіб	2617	1899	5465

Джерело: [10, с. 10].

Район узбережжя Дніпра характеризувався найбільшим розвитком неземлеробських занять населення. Із 5465 осіб, що були зайняті у кустарних промислах та ремеслах, 2617 осіб припадало на даний район, в той час, як на «Чорноземний» район – 1899 осіб. Це пояснюється об'єктивними обставинами, котрі, в цілому, підтверджують правило. По-перше, цей район був найбільший у межах повіту за площею селянського землеволодіння та кількістю населення, по-друге, із числа 1899 осіб, зайнятих у промислах, 1414 займалися домашнім ткацтвом (переважно жінки), та й то лише у зимовий час, вільний від сільськогосподарських робіт. По-третє, із волостей цього району найбільший відсоток зайнятих у несільськогосподарських видах робіт припадав на Помокельську волость, яка мала найменш родючі ґрунти порівняно з іншими волостями району (велика кількість піщаних, болотистих і солонцюватих ділянок) [10, с. 190–191].

Крім того, характер ландшафтної структури території вплинув і на особливості розселення і людність поселень. Так, у межах району узбережжя Дніпра, безпосередньо біля Дніпра, на одне поселення (без несаможиттєвих хуторів) в середньому припадало 927 осіб, у найвіддаленішій від Дніпра смузі – 2567 осіб, а у проміжній смузі – 1107 осіб на одне поселення [10, с. 26].

У районі піщаного узбережжя Дніпра також спостерігалось найменш розвинене велике землеволодіння (менше 1/2 дворянського землеволодіння, в той час як у «Чорноземному» районі воно складало переважну більшість). Із району також від'їжджало більше селян на заробітки за межі Полтавської губернії. Незначна кількість наймачів земельних ділянок у цьому районі зумовлювалася тим, що землеробство не в усіх місцевостях складало основне заняття, тоді як у «Чорноземному» районі неземлеробські заняття населення майже не отримали поширення. Тому селяни частіше вдавалися до найму землі при нестачі (обмеженості розмірів) власної. Так, у першому з районів частка наймачів від загальної кількості селян-власників складала 28,9 %, а у другому – 46,9 %. «Чорноземний» район займав перше місце у повіті за кількістю орендарів земельних ділянок (71 %). За величиною орендованої землі він виділявся менш контрастно (44 % від загальної її кількості по повіту), але тут був і найменший середній розмір орендованої ділянки (9 десятин), що приблизно у 2,5 рази менше, ніж у решті районів повіту [10, с. 155].

За даними межування на території Полтавщини 60–70-х рр. XIX ст., яке проводилося земськими статистичними органами, було здійснено групування волостей окремих повітів і виділені умовні райони за переважаючим типом господарського використання земель (рілля, луки і сіножаті для випасу, лісові площі і тростинні болота як джерела палива і будівельних матеріалів) [11, с. 53]. Райони польової культури з питомою вагою ріллі у структурі сільськогосподарських угідь більше 75 % (а в ряді волостей більше 90 %) розташовувались у центральних частинах вододілів головних річок губернії. Ці райони відокремлювались один від одного долинами річок, верхні ділянки яких були зайняті лісами, а нижні ділянки за течією – переважно луками. При цьому в межах вододілів між Хоролом і Сулою

та між Удаєм, Сулою і Супоєм відмічалася наявність значних ділянок нерозораних лучних степів, які належали дворянам і використовувалися під заліжне господарство.

Інший крупний ареал зі збереженою заліжною системою знаходився в межах Костянтиноградського повіту (нинішні території Полтавського району Полтавської та Берестинського району Харківської областей), освоєння степових просторів якого вступило в активну фазу лише у пореформений період [11, с. 80]. До 90-х рр. XIX ст. ці ареали були майже повністю включені вже у систему трипільного господарства. На початок XX ст. частка ріллі зросла до 2/3 від усіх інших типів угідь. Менше 1/5 території губернії залишалося під більш-менш природними типами рослинності (головним чином, у річкових долинах та на найкрутіших схилах ярів і балок, малодоступних для розорювання та випасу). Лісистість території зменшилася до 4,5 %, а залишки степів збереглися лише на південному сході Полтавщини у Костянтиноградському повіті. Все це на тлі демографічного вибуху разом зі зміною економічної системи призвело до загострення екологічних проблем (погіршення якісного стану ґрунтів через вітрову і водну ерозію, пилові бурі, тощо), частих неврожаїв та періодичного голодування сільського населення [1, с. 36–37]. Тобто, до кінця XIX ст. ландшафти в межах губернії були вже майже повністю освоєні, а головним напрямом життєдіяльності було освоєння ландшафтів сільськогосподарського типу [4].

Адаптуючись до різних типів природного середовища, виробничі форми сільського господарства водночас впливають на зміни потоків речовини та енергії в процесі біогеохімічного кругообігу, який характерний для певного природно-територіального комплексу, а відповідно і на зміни у стані природно-екологічних систем. Тому важливими критеріями раціональності територіально-виробничих систем сільського господарства виступають не тільки економічна ефективність їхнього функціонування, але й гармонійний розвиток природно-екологічних систем, що забезпечує відтворення природних ресурсів, динамічну рівновагу природного середовища та її захист від забруднення і руйнації.

Відзначимо, що важливе значення має аналіз еволюції історичних форм використання території під впливом господарської діяльності (ареали поширення тих чи інших поєднань видів використання земель у зв'язку зі специфікою її ландшафтної структури). Крім того, поєднаний ретроспективний аналіз типів природного середовища та виробничих форм сільського господарства сприяє також виявленню додаткового потенціалу ресурсів території, загальній оцінці різних типів природного середовища в цілому з точки зору їхнього раціонального використання.

Історизм економічних форм організації суспільного виробництва зумовив історизм конкретних форм організації території для господарської діяльності у вигляді ареалів поширення певних поєднань видів використання земель у процесі змін технологічних умов господарювання. Це дає підстави розглядати ландшафтний потенціал території як одну з важливих продуктивних сил суспільства, стан якого визначають у тому числі минулі трансформації її структури та нагромадження вкладеної праці поколінь.

Ринкова трансформація феодальних господарств в Україні після реформи 1861 р. зумовила появу селянських господарств двох основних соціально-економічних типів: 1) господарств, що орієнтовані на отримання прибутку з широким використанням ринкових зв'язків, та 2) господарств, результати діяльності яких спрямовані переважно на задоволення потреб безпосередніх виробників. В останньому типі господарств процеси відтворення забезпечувалися в основному за рахунок використання власних ресурсів з епізодичним зверненням до ринку. Основну відмінність між ними можна вбачати у співвідношенні вкладень живої праці та матеріально-технічних ресурсів на одиницю площі чи на одного зайнятого. Існування аналогічних тенденцій у розвитку селянських господарств прослідковується і на території України на прикладі Полтавської губернії та інших губерній регіону. Матеріали загальнодержавних та місцевих земських статистичних обстежень свідчать про те, що загальні витрати на утримання сільськогосподарських знарядь і машин на одну десятину посівної площі закономірно зменшувалися у напрямі від малопосівних до багатопосівних груп селянських господарств. У той же бік зменшувалися витрати робочої сили у господарстві при збільшенні ефекту від її використання. Це зумовило безсумнівні переваги великих за масштабами вкладення капіталу господарств у конкурентному середовищі.

Отже, період формування індустріального суспільства та формування ринково-капіталістичних відносин супроводжувався комплексною трансформацією умов і напрямів розвитку аграрного виробництва Полтавщини. Це було зумовлено, передусім, соціально-економічними чинниками макрорівня, а саме – характером дії попередніх залишків феодальної системи, що вплинуло на галузеву спеціалізацію, територіальну структуру, технічну оснащеність, продуктивність та соціальну роль аграрного виробництва.

Серед передумов, які зумовили особливості формування регіональної економічної структури Полтавщини, слід вказати на низку чинників, а саме характер макрорегіонального економіко-географічного положення території з істотним впливом сусідського положення. До кінця XVIII ст. регіон мав прикордонне положення, що гальмувало його активне господарське освоєння. У XVIII–XIX ст. він відзначався слабким ступенем індустріалізації за відносно інтенсивного розвитку сільського господарства. З іншого боку, сусідство промислово розвинених районів, які висували підвищений попит на сільськогосподарську продукцію, створювало сприятливі умови для розвитку аграрної спеціалізації виробництва з різним ступенем інтенсивності.

Основні риси розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва Полтавщини у дореформений період істотним чином залежали від умов і подальших тенденцій трансформації двох головних соціально-економічних типів господарств – поміщицького та селянського, неоднорідних за своєю внутрішньою структурою. Ця неоднорідність проявилася ще у феодальну епоху й її значення особливо посилювалося у період кризи феодального ладу у процесі товаризації поміщицьких і селянських господарств. Нерівномірний розподіл між окремими поміщицькими господарствами землі як головного засобу виробництва та

кріпосних селян разом із цілою низкою інших чинників (ємкість внутрішнього ринку, транспортне сполучення, доступ до зовнішніх ринків тощо) зумовлювали ступінь проникнення до їхніх господарств товарно-грошових відносин, визначаючи, на перспективу, умови і характер ведення господарства. У той час як великі і значною мірою середні дворянські господарства вже працювали на ринок (продукція сільського господарства або продукція переробних підприємств), господарства дрібних поміщиків в основній своїй масі такої можливості не мали, продовжуючи ґрунтуватись на натуральних засадах та маючи слабкий зв'язок із ринком.

Так, загальна картина розподілу поміщицьких господарств за особливостями володіння землею та кріпосною робочою силою у Полтавській губернії на момент реформи 1861 р. свідчить, що характерною рисою дворянського землеволодіння тут була надзвичайна дрібномаєтковість, як і загалом на Лівобережній Україні. Як наявність великих латифундій на Правобережній Україні та у Причорномор'ї, так і подрібненість поміщицького землеволодіння на Лівобережжі були результатом історичних умов формування феодально-кріпосницьких відносин [2; 3, с. 56]. На цьому тлі Полтавщина виділялася особливою поширеністю дрібних маєтків, займаючи провідне місце за їхньою кількістю. На початку 60-х рр. XIX ст. вони складали тут 2/3 загальної кількості маєтків, хоча і тут було близько 80 великих маєтків із тисячами та десятками тисяч десятин землі [3, с. 56; 7, с. 170, 309–310]. Відповідно, до розподілу землі розподілялася і кріпосна робоча сила. У 1849 р. із 8139 маєтків Полтавської губернії 5982 налічували менше 21 особи, 1469 маєтків – від 21 до 100 осіб. І лише 688 маєтків мали більше як по 100 осіб кріпаків. До того ж серед найдрібніших маєтків, що мали до 21 особи кріпаків, 55 % володіли до 5 осіб. Перша група нараховувала 31 % загальної кількості кріпаків, а друга – 69 %, хоча і тут були великі маєтки з десятками тисяч кріпаків [3, с. 60–61; 8, с. 309]. Відзначена риса дворянського землеволодіння у Полтавській губернії була важливим чинником формування галузевих і територіальних пропорцій аграрного виробництва у період кризи феодальних та розвитку капіталістичних відносин [5].

Панування панщинної системи зумовило подальшу еволюцію аграрного капіталізму за «пруським» типом із тривалим збереженням відробіткової системи у її найбільш архаїчних формах, поширенням споживчої оренди, низькою прибутковістю господарств та загальним низьким рівнем життя населення. Це, у свою чергу, визначило характер використання робочої сили, коли її надлишок не міг бути поглинений всередині Полтавської губернії і тому активно поширювався вплив на сільськогосподарські роботи за межі регіону.

Панщинний спосіб феодального землекористування зумовлював також консервацію трипільної системи землеробства. Якщо у нечорноземних губерніях вже від кінця XVIII ст. спостерігалася раціоналізація цієї системи із впровадженням елементів багатопілля, у смузі чорноземних губерній трипілля велося без правильного чергування посівів, без угноєння (окрім ділянок під посівами коноплі, тютюну та буряків), із безсистемним користуванням іншими угіддями, низьким технічним станом сільськогосподарських знарядь. Лише у великих поміщицьких маєтках трипілля поєднувалося з перелогом, коли частина землі використовувалася під пасовища або сіножаті.

Істотне значення як соціально-економічного чинника розвитку аграрної сфери Полтавщини на період реформи 1861 р. належало його положенню у системі міжрайонного поділу праці. Початок XIX ст. – це період формування у Причорномор’ї нового району товарного зернового господарства, що поступово призвело до зміни місця як цього району, так і сусідніх із ним районів у загальній системі економіки держави. Продукція зернового господарства українського лісостепу у експортних відправках вже не могла конкурувати з дешевшим хлібом степових господарств, що стимулювало зміни у господарській спеціалізації старого землеробського району України у бік формування в межах лісостепової зони Правобережжя і частково Лівобережжя спеціалізованого району цукробурякового господарства і цукрової промисловості. Саме зернове господарство, не втративши повністю своїх позицій, зазнало певних змін у динаміці.

Це чітко проявилось у процесі товаризації поміщицьких маєтків. Так, через швидкий розвиток товарного землеробства у степових районах маєтки Лівобережної України, зокрема Полтавщини (окрім південних її повітів), поступово скорочували посіви пшениці, заміщуючи її житом та переорієнтовуючись переважно на потреби внутрішнього ринку. Але внаслідок вузькості останнього через слабкий розвиток промисловості і незначну кількість промислового населення як потенційного споживача сільськогосподарської продукції, незадовільного стану транспортної системи в регіоні та схожістю аграрної спеціалізації сусідніх регіонів, зерно з полтавських маєтків перероблялося переважно на горілку. Все це стимулювало розвиток низки галузей, що переробляли сільськогосподарську сировину.

З іншого боку, базові умови розвитку аграрного капіталізму визначили і можливості промислового розвитку певної території. Протікання мануфактурного періоду капіталізму в умовах панування феодальної системи господарства створювало своєрідні форми промислового виробництва (кріпосницька та капіталістична мануфактура), які співіснували на території Полтавщини. Особливо характерним це було для періоду товаризації поміщицьких господарств у першій половині XIX ст. Тип традиційних вотчинних та посесійних мануфактур у нових суспільних відносинах зазнавав істотних трансформацій.

Характер основних напрямів капіталістичної еволюції сільського господарства істотно видозмінювався залежно від впливу попередніх залишків феодальної системи. Головні риси феодальної економічної системи під впливом географічних особливостей окремих регіонів зазнавали трансформації, що впливало на подальший розвиток господарських структур. На цій основі формувалися різні типи ринково-капіталістичної аграрної еволюції. Поширення нових капіталістичних відносин на аграрну сферу мало свої специфічні форми прояву, які були зумовлені особливостями сільського господарства як певної галузі виробництва, способами поєднання основних виробничих чинників, а також регіональними особливостями формування феодально-кріпосного ладу. Розвиток і розклад системи кріпосного господарства відбувався нерівномірно як в окремих своїх секторах (у промисловому та сільськогосподарському виробництві), так і у розрізі окремих регіонів. П. І. Лященко, розглядаючи характер поширення

різних форм експлуатації кріпосної праці, зазначав, що у різних районах, залежно від економічних умов і, насамперед, від ступеня розвитку промислів та промислового населення та від ступеня вигідності та прибутковості для поміщика сільськогосподарського виробництва, вироблялися різні форми експлуатації кріпосної праці та організації заснованого на ній поміщицького господарства [6, Т. I, с. 482].

Відмінності в умовах експлуатації дворянських маєтків залежно від району розташування, розмірів господарства, ступеня утягнутості до ринку тощо, відобразилися і на багатоваріантності запропонованих рішень та проєктів проведення селянської реформи. Так, власники маєтків чорноземної смуги були зацікавлені у збереженні за собою максимальної кількості землі і наділення селян ділянками таких розмірів, які б забезпечили поміщицькі господарства ще на тривалий час робочою силою, у тому числі у Полтавській губернії, де на відрізки припадало до 40 % дореформених селянських земель.

Значний трансформуючий вплив на територіально-економічні процеси здійснювали також зміни у якісному рівні транспортних комунікацій. Особливе значення мало залізничне будівництво на території Полтавщини, яке інтенсивно розгорнулося після селянської реформи. Напрямки залізничних шляхів визначалися рівнодіючим впливом таких чинників, як існуючі напрямки міжрайонних економічних зв'язків, стратегічні інтереси держави та господарські інтереси дворянства. З одного боку, проведення залізниць зумовило остаточне зникнення специфічно феодального візницького промислу – чумацтва, а з іншого, сприяло формуванню додаткових осередків ринкових відносин – залізничних станцій. Окрім притягування населення, мігруючої робочої сили, залізничні станції виступали пунктами перевалки вантажів, а також стимулювали територіальну диференціацію цін на товарну продукцію сільського господарства і промисловості. Це, у свою чергу, слугувало новим чинником територіальної організації господарської діяльності, визначаючи напрямки спеціалізації господарств, що знаходилися у безпосередній близькості від залізничних центрів.

За умов збереження дрібного селянського кустарного виробництва, дрібних місцевих ринків як у дореформений, так і у пореформений період спостерігалася територіальна диференціація економіки села. Ступінь віддаленості його від впливу нових капіталістичних порядків (залізниць, великих фабрик, великого капіталістичного землеробства) зумовлював міру залученості селянства у торгово-фінансові відносини. Для докапіталістичного села характерними були наявність та істотне значення дрібних торговців і скупників як хазяїв дрібних місцевих ринків (для розвиненого капіталізму характерний великий товарно-торговельний і фінансово-торговельний капітал). При цьому переважання натурального господарства зумовлювало дефіцит грошей на селі і велику роль власників грошей в організації економічної діяльності. Спостерігалася загальна тенденція: чим територіально віддаленіше поселення від суб'єктів-носіїв нових виробничих відносин, тим більшою була вага початкових форм торгового і лихварського капіталу, як специфічних ознак дрібних місцевих ринків, відображуючи просторово-економічний аспект виробничих відносин на території Полтавщини. Тобто, розвиток транспортної мережі на території Полтавщини у пореформений період відігравав роль значного динамічного чинника у формуванні галузевих і територіально-господарських пропорцій.

Особливості формування регіональної соціально-економічної системи визначалися умовами чорноземної смуги з великою роллю поміщицького господарства. Становлення капіталістичних відносин тут проявлялася перш за все у товаризації поміщицьких господарств (меншою мірою – селянських), у пристосуванні їх до умов ринку у формі дворянського промислового і сільськогосподарського підприємництва. Характером природних та економіко-географічних умов краю, зокрема, транспортно-географічного положення, був зумовлений розвиток поміщицького промислового підприємництва у формі організації підприємств із переробки переважно сільськогосподарської сировини власних маєтків. Це і визначило напрямок формування відповідної галузевої структури господарства на момент реформи 1861 р.

З іншого боку, цей чинник сприяв затримці розвитку селянського підприємництва через збереження дворянського землеволодіння та його тривалої орієнтації на старі методи господарювання і повільний перехід на ринкові рейки. Усе це загалом стримувало повномасштабний розвиток капіталістичних відносин у Полтавському регіоні, визначаючи у кінцевому рахунку формування специфічної аграрної структури промислового виробництва навіть на початку ХХ ст., у період завершення промислового перевороту та швидких темпів монополізації економіки.

Отже, ретроспекція просторового поєднання господарського використання ландшафтної основи території Полтавщини включає в себе вивчення процесів формування територіальних соціально-економічних систем різного рангу для окремих історичних періодів. Розглянуті нами приклади такого поєднання на матеріалах Переяславського повіту показують закономірності функціонування різних видів господарської діяльності населення як складних територіально-виробничих систем в тісній взаємодії з природно-екологічними системами, що дозволяє розглядати природні умови і ландшафти як постійно діючий чинник територіальної диференціації сільськогосподарського виробництва, у тому числі системи землеробства і тваринництва, комплексу агротехнічних та меліоративних заходів. Але можливості використання природно-ресурсного потенціалу території залежать від історичних особливостей формування та сучасного рівня розвитку продуктивних сил суспільства й економічних відносин, із якими пов'язані характер і напрями землекористування. В якості інструмента пізнання проблеми територіального поєднання господарського використання ландшафтної основи, просторових аспектів економічних відносин можуть використовуватися різні схеми природно-господарського районування.

Список використаних джерел

1. Булава Л. М. Географія Полтавської області : навч. посіб. Полтава : ПОПОП, 1996. 56 с.
2. Гуржій І. О. Повстання селян в Турбях (1789–1793). Київ : Вид-во АН УРСР, 1950. 268 с.
3. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ століття. Київ : Держполітвидав УРСР, 1954. 451 с.

4. Джаман М. О., Єрмаков В. В. Ретроспективні аспекти природокористування історико-географічного краю Полтавщини в процесі господарської діяльності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. 2008. Вип. 15. С. 170–175.
5. Джаман М. О., Єрмаков В. В. Формування галузевої структури сільськогосподарського виробництва Полтавського історико-географічного краю після селянської реформи 1861 року. *Часопис соціально-економічної географії*. 2008. Вип. 4 (1). С. 87–95.
6. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР : у 2 т. Київ : Держполітвидав, 1951–1952. Т. 1 : Докапіталістичні формації. 1951. 635 с. ; Т. 2 : Капіталізм. 1952. 690 с.
7. Падалка Л. В. Карта територіального розграницення Полтавской губернии в масштабах местных изучений. Полтава : Полтав. уч. арх. ком., 1914. 18 с.
8. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год / сост. Н. Бодянский. Полтава, 1865. 186 с.
9. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX століття / упоряд. Т. Б. Ананьєва. Київ : Наукова думка, 1997. 322 с.
10. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. X : Переяславский уезд / ред. Н. Терешкевич. Полтава : Изд. Полтав. земской управы, 1890. 589 с.
11. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886–1900 гг.) / Стат. бюро Полтав. губерн. земства. Полтава : Электр. типо-литограф. Д. Н. Подземского, 1904. 639 с.
12. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. Вып. 1. Полтава : Изд. Полтав. губ. земства : Типо-литограф. И. А. Дохмана, 1900. 290 с.

4.3. | Агроландшафти Волині як складова продовольчої безпеки країни

Тарасюк Н. А.,
канд. геогр. наук, доцент,
доцент кафедри фізичної географії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0003-1829-2438>

В сучасних умовах різновидів господарської діяльності лімітуючим чинником розвитку є прояв глобальних проблем, серед яких і глобальне потепління. Сучасні кліматичні умови впливають не лише на господарську діяльність людини, але і визначають активізацію чи сповільнення розвитку природних явищ та процесів.

Дзеркальним відображенням взаємодії компонентів географічної оболонки в умовах змін клімату є сучасні ландшафти. Серед сучасних ландшафтів чільне місце належить агроландшафтам, стійкість та різновиди яких є запорукою продовольчої безпеки країни.

Різноманітність сучасних ландшафтів Волині зумовлена строкатістю ґрунтового покриву, різновидами традиційного та сучасного природокористування. Їх вивчення носить епізодичний характер, а матеріали розрізнено представлені в наукових публікаціях Міщенко О.В., Павловської Т.С., Ковальчука І.П., Тарасюк Н.А., Васковець Х., Ничаї О.О. Також в наукових працях Тарасюк Н.А., Тарасюка Ф.П., Кващук Л.В., Федонюк В.В., Павловської Т.С. розглядаються як теоретичні так і прикладні аспекти природокористування та використання кліматичних ресурсів регіону. Зважаючи на особливості регіонального прояву глобального потепління важливе значення має проблема комплексного дослідження агроландшафтів Волині як базової складової формування продовольчої безпеки країни.

Мета роботи – оцінка строкатості та різноманіття агроландшафтів Волинської області. На шляху досягнення поставленої мети вирішували наступні завдання: виділити чинники формування агроландшафтного різноманіття, охарактеризувати різновиди агроландшафтів в регіоні дослідження та визначити напрямки досліджень агроландшафтів як середовище формуючої складової продовольчої безпеки.

Територія Волинської області знаходиться в помірних широтах і кліматичні умови цілком сприятливі для розвитку аграрної галузі. Важливим чинником розвитку землеробства є строкатий ґрунтовий покрив. В.Докучаєв називав ґрунтовий покрив «дзеркалом ландшафту», оскільки ґрунт є продуктом взаємодії всіх природних компонентів на конкретній території у визначених умовах екологічного середовища. Родючість ґрунтів, гранулометричні та гідротермічні їх особливості визначають екологічні умови розвитку рослинного покриву та формування врожаю сільськогосподарських культур. Мобільність сучасної людини послаблює увагу до навколишнього середовища та різноманітність ландшафтів, оскільки більше уваги зосереджено на меті пересування чи зайнятості. Кожен з нас щораз перебуває у ландшафті: в природному, зміненому (природно-антропогенному) або штучно створеному (антропогенному) та є постійним учасником інтерактивного географічного простору, впливаючи безпосередньо на його стан та функції.

Поняття «ландшафт» та його трактування нині є інтегруючою основою між географією та екологією. Еволюція терміну досить тривала, в дослівному перекладі з німецької на українську звучить як «краєвид», проте в географії вживається науковий термін та визначення «ландшафт». Методологічною основою класичного ландшафтознавства є фундаментальні роботи корифеїв географічної думки – П.А.Тутковського, В.В.Докучаєва, С.Л. Рудницького.

Сучасні ландшафти вивчають з позицій раціонального ведення господарства, а також при вивченні прояву екологічних проблем. Теоретичні та методологічні витoki сучасного ландшафтознавства подано в роботах М.Д.Гродзинського, П.Г.Шищенка, О.М.Маринича, С.І.Кукурудзи, Г.І.Денисика та їх учнів і послідовників [1, 2, 13].

Отже, консолідоване поняття «сучасний ландшафт», на наш погляд – це всі види ландшафтів, які формують єдину географічну картину світу та є структурними елементами сучасної географічної оболонки планети. Цікаве бачення на різновиди сучасних ландшафтів обґрунтовано в монографії М.Д.Гродзинського «Пізнання ландшафту: простір і час». Автор наголошує, що «хоч наукові знання є більшою частиною ландшафтознавства, але не вичерпують його, ландшафтознавство сьогодні є напрямком географічного знання про ландшафт, а не тільки наука про нього» [1, с. 9]. Таке трактування поняття «ландшафт» вимагає врахування різновидів його тлумачення. Термін набув значення фундаментальної концепції географії та став найбільш вживаний не лише серед науковців, але і серед широкого кола фахівців та пересічних громадян, які стурбовані станом довкілля, збереженням екологічної рівноваги та орієнтовані на впровадження заходів щодо впровадження сталого розвитку на глобальному та регіональному рівні.

Різноманіття сучасних ландшафтів зумовлене як природними компонентами так і наслідками господарського впливу людини. Не підлягає запереченню твердження про те, що серед ландшафтів виділяють три основні групи:

- природні або мало змінені
- природно-антропогенні (разово змінені господарською діяльністю і надалі розвиваються в природному режимі)
- антропогенні (сильно змінені або створені внаслідок господарської діяльності людини).

Природні ландшафти (ще їх називають зональними, так як характеризуються прив'язкою до географічних поясів та природних зон) характеризуються взаємодією власне природних компонентів, але глибина прояву взаємодії може змінюватися внаслідок впливу глобальних процесів (наприклад, прояву потепління).

Природно-антропогенні ландшафти (також переважно зональні, з деякими складовими азональних комплексів) характеризуються взаємодією природних компонентів, серед яких один або два є зміненими внаслідок впливу людини (наприклад, вирубка лісу або осушення луків).

Антропогенні (можна виділяти як азональні, оскільки провідним чинником формування та функціонування є діяльність людини, її потреба для економіки та соціуму) характеризуються взаємодією природних та техногенних компонентів. При цьому техногенний компонент завжди присутній і є власне структурною складовою ландшафту (наприклад, водогосподарські ландшафти – ставки, які характеризуються зміною рівневого режиму води, зариблюються, а також регулярно в певний період року проводиться вилов риби). Яскравим прикладом антропогенного ландшафту є сільськогосподарські землі (агроландшафти) та поселенські ландшафти. Людина створила власний проєкт землекористування та забудови, змінила довкілля, яке вже не відтворюється до природного рівня. Серед антропогенних ті ландшафти, які власне створила людина і підтримує їх функціонування, наприклад парки відпочинку, ботанічні сади, сквери і т.п. Проте, до антропогенних відносять і кинуті, перетворені та непридатні до використання

землі – антропогенний бедленд, який є наслідком хижацького використання мінеральних, лісових, водних та земельних ресурсів, нагромадження побутового та промислового сміття, а також наслідком військових дій.

Особливе місце в структурі сучасних ландшафтів належить агроландшафтам, оскільки саме їх стійкість до різного роду навантажень є запорукою продовольчої безпеки. Для того, щоб отримати повноцінну комплексну оцінку сучасного агроландшафту потрібно враховувати не лише природні особливості території землекористування, але й антропогенні умови (різновиди обробітку земель, культури землеробства).

Формування системи показників, які характеризують комплексний розвиток, передбачає те, що території включають такі головні підсистеми: а) природну; б) економічну; в) соціальну; г) екологічну; д) демографічну; е) фінансову [4, 13]. Узгоджена оцінка регіонального розвитку території за цими підсистемами і є фундаментальним блоком формування системи забезпечення продовольчої безпеки.

Оцінка природної підсистеми передбачає визначення сприятливості природних умов території та потужності агроресурсного потенціалу.

Оцінка економічного розвитку передбачає визначення рівнів забезпечення району природними агроресурсами, аграрного сектору економіки, інвестиційної привабливості району, підприємницької активності, розвитку транспортних комунікацій.

Оцінка соціального розвитку передбачає аналіз частки та структури зайнятості населення в агросекторі, забезпечення населення продовольчими товарами і послугами та їх доступності.

Оцінка стану довкілля передбачає визначення негативного впливу господарської діяльності на компоненти агроландшафту, зокрема, ґрунтовий покрив.

Оцінка демографічного стану передбачає аналіз демографічних тенденцій, особливостей заселення території та людності сільських поселень.

Таким чином, для проведення комплексної оцінки агроландшафту (окремого сільськогосподарського угіддя територіальної громади) ми використовуємо такі методи: спостереження, аналізу та синтезу, картографічний, описовий, порівняльно – географічний, узагальнення, системного аналізу, геоінформаційний, графічний, прогнозування.

Специфіка об'єкта дослідження – територія окремо взятого агроландшафту зумовлює необхідність відбору та комбінації таких методів, які дають можливість найповніше розкрити його особливості.

Отже, комплексний географічний підхід до вивчення сучасних агроландшафтів дозволяє обґрунтувати актуальні напрямки інвестицій, виявити та обґрунтовувати обмеження видів землекористування, визначити шляхи оптимізації розвитку аграрного сектору

Різноманіття сучасних агроландшафтів території дослідження залежить від комплексу чинників, зокрема: географічне положення території в помірних широтах, вплив західного переносу повітряних мас, циклональна активність полярного фронту, тектонічна стабільність в межах давньої докембрійської платформи, нагромадження потужних геологічних відкладів мезозойського віку, давні водно-льодовикові утворення четвертинного материкового зледеніння. Комплекс зазначених

чинників визначає напрям розвитку всіх фізико-географічних процесів на території Волинської області. Приведемо характеристику окремих чинників, які, на наш погляд, відіграють провідну роль у формуванні просторової структури агроландшафтів району дослідження.

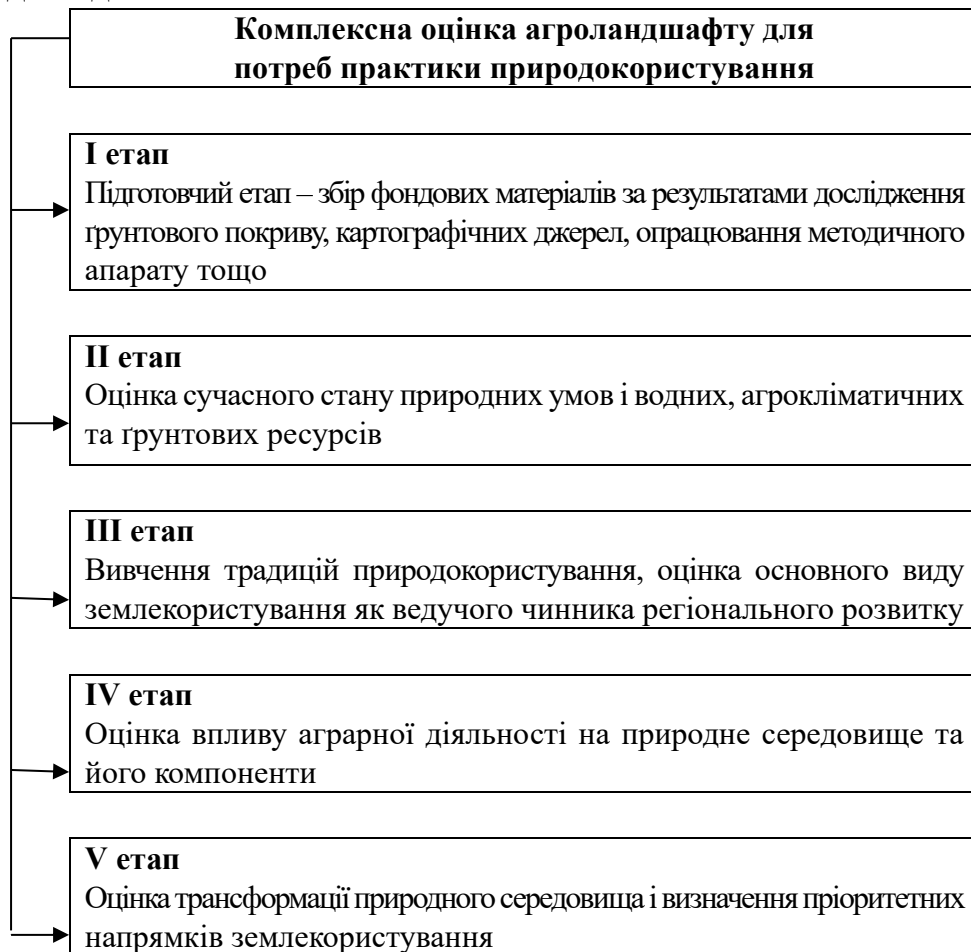

Рис. 1. Зведений алгоритм комплексної оцінки
агроландшафту для потреб регіонального розвитку

Джерело: складено автором.

Територія дослідження знаходиться в межах північно-західної окраїни Подільської плити в межах стійкої докембрійської платформи. Тому всі геоморфологічні процеси дзеркально відображають специфіку розвитку тектогенезу в межах Волино-Подільської плити та Галицько-Волинської западини західної окраїни Східно-Європейської платформи. Загальна особливість проявляється у домінуванні рівнинних форм рельєфу, із вираженням похилом на північ до долини річки Прип'ять, в пониззі якої і знаходиться найнижча абсолютна висота 139 м над р.м., поблизу с. Бучин в гирлі р. Стохід. Низовинна північнополіська територія характеризується значним заболоченням в межах річкових заплав, які оконтурені невисокими призаплавними терасами (до 1 м), південнополіська зона (центральна частина області) представлена денудаційними рівнинами, які поступово в напрямку на південь переходять до лесової височини. Найбільшу площу (понад $\frac{3}{4}$ площі області) займають акумулятивні низовини. В їх межах яскраво проявляється процес сучасної

аккумуляції осадового матеріалу, який виносять річкові води із схилів Волинської височини. Південь Полісся характеризується поширенням давньольодовиких форм денудованої поверхні. Серед геоморфологічних процесів здебільшого переважає площинна водна, а на відкритих поверхнях і вітрова.

Найбільш розсічена південна частина – область Волинської височини з типовими хвилястими поверхнями [8]. Найвища точка Волині знаходиться біля села Бужани Горохівського району – 292 м н. р. м., амплітуда висот становить 153 м. Переважають екзогенні форми рельєфу, які сформувалися внаслідок впливу давнього материкового зледеніння та роботи річок, а в межах лесової височини – денудовані межиріччя чергуються із пологими горбистими рівнинами. Територія Волинської лесової височини характеризується розвитком яружно-балкових форм, які часто поєднані з елементами карстових утворень. Внаслідок значного поширення та близького залягання до поверхні крейдових відкладів сенон-туронського та коньякського віку, для всієї території області характерний прояв поверхневого карсту. Волинський карст представлений озерними улоговинами, лійками, проваллями на схилах річкових долин та яружно-балкових комплексів. Найбільше карстових форм рельєфу зосереджено в межах водозборів річок Турії та Стоходу, дещо менше – у басейні річки Стир, найменше – в долині Прип'яті та Західного Бугу. Серед геоморфологічних районів найменше карстових форм рельєфу трапляється на території Верхньо-Прип'ятської аккумулятивної низовини, а найбільше – в межах Турійсько-Костопільської денудаційної рівнини. Денудаційні форми рельєфу це переважно припідняті вододіли, які складені мергелями та крейдою на вимиті поверхні антропогену. Еолові форми давньольодовикового віку трапляються вздовж річок, подекуди утворюючи піщані пагорби та пасма. Для долин річок Волині характерний рельєф органогенного походження, представлений торфовищами. Давньольодовикові та водно-льодовикові форми рельєфу трапляються в Поліській частині області. Південна підвищена частина є розчленованою ділянкою земної поверхні, яка складена породами, які легко піддаються водній ерозії [18,20]. Поверхня горбиста завдяки наявності потужних лесових відкладів, розрізаних річковими долинами, ярами та балками.

На території Волинської області виділяють три морфоструктури, як результат взаємодії ендегенних та екзогенних процесів: «Львівсько-Волинська, Волино-Подільська й Ковельсько-Ратнівська. В межах цих морфоструктур виділяються геоморфологічні райони: «Верхньо-Прип'ятська аккумулятивна низовина; Шацький вододільний горбисто-западний, карстово-озерний район; Любомль-Ковельський кінцево-моренний район; Поворсько-Маневицький кінцево-моренний район; Турійсько-Оваднівський денудаційний район; Рожище-Цуманський денудаційний район; Колківський (Стир-Стохідський) давньодолинний район; Луцький приполіський лесовий горбистий район; Іваничівський рівнинний хвилястий лесовий район; Горохівський горбисто-грядовий лесовий район» [5].

Кліматичні чинники, органічний світ та господарська діяльність людини накладена на геологічну основу визначають прояв активності геоморфологічних

процесів. В межах Волинської акумулятивної низовини важливим фактором розвитку процесів акумуляції та заболочування є поширення низовинних форм рельєфу та близьке до поверхні залягання ґрунтових вод. Південна частина Полісся, навпаки, характеризується добре дренованою поверхнею межиріч, що зумовлено поширенням тріщинуватих відкладів мергелю та крейдового алювію. Болота трапляються лише в долинах річок.

Переважаючими формами рельєфу досліджуваної території є такі «генетичні типи: флювіальні (русла річок різних типів, стариці, прируслові вали, піщані гряди, поверхні заплав, надзаплавних терас); еолові (дюни, горбисті піски); біогенні (болота, торфовища); лімногенні (озера різних типів та розмірів); льодовикові, водно-льодовикові (ози, піщані гряди); антропогенні (дамби, греблі, меліоративні канали, дорожні насипи, виїмки, кар'єри)».

Загалом, рівнинність території сприяє розвитку різновидів господарської діяльності орієнтованої на використання земельних, лісових та водних ресурсів. Лімітуючим чинником є водно-ерозійні та карстові процеси та заболочування.

До лімітуючих факторів поширення рослинних угруповань відносяться гідрокліматичні умови, які представлені кліматичними умовами та умовами атмосферного та поверхневого зволоження. Кліматичні умови детально описані в колективних монографіях про природні умови та ресурси Волині за редакцією К.І. Геренчука (1975), В.О.Фесюка (2016) та в численних статтях і публікаціях в збірнику «Природа Західного Полісся та прилеглих територій» [8,10]. Зауважимо, що на території області спостерігається загальна тенденція до підвищення середньорічної температури повітря (пересічно від 7,2 °С в середині 70-х років ХХ століття до 9,6 °С – на початку ХХІ століття та до +10 °С в крайні три роки). Безумовно, що підвищення температури повітря призводить до активізації випаровування, збільшення суми позитивних температур, збільшення тривалості безморозного періоду, зменшення ресурсу води у малих відкритих водоймах внаслідок збільшення споживання води водною рослинністю. Разом з тим, на фоні прояву потепління спостерігаються різкі зміни типів погоди, хвилі тепла взимку, хвилі холоду – влітку. Переважаючими є західні (19 %), південно-східні (18 %), північно-західні і південно-західні (по 14 %) напрямки вітрів, а південні і східні (10 %), північно-східні (8 %) та північні (8 %) характеризуються значно нижчими показниками повторюваності в багаторічному та річному циклі. Вітровий режим досліджуваної території визначається загальними циркуляційними процесами, які властиві для помірних широт. Разом з тим, рівнинність території, наявність значних площ водного дзеркала сприяє розвитку місцевих циркуляційних особливостей, що проявляється досить часто в прояві місцевих поривів вітру, іноді ураганної сили.

Улітку провідним чинником формування термічного поля над територією області є радіаційні умови й відмінності підстильної поверхні. Узимку термічні умови визначаються циркуляцією атмосфери в помірних широтах. Територія Волинської області характеризується незначними просторовими відмінностями термічного режиму, що, передусім, зумовлено рівнинністю території та густою мережею поверхневих

водойм. Найнижча середньомісячна температура повітря – у січні. Вона змінюється від -4,2 °С (МС Маневичі) до -3,6 °С (МС Світязь і Володимир-Волинський)

У лютому найнижчі значення середньомісячних показників за весь інструментальний період спостережень (починаючи з 1947 року) становлять -3,4 °С (МС Маневичі). Найтеплішим узимку на території області є грудень, середня місячна температура повітря змінюється від -2,0 °С (МС Маневичі) до -1,2 °С (МС Світязь). Узимку спостерігають загальну тенденцію до зниження середньомісячної температури повітря в напрямку на схід і північний схід області.

Таблиця 1

Середня місячна температура повітря, °С

Місяці/ МС	Любешів	Світязь	Ковель	Маневичі	Володимир-Волинський	Луцьк
I	-4,1	-3,6	-3,8	-4,2	-3,7	-3,9
II	-3,3	-2,9	-3,0	-3,4	-2,9	-3,2
III	0,9	1,1	1,2	0,7	1,3	1,0
IV	8,2	8,0	8,2	7,8	8,2	8,1
V	14,0	13,9	13,9	13,8	13,8	14,0
VI	17,0	17,2	17,2	17,0	17,0	17,2
VII	18,6	18,9	18,8	18,6	18,6	18,8
VIII	17,7	18,0	17,8	17,7	17,7	18,0
IX	13,0	13,4	13,0	12,9	13,2	13,3
X	7,5	8,02	7,7	7,4	7,9	7,8
XI	2,4	2,9	2,7	2,4	2,9	2,7
XII	-1,7	-1,2	-1,5	-2,0	-1,5	-1,5
Рік	7,5	7,8	7,7	7,4	7,7	7,8

Джерело: складено за матеріалами ВОЦГ.

У лютому по всій території області середня температура повітря підвищується приблизно на 0,8 °С. Більш стрімкі зміни температури повітря спостерігають на початку теплого сезону. Найвищі значення температури повітря спостерігали в серпні 1992 р. по МС Любешів (36,9 °С) та в серпні 1998 р. по МС Ковель (36,5 °С). В останні десятиліття над територією області простежено високу температуру повітря (25 °С і вище) та дуже високу (30 °С і вище – сильна спека).

Температура повітря понад 25 °С спостерігається із травня по вересень, іноді – у квітні та в жовтні. Південніше широти Луцька кількість днів із температурою повітря 25 °С і вище становить 35 днів та більше. На північ області число днів з високою температурою повітря зменшується. Середня тривалість періоду з температурою повітря 25°С і вище над територією області в середньому за рік становить близько 200 год, тоді яку центральній частині України – до 400 год, а на півдні – до 500 год. Імовірність (%) максимальної температури повітря 25 °С і вище для широти МС Ковель становить у липні – 3,4 %, у серпні – 5,5 %, а за рік – 9,9 % [8, 10].

Найбільша тривалість періоду з дуже високою температурою повітря (30 °С і вище) на Волині сягає 15 днів, імовірність зростання температури повітря вище 30 °С в теплий період року становить 75–90 %, а вище 35°С – 10–15 %, тобто один раз на 6–10 років [8, с.82].

Узимку на території області спостерігають відлиги, кількість днів із відлигами з грудня по лютий коливається від 52 (МС Луцьк) до 57 (МС Володимир-Волинський). Найбільшу кількість днів із відлигою спостерігають у період із грудня 1993 р. по лютий 1994 р. – 79 (МС Володимир-Волинський, МС Маневичі, МС Світязь). В окремі роки простежено відлиги тривалістю більше 5 днів. Такі явища є загрозливими для озимини.

Упродовж року в середньому 30–35 днів на території області спостерігається температура повітря нижче -10°C . На основі аналізу температурних умов області встановлено, що один раз на два роки простежено зниження температури повітря до -23°C , 1 раз у 10 років – до $-29,8^{\circ}\text{C}$, один раз на 20 років – до $-31,7^{\circ}\text{C}$. Зниження температури повітря до $-35,2^{\circ}\text{C}$ можна очікувати один раз в 100 років [7].

Середня річна температура повітря по всій території області крані три роки вище 10°C . Загалом, термічні умови на території області цілком сприятливі для розвитку рослинництва та кормової бази тваринництва.

В середньому за рік над територією дослідження випадає близько 601 мм опадів. З окремо взятих аналізованих періодів, починаючи з 1986 р. цей показник суттєво змінюється. Так, за період із 1986 по 2024 рр. середня кількість опадів становить 619 мм [11]. Для Волині характерний континентальний режим атмосферного зволоження, найбільша кількість опадів (70 %) випадає в теплий період року.

Таблиця 2

Середня місячна кількість опадів за місяцями, мм

Місяць	Любешів	Світязь	Ковель	Маневичі	Володимир-Волинський	Луцьк
I	34,5	32,1	33,1	40,4	33,1	28,1
II	30,4	30,5	32,8	37,6	33,0	27,7
III	31,0	29,3	31,9	36,2	31,6	26,8
IV	36,0	38,9	38,9	43,6	40,1	35,6
V	60,1	56,9	59,7	62,7	62,5	55,1
VI	75,7	66,4	76,2	78,8	77,8	68,7
VII	84,6	77,5	82,7	88,4	81,5	82,6
VIII	64,2	65,2	65,4	66,5	65,5	64,1
IX	55,2	51,0	52,9	61,6	52,5	53,2
X	41,7	38,5	39,6	43,6	42,0	37,3
XI	43,8	39,3	44,8	49,7	42,1	37,5
XII	39,8	35,6	38,8	47,2	38,5	34,9
Рік	598	561,5	593,5	660	600	552

Середня багаторічна сума опадів за весь аналізований період найвища на МС Маневичі (660 мм) та Володимир-Волинський (600 мм). Найменша кількість опадів у середньому за рік випадає в межах МС Луцьк (552 мм) і Шацького поозер'я (МС Світязь, 561,5 мм). На іншій території області кількість опадів у багаторічному режимі змінюється від 598 мм (МС Любешів) до 593 мм (МС Ковель) [8, с. 86].

Найбільш вологий місяць року – липень. Саме в липні-місяці впродовж року по всіх метеостанціях області спостерігають найбільшу кількість опадів. Найменше опадів випадає в лютому та березні. Початок теплого періоду характеризується зменшенням суми опадів.

Мінімальну кількість опадів майже по всіх метеостанціях на території області зареєстровано в 1961 р., найменше опадів (270,3 мм) – по МС Любешів. Менше 300 мм опадів зареєстровано на МС Маневичі та МС Луцьк. На МС Володимир-Волинський найбільш посушливим 1953 р. (388,9 мм).

Річки у Волинській області належать до басейну Дніпра й Західного Бугу. До басейну Дніпра належить головна річка області – Прип'ять – із її правобережними найбільш протяжними притоками: рр. Турія, Стохід, Стир, а також меншими за розмірами річками Вижівка та Цир. Більшість із приток (крім р. Стир) беруть свій початок у межах Волинської області й, не виходячи за її межі, упадають у р. Прип'ять. До басейну р. Прип'ять належать 59 рік довжиною від 10 до 50 км, чотири – від 50 до 100 км і чотири (Прип'ять, Турія, Стохід, Стир) – понад 100 км. До басейну Західного Бугу в межах області входить 13 рік довжиною 10–50 км, одна з них (р. Луга) – понад 50 км.

На території Волинської області поширені озера заплавного (Біле, Люб'язь) і карстового (Світязь, Пулемецьке, Луки) походження. Здебільшого вони мають площу 1,01–5,0 км². Об'єм водної маси становить 943,65 млн м³. Значна його частина належить озерам площею 1,01–5,0 км² (18,5 %) та 15,1–20,0 км² (13,2 %). Об'єм оз. Світязь сягає близько половини від об'єму всіх озер області – 457,98 млн м³ (48,6 %). Розподіл озер за басейнами річок досить нерівномірний. Чимало їх розміщено в басейнах Прип'яті – 77, Турії – 70, Стоходу – 30, Стиру – 12, Вижівки – 9, решта – в басейні Західного Бугу [6].

Річному ходу рівнів річок басейну властива яскраво виражена висока весняна повінь і низька межень, яку порушують літні й зимові паводки. Весняна повінь починається в першій половині березня (інколи в кінці лютого), закінчується – у другій половині квітня або на початку травня. Весняна повінь триває 1,5–2 місяці та залежить від довжини ріки й заліснення басейну. Високі рівні, зазвичай, пов'язані з весняною повінню та спостерігаються в кінці березня – на початку квітня.

Ресурси тепла та вологи є ведучим чинником розвитку рослинництва, але визначальний компонент агроландшафту – ґрунтовий покрив, який і є базисом розвитку та різноманітності сучасних агроландшафтів, часто визначає їх господарську спеціалізацію і тим самим ландшафтну строкатість сьогодення.

Так, в низовинні частині Волині, в області Полісся домінуючими є дерново-підзолисті різновиди ґрунтів, на перезволожених ділянках природних лук – дернові оглєсні, в низовинах та запалавах річок та озер – торф'яно-болотні, торфові та торфовища. В межах лесової височини типовими є сірі, ясно- та темно-сірі опідзолені ґрунти, які сформувались під покривом широколистих лісів в умовах помірно континентального клімату на суглинкових відкладах. Разом з тим, на плакорних та південних схилах височини під островами степої рослинності знашли поширення чорноземи опідзолені, чорноземи типові, які характеризуються високою родючістю та традиційно належать до оброблюваних земель.

Дерново-підзолисті ґрунти, їх різновиди характеризуються незначною потужністю гумусового горизонту 15–25 см та низьким його вмістом (0,6–1,4 %). Такі ґрунти трапляються у межах Волинського Полісся на флювіогляціальних, алювіальних

відкладах першої та другої тераси р. Прип'яті з її притоками та р. Західний Буг. Площа близько 341,8 тис. га [12, с. 9].

Глеєві дерново-підзолисті та глеюваті ґрунти, на площі 489,7 тис. га. також трапляються в північній та центральній частині Волинського Полісся. Потужність їх гумусового горизонту змінюється від 18 до 25 см, у глеюватих супіщаних і легкосуглинкових дещо більша – від 20 до 40 см. Із вмістом гумусу відповідно 1,3 % та 3,5 % [6].

На вододілах між притоками Західного Бугу та Стиру на території височинної області Волині поширені опідзолені ґрунти, загальною площею 174,3 тис. га. Потужність гумусового горизонту ясно-сірих опідзолених та сірих опідзолених ґрунтах сягає 10–25 см, а для темно-сірих опідзолених та чорноземів опідзолених відповідно 50–60 та 10–60 см [12].

У межах Волинської височини на схилах долин приток Західного Бугу та Стиру поширені чорноземи неглибокі, а між притоками цих річок, на вододілах – чорноземи неглибокі малогумусні. Їх загальна площа становить 104,5 тис. га. Потужність гумусового горизонту сягає 60–80 см, а в чорноземах карбонатних – 80–100 см.

Чорноземи глибокі, що займають площу 15,5 тис. га, розміщені в межах басейнів річок Гнила Липа, Черногузка. Потужність гумусового горизонту сягає 100–150 см, а вміст гумусу у шарі 30–40 см – 2,2 % [8].

На півдні Волинського Полісся та на межі його з Волинською височиною трапляються лучні карбонатні ґрунти (рендзини). Загальна їх площа складає 67,3 тис. га. Потужність гумусового шару в лучних карбонатних ґрунтах становить 50–60 см, лучних та дернових карбонатних глейових – 40–70 см, а лучних опідзолених і лучних опідзолено-оглеєних 50–60 см.

На півдні поліської області Волині, межиріччя Прип'яті та Турії на широті Любомля й південніше його поширені лучно-болотні ґрунти загальною площею 44,6 тис. га. Потужність гумусового горизонту сягає 20–50 см, а вміст гумусу на глибині 25–35 см – 1,1 %.

Болотні й торфово-болотні ґрунти поширені на заплавах Прип'яті та її приток, а також на території Волинської височини на невеликих притоках Західного Бугу та Стиру загальною площею 122,5 тис. га. Вміст гумусу в болотних ґрунтах становить 7,2 % на глибині 0–30 см [6].

Долину річки Прип'яті та межиріччя Турії та Стоходу північніше Камінь-Каширського району, а також межиріччя Стоходу та Стиру на північ від Маневич та північний захід від Любомля до Західного Бугу займають торфові ґрунти загальною площею 244,3 тис. га. Потужність торфу від 50 та більше 150 см.

Смугу на північ Любомля від Прип'яті до витоків Турії, а також у басейнах Західного Бугу та Стиру вздовж межі з Рівненською областю на південь від широти Маневич займають дернові ґрунти. Гумусовий горизонт у дернових малорозвинених становить 15–25 см, дернових глейових піщаних – 18–40 см, дернових супіщаних – 20–45 см, лучно карбонатних – 50–60 см, оглеєних супіщаних та суглинкових – 20–40 см [12].

Внаслідок проведення осушувальних меліорацій (у 50–90 рр. XX ст. в області побудовано 191 меліоративну систему) було осушено 416,6 тис. га земель [8]. На

сьогодні площа антропогенно-змінених ґрунтів, на спрацьованих осушених землях, які розміщені на периферії масивів болотних, торфувато-болотних, торфово-болотних та торфових ґрунтах сягає 59,2 тис. га [7].

Болота є типовим елементом ландшафтів Волинської області у зв'язку з цим широко представленою тут є болотна рослинність. Територія Волинської височини з родючими ґрунтами, сприятливим для ведення сільського господарства, характеризується наявністю більшої частки агроландшафтів, у структурі сучасних, ніж територія Волинського Полісся.

Сучасне природокористування тяжіє до розвитку сільськогосподарської діяльності: землеробства та тваринництва. Зміна ландшафтів, передусім, зумовлена розвитком рослинництва та збільшенням площі орних земель, поширенням осушених оброблюваних земель на Поліссі. Набуває розвитку садівництво та вирощування ягідних культур. Разом з тим, на території району дослідження значного поширення набувають тваринницькі комплекси з розведення великої рогатої худоби, свиноферми, птахофабрики. Такі види сільськогосподарської діяльності супроводжуються утворенням нових видів антропогенних ландшафтів – промислово-тваринницьких.

Агроландшафти Волині – ті різновиди сучасних ландшафтів, які сформувались на оброблюваних землях внаслідок розвитку сільськогосподарського виробництва. Традиції природокористування в обробітку землі сягають сивої давнини. Зважаючи на сприятливі агрокліматичні умови, рівнинність рельєфу та поширення родючих ґрунтів в межах Волинської області трапляються всі різновиди агроландшафтів: польові, пасовищні, сінокосні, садівничі, іншого сільськогосподарського призначення. Важливу роль у їх поширенні відіграє спеціалізація галузей сільськогосподарського виробництва. Нині в розвитку землеробства переважає вирощування зернових, олійних культур, набуває активізації розвиток садово-ягідного виробництва та вирощування кормів для тваринницьких ферм. «Індекс сільськогосподарської продукції у 2021р. порівняно з 2020 р. становив 100,0 %. Виробництво культур зернових та зернобобових становило 1334,7 тис. т (з 1 га 44,8 ц, що на 0,4 % більше попереднього року). Порівняно з 2020 р. зросло виробництво картоплі (1201,3 тис т) – на 2,3 %, соняшнику на зерно (102,6 тис т) – на 8,6 %, сої (89,2 тис т) – на 0,5 %. Скоротилося виробництво буряку цукрового фабричного (330,0 тис т) – на 19,9 %, культур овочевих (279,2 тис т) – на 1,0 %, ріпаку і кользи (141,6 тис т) – на 8,1 %, культур плодових та ягідних (36,6 тис т) – на 7,5 %».

Підприємства виростили 64 % зерна, 66 % буряку цукрового фабричного, 97 % сої та майже увесь урожай ріпаку і кользи, соняшнику. Господарства населення виступали основними виробниками фруктів та ягід (92 % загального обсягу), овочів (94 %) та картоплі (99,6 %).

Структура сільськогосподарських угідь цілком і повністю відображає всі різновиди агроландшафтів: рілля (62 %), пасовища (19 %), сіножаті (15 %), багаторічні насадження (1 %), інші землі сільськогосподарського призначення (3 %, які обслуговують тваринницькі комплекси Найбільша частка припадає на рілля, що є результатом обробітку родючих ґрунтів волинської височинної області.

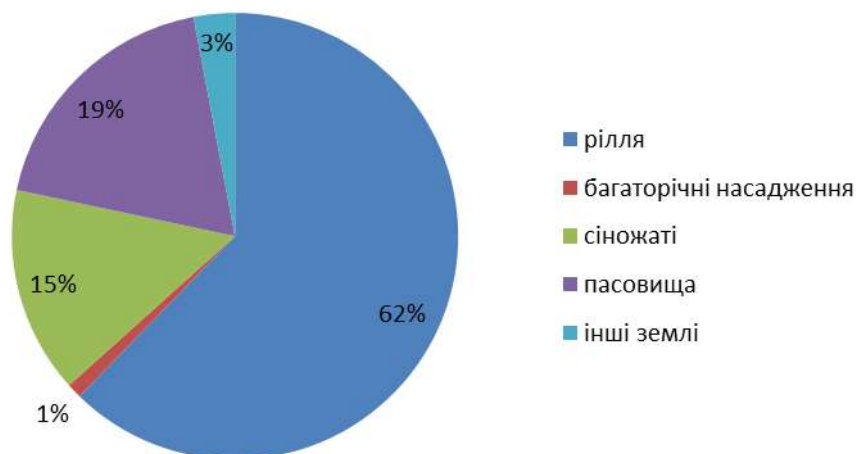

Рис. 2. Структура та різновиди агроландшафтів

Джерело: побудовано автором за [7].

Відповідно, південь області виділяється домінуванням польових агроландшафтів, серед яких найбільшу роль у формуванні екологічної рівноваги відіграють багаторічні насадження та садово-ягідні ландшафти, частка яких складає лише 1 %. В останні десятиліття популярності на Волині набуває поширення садів та ягідних культур. Проте, показники рівня 90-х ще далеко не подолані (рис. 3).

тис. га

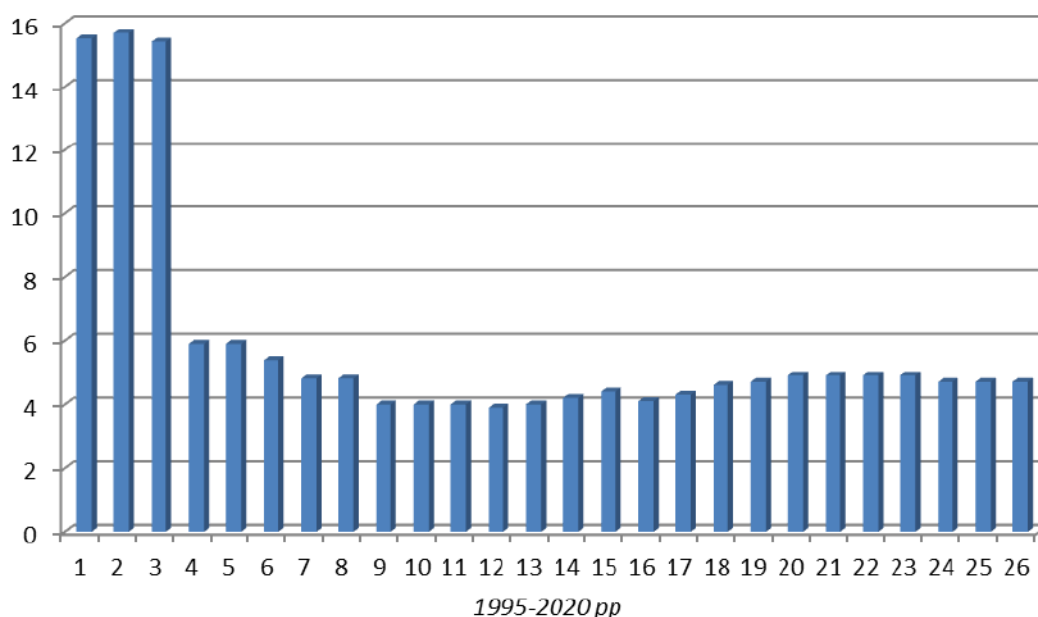

Рис. 3. Динаміка площі садово-ягідних ландшафтів Волині (1995–2020)

Джерело: побудовано автором за [6].

Агроландшафти Волині досить вразливі щодо прояву стихійних атмосферних та водно-ерозійних процесів, так як більша частка їх належить до польових, які щораз зазнають обробітку, змінюються внаслідок внесення мінеральних та органогенних добрив, виснажуються від вирощування монокультур.

Зважаючи на перспективи регіонального розвитку, вважаємо за доцільне ще раз нагадати про сильні та слабкі сторони ландшафтів Волині, а також виділити ризики у їх розвитку та зазначити окремі можливості. Зважаючи на проблеми

прояву змін клімату, глобалізаційних процесів просторова структура сучасних агроландшафтів також зазнає значних змін, які, передусім, проявляються в якості покомпонентного складу (наприклад, зміна польових ландшафтів на садові). Тому для оптимізації природокористування, раціонального використання ресурсного потенціалу необхідно на рівні територіальних громад поводити комплексну оцінку стану кожного різновиду сучасного агроландшафту. Так, то дуже кропітка та відповідальна робота, але тільки ґрунтовне географічне дослідження сучасного агроландшафту може слугувати основою для подальшого сталого розвитку. Дослідження кожного різновиду агроландшафту як пазли, як соти, складають єдину картину сьогодення.

Оже, на території Волинської області вивчення структури агроландшафтів вимагає використання нових методів та підходів з метою отримання цілісної характеристики, аналізу та оцінки їх стану, визначення пріоритетів в напрямку регіонального розвитку для забезпечення продовольчої безпеки.

Список використаних джерел

1. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія : у 2 т. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. Т. 1. 431 с.
2. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти правобережної України. Вінниця : Арбат, 1998. 292 с.
3. Міллер Г. П., Петлін В. М., Мельник А. В. Ландшафтознавство: теорія і практика. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 172 с.
4. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України / за наук. ред. М. А. Хвесика ; ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 40 с.
5. Ничая О. О., Тарасюк Н. А. Селитебні ландшафти в структурі угідь височинної області Волині. *Dnipropetrovsk University Bulletin. Series: Geology, geography*. 2016. Vol. 24 (1). P. 112–119. DOI: 10.15421/111617. URL: <http://geology-dnu.dp.ua>.
6. Волинська обласна державна адміністрація. URL: <http://www.voladm.gov.ua>.
7. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Волинській області за 2020 рік / Волин. обл. держ. адмін., Упр. екології та природ. ресурсів. URL: <https://voladm.gov.ua/category/upravlinnya-ekologiyi-ta-prirodnih-resursiv/1>.
8. Сучасний екологічний стан та перспективи екологічно безпечного стійкого розвитку Волинської області : кол. монографія / за ред. В. О. Фесюка. Київ : ВІЕНЕЙ, 2016. С. 82–113.
9. Тарасюк Н. А., Ничая О. О. Сільські селитебні ландшафти Волинської області: сучасний стан та шляхи збалансованого розвитку. Луцьк : Терен, 2021. 194 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/19868>.
10. Тарасюк Н. А., Федас Т. Агрокліматичні ресурси Волинської області в умовах сучасного клімату. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 9 (358). С. 27–32. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/13666/1/nvisn%20eenu2017_9.pdf.
11. Тарасюк Н., Васковець Х. Географія рідного краю: садові ландшафти Волині. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research* : coll. of sci. papers

with Proc. of the I Int. Sci. and Pract. Conf. (Vol. 2), Seoul-Vinnytsia, 30 Apr. 2021. Seoul ; Vinnytsia, 2021. P. 220–221. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-30.04.2021.v2.70>.

12. Ґрунти Волинської області та їх особливості / Л. Т. Чижевська, Н. А. Тарасюк, С. В. Полянський та ін. *Věda a perspektivy*. Praha, 2025. № 10 (53). S. 290–311. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-10\(53\)-290-311](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2025-10(53)-290-311).

13. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методика, методи : навч. посіб. Одеса : Астропринт, 2005. 632 с.

14. Шищенко П. Г. Прикладная физическая география. Київ : Вища школа, 1988. 189 с.

4.4.

Основи відтворення і збереження земельних ресурсів Волинської області

Полянський С. В.,

канд. геогр. наук,

доцент кафедри фізичної географії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0002-8666-7695>

Тарасюк Н. А.,

канд. геогр. наук,

доцент кафедри фізичної географії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0003-1829-2438>

Мельник О. В.,

канд. геогр. наук, заступник директора,
Волинський обласний учбовий центр
підготовки, перепідготовки та підвищення
кваліфікації кадрів АПК, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0002-1584-2943>

Качаровський Р. Є.,

магістр географії, старший лаборант
кафедри економічної та соціальної географії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0002-6096-4800>

Взаємовідносини людини і природи, особливо ґрунтів як основи її життєдіяльності, є однією з важливих сфер сучасності. Актуальним є питання соціального використання, охорони та відтворення родючості земельних ресурсів. Виконання її на усіх рівнях, у тому числі й регіональному, сприятиме забезпеченню людей продуктами

харчування, що є глобальною проблемою сучасного розвитку.

З'ясовано ефективність використання, відтворення і збереження земельних ресурсів Волинської області, як важливого агропромислового регіону із сприятливими природно-кліматичними умовами для розвитку аграрного сектору економіки України.

Земельні ресурси є одним з найважливіших компонентів природного середовища, які використовуються для виробництва матеріальних благ, а земельні угіддя є своєрідним інтегратором усіх природних чинників життя рослин: тепла, світла, води, поживних речовин. Уся сукупність земельних угідь, у тому числі орних земель, водних ресурсів, становить єдиний державний земельний фонд. Земельні ресурси є незамінним національним багатством для розселення людей, розміщення і розвитку продуктивних сил суспільства. Людина без природи, без землі не може творити, оскільки це той матеріал, на якому і за допомогою якого працею створюються продукти – результати її діяльності.

Земля завжди мала велике значення в усіх аспектах життя і діяльності, вона є продуктом природи, основним компонентом біосфери. Вся історія розвитку людського суспільства взаємопов'язана із земельними відносинами. Процес людської діяльності зводиться до взаємодії з природою, із землею. Для землі як ресурсу характерні багатогранність та множинність значень, а також різних способів функціонування. Землю потрібно розглядати в різноманітних масштабних аспектах. З природно-біологічної точки зору земля є матерія. В географічному ракурсі під поняттям земля розуміють усю поверхню планети. Екологія вивчає властивості землі у взаємодії з іншими компонентами природи як важливого елемента біосфери. Дослідження і конкретизація вищевказаного матеріалу приводять до розуміння поняття «земля» як основного компонента первинної структурної одиниці біосфери – біогеоценозу. Земельні ресурси є природно-історичним тілом і просторовим комплексом, взаємопов'язаних між собою компонентів природи. Вони виступають незамінним компонентом природного середовища [1–11].

Земельний фонд – це продукт природи. Ґрунтовий покрив належить до відновлювальних природних ресурсів. Земельні ресурси відносяться до найважливіших і найпоширеніших природних багатств. Людина на перших порах існування використовувала землю просто як дар природи. Вона тоді брала з неї, не задумуючись над відновленням природних багатств. Земля – не продукт людської праці, оскільки вона виникла незалежно від волі й свідомості людини. До земельних ресурсів належать усі види земель, які використовуються в сільському господарстві, промисловості та інших галузях народного господарства [5].

Земельні ресурси як важливий елемент продуктивних сил суспільного виробництва є головним засобом виробництва, знаряддям, предметом і частково продуктом праці. Крім того, земля в сільськогосподарському виробництві є активним елементом, в чому і полягає її економічне значення. Це просторово-операційний базис суспільного виробництва, взагалі матеріальна основа процесу виробництва. Промисловість і сільське господарство, як дві найголовніші галузі народного господарства, мають своїм предметом землю. Земельні ресурси –

всеохоплюючий життєдіяльності людей. Це головний елемент і основний засіб виробництва в сільському господарстві. На землю як об'єкт праці спрямована трудова діяльність людини в процесі її обробітку, вона функціонує одночасно як предмет і засіб праці, при цьому набуваючи значення засобу виробництва. У сільськогосподарському виробництві використовується які виробничі ресурси лише верхній родючий шар, тобто ґрунт.

Земельний фонд – це просторовий базис виробництва, без якого неможливий ніякий процес виробництва. Він є особливим засобом виробництва, предметом і знаряддям праці. На всіх етапах розвитку суспільства земля є незамінним засобом виробництва, конче необхідним і важливим для людини. Земля поєднує в собі властивості і функції предмета і засобу праці, що становить засоби виробництва. Це важливий складовий елемент виробничого потенціалу людства [5; 9; 10].

Земля з політико-економічної точки зору – засіб виробництва. Вона показує об'єктивну існуючу єдність землі як об'єкта матерії і процесу її функціонування в суспільному виробництві. Виробниче використання земельного фонду є необхідною умовою будь-якого процесу виробництва. Земля через процес виробництва набуває значення предмета та знаряддя праці.

Земельні ресурси – основна складова частина продуктивних сил суспільства, які розвиваються в міру розвитку суспільних відносин. При цьому спостерігається тенденція заміни застарілих засобів виробництва новітніми, сучаснішими на певному етапі. Людина діє на ґрунт, створюючи умови для життя культурних рослин (предмет праці). У процесі обробітку ґрунту при вирощуванні земля виступає як знаряддя праці. Відповідно до практичної мети людини використовують фізичні, хімічні, механічні, біологічні та інші, особливості ґрунту, який є активним засобом виробництва в сільському господарстві [1; 5; 7].

Рівень забезпеченості землею, структура земельного фонду, ефективність використання землі значною мірою впливають на економічний потенціал країни. Використання землі в різних цілях зумовлене наявністю різноманітних угідь і потребами держави. Земельні ресурси як матеріальна умова виробництва є об'єктом суспільних і соціальних відносин. Земельний фонд – безперечна умова виробництва в сільському господарстві, а в промисловості йому відведена пасивна роль. Будучи в сільському господарстві активним компонентом та основним засобом праці, земельні ресурси набувають вирішального економічного значення в народному господарстві. Як предмет і знаряддя праці виступає тільки ґрунт. Всеосяжне поняття «земля» охоплює, крім ґрунту, також клімат, рельєф та весь спектр чинників природи, які впливають на якісні показники земельного фонду. Ґрунту притаманна основна властивість – родючість, яка є основою та передумовою зростання продуктивних сил землі.

У створенні матеріальних благ землі відведена винятково важлива роль. З родючістю ґрунтів пов'язані всі цикли сільськогосподарського процесу. За умови спрямування на землю людської праці земля стає предметом праці, а використовуючи інші знаряддя праці вона набуває значення засобу виробництва. Всі інші засоби

виробництва, крім землі, створені людською працею. Використання землі як основного засобу виробництва в сільському господарстві зумовлене соціальними, історичними, природними, соціально-економічними та технічними чинниками.

Як вагомий чинник сільськогосподарського виробництва земельні ресурси надають працівнику робоче місце, де він може працювати, а процесові праці – сферу дій. При входженні в суспільне виробництво земельні ресурси перевтілюються в складовий елемент продуктивних сил суспільства. На правах економічної категорії вони відображають безпосередній зв'язок людини і землі.

Використання землі як засобу виробництва має свої особливості. Просторова обмеженість не дає змоги збільшити загальну площу, але можна поліпшувати пропорції між окремими видами сільськогосподарських угідь. Земля нерухома, її не можна переміщати як інші засоби виробництва, концентрувати і т. д. Земельні ресурси, будучи первісним природним утворенням, завжди передують праці, вони – природна умова праці. Земля під впливом праці змінює властивості, стаючи частково продуктом цієї праці.

Земельні ресурси мають широкий спектр родючості ґрунтів. При раціональному використанні земельний фонд поліпшує свої властивості, зростає частка родючих ґрунтів. Як природну основу виробництва землю неможливо нічим замінити. Земельні ресурси мають постійне місце, вони стабільні й нерухомі в просторі. Невичерпність продуктивної сили визначається властивостями ґрунту. Земельний фонд – об'єкт суспільних відносин, який є основою розвитку галузей народного господарства та місцем для їх розміщення і розселення людей. Як матеріальна субстанція земля нерозривно зв'язана з продуктивним її використанням. З господарської точки зору землю розглядають як продуктивні угіддя, які прив'язані до конкретного регіону через просторову обмеженість.

Поряд з особливостями землі властиві економічні функції. Вона є вихідною матеріальною основою добробуту людей, базою продуктивних сил суспільства, основою для відтворення трудових, матеріально-технічних та природних чинників економічного зростання. Оптимальне землекористування базується на загальних принципах природокористування: єдності використання й охорони природних ресурсів; врахування законів природи; зональності природних умов і ресурсів; застосування досягнень науки і техніки в землекористуванні. Земельні відносини – це виробничі відносини, що пов'язані з володінням і використанням землі як всезагальної умови праці. Для сільськогосподарського виробництва важлива здатність землі задовольняти життєві потреби рослин, що становить родючість ґрунту. Висока культура землеробства передбачає оптимізацію земельних відносин.

При сучасному способі ведення землеробства існує реальна загроза втрати родючості ґрунту. Крім цього, знижується вміст органічного азоту, різко погіршуються механічні та фізичні властивості ґрунтів. Однією з причин цього є збільшення фізичного впливу на ґрунт. Використання земельних ресурсів доцільне, якщо це відповідає інтересам як людини, так і природи [5; 6; 12–14].

Україна належить до регіонів з практично освоєним земельним фондом, родючими ґрунтами, великим господарським навантаженням на одиницю території та дуже

низькою екологічною ефективністю використання землі. Сільськогосподарські угіддя України характеризуються різноманітністю ґрунтового покриву. Налічується близько 650 видів ґрунтів, а з урахуванням механічного складу, то кілька тисяч [15–17].

Високо-інтенсивне використання земельного фонду без урахування екологічної сторони призводить до порушення агроекологічної ситуації. Для території Волинської області характерне високе антропогенне навантаження на землю та й взагалі на природне середовище. Немаловажним завданням у справі охорони природних ресурсів є збереження ґрунтової родючості. Зменшення площ парів спричинило посилення процесів деградації ґрунтів. Щорічно за останні роки в Україні втрачається 12 тис. га орних земель. Загальна площа еродованих земель досягає 30–33 % площі угідь. За останні 25–30 років вміст гумусу знизився з 3,5 % до 3,2 %. [12; 16–17].

Земельні ресурси Лісостепу України мають дуже обмежені резерви для додаткового введення площ у сільськогосподарський оборот, особливо для трансформації в орні землі. Шляхом трансформації простежується тенденція підвищення якості сільськогосподарських угідь. Поряд з позитивною трансформацією мають місце ерозійні процеси, антропогенний вплив на природний режим функціонування ґрунтів мають бєлігеративні дії, які тривають на території України через військову агресію російської федерації впродовж одинадцяти років, що скорочує частку цінних угідь.

Високий рівень використання земель, сучасне землекористування потребує додаткових економічних заходів, зокрема капіталовкладень. Сприяти недопусканню подальшого скорочення земель сільськогосподарського призначення, підвищувати родючість землі є альтернативним варіантом розв'язання екологічної проблеми [8; 9].

Аналіз багатьох літературних джерел свідчить, що інтегральним показником родючості ґрунту можуть бути валовий запас та процентний вміст у ньому гумусу. Крім того, це основний діагностичний показник стану середовища ґрунту. Питанням особливої уваги до підвищення вмісту гумусу є екологічний аспект внесення інтенсивним способом ведення землеробства органічних добрив. Органічна речовина є універсальним акумулятором та економним розподільником в гумусі найціннішої енергії, яка необхідна для обміну й кругообігу речовин у природі. Гумус утворюється в ґрунті після внесення органічних добрив в процесі гуміфікації. Гумус є вагомим резервом нагромадження, протягом віків, поживних речовин у ґрунті, що й формує родючість землі. Він значною мірою впливає на ґрунтову структуру, визначає водний і повітряний режим, є енергетичним джерелом для мікроорганізмів та додатковим ресурсом вуглекислоти для рослин. Рівень гумусового стану – основний критерій оцінки альтернативних систем землеробства. Тенденція зниження вмісту гумусу зумовлена недостатнім поверненням у ґрунт органіки з післяжнивними залишками та внесенням органічних добрив. Подолання цього недоліку дасть змогу підвищити роль органічних та мінеральних добрив як основного джерела запасів гумусу і поживних елементів у ґрунті [13; 18–21].

Поліпшення якості землі як природного ресурсу та засобу виробництва досягається збільшенням у структурі земельних ресурсів частки родючих ґрунтів. Як результат

цього – підвищення загальної економічної родючості. За умови тлумачення поліпшення використання землі як позитивного процесу поняття раціонального землекористування доцільно вивчати за конкретний період часу або в якийсь момент. Раціональне землекористування передбачає підвищення рівня його інтенсивності. Земля за умови правильного використання підвищує родючість. Нині в Україні, особливо у Волинській області, головною метою у справі екологічного захисту землі є збереження її якісного стану. Ступінь розораності загальної території має понад 60 %, в тому числі розораність угідь – понад 80 %. В області налічується земель: 223,3 тис. га закислених 129,2 тис. га – заболочених (слабо- 73,7; середньо- 11,4 і сильнозаболочених – 44,1); 257,8 – дефляційно небезпечних, з них еродованих – 1,7 тис. га; 52,5 тис. га перезволожених земель; 105,2 тис. га – схильних до водної ерозії, з них слабо- 59,0, середньо- 32,0 і сильно- еродованих 14,2 тис. га. Існує незбалансованість між обсягами поставки мінеральних добрив і можливостями їх складського зберігання, що призводить до негативних екологічних наслідків [1; 14; 21–24].

Продуктивність землі значно збільшується в результаті інтенсивної деградації ґрунтів, послаблення саморегуляції в агроєкосистемах. За останні роки збільшилась площа кислих, засолених, еродованих ґрунтів. Ця ситуація є негативним наслідком зростання антропогенного навантаження на земельні ресурси, яке виражається в надмірній розораності угідь, високоінтенсивному їх використанні, особливо схилених земель, забрудненні і недостатній лісистості території.

На Волині в останні десятиріччя постійно зростає екологічна напруженість, яка спричинена високим ступенем розораності земель, інтенсифікації землекористування. Спостерігається місцями навіть деградація земель. Еколого-економічна ефективність землекористування характеризується ступенем збереження їх природної родючості та обсягами виробництва, вона має екологічний та економічний аспекти.

При високій розораності лісистість становить лише 14,2 %, а залуженість – 11 %. Технократичний підхід до землекористування спричиняє негативну трансформацію земельних ресурсів.

Розораність сільськогосподарських угідь Волинської області висока – понад 80 %. Для порівняння зауважимо, що в США вона становить 16,9 %; в Англії – 29,6 %, у Франції – 32 %. Більше половини земель України ерозійно небезпечні. Для відновлення гумусу в ґрунті, який є біологічним індикатором ґрунтового стану, щорічні дози внесення органічних добрив повинні становити 6–10 т/га [2; 11–16].

У Волинській області сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування сільськогосподарських культур. Клімат – помірно континентальний, тобто зима м'яка, літо тепле й вологе. Земельний фонд надзвичайно освоєний. Основні напрями спеціалізації – буряково-зерновий з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. Кормові культури, пасовища та сінокоси займають значні масиви посівних площ.

Для Волинської області характерна невисока лісистість території (30 %). Ліси виконують природо- та ґрунтозахисну роль, впливають на вологість повітря та газовий склад атмосфери. Крім того, вони регулюють водний режим річок,

переводячи поверхневий стік вод у підземний. Господарське значення лісів полягає в забезпеченні потреб народного господарства в робочій деревині, лікувальних та ягідних рослинах, грибах і т.д. Отже, розширення площ лісів та лісових насаджень поряд з екологічним матиме й економічне значення. Луки і пасовища становлять незначний відсоток території. Заболочені землі займають малу частку земельної території. Проте, враховуючи екологічну роль боліт як екологічно стійких територій та їх господарське значення, доцільно цілком припинити осушення земель і навпаки – створювати болотяні заповідники [25].

Частку енергії ґрунту становить енергія кристалічної решітки мінералів, а енергія гумусу дорівнює 0,11 % внутрішньої ґрунтової енергії (табл. 1) [13].

Таблиця 1

Запаси гумусу та внутрішньої енергії в ґрунтах Волинської області

Запаси гумусу, т/га		Запаси внутрішньої енергії, 10 ккал/га		Запаси гумусу на всій площі орних земель, млн т	
у шарі ґрунту	у гумусовому профілі	у шарі ґрунту	у гумусовому профілі	у шарі ґрунту	у гумусовому профілі
81	193	5,9	10,6	83,2	147,2

Дослідженнями встановлено, що під багаторічними травами мінералізується 0,5–0,6 т/га, під зерновими – 1,5–2 т/га, під просапними – 2,5–3 т/га гумусу. Органічна речовина є універсальним акумулятором та економним розподільником особливо цінної енергії гумусу, яка необхідна для кругообігу речовин у природі [9; 14–16].

Недосконалість структури земельних угідь супроводжується зростанням дефіциту гумусу в ґрунті, де він є біоенергетичною основою родючості та регулятором усіх процесів ґрунту. Наприклад, щорічний дефіцит гумусу сягає в ґрунтах Тернопільської області 0,36 т/га і Чернівецької – 0,33 т/га. Інтенсивність виносу гумусу з ґрунтів Волинської області від середини ХІХ ст. до нинішнього часу у середньому зросла в 10–12 разів [8]. Гумус, будучи резервом нагромадження поживних речовин, значною мірою впливає на структуру ґрунту. Вміст гумусу позначається на водному і повітряному режимі ґрунту і є основним критерієм ґрунтової родючості. До розорювання у більшості ґрунтів Волинської області містилося 9–11 % гумусу, а нині – лише 4–5 %.[9; 17].

Антропогенний чинник як чинник зовнішнього впливу зумовлює погіршення стану і якості земельних ресурсів, що особливо характерно для Лісостепової і Поліської зон Волинської області. Проте в разі використання досягнень науково-технічного процесу людина має можливість поліпшити агроекологічний стан земельних ресурсів, зокрема природних ресурсів у цілому. В сучасних перехідних умовах існує техногенне використання земельного фонду без впровадження повного комплексу агротехнічних і екологічних заходів призводить до деградації ґрунтів, зниження показників екологічної ефективності земель. Усвідомивши свою відповідальність перед майбутніми поколіннями за стан природних ресурсів, використавши досягнення науки, людство повинно розглядати екологію

землекористування як магістральний напрям виробництва сировини для харчової та переробних галузей промисловості.

Важливою проблемою раціоналізації землекористування є підвищення його екологічної ефективності, яке виявляється в збереженні та відновленні природної родючості ґрунтів, вирощуванні на них екологічно чистої продукції. Просте та розширене відтворення родючості ґрунтів потребує вкладення певних коштів на одиницю земельних угідь, що посилено економічно міцним регіонам, галузям, господарствам. Паритет між промисловою і сільськогосподарською продукцією слугуватиме економічному піднесенню сільськогосподарського виробництва як сировинної бази харчової та переробної промисловості.

Проте фактичний стан землекористування у Волинській області негативно впливає на ґрунтову родючість, що призводить до екологічної кризи.

Широкомасштабне користування земельними ресурсами зумовлює необхідність ефективного використання в нерозривній єдності з відтворенням і охороною природного якісного стану ґрунтів. Одним із шляхів прогнозування ефективного використання землі є систематичне вивчення, узагальнення та вирішення питань підвищення еколого-економічної ефективності землекористування. Дослідження і практичний досвід переконують, що для цього потрібно розробити теоретико-методологічні та методичні підходи до розв'язання вищезгаданого питання. Це можливо лише на основі системного аналізу сучасних тенденцій динаміки і трансформації екологічної й економічної ефективності землекористування. Потребують розробки та реалізації практичні заходи докорінного підвищення еколого-економічної ефективності використання земельних ресурсів, які характеризується ступенем збереження природної родючості земельних угідь та обсягами товарного виробництва. В кризових умовах загострення екологічної ситуації важливого значення набувають оцінка й управління екологічною ефективністю виробництва, особливо земельного фонду. Для цього необхідно розробити відповідні методологічні та методичні підходи досліджень еколого-економічної ефективності землекористування. Використовуючи земельні ресурси пріоритет слід віддавати екологізації сільськогосподарського виробництва, що є визначальною у виборі альтернативних варіантів вирішення наукових, соціальних та економічних завдань. Визначаючи екологічну ефективність землекористування необхідно враховувати оцінку негативних наслідків нераціонального використання угідь. Нераціональне використання земельних ресурсів приводить до того що земля втрачає свої природні якості, знижується її родючість. У житті біологічних та соціальних систем настає кризовий етап, коли нагромаджені послідовно суперечності приводять до переходу системи в якісно новий стан. Кризи в розвитку системи закономірні, тому що вони є наслідком розвитку цієї системи. Інтенсивне використання землі без урахування екології веде до глобальної кризи. Вивчення та дослідження екологічної ефективності землекористування стануть базою для розробки конкретних охоронних заходів, які уповільнюють настання кризи у використанні землі. Ефективність охорони землі є кінцевим показником раціонального використання земельних ресурсів [1; 6; 8; 10].

Екологічний аспект земельної проблеми потребує глибоких детальних досліджень. Недооцінка екологічного та природних чинників призвела до поглиблення кризової екологічної ситуації в сільському господарстві, стала основною причиною аграрної кризи в державі. Були недооцінені спад родючості ґрунтів та економія природних ресурсів.

В сучасних умовах формується природоруйнівний техногенний тип агропромислового комплексу. Невпинне зниження ґрунтової родючості є одним з показників деградації ґрунтів.

Метою економічної ефективності використання земельних ресурсів є визначення рівня корисного ефекту у вартісному та натуральному виразі на 1 га земельних угідь; виявлення резервів та шляхів збільшення корисного ефекту землекористування, куди входять досягнення оптимальної структури землекористування та раціональне використання земельних ресурсів. Динаміка економічної ефективності використання, відтворення і збереження земельних ресурсів Волинської області як регіону України останнім часом характеризується суперечливими тенденціями, які зумовлені сукупною дією об'єктивних і суб'єктивних чинників. Оцінка родючості земель та визначення ефективності використання землі ґрунтовані на виході продукції з одиниці земельної площі. Економічний ефект можна отримати від запобігання збиткам у результаті зниження якості продукції в аграрному секторі, витратам на ліквідацію наслідків забруднення виробничих об'єктів у сільському господарстві, втратам сировини, енергії за рахунок зменшення відходів, підвищення затрат на відновлення та підтримання нормального стану природного середовища. Економічна ефективність проявляється в одержанні певного ефекту при використанні ресурсного потенціалу території за відповідний проміжок часу, зменшенні витрат на відновлення нормального стану навколишнього середовища в результаті підвищення ефективності його охорони і розширеного відтворення ресурсів.

Важливою методологічною і методичною проблемою оцінки ефективності землекористування є визначення величини цієї оцінки. В дослідженнях доцільно використовувати такі масштабні аспекти: земельну територію; сільськогосподарські угіддя; орні землі; багаторічні насадження та інші види земельних ресурсів.

Екологічна ефективність характеризується зменшенням витрат на ліквідацію наслідків інтенсивного антропогенного втручання в навколишнє середовище, створення умов для розширеного відтворення природних ресурсів. Рівень використання землі відображають показники землемісткості продукції та землевіддачі з одиниці площі. На початковій стадії моніторингу ґрунтів головним завданням є створення можливостей для відновлення та підвищення родючості ґрунтів України. Інтенсифікація землеробства передбачає та прогнозує підвищення економічної ефективності землекористування. Вона супроводжується антропогенним навантаженням на ґрунт, яке має негативну тенденцію до зростання. Це порушує організаційну єдність ґрунту, а з часом доводить його до кризового стану. В такому випадку ґрунт розглядається з екологічної точки зору.

Різнобічна дія людини на ґрунт супроводжується надзвичайно глибокими геологічними змінами середовища ґрунту. Сформульована необхідність вияву їх змін під впливом антропогенного чинника. Характерною рисою порушення

екологічної рівноваги є зміни в кількісному співвідношенні між окремими поживними елементами ґрунту. Це викликано незбалансованою системою виробництва, поставок та внесенням мінеральних добрив. У ґрунтах Лісостепової і Поліської зон Волинської області існує дефіцит рухомих форм фосфору. У зв'язку з відсутністю сировини в Україні фосфорні добрива практично не виробляються. Порушення кількісного співвідношення призводить до негативних екологічних наслідків, негативного балансу рухомих форм фосфору в ґрунтах регіону. Для еколого-економічної оцінки інтенсивності антропогенного чинника проводилось дослідження впливу рівня антропогенного навантаження на втрати гумусу з ґрунту. Втрата ґрунтового гумусу знижує рівень еколого-економічної ефективності землекористування.

При визначенні економічної ефективності землекористування в умовах планової і ринкової економіки застосовуються різні показники. При плановій економіці одним з основних показників був рівень рентабельності, а в умовах ринкової економіки доцільно застосовувати прибуток та норму рентабельності від використання землі. Рентабельність при інфляції не повною мірою відображає стан речей, а при ринку на перший план виходить норма чистого прибутку.

Аналіз наукових праць учених-економістів показує, що раніше основними показниками ефективності землекористування були: виробництво валової і товарної продукції з одиниці земельної площі; розмір валового доходу, чистого доходу на 1 га в цілому по господарству та по галузях виробництва.

Для оцінки рівня використання землі вводиться узагальнюючий показник (затрати в грошовому виразі на 1 га угідь без оплати праці). Досліджується трансформація угідь та ефективність різних заходів підвищення родючості ґрунту. Їх можна об'єднати в такі групи: абсолютні (урожайність культур, розмір валової продукції) та відносні (окупність затрат, ефективність виробництва).

Результати використання землі характеризуються показниками землевіддачі та землезабезпеченості. При цьому можна розглядати всю земельну площу, сільськогосподарські угіддя, рілля та інші види земель. Динаміка її залежить від структурного чинника через досить істотну різницю в землемісткості окремих культур. Фактичними показниками землекористування є: коефіцієнт цільового використання землі, коефіцієнт розораності земель, коефіцієнт використання ріллі, рівень економічної інтенсивності використання ріллі.

Показники використання землі об'єднуються в дві групи: показники, які характеризують землю як основний засіб виробництва, та показники, з допомогою яких вивчають землю як просторовий і територіальний базис для розвитку та розміщення об'єктів виробництва. Склад земельних угідь визначає характер їх використання. До першої групи показників відносяться характер землекористування, його ефективність. Встановлення вищезгаданих показників передбачає достатню для забезпечення екологічної рівноваги лісистість території, рівень сільськогосподарської освоєності. На екологічну ситуацію місцевості значною мірою впливає наявність індустриальних урбанізованих територій. Галузеві показники використання землі доповнюють характер та ефективність землекористування. Показник виходу продукції з одиниці земельної площі показує ефективність використання земельних

ресурсів, але він не враховує родючості ґрунту та затрат на виробництво. Показники ефективності землекористування діляться на натуральні та вартісні. Критерій еколого-економічної ефективності використання землі свідчить, що не можна обмежуватися лише галузевими економічними показниками. Цілісність екологічного потенціалу, взаємна трансформація економічного та екологічного ефектів протягом невизначеного часу зумовлюють розширення спектра вимірів та оцінок. Раціональність природокористування характеризується показниками структури використання території, якістю екологічного потенціалу землі [1–3].

Для оцінки впливу якісного складу угідь на екологічну стабільність території необхідно провести розрахунок коефіцієнтів екологічної стабільності території та впливу угідь на навколишні землі (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Нормативна величина коефіцієнтів екологічної
стабільності для різних видів земельних угідь**

	Коефіцієнт екологічної стабільності території (K1)	Коефіцієнт екологічного впливу угіддя на навколишні землі (K2)
Забудована територія і дороги	0,00	1,27
Рілля	0,14	0,83
Виноградники	0,29	1,47
Лісосмуги	0,38	2,29
Фруктові сади, чагарники	0,43	1,47
Городи	0,50	1,59
Сіножаті	0,62	1,71
Пасовища	0,68	1,71
Ставки і болота природного походження	0,79	2,93
Ліси природного походження	1,00	2,29

Джерело: [1].

Рівень інтенсивного використання землі є показником, аналогічним фондооснащеності. Результативність господарювання на землі характеризується розміром валової продукції, урожайністю.

Коефіцієнт інтенсивності використання землі обчислюється відношенням площі орних земель та інших видів угідь до загальної.

Наукою та практикою доведено, що при підвищенні сільськогосподарської освоєності та розораності земельних угідь істотно падає екологічна стійкість ландшафтів (табл.2; 3.). Загальний коефіцієнт екологічної стабільності території ($K_{ек.ст}$) розраховується за формулою:

$$K_{ек.ст} = \frac{\sum K_{1i} \cdot P_i}{\sum P_i} K_p, \quad (1)$$

де K_{1i} – коефіцієнт екологічної стабільності угідь i -го виду;

P_i – площа угідь i -го виду;

K_p – коефіцієнт морфологічної стабільності рельєфу ($K_p=1$ для стабільних і $K_p=0,7$ для нестабільних територій).

**Шкала градації величини коефіцієнта
екологічної стабільності земельної території**

Екологічна стабільність території	Величина коефіцієнта екологічної стабільності території
Нестабільна	< 0,3
Нестійко стабільна	0,34–0,50
Середньо стабільна	0,51–0,66
Стабільна	> 0,67

Джерело: [1].

Середній коефіцієнт екологічної стабільності території України 0,40, а Волинської області – 0,63, що свідчить про екологічну нестабільність території нашої держави. Як відомо, екологічно стійкі угіддя, зокрема ліси, позитивно впливають на навколишню територію. Ширина впливу угідь на навколишні землі визначається за формулою

$$Д = \frac{100 \cdot 1n \cdot P}{1n \cdot (10/K2)}, \quad (2)$$

де P – площа угідь;

$K2$ – коефіцієнт екологічного впливу території на навколишні землі.

Рівень землезабезпеченості працездатного населення показує відношення загальної площі угідь до чисельності середньорічних працівників. Основним показником ґрунтової родючості є відсоток вмісту гумусу, який відображає валовий запас гумусу в ґрунті. Він обчислюється за формулою:

$$Wm = \frac{1000 \cdot h \cdot O \cdot p}{100}, \quad (3)$$

де Wm – валовий запас гумусу в ґрунті, т/га;

h – потужність гумусового горизонту, м;

O – об'ємна маса ґрунту, т/м³;

p – вміст гумусу в ґрунті, %.

Величина прибутку з 1 га земельної площі характеризує економічну ефективність використання землі. Значення земельних ресурсів як джерела продовольства дедалі зростає. На фоні індустріалізації держави падає землезабезпеченість населення. Далеко не завжди сприятливі погодні умови та подорожчання освоєння нових земель забезпечують достатньою мірою відтворення родючості ґрунтів, збереження землі як природного ресурсу.

Аналіз сучасного стану використання земель передбачає вивчення складу і співвідношення земельних ресурсів у динаміці за допомогою базисних та ціннісних індексів, процентних величин, оцінки якісного стану земель. Вагоме місце в цій проблемі належить динаміці структури земельних угідь, зокрема посівних площ. Ефективність використання землі потрібно розглядати відносно до інших природних ресурсів, суспільства і матеріального виробництва, тобто розглядати екологічну, виробничо-економічну та соціальну сторону ефективності використання землі [1].

Інтенсифікація землеробства передбачає інтенсивніше використання ґрунтів, що сприятиме зростанню економічної ефективності використання землі. Однак спостерігається негативний антропогенний вплив: надмірна хімізація, збільшення фізичного тиску на ґрунт і т. п. Це призводить до погіршення екологічної ситуації, тобто до зниження показників екологічної ефективності використання земельних ресурсів. Людина у своїй трудовій діяльності повинна знайти оптимум між економічною та екологічною ефективністю використання природно-ресурсного потенціалу. Одним з шляхів досягнення цього є дотримання оптимального співвідношення між основними елементами живлення та збільшення внесення органічних добрив. Це, крім поповнення ґрунтових запасів елементами живлення та гумусом, поліпшує структуру ґрунту, підвищує його родючість. Вищевказана величина сприяє зростанню землевіддачі. Проблема екологічного й економічного аспектів ефективності землекористування і взагалі природокористування – це основна проблема у співвідношенні «людина – земля». Вона набула кризового стану, стала соціальною проблемою. Отже, суть та зміст еколого-економічної ефективності землекористування полягають у знаходженні того оптимуму, коли підвищення економічного ефекту використання землі сприятиме підвищенню родючості ґрунту, і навпаки. Доцільно на основі існуючої методології розробити нову інтегральну методику визначення еколого-економічної ефективності землекористування.

Різноманітне використання земельних ресурсів зумовлює застосування різноманітних показників, які характеризують використання земельних ресурсів. Економічна ефективність використання земельних ресурсів характеризується системою натуральних і вартісних показників, які відображають співвідношення окремих кінцевих результатів і величини рівня використання земельних ресурсів.

Економічна ефективність проявляється в одержанні певного ефекту при використанні природного ресурсного потенціалу території за відповідний проміжок часу, зменшення витрат на відновлення нормального стану навколишнього середовища в результаті підвищення ефективності його використання, охорони та розширеного відтворення природних ресурсів, особливо земельних [7; 8; 10].

Показники економічної ефективності використання земельних ресурсів доцільно об'єднати в дві групи: показники, які визначають землю як основний засіб виробництва; показники, які розглядають землю як територіальну та просторову базу для розміщення об'єктів суспільного виробництва.

Для аналізу ефективності використання земельних ресурсів використовуються натуральні та вартісні показники. С.Г. Литвин пропонує такі показники для оцінки економічної ефективності використання земельних ресурсів: структуру сільськогосподарських угідь, у т.ч. посівних площ; рівень урожайності основних сільськогосподарських культур; щільність поголів'я тварин, їх продуктивність; загальні економічні показники на 100 га угідь і ріллі.

О. А. Бугуцький вважає, що ефективність використання земельних ресурсів доцільно визначати системою таких показників : виробництво валової продукції на одиницю земельної площі; виробництво валової продукції рослинництва на

одиницю земельної площі; виробництво валової продукції тваринництва на одиницю земельної площі; урожайність сільськогосподарських культур з одиниці посівної площі; вихід продукції тваринництва на одиницю земельної площі; розмір валового доходу і чистого доходу з одиниці земельної площі [1–3].

Ефективність використання земельних ресурсів зумовлена структурою посівних площ, а ступінь ефективності визначається врожаєм сільськогосподарських культур. Доцільно розглядати такі показники ефективності використання землі: обсяги валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь; обсяги валової продукції рослинництва на 100 га ріллі; розмір валового доходу і чистого доходу на 100 га сільськогосподарських угідь; розмір валового доходу і чистого доходу рослинництва на 100 га ріллі.

Результати діяльності людини залежать від структури сільськогосподарських угідь, родючості ґрунтів та інтенсивності їх використання. Основними показниками ефективності землекористування є: урожайність сільськогосподарських культур; собівартість одиниці продукції; розмір валової продукції, валового доходу, чистого доходу на 1 га сільськогосподарських угідь.

Економічну ефективність використання земельних ресурсів найбільш повно відображають такі показники: виробництво основних видів сільськогосподарської продукції на 100 га угідь; розмір валової продукції, валового та чистого доходу на 100 га сільськогосподарських угідь; вихід зерноодиниць на 1 га ріллі; рівень землезабезпеченості населення; коефіцієнт інтенсивності використання землі [1; 2; 9; 12; 14].

При аналізі ефективності використання землі потрібно враховувати такі показники: урожайність сільськогосподарських культур (результативність); матеріаломісткість; фондозабезпеченість або рівень інтенсивного використання землі; розмір валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь. Суперечливими є дані про структуру земельних угідь, яка ніби характеризує інтенсивність використання землі. Оцінка родючості земель і встановлення рівня виробництва (вихід продукції з одиниці земельної площі) є важливими показниками ефективності використання землі.

Важливою методологічною і методичною проблемою є визначення ефективності використання земельних ресурсів. Доцільно розглядати різні масштабні аспекти: всю землю в територіальному вимірі; сільськогосподарські угіддя; орні землі; інші види земельних ресурсів. Одним з основних показників є землезабезпеченість та землевіддача всього регіону та на душу населення.

Економічна ефективність використання земельних ресурсів відображається такими показниками: фактичний і можливий рівень задоволення потреб населення в продукції землеробства; приріст виробництва основних видів продукції на душу населення; землевіддача.

При розрахунку ефективності необхідно визначити весь додатковий чистий дохід. Він створюється за рахунок родючості ґрунтів і поліпшення культури землеробства, зниження загальних витрат, поліпшення структури посівів. Коефіцієнт ефективності покращення земель є важливим показником економічної ефективності використання, відтворення і збереження земельних ресурсів [1; 3].

Економічна ефективність використання землі є одним із вагомих аспектів еколого-економічної ефективності використання земельних ресурсів. Іншим, не менш, а може й навіть більш важливим аспектом еколого-економічної ефективності є екологічна ефективність використання, відтворення й охорони земельних ресурсів.

В умовах загострення екологічної ситуації важливого значення набувають оцінка й управління екологічною ефективністю використання земельних ресурсів. Для цього необхідно розробити відповідні методологічні та практичні підходи. Цей вагомий аспект ефективності землекористування і землеволодіння повинен мати пріоритетний характер у вирішенні різних завдань, йому потрібно приділяти належну увагу при виборі альтернативних варіантів. Екологічна ефективність характеризується можливістю зменшення витрат на ліквідацію наслідків інтенсивного антропогенного впливу і втручання в навколишнє середовище, створення умов для розширеного відтворення природних ресурсів.

Ряд вчених досліджує екологічну ефективність використання, відтворення й охорони земельних ресурсів за допомогою системи таких показників: коефіцієнт екологічної активності (відношення науково обґрунтованих нормативів або показників екологічної ефективності заходів до фактичних); структура й ефективність капіталовкладень та поточних витрат на охорону і відтворення земельних ресурсів; динаміка витрат на збереження гумусу та окремих елементів живлення рослин у ґрунтах; динаміка стану і якості земельних ресурсів; динаміка показників негативного антропогенного впливу на земельні ресурси (забруднення, зміна ландшафту); темпи відтворення природного стану якості земель; динаміка впровадження прогресивних технологій.

Екологічна ефективність повинна відображати ступінь раціональної діяльності людини, результативність екологічних заходів по запобіганню збиткам, що завдаються виробництвом. Інтенсивне використання земель у Волинській області негативно позначилося на родючості ґрунтів. Обмаль внесених органічних добрив призвело до різкого зменшення вмісту гумусу, який є одним з важливих показників екологічного стану.

До показників екологічної ефективності використання земельних ресурсів слід віднести показники площ ґрунтів, які виходять з сільськогосподарського обороту внаслідок ерозії, засолення, заболочення та інших несприятливих чинників. Потрібно розробити і впровадити вартісну оцінку негативного впливу людини на природу, зокрема на землю.

Доцільно розглянути сукупні показники еколого-економічної ефективності: зменшення затрат на медичне обслуговування завдяки поліпшенню екологічного стану; вартість додаткової продукції, одержаної в результаті зменшення негативної дії на земельні ресурси; коефіцієнт мінливості продуктивності землі.

Соціальна ефективність використання землі проявляється в здатності землі забезпечувати населення продуктами харчування, а промисловість – сировиною; брати участь у задоволенні потреб усього людства. Ефективність використання земельних ресурсів складається з екологічного й економічного аспектів. Її

динаміка характеризується суперечливими тенденціями, які зумовлені сукупною дією об'єктивних і суб'єктивних чинників.

З аналізу й узагальнення викладеного матеріалу можна зробити висновок, що ефективність використання земельних ресурсів доцільно визначати за допомогою системи основних показників: динаміка забезпеченості на душу населення сільськогосподарськими угіддями та ріллею; динаміка розораності та сільськогосподарської освоєності земель; коефіцієнт екологічної стабільності земельної території; ширина впливу угідь на навколишні землі; зміна родючості ґрунту; ефективність виробництва продукції рослинництва на одиницю земельної площі: а) собівартість одиниці продукції; б) чистий дохід; в) валовий дохід; г) вартість валової продукції в порівнянних цінах; д) урожайність. Передбачається використовувати додаткові уточнюючі показники.

Для земельної території як лісостепової, так і поліської зони Волинської області характерне погіршення стану та якості земельних ресурсів, що є наслідком високої інтенсивності використання земельних ресурсів без застосування повного комплексу агротехнічних та інших ґрунтозахисних заходів. Спостерігається негативна стійка тенденція зниження рівня родючості ґрунту, особливо погіршення його агрохімічних показників, зокрема вмісту гумусу, який зменшився за останнє сторіччя більш як удвічі. Такий стан у землекористуванні свідчить про настання екологічної кризи [9; 16].

Екологічна ефективність використання, відтворення і охорони земельних ресурсів виражається у збереженні та темпах відновлення природної родючості ґрунтів, що забезпечує вирощування екологічно чистої продукції. Загалом стан землекористування, на жаль, сприяє деградації ґрунтів, зниженню їх родючості, а це призводить до глобальної екологічної кризи.

В таких умовах назріла об'єктивна необхідність пошуку оптимуму між економічною й екологічною ефективністю використання природних ресурсів, зокрема земельних як елемента природи, головного засобу виробництва в сільському господарстві та просторової бази для розміщення продуктивних сил суспільства.

Суть та зміст еколого-економічної ефективності використання землі полягають у знаходженні оптимуму: зростання економічного ефекту сприятиме підвищенню родючості ґрунту, тобто результативні показники використання земельних угідь розглядаються як похідна величина від агроекологічного стану ґрунту, від його родючості.

На основі методологічних розробок науковців з питань екологізації землекористування та практичних потреб визначення рівня еколого-економічної ефективності використання земельних ресурсів у ході досліджень виникла об'єктивна необхідність у розробці методики встановлення еколого-економічної ефективності використання земельних ресурсів.

Еколого-економічна ефективність використання земельних ресурсів є категорія економічна. Для визначення її рівня доцільна така система основних показників [11; 13–17]:

- забезпеченість сільськогосподарськими угіддями і ріллею на душу населення;
- розораність і сільськогосподарська освоєність земель;

- коефіцієнт екологічної стабільності земельної території та ширина впливу угідь на навколишні землі;
- дослідження зміни агрохімічних показників родючості ґрунту;
- ефективність виробництва продукції рослинництва на одиницю земельної площі (собівартість одиниці продукції, валовий і чистий дохід, вартість валової продукції в порівнянних цінах, урожайність).

Аналізуючи сучасний стан використання земель ми беремо до уваги вивчення складу і співвідношення земельних ресурсів у динаміці за допомогою базисних та ціннісних індексів, процентних величин, оцінки якісного стану земель. Вагоме місце в цій проблемі належить динаміці структури земельних угідь, зокрема посівних площ. Ефективність використання землі потрібно розглядати стосовно до інших природних ресурсів, суспільства і матеріального виробництва, тобто розглядати екологічну, виробничо-економічну та соціальну сторону ефективності використання землі.

Суть ефективності використання землі полягає в знаходженні оптимуму між екологічним і економічним підходом до використання земель, тобто, коли підвищення прибутковості використання земельних ресурсів відбуватиметься в результаті зростання показників родючості ґрунту, зокрема його агроекологічного стану, а не завдяки чинникам інтенсифікації землекористування. Екологічному напрямку в землеробстві потрібно надавати пріоритетного характеру у вирішенні господарських завдань.

Список використаних джерел

1. Борщевський П. П., Чернюк М. О., Заремба В. М., Коренюк П. І., Князьков О. П. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону. Київ : Наука, 1998. 264 с.
2. Бугуцький О. А., Купалова Г. І., Орлатий М. К. Аграрна праця та соціальний розвиток села. Київ : ІАЕ УААН, 1996. 302 с.
3. Ґрунти Волинської області : монографія / М. Й. Шевчук, М. І. Зінчук, П. Й. Зінчук та ін. ; за ред. М. Й. Шевчука, М. І. Зінчука, П. Й. Зінчука. 2-ге вид., перероб. і допов. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 144 с.
4. Ґрунтові ресурси Волинської області: стан, резерви продуктивної здатності : аналіт. зап. / уклад. С. А. Балюк та ін. Харків : Стиль-Іздат, 2018. 58 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/367991030_Gruntovi_resursi_Volin.
5. Ґрунтознавство з основами географії ґрунтів: понятійно-термінологічний словник / уклад. С. В. Полянський. Луцьк : Волинська друкарня, 2025. 202 с.
6. Земельний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2007. 896 с.
7. Калько А. Д., Мельнічук М. М., Ахмедов Б. М., Яцков М. В. Земельно-ресурсний потенціал Волинської області. Еколого-географічні аспекти : монографія. Рівне : ВСП «Рівненський технічний фаховий коледж НУВГП», 2022. 167 с.
8. Мольчак Я. О., Потапова А. Г. Конструктивно-географічний аналіз та оцінка природного агроресурсного потенціалу Волинської області : монографія. Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2010. 215 с.

9. Носко Б. С., Прістер Б. С., Лобода М. В. Довідник з агрохімічного та агроекологічного стану ґрунтів України. Київ : Урожай, 1994. 332 с.
10. Олійник Я. Б., Клімчук Б. П., Мельничук М. М. Комплексно-пропорційний розвиток Волинської області в ринкових умовах : монографія. Луцьк : Іванюк В. П., 2014. 150 с.
11. Павлов В. І., Мельник О. М., Фесіна Ю. Г. Відтворення земельних ресурсів сільськогосподарського використання : монографія. Рівне : НУВГП, 2011. 204 с.
12. Полянська Т. О., Полянський С. В. Аналіз ринку земель сільськогосподарського призначення Польщі. *Сучасна парадигма міжнародних економічних відносин в умовах глобальних трансформацій* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару. Луцьк : Луцький НТУ, 2021. С. 98–102.
13. Полянський С. В. Гідроморфні антропогенно-трансформовані ґрунти Волинської області. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*. 2013. № 10. С. 35–42.
14. Полянський С. В. Дефляційні процеси на ґрунтах Волинської області. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Екологія»*. 2015. № 1147. С. 81–86.
15. Полянський С. В., Князькова Т. О. Оцінка ефективності використання і збереження земельних ресурсів Волинської області. *Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»*. 2011. Вип. 8 (32). С. 292–300.
16. Полянський С. В., Полянська Т. О., Свередюк Н. В. Аналіз структури використання земельних ресурсів Волинської області. *Економічні науки. Серія «Регіональна економічна географія»*. 2020. Вип. 17 (67). С. 184–194. [https://doi.org/10.36910/2707-6296-2020-17\(67\)-20](https://doi.org/10.36910/2707-6296-2020-17(67)-20).
17. Полянський С. В., Полянська Т. С., Снитюк Д. О. Сільськогосподарські земельні ресурси та їх динаміка і структура використання у Волинській області. *Природа Західного Полісся та прилеглих територій*. 2019. № 16. С. 138–143.
18. Полянський С. В., Чижевська Л. Т., Полянська Т. О., Капуза В. В. Сучасний стан та напрямки раціонального використання пірогенно деградованих ґрунтів Волинської області. *Шацьке поозер'я в контексті змін клімату* : зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю від дня народж. проф. В. М. Петліна (1–3 жовт. 2021 р., м. Луцьк). Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 53–60.
19. Полянський С., Капуза В. Профілактичні заходи захисту торфових ґрунтів від пірогенної деградації. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 8–9 квіт. 2021 р.). Луцьк : Іванюк В. П., 2021. С. 72–74.
20. Полянський С., Полянська Т. Запобігання ерозійним процесам ґрунтового покриву у Волинській області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Луцьк, 2019. С. 96–98.
21. Полянський С., Полянська Т., Шут Б. Ренатуралізація земель як основа середовищестабілізуючого підходу в екосистемах Українського Полісся. *Горизонти ґрунтознавства* : зб. матеріалів V Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів і молодих науковців (м. Львів, 8 трав. 2025 р.). Львів, 2025. Вип. 5. С. 168–175.
22. Потапова А. Г., Краснопольська Н. В. Економічний потенціал Волинської області : монографія. Луцьк : Волиньполіграф, 2016. 174 с.

23. Чижевська Л. Т., Полянський С. В., Качаровський Р. Є. Вплив реакції ґрунтового розчину на екологічну стійкість природних систем Волинської області. *Шацьке поозер'я в контексті змін клімату* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю від дня народж. проф. В. М. Петліна (с. Світязь, 1–3 жовт. 2021 р.). Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 109–113.

24. Soil degradation in Volyn region: current state, dynamics, ways of reduction / V. O. Fesyuk, I. A. Moroz, R. V. Kirchuk et al. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2021. Vol. 30 (2). P. 239–249. DOI: 10.15421/112121.

25. Методика та практична імплементація дослідження зміни лісистості Волинської області із використанням методів ДЗЗ / В. О. Фесюк, І. А. Мороз, М. А. Федонюк та ін. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2023. Вип. 58. С. 274–289. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2023-58-21>.

4.5.

Земельні ресурси підприємства і стратегія ефективного їх використання

Шокало Н. С.,

канд. с.-г. наук, доцент,

доцент кафедри селекції, насінництва і генетики,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0001-7839-8168>

Земля є одним із найважливіших ресурсів, що забезпечує життєдіяльність як окремої людини, так і суспільства загалом. Тому питання її раціонального та ефективного використання завжди перебували у центрі уваги науковців і практиків, викликаючи дискусії в контексті екології, економіки, ресурсозбереження та охорони навколишнього середовища.

Попри те, що нині проблематика використання земельних ресурсів є досить широкою та комплексною, низка питань – зокрема оцінка ефективності, впровадження енергозберігаючих технологій і підвищення результативності землекористування – потребують подальшого наукового та практичного опрацювання. Методи оцінювання ефективності використання земель значною мірою залежать від специфіки відповідної галузі.

Раціональне використання земельних ресурсів має надзвичайно важливе значення для забезпечення сталого розвитку аграрного сектора України. Саме цим завданням повинні бути підпорядковані процеси реформування земельних відносин, унаслідок яких здійснено перехід до різних форм власності на землю та впроваджено платне землекористування. Водночас у державі досі залишається невирішеною проблема забезпечення ефективного та екологічно безпечного використання

земель. За останні роки спостерігається суттєве скорочення обсягів внесення мінеральних і органічних добрив, що негативно впливає на родючість ґрунтів і, відповідно, на ефективність господарської діяльності сільськогосподарських підприємств.

Проблема ефективного використання земель сільськогосподарського призначення в Україні поступово загострюється. Вона має багатовимірний характер, серед основних аспектів якої виділяють економічний, організаційний та екологічний.

Сучасний стан земельних відносин у сільському господарстві є результатом земельної реформи, у ході якої значна частина угідь була передана у приватну власність членам колишніх сільськогосподарських підприємств. Однак після цього процес реформування земельних відносин значною мірою сповільнився.

Якість і безпечність продуктів харчування, а також екологічний стан довкілля виступають важливими показниками рівня життя населення. Водночас аграрне виробництво, зокрема землеробство, належить до ресурсомістких і екологічно вразливих галузей економіки. Використання традиційних технологій обробітку ґрунту призводить до його деградації та виснаження родючості. Тому нагальним завданням сьогодення є розроблення та широке впровадження високоефективних, екологічно безпечних, ресурсо- й енергозберігаючих ґрунтозахисних систем землеробства.

Значення земельних ресурсів за їх використання.

Земельні ресурси разом з іншими природними компонентами – лісовими, водними, мінеральними, кліматичними – становлять невід’ємну частину навколишнього середовища та середовище існування людини. Вони активно залучені до суспільного виробництва, виступають засобом праці та джерелом задоволення матеріальних і духовних потреб населення. Формування потужного економічного потенціалу багатьох держав, розвиток промисловості, сільського господарства та транспортної інфраструктури значною мірою зобов’язані саме землі. Вона виконує ключову біосферну функцію, забезпечуючи взаємозв’язок і стабільність атмосфери, гідросфери та інших природних оболонок, а також розвиток флори, фауни й людського суспільства.

В аграрному секторі земля є головним засобом виробництва та базовим елементом ресурсного потенціалу землеробства. Її якісні характеристики та родючість сільськогосподарських угідь безпосередньо визначають ефективність аграрного виробництва, рівень вирішення продовольчої проблеми й продуктивність праці в сільській місцевості [2, с. 145].

На сучасному етапі земельні ресурси використовуються надзвичайно інтенсивно, виконуючи роль територіальної бази, природного ресурсу та основного засобу виробництва. Водночас у різних галузях економіки їх використання має різне функціональне значення. Так, у промисловості, транспорті та будівництві земля виступає передусім просторовим базисом, тому головну увагу приділяють площі ділянок, рельєфу місцевості, близькості до джерел сировини та споживчих центрів, наявності комунікацій. У добувній промисловості її значення зростає, адже в надрах землі зосереджені корисні копалини. Найважливішу роль земельні ресурси, невід’ємною частиною яких є ґрунти, відіграють у сільському та лісовому господарстві, де вони є основним засобом і предметом праці.

Поняття «земельні ресурси» має вужче значення, ніж «земля», і безпосередньо пов'язане з господарською діяльністю людини. Закон України «Про охорону земель» визначає земельні ресурси як сукупний природний ресурс поверхні суші, що виступає просторовим базисом розселення та господарської діяльності, а також основним засобом виробництва у сільському й лісовому господарстві [20]. Згідно з ГОСТ 26640-85, земельні ресурси – це землі, які використовуються або можуть бути використані в різних галузях народного господарства. Історичний досвід свідчить, що саме земельні ресурси є основою добробуту будь-якої держави, адже вони визначають існування планети, забезпечуючи функціонування інших природних ресурсів – рослинного і тваринного світу, водних об'єктів, атмосферного повітря.

Як засіб виробництва, земельні ресурси мають низку особливостей:

- по-перше, земля не є продуктом людської праці, а створена самою природою впродовж тисячоліть; формування одного сантиметра ґрунтового шару триває 50–100 років;
- по-друге, земельні ресурси територіально обмежені й постійні у своєму розташуванні – їх неможливо перемістити у просторі, як інші засоби виробництва;
- по-третє, за раціонального використання земля не втрачає своїх властивостей, а навпаки – покращується, тобто не підлягає амортизації;
- по-четверте, земля є незамінним ресурсом: жоден процес сільськогосподарського виробництва неможливий без неї;
- по-п'яте, характерною ознакою землі є її родючість: ділянки однакової площі, але різного ґрунтового складу, забезпечують неоднакову врожайність;
- по-шосте, прибутковість агровиробництва неможливо точно визначити, оскільки вона залежить не лише від якості ґрунту, а й від кліматичних умов [10].

Нині стан використання земельних ресурсів не відповідає принципам раціонального природокористування. Надмірна розораність територій призвела до порушення природних процесів ґрунтоутворення. Раціональне використання передбачає доцільне, обґрунтоване та екологічно збалансоване землекористування. Так, Г. З. Бриндзя визначає раціональне використання земель як таке, що забезпечує виробництво економічно вигідної продукції за збереження екологічної рівноваги природних факторів [4, с. 129]. О. І. Бочко розглядає його як максимально ефективне залучення земель до господарського обігу з дотриманням їх цільового призначення, підвищенням продуктивності угідь і отриманням максимальної кількості продукції при мінімальних витратах праці та коштів [3, с. 151].

Раціональне землекористування включає дві основні складові – екологічну та економічну, а за Т. М. Прядкою та Т. С. Корбут – ще й соціальну [21, с. 82–84]. Екологічна складова передбачає охорону земель, їх збереження та виробництво екологічно чистої продукції. Економічна полягає в оптимізації витрат на виробництво, що не завжди узгоджується з екологічними вимогами. Соціальна ж пов'язана із задоволенням суспільних потреб та забезпеченням сталого розвитку територій.

Таким чином, раціональне використання земельних ресурсів передбачає підтримання оптимального рівня поживних речовин у ґрунті, запобігання

ерозійним процесам, дотримання сівозмін, зменшення розораності, вирощування екологічно чистої продукції та використання земель відповідно до їхнього цільового призначення. Держава повинна стимулювати сільськогосподарських виробників до впровадження таких заходів через систему дотацій, пільгового кредитування та удосконалення механізмів земельного оподаткування.

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що земельні ресурси є продуктом природи, мають територіальні обмеження, є незамінними й не зношуються за умови раціонального використання. У промисловості, транспорті та будівництві земля виконує функцію територіальної бази, тоді як у сільському та лісовому господарствах виступає водночас засобом і предметом праці. Якщо в минулому ставлення до землі асоціювалося переважно з поняттям «вітчизни», то сьогодні, в умовах глобальних екологічних викликів, питання її раціонального використання набуває особливої актуальності в усьому світі, зокрема й в Україні. Це означає, що використання землі має відбуватися в межах її природних можливостей, без погіршення якісного стану [12, с. 299–306].

Земельні ресурси є об'єктивним чинником соціально-економічного розвитку, незалежно від політичних режимів чи економічних пріоритетів держави. Земля як елемент соціального розвитку сприяє залученню природного потенціалу у відтворювальні процеси. Водночас форми, методи та інструменти землекористування мають бути спрямовані на задоволення потреб місцевих громад і держави, а не вузьких корпоративних інтересів. Важливо забезпечити баланс між інтересами власників земель і користувачів, стимулювати природоохоронну діяльність та впроваджувати механізми сталого управління ресурсами.

У сучасних умовах цінність земельного капіталу зростає через процеси глобалізації, інтернаціоналізації та інтеграції світової економіки. Особливо це стосується доступу до користування мінерально-сировинними та паливно-енергетичними ресурсами, адже посилення геополітичної нестабільності та порушення енергетичного балансу поглибили проблему енергетичної безпеки багатьох країн світу [12, с. 299–306].

Упродовж останніх десятиліть у системі землекористування України сформувалися негативні тенденції:

- зниження ефективності сільськогосподарського виробництва;
- нераціональне використання земель як основного засобу виробництва;
- погіршення екологічного стану територій;
- зниження рівня життя сільського населення та погіршення демографічної ситуації в селі [11, с. 27–30].

Такі тенденції свідчать про необхідність переходу до моделі сталого розвитку землекористування, що відповідає принципам, визначеним проведеною у Ріо-де-Жанейро конференцією. Для цього необхідно розробити науково обґрунтовану систему сталого розвитку для всіх галузей господарства, зокрема й для сфери землекористування.

Під сталим землекористуванням розуміється така система суспільних відносин, у якій досягається оптимальний баланс між економічним зростанням, покращенням якісного стану земельних ресурсів та задоволенням матеріальних і духовних потреб населення. Його обґрунтування повинно базуватися на дотриманні соціальних, економічних та екологічних законів і принципів. Незважаючи на достатню розробленість загальних положень сталого розвитку, принципи сталого землекористування, як його складова, потребують подальшого наукового осмислення.

В умовах реформування земельних відносин особливої ваги набуває дотримання таких принципів:

- системний підхід до оптимізації землеволодіння і землекористування;
- охорона та збереження земель;
- попередження деградаційних процесів і їх негативного впливу на довкілля та здоров'я населення;
- гармонізація соціально-економічних інтересів із екологічною складовою [17, с. 16–22].

Розкриваючи сутність системного підходу, доцільно розглядати землекористування у трьох взаємопов'язаних вимірах:

1. Економічному – який охоплює характер і структуру використання земель, рівень інтенсифікації виробництва, розвиток ринку продукції та інфраструктури.
2. Соціальному – що стосується інституцій землеволодіння, права власності, форм господарювання та соціальної інфраструктури.
3. Екологічному – який визначається природно-ресурсним потенціалом, станом ґрунтів, якістю продукції та дотриманням екологічних обмежень.

Окремого теоретичного опрацювання потребує поняття планування сталого землекористування, сутність якого полягає у забезпеченні рівноваги між економічними, екологічними та соціальними цілями з урахуванням властивостей і цінності земель певної території.

Планування сталого землекористування передбачає комплекс заходів, спрямованих на раціональне використання землі з орієнтацією на довгострокову перспективу. Його основними орієнтирами є:

- забезпечення балансу між охороною, збереженням і розвитком земель;
- використання землі відповідно до принципів сталого розвитку суспільства;
- координація дій органів влади у сфері земельних відносин;
- залучення громадськості до процесів планування;
- підвищення рівня знань про роль земельних ресурсів у прийнятті управлінських рішень;
- підтримка екологічних ініціатив та природоохоронних програм;
- удосконалення системи раціонального землекористування [16, с. 215].

Процес планування має ґрунтуватися на принципах, які, на думку фахівців, відображають основну філософію сталого землекористування: справедливість, міждисциплінарність, попередні консультації, відкритість інформації, безперервність планування, вирішення планувальних проблем, комплексна соціально-економічна

оцінка територій та здатність реагувати на непередбачувані зміни. Планування сталого землекористування передбачає реалізацію послідовних і системних етапів: підготовчий, ініціювання плану, збір та аналіз даних, розроблення, схвалення і впровадження плану. Запропоновано впровадження системної розробки та реалізацію схем раціонального землекористування з урахуванням соціальних пріоритетів, а також визначення економічних та екологічних орієнтирів на міжрегіональному, регіональному й місцевому рівнях управління.

Ключовим інструментом забезпечення сталого розвитку виступає інститут власності на землю. Аналіз показує наявність кількох суттєвих проблем у цій сфері: відсутність чіткої ідентифікації земельних ділянок як об'єктів власності, недостатня ефективність органів державного управління у реалізації прав власності на землю, нечіткість еколого-правових аспектів використання земель, а також відсутність дієвого механізму справедливого розподілу земельної ренти. Окрім того, чинне законодавство у сфері права власності на землю залишається фрагментарним і містить суперечності між окремими нормативно-правовими актами.

Реалізація права власності не повинна порушувати права людини чи держави, обмежувати свободи або принижувати гідність громадян, а також погіршувати екологічний стан довкілля чи якість земель. Для забезпечення сталого розвитку необхідно сформувати таку систему земельної власності, яка чітко визначатиме правомочності суб'єктів землекористування та їхні повноваження щодо володіння, користування і розпорядження землею. У межах цих відносин повинні гармонійно поєднуватися екологічні, економічні та соціальні аспекти, що сприятиме сталому розвитку суспільства.

Важливим регулятором сталого землекористування є система управління, що базується на визнанні землі як головного джерела національного багатства. Управління земельними ресурсами має охоплювати всі складові земельних відносин, включаючи землевпорядкування територій, землеустрій господарств, раціональний розподіл земель між галузями господарства, а також організацію заходів з ефективного використання та охорони земель. Об'єктивну оцінку природного й господарського стану земель забезпечує державний земельний кадастр, який є науковою основою для прийняття управлінських рішень щодо раціонального землекористування.

Останнім часом постала необхідність доповнення кадастрової системи новим елементом – реєстрацією землеволодінь, землекористувань та об'єктів нерухомості, що дозволяє фіксувати їхній правовий статус і господарський стан відповідно до цільового призначення. Дослідження показують, що впровадження ефективної системи реєстрації сприяє як економічному, так і соціальному розвитку. Добре організована реєстрація земель забезпечує функціонування земельного ринку, підвищення ефективності їх використання, а також надійний захист прав власності на нерухомість, що, у свою чергу, позитивно впливає на стабільність економічного життя країни. Управління раціональним землекористуванням має здійснюватися через постійний моніторинг стану земельних ресурсів.

Організація землекористування в аграрних підприємствах.

В Україні закладено конституційні основи розвитку сільськогосподарського землекористування. Прийнято ринково орієнтований Земельний кодекс України та низку базових нормативно-правових актів, що формують правові й організаційні засади еколого-безпечного, соціально спрямованого та економічно ефективного використання і охорони земель [9, с. 372].

Водночас ситуація у сфері землекористування сільських територій залишається складною й неврегульованою. Серед найгостріших проблем можна виокремити:

- незавершеність економічних і правових відносин власності між власниками земельних часток (паїв), юридичними особами (агроформуваннями, фермерськими господарствами) та територіальними громадами;

- затримку з розробленням і прийняттям нормативно-правових актів, передбачених Земельним кодексом України;

- невирішеність питань щодо невитребуваних паїв, відумерлої спадщини, черезсмужжя, дрібноконтурності та фрагментарності земельних ділянок;

- недосконалість управління землями державної форми власності та неефективність державного регулювання у сфері землекористування і земельного оподаткування;

- неповноту земельного законодавства, відсутність надійних механізмів гарантування прав на землю, а також недосконалість інфраструктури обігу сільськогосподарських земель, зокрема системи іпотеки;

- критичне скорочення обсягів землеустрою, що призвело до зниження якості планування землекористування, припинення робіт із охорони земель та втрати фінансування на землеустрій, меліорацію й облаштування інженерної інфраструктури (щороку бюджети недоотримують понад 600 млн грн земельного податку від сільгоспвиробників) [23, с. 138].

Ефективність використання земель у сільському господарстві залишається низькою. Так, станом на 2013 рік понад 40 % земель сільськогосподарських підприємств використовувалися неефективно (коефіцієнт використання 0,11–0,35, урожайність зернових лише 10–22 ц/га). Найнижчі показники зафіксовано у господарствах державної форми власності. Триває також деградація ґрунтів – вміст гумусу щорічно зменшується на 0,3–0,6 т з 1 га.

Складна ситуація обумовлена також відсутністю системи сівозмін. Станом на 01.01.2014 р. із 18650 господарств, що обробляють понад 100 га, лише 649 (3,5 %) мали проекти землеустрою з еколого-економічним обґрунтуванням сівозмін, і лише 60 реально їх впровадили. Проблема поглиблюється через усунення органів місцевого самоврядування від управління земельними відносинами в аграрній сфері [6, с. 24–27].

Складність у досягненні ринково орієнтованого та екологічно збалансованого розвитку сільськогосподарського землекористування зумовлена низкою чинників:

- відсутністю довгострокової державної земельної політики, зорієнтованої на розвиток землекористування в межах територій сільських рад;

- недооцінкою масштабів та складності земельних реформ;

- браком ефективних еколого-економічних механізмів територіальної організації землекористування та врегулювання орендних відносин;

- складною демографічною ситуацією у сільській місцевості (старіння населення, знелюднення територій);
- ігноруванням ресурсно-комплексного підходу під час зміни форм власності на землю;
- відсутністю системної державної політики щодо зонування земель, формування інвестиційного та природоохоронного режиму;
- недооцінкою значення обліку якості та кількості земель, реєстрації обмежень у їх використанні;
- нестачею фінансування аграрної та землевпорядної науки, відсутністю підтримки малого і середнього агробізнесу [1, с. 39].

На сучасному етапі земельна політика України має бути спрямована на вирішення двох взаємопов'язаних завдань. По-перше, подолання наслідків економічної кризи та її соціальних проявів. По-друге, створення передумов для структурної перебудови системи землекористування сільських територій. Заходи щодо подолання поточних проблем повинні бути невід'ємно пов'язані з довгостроковими стратегічними рішеннями. Тому важливо змінити підхід до розуміння земельних ресурсів – сприймати їх не лише як елемент виробництва, а як ключову складову сталого розвитку [7, с. 46].

Нинішня система управління земельними ресурсами зберігає галузевий характер і залишається незбалансованою між різними відомствами, відповідальними за економічні, соціальні, екологічні та технічні аспекти використання земель. За радянських часів провідну роль у цій сфері відігравало Головне управління землекористування та землеустрою при Міністерстві сільського господарства, оскільки земля розглядалася як загальнонародна власність.

На початку 1990-х років, із початком земельної реформи, було створено Держкомзем України – центральний орган виконавчої влади, що мав забезпечити комплексне управління земельними ресурсами, землеустрій та охорону земель усіх категорій. Проте цей орган не зміг сформувати нову систему управління, яка б відповідала умовам перехідної економіки [23, с. 138].

Сьогодні Держкомзем виконує лише частину своїх функцій – таких як землеустрій, моніторинг, ведення кадастру та територіальне планування, – причому фінансування цих робіт здійснюється за залишковим принципом. Основна увага приділяється політичним і технічним питанням – роздержавленню, паюванню, оподаткуванню. Як показує аналіз, упродовж останніх років практично не проводяться роботи з організації територій новоутворених агроформувань і фермерських господарств, а також із розроблення планів землевпорядкування населених пунктів. Землеустрій фактично зведено до оформлення рішень місцевих рад щодо розподілу та переділу земель.

Через нестачу коштів державні органи не можуть проводити повноцінний землеустрій, необхідний для реалізації земельної політики. Водночас саме через землевпорядкування здійснюються ключові управлінські функції:

- ведення земельного кадастру (планово-картографічні матеріали, статистика, геоботанічні дослідження);

– прогнозування та планування використання земель і їх охорони (розробка програм, схем і проектів);

– організація раціонального використання земель у проектах землеустрою.

З появою ринку землі земельні ресурси набули нової ролі – товару і об'єкта нерухомості. Залучення прав на земельні ділянки до ринкових відносин стимулює інвестиційну активність, сприяє ефективнішому використанню земель і загальному економічному розвитку країни [6, с. 24].

У результаті реформування земельних відносин в Україні сформувалася нова, складна система землекористувань – приватних, приватно-орендних, колективних і одноосібних – із різними правовими статусами, що охоплюють власність, оренду та інші форми користування землею.

У процесі триваючого перерозподілу земель на територіях колишніх колективних сільськогосподарських підприємств сформувалася значна кількість нових землевласників – власників земельних часток (паїв), селянських господарств і орендарів. Така ситуація суттєво ускладнила земельні відносини та використання угідь у сільському господарстві, призвела до порушення територіальної організації (зокрема сівозмін), що, у свою чергу, спричинило посилення процесів деградації сільськогосподарських земель і зниження їх родючості [7, с. 46].

Для комплексного розв'язання проблем, що виникли, відповідно до статті 183 Земельного кодексу України, статті 2 Закону України «Про землеустрій» та статті 25 Закону України «Про охорону земель», здійснюється землеустрій – як система заходів, спрямованих на організацію раціонального використання й охорони земель, формування території об'єктів землеустрою з урахуванням їх цільового призначення, правових обмежень і вимог щодо збереження родючості ґрунтів. Найбільш ефективною формою розроблення таких заходів є складання проектів землеустрою, які виступають головним інструментом управління земельними ресурсами певної адміністративної території (сільської або селищної ради) [18, с. 267].

Важливим видом землепорядної документації виступає схема землеустрою та техніко-економічні обґрунтування використання й охорони земель конкретної територіальної громади. Її основними завданнями є:

– реалізація державної політики щодо науково обґрунтованого перерозподілу земельних ресурсів;

– формування ефективної системи землеволодіння й землекористування;

– визначення комплексу заходів із збереження природних ландшафтів, охорони територій із особливим екологічним, рекреаційним чи заповідним статусом;

– відновлення та підвищення родючості ґрунтів, рекультивація порушених земель, запобігання ерозії, засоленню, підтопленню та іншим видам деградації;

– консервація малопродуктивних і деградованих земель;

– створення екологічно збалансованих ландшафтів і агросистем;

– визначення економічної доцільності природоохоронних заходів.

Розроблення подібних схем дає можливість обґрунтовано планувати подальше використання земельних угідь, підтримувати екологічну рівновагу територій,

уточнювати базу оподаткування та створювати правові передумови для розвитку іпотечного кредитування. У межах цих документів особлива увага приділяється раціональному використанню земель як основного засобу виробництва.

На сучасному етапі в Україні здійснюються спроби формування дієвих механізмів раціонального природокористування, охорони земельних ресурсів і проведення моніторингу їх стану. Хоча досягнуто певних результатів, дана робота потребує системного продовження. Найслабшою ланкою чинного механізму управління природокористуванням залишається низький рівень економічної зацікавленості підприємств у ефективному використанні природних ресурсів і збереженні довкілля.

Практика показує, що збитки від нераціонального використання земель наразі не мають суттєвого впливу на економічні результати господарської діяльності підприємств. Водночас відсутні належні стимули для тих суб'єктів, які досягають позитивних результатів у сфері охорони природи та енергоощадності. Тому актуальним завданням є розроблення економічного механізму стимулювання, який би забезпечував матеріальну зацікавленість підприємств у раціональному використанні, відтворенні й охороні земельних ресурсів.

Земельні ресурси залишаються ключовою складовою агропромислового комплексу України, однак нині вони значно виснажені, що зумовлено екологічними проблемами та нераціональним землекористуванням [12, с. 300].

Виявлення тенденцій зміни стану земельних ресурсів – як негативних, так і позитивних – потребує системного аналізу й достовірного прогнозування їх якісних показників. Лише на основі таких даних можна ефективно регулювати деградаційні процеси та забезпечувати раціональне управління земельним фондом регіонів. Цю функцію виконує моніторинг земель [22, с. 311].

На відміну від поняття контроль природного середовища, моніторинг не передбачає безпосереднього втручання в екосистеми, а забезпечує науково обґрунтовану інформаційну базу для прийняття управлінських рішень. Державний моніторинг земель України має відображати стан земельних ресурсів у цілому по країні, регіонах, районах, населених пунктах та землекористуваннях, а також характеризувати території за ландшафтно-екологічними ознаками і зонами негативного впливу природних чи антропогенних процесів [8, с. 60].

В умовах України особливого значення набуває моніторинг земель сільськогосподарського призначення, що зазнають інтенсивного антропогенного навантаження. Його метою є не лише спостереження за змінами стану земель, а й оцінка їх впливу на загальну екологічну ситуацію в державі.

Ефективність моніторингу залежить від створення загальнодержавної та пов'язаних із нею регіональних автоматизованих систем, здатних забезпечити своєчасне отримання, обробку, накопичення, систематизацію та подання необхідної інформації для прийняття рішень у сфері землекористування.

Методичні підходи щодо управління використання земельних ресурсів.

Ефективна система сільськогосподарського землекористування повинна ґрунтуватися на принципах охорони та розширеного відтворення земельно-

ресурсного потенціалу. Відтак, результативні показники діяльності мають сенс лише за умови покращення агроекологічного стану земель.

Раціональне сільськогосподарське землекористування має базуватися на таких основоположних засадах:

- використання земельних ресурсів втрачає сенс, якщо воно не відповідає інтересам як людини, так і природи;
- процес використання земель повинен супроводжуватися їхньою охороною та відтворенням;
- господарська діяльність на землі має здійснюватися з урахуванням законів природи та природно-кліматичних умов [17, с. 16].

Економічна ефективність використання земельних ресурсів передбачає не лише усунення чи зменшення негативних екологічних наслідків, а й створення умов для їх розширеного відтворення. Для цього необхідно забезпечити: відновлення та зростання родючості ґрунтів, захист земель від ерозійних процесів і деградації, підтримання оптимального балансу поживних речовин у ґрунті, раціональний рівень інтенсивності використання угідь, вибір оптимальних напрямів їх експлуатації, а також упровадження екологічно безпечних технологій і методів землеробства.

Важливою складовою комплексу організаційно-господарських заходів є правильна організація території, насамперед – сільськогосподарських угідь. Так, протиерозійна організація території передбачає вилучення із ріллі ділянок зі схилами понад 3° та змитими ґрунтами з метою запровадження на них ґрунтозахисних сівозмін.

Рівень ефективності відтворення земельно-ресурсного потенціалу значною мірою залежить від структури посівів та чергування культур у ґрунтозахисних сівозмінах. Раціональне чергування культур сприяє зменшенню водної ерозії на 50–60 % і підвищує урожайність еродованих та ерозійно небезпечних земель. Надмірне залучення малопродуктивних земель до обробітку призводить до погіршення їхнього стану та негативно впливає на екологічну ситуацію загалом [12, с. 299].

Необхідною умовою охорони й відтворення земель є систематичний облік і оцінювання їхнього стану. З цією метою має функціонувати дієва інформаційна система моніторингу, інвентаризації та прогнозування стану земельних ресурсів у взаємозв'язку з іншими природними компонентами та антропогенними процесами. Порушення меж оптимального використання або відтворення земельних ресурсів зрештою призводить до руйнування природних екосистем.

На сьогодні дослідження у сфері ефективного відтворення земельно-ресурсного потенціалу здійснюються за трьома основними напрямками:

1. Розроблення та оцінювання нових методів боротьби з деградацією й ерозією земель.
2. Упровадження ґрунтозахисних технологій та систем землеробства.
3. Удосконалення механізмів відповідальності та стимулювання землекористувачів і землевласників – з метою заохочення до раціонального використання земель і покарання за їх нераціональну експлуатацію.

Особливу увагу при цьому приділяють малопродуктивним і деградованим угіддям. Визначення економіко-екологічного ефекту від реалізації комплексу заходів

з відтворення земельно-ресурсного потенціалу має першорядне значення. Верхньою межею такого ефекту є, з одного боку, прямі втрати ґрунту, а з іншого – недоотримання урожаю. Розрахунок цих втрат здійснюється на основі площ земель, для яких доцільне впровадження відповідних відновлювальних заходів. У деяких випадках такі території можуть обмежуватися полезахисними лісосмугами або ділянками з ґрунтозахисними сівоzmінами.

Площі ріллі, лісових насаджень і природних кормових угідь мають бути підібрані у таких пропорціях, що забезпечують формування локальних екосистем, які функціонують за принципами природних аналогів, навіть за умов значного антропогенного навантаження [25, с. 178].

Відтворення земельно-ресурсного потенціалу певних територій може бути досягнуте двома основними шляхами.

Перший – це реабілітація земель, тобто вилучення деградованих або частково деградованих ділянок із інтенсивного сільськогосподарського обробітку.

Другий – зміна їх цільового призначення, що передбачає інший режим і характер використання. Існує також третій підхід, який стосується природно малородючих земель. Його суть полягає у штучному підвищенні продуктивності таких угідь за допомогою агротехнічних та меліоративних заходів.

Отже, стратегічними орієнтирами у сфері відтворення земельно-ресурсного потенціалу є такі напрями:

- відновлення та підвищення родючості ґрунтів;
- удосконалення структури сільськогосподарських угідь;
- упровадження новітніх підходів до адаптації системи сільськогосподарського землекористування до природно-кліматичних умов;
- формування ефективного механізму економічної відповідальності за порушення вимог земельного законодавства та за погіршення екологічного стану земель.

Методологічною основою стратегічного управління земельними ресурсами виступають системний і ситуаційний підходи. Для побудови ефективної системи управління та реалізації її функцій необхідно здійснити економічну оцінку використання земельних ресурсів із застосуванням науково обґрунтованих методик і сучасних економічних підходів [15, с. 132].

Діяльність підприємства, зокрема у сфері використання земельних угідь у рослинництві (для вирощування культур) та тваринництві (для випасання худоби, розміщення тваринницьких приміщень і вигулів), має здійснюватися з дотриманням принципів прозорості та доступності інформації про фактичний рівень використання земельних ресурсів. Для цього слід розробити систему оціночних методик і структур збору та обробки даних, які забезпечуватимуть оперативне надходження інформації, необхідної для стратегічного управління підприємством [5, с. 134].

Основні принципи використання земельних ресурсів передбачають:

- агроландшафтний підхід, що враховує комплекс природних факторів у поєднанні з господарською інфраструктурою, спрямований на створення сприятливих соціально-економічних умов організації виробництва;

– екологічність, яка забезпечується реалізацією системи заходів із охорони земель від деградаційних процесів;

– раціональний господарський устрій, що передбачає оптимальну організацію території, упровадження і дотримання сівозмін, розробку систем удобрення, підбір сортів і насіння, раціональне використання техніки, а також проведення меліорації та будівництва об'єктів інфраструктури;

– економічну доцільність, що досягається шляхом узгодження програм розвитку із реальним економічним станом господарства, його спеціалізацією, розташуванням відносно ринків збуту й переробки продукції, транспортними зв'язками, експортним потенціалом і підприємницькою ініціативою виробників;

– агроекологічний моніторинг, який полягає у постійному контролі за вмістом гумусу та поживних речовин у ґрунтах, рівнем забруднення підземних і поверхневих вод, станом земельного покриву. Основним завданням є поєднання процесів інтенсифікації виробництва із збереженням і поліпшенням якості ґрунтів, тобто забезпечення розвитку сільського господарства відповідно до екологічних вимог [7, с. 46].

До ключових напрямів діяльності системи управління земельними ресурсами та підвищення ефективності їх використання належать:

– упровадження науково обґрунтованих зональних систем землеробства, сучасних технологій вирощування культур, внесення оптимальної кількості органічних і мінеральних добрив під кожен культуру, розвиток хімічної, гідротехнічної, лісової, біологічної та інших форм меліорації земель;

– боротьба з водною та вітровою ерозією ґрунтів, проведення докорінного поліпшення природних угідь;

– створення довготривалих культурних пасовищ (особливо зрошуваних), удосконалення системи землевпорядкування та впровадження інших раціональних заходів.

Усі ці фактори та способи підвищення ефективності використання земель повинні бути ретельно сплановані, належним чином організовані та реалізовані у визначені строки й у логічній послідовності. Підвищення ефективності землекористування насамперед можливе на основі інтенсифікації виробництва та впровадження науково обґрунтованої системи землеробства – цілісного комплексу агротехнічних, економічних і організаційних заходів, які забезпечують розширене відтворення родючості ґрунтів, стабільне зростання врожайності культур, покращення якості продукції та надійний захист навколишнього середовища.

До організаційних чинників, що сприяють підвищенню ефективності використання земельних ресурсів, належать удосконалення структури посівних площ сільськогосподарських культур, запровадження науково обґрунтованих сівозмін, трансформація угідь, а також проведення рекультиваційних робіт.

Ефективність є економічною категорією, що відображає взаємозв'язки між людьми в процесі виробництва з урахуванням використання наявних виробничих ресурсів у певних умовах. Вона виступає як кінцевий результат матеріального виробництва, діяльності галузей та окремих підприємств.

Сільськогосподарське виробництво вважається ефективним, якщо в ньому максимально раціонально використовуються наявні ресурси – земля, основні й оборотні фонди, трудові ресурси – з метою отримання найбільшої кількості якісної сільськогосподарської продукції, необхідної суспільству, при мінімальних матеріальних і фінансових витратах [13, с. 246].

Поняття ефективності використання земель та якості землі мають різне змістове навантаження. Якість землі характеризує природні властивості земельних угідь, що визначають їх родючість. Якісна оцінка здійснюється на основі даних обліку показників якості земель з метою виокремлення ґрунтових відмін за найбільш значущими природними характеристиками, які корелюють з урожайністю. Це дає змогу систематизувати ґрунти за природною якістю та господарською придатністю для вирощування певних культур. Така систематизація є відносною оцінкою ґрунтів, яка ґрунтується на сукупності показників – вмісті гумусу, поживних речовин, особливостях температурного та водного режимів, рельєфу місцевості тощо.

Беручи до уваги, що серед усіх чинників, які визначають рівень виробництва й впливають на його результативність, провідне значення мають земля, виробничі фонди (основні та оборотні) і трудові ресурси, саме вони складають ресурсний потенціал підприємства.

Наукові дослідження доводять, що найдоцільнішим способом вимірювання цього потенціалу є його грошова оцінка. Можливість об'єднання показників земельних, трудових і матеріальних ресурсів пояснюється їх частковою взаємозамінністю. Так, жива праця із розвитком механізації та автоматизації поступово замінюється уречевленою, а зменшення площі сільськогосподарських угідь у певних господарствах компенсується підвищенням рівня інтенсивності виробництва.

Оцінка земель базується на результатах землеоціночних робіт і може здійснюватися різними методами, серед яких основними є:

- за рівнем прибутковості (капіталізована земельна рента);
- за вартістю освоєння земельної ділянки;
- за обсягом валової продукції та чистим доходом з 1 га;
- за рівнем урожайності основних культур (переважно зернових).

Найбільш обґрунтованою та універсальною вважається методика грошової оцінки землі за рівнем рентного доходу, яка враховує не лише диференціальні ренти I та II, але й абсолютну ренту. Завдяки цьому підхід дозволяє оцінити не лише родючість і місцезнаходження земельної ділянки, рівень інтенсифікації її використання, а й надлишок доданої вартості над середнім прибутком, отриманим виробниками навіть на менш продуктивних землях (абсолютна рента).

У методиці грошової оцінки земель, розробленій науковцями Інституту аграрної економіки УААН, за основу взято рентний дохід від вирощування зернових культур, які займають найбільшу частку у структурі посівів і можуть вирощуватися практично на всіх типах ґрунтів.

Інформаційною базою для розрахунків грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення окремих підприємств, об'єднань чи регіонів є державний земельний кадастр. Через інфляційні процеси, що відбуваються в економіці, у зазначеній методиці рентний дохід визначається у натуральному вираженні – у центнерах зерна, а при грошовій оцінці перераховується за внутрішніми або світовими цінами [24, с. 38].

Грошова оцінка земель на загальнодержавному рівні в Україні вперше була здійснена відповідно до «Методики грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України.

Диференціальний рентний дохід визначається за формулою:

$$D_{p\partial} = (U \cdot C - B) - \frac{B \cdot K_p}{C}, \quad (1)$$

де U – урожайність зернових з 1 га посіву, ц;

C – ціна реалізації 1 ц зерна, грн;

B – виробничі витрати на 1 га посіву, грн;

K_p – коефіцієнт рентабельності, що береться на рівні 0,35.

Економічна ефективність використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-господарських форм визначається низкою натуральних показників, зокрема:

– рівнем урожайності зернових і зернобобових культур, озимих зернових, цукрових буряків, соняшнику, картоплі та інших культур, що вирощуються у досліджуваному господарстві;

– обсягом виробленої продукції тваринництва (молока, приросту живої маси великої рогатої худоби, свиней тощо) у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь;

– кількістю продукції рослинництва (зерна, цукрових буряків тощо) та тваринництва (приросту живої маси свиней), що припадає на 100 га ріллі [24, с. 39].

Для оцінювання економічної ефективності використання земельних ресурсів також застосовується система вартісних показників, до яких належать:

– вартість валової продукції у поточних цінах, що припадає на 100 га сільськогосподарських угідь (тис. грн);

– обсяг валової продукції у порівняльних цінах 2000 року з розрахунку на 100 га угідь – загалом та за основними напрямками виробництва (рослинництво, тваринництво), тис. грн;

– розмір грошової виручки, прибутку або збитку у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн;

– кількість валової продукції у поточних цінах, що припадає на 100 грн матеріальних витрат, на одну людино-годину тощо.

Вартісні показники більш повно відображають рівень економічної ефективності використання земельних ресурсів, оскільки дають можливість порівнювати результати господарської діяльності та об'єктивно оцінювати ступінь використання земель у підприємствах різної спеціалізації.

Натуральні показники відображають продуктивність лише окремих видів угідь, тоді як вартісні характеризують ефективність використання всієї земельної площі.

Доцільно обчислювати обидві групи показників – як у розрахунку на гектар фізичної площі, так і з урахуванням грошової оцінки гектара сільськогосподарських угідь, у якій відображено економічну родючість землі. У першому випадку результати показують фактично досягнутий рівень використання земель без врахування їх якості, а у другому – дають можливість об'єктивно оцінити ефективність господарювання [21, с. 82].

Найповніше рівень ефективності використання земельних угідь характеризується вартісним показником – землевіддачею.

Землевіддача – це співвідношення вартості валової продукції, отриманої з одного гектара сільськогосподарських угідь, до їх грошової оцінки:

$$B = \frac{ВВП}{P}, \quad (2)$$

де B – землевіддача;

$ВВП$ – вартість валової продукції, одержаної з 1 га угідь, тис. грн;

P – грошова оцінка 1 га угідь, тис. грн.

Для визначення показників ефективності використання земельних угідь застосовується метод переведення ріллі та природних сінокосів в умовну ріллю. З цією метою використовують коефіцієнти переведення природних сінокосів і пасовищ у відповідні еквіваленти умовної ріллі.

У сучасній звітності сільськогосподарських підприємств не подаються дані про продуктивність природних пасовищ, тому при розрахунках їх, як правило, прирівнюють до продуктивності природних сінокосів.

На кожному аграрному підприємстві, з урахуванням специфіки його діяльності (типів ґрунтів, їх механічного складу, форми та розмірів земельних ділянок, кута нахилу рельєфу, спеціалізації виробництва тощо), необхідно розробляти та впроваджувати систему агрономічних, технічних і організаційно-економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання земельних ресурсів.

Особливе значення мають дії, що забезпечують зростання потенціалу підприємства щодо збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з кожного гектара угідь. Реалізація такого потенціалу залежить від рівня інтенсивності використання земельних ресурсів.

Порівняльний аналіз показників інтенсивності у динаміці та між різними підприємствами дозволяє виявити напрями подальшого удосконалення процесів землекористування.

Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів визначається за такими показниками:

- ступінь господарського використання землі, який обчислюється як відношення площі сільськогосподарських угідь до загальної земельної площі господарства;
- ступінь розораності, що визначається часткою площі ріллі та багаторічних насаджень у загальній площі сільськогосподарських угідь;
- ступінь меліорованості, тобто співвідношення площі меліорованих земель (зрошуваних, осушених) до загальної площі сільськогосподарських угідь;

– питома вага інтенсивних культур (цукрових буряків, льону, картоплі, овочів, соняшнику, кукурудзи на зерно) у загальній посівній площі господарства;

– коефіцієнт повторного використання землі, який визначається як відношення сумарної посівної площі (включаючи повторні посіви) до загальної посівної площі підприємства [21, с. 83].

До основних показників, що характеризують рівень інтенсивності та використовуються для порівняльної оцінки ефективності використання ріллі у сільськогосподарських підприємствах, належать:

- сума виробничих витрат у розрахунку на 1 га ріллі, грн;
- обсяг затрат праці на 1 га ріллі, люд.-год;
- вартість основних виробничих фондів, що використовуються в рослинництві, з розрахунку на 1 га ріллі, грн;
- урожайність основних зернових культур, ц/га;
- сума валового доходу з галузі рослинництва у розрахунку на 1 га ріллі, грн;
- сума чистого доходу з галузі рослинництва у розрахунку на 1 га ріллі, грн.

Кожен із наведених показників відображає рівень ефективності використання земельних угідь і підлягає розрахунку в динаміці.

Економічна ефективність використання зрошуваних земель визначається за такими показниками:

- виробничі витрати на 1 га, грн;
- додаткові витрати на 1 га, грн;
- сума валової продукції з розрахунку на 1 га зрошуваних земель, грн;
- сума валової продукції з розрахунку на 1 люд.-год., грн;
- сума чистого доходу, грн;
- додатковий чистий дохід від зрошення, грн;
- додатковий обсяг валової продукції на 1 грн додаткових витрат, грн;
- додатковий чистий дохід у розрахунку на 1 грн капітальних вкладень, грн;
- ефективність капітальних вкладень, грн;
- період окупності капітальних вкладень у зрошення, років;
- рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях, %.

Кожен із зазначених показників обчислюється за період зрошення та за рік, що передує зрошуванню.

Порівняльний аналіз даних за два періоди здійснюється в абсолютному та відносному відхиленнях.

Абсолютне відхилення визначається як різниця між кінцевим і базовим значенням показника [14, с. 130].

Базовим може бути середньорічне значення за 3–5 попередніх років, а також нормативний або фактичний показник за рік, що передував звітному.

Відносне відхилення визначається як співвідношення показників за досліджуваний період у відсотковому вираженні.

Поглиблений аналіз використання земельних угідь конкретного сільськогосподарського підприємства здійснюється шляхом розрахунку показників рівня розораності земель:

$$P_{осв} = \frac{S_{с-г\ угідь}}{S_{заг. зем.}} \cdot 100\%, \quad (3)$$

де $P_{осв.}$ – рівень освоєння земель, %;

$S_{с-г\ угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га;

$S_{заг. зем.}$ – загальна земельна площа, га;

$$R_{уч} = \frac{S_p}{S_{с-г\ угідь}} \cdot 100\%, \quad (4)$$

де $R_{уч.}$ – розораність сільськогосподарських угідь, %;

S_p – площа ріллі, га;

$S_{с-г. угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га.

$$П = \frac{S_c + S_n}{S_{с-г\ угідь}} \cdot 100\%, \quad (5)$$

де $П$ – питома вага природних кормових угідь в площі с.-г. угідь, %;

$S_c + S_n$ – площа сінокосів та пасовищ, га;

$S_{с-г. угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га.

На сьогодні більшість підприємств Полтавської області зосереджують увагу переважно на екстенсивному використанні орних земель та земельних ресурсів загалом. При цьому динамічність ґрунтотворних процесів часто ігнорується землекористувачами, що призводить до зниження ефективності виробничої діяльності у сфері рослинництва. Така ситуація свідчить про наявність певних недоліків у системі господарювання підприємств різних форм власності [19, с. 147].

Рівень ефективності використання земельних ресурсів у більшості сільськогосподарських підприємств України залишається недостатнім. У багатьох із них спостерігається зниження родючості ґрунтів, значні площі зазнають впливу вітрової та водної ерозії, не зменшується кількість засолених і кислих земель. У зв'язку з цим кожному господарству необхідно приділяти особливу увагу оцінці якісного стану землекористування та впровадженню науково обґрунтованої системи землеробства.

Організація управління та використання земельних ресурсів у підприємстві.

Управління використанням земельних ресурсів в аграрному підприємстві здійснюється шляхом застосування різних механізмів, а також організаційно-економічних і екологічних заходів. Сукупність цих інструментів, послідовність їх реалізації та рівень ефективності визначаються наявним ресурсним потенціалом, масштабами діяльності, фінансово-економічною стійкістю суб'єктів господарювання, їх ринковими позиціями та стратегічними цілями розвитку. Додатково на процес управління впливають природно-кліматичні умови та напрям державної аграрної політики. Водночас результативність використання механізмів і засобів управління землекористуванням безпосередньо залежить від чіткого визначення управлінських пріоритетів і своєчасного виявлення проблем, що потребують вирішення.

Під час аналізу структури земельних ресурсів вивчають динаміку їх змін, визначають тенденції, темпи й причини трансформацій, а також оцінюють їх з позицій суспільних інтересів і вимог раціонального, екологічно безпечного землекористування.

Для оцінювання стану земельних угідь використовують такі показники:

- питома вага орних земель у загальній площі сільськогосподарських угідь (ступінь розораності);

- співвідношення посівної площі до площі ріллі (частка ріллі в обробітку);

- частка осушених або зрошуваних земель у площі сільськогосподарських угідь.

Об'єктом аналізу ефективності використання ріллі є сівозміни, запроваджені у господарстві. Сівозміна характеризує структуру посівних площ і порядок чергування культур у межах сільськогосподарських полів.

Під час аналізу оцінюють раціональність структури посівних площ, визначаючи частку окремих культур у загальній площі посівів. Особливу увагу приділяють культурам, для яких передбачені нормативні обмеження щодо максимальної частки в структурі (цукрові буряки, льон, соняшник). Також враховується частка просапних культур, вирощування яких підвищує ризик ерозії ґрунтів, особливо на ділянках зі складним рельєфом, та площа під багаторічними травами, які сприяють підвищенню родючості.

Аналіз сівозміни передбачає вивчення:

- наявності та типів сівозмін (польові, ґрунтозахисні, кормові тощо) і відповідності їх природно-кліматичним умовам господарства;

- рівня освоєння сівозмін;

- дотримання встановленого порядку чергування культур;

- причин відхилень від рекомендованої послідовності культур;

- економічних наслідків несвоєчасного освоєння або порушення сівозмін.

Оцінювання ефективності сівозмін здійснюється за такими показниками:

- грошові надходження та прибуток з 1 га посівних площ;

- урожайність основних культур залежно від попередників;

- обсяг виробництва кормів (у центнерах кормових одиниць) з 1 га ріллі;

- зміни у характеристиках ґрунтів (вміст гумусу, прояв ерозійних процесів), що свідчать про екологічну збалансованість сівозмін.

Аналіз використання ріллі доповнюється економічною оцінкою ефективності вирощування основних сільськогосподарських культур. Ключовими критеріями ефективності виробництва продовольчих і технічних культур, продукція яких реалізується на ринку, є:

- прибуток, отриманий із 1 га посівних площ (за умови 100-відсоткової товарності);

- рівень рентабельності виробництва.

Додатковими критеріями виступають затрати праці та коштів на 1 га посівів. Варто зазначити, що вирощування окремих культур потребує значних ресурсних витрат, забезпечити які можуть не всі підприємства.

Загалом ефективність функціонування аграрного підприємства значною мірою залежить від професійності керівника та якості управлінських рішень, що приймаються управлінським апаратом [24, с. 231].

Структура управління сільськогосподарського підприємства тісно пов'язана з його організаційною побудовою та забезпечує лінійно-функціональні взаємозв'язки між усіма структурними одиницями підприємства.

Зокрема, ці зв'язки встановлюються:

- між керівником підприємства та головними спеціалістами;
- між головними спеціалістами різних напрямів діяльності;
- між керівниками середньої ланки управління та підпорядкованими їм працівниками;
- між працівниками одного виробничого підрозділу.

Окрім забезпечення взаємодії між рівнями управління, така структура визначає параметри управління земельними ресурсами, що є ключовим елементом ефективного функціонування аграрного підприємства.

Процес ухвалення управлінських рішень щодо організації та умов землекористування в господарстві базується на системі заходів, пов'язаних із збиранням, обробкою, аналізом і передачею інформації. На основі цих даних формуються управлінські рішення, які спрямовуються на нижчі рівні управлінської системи для практичного виконання (рис. 1.).

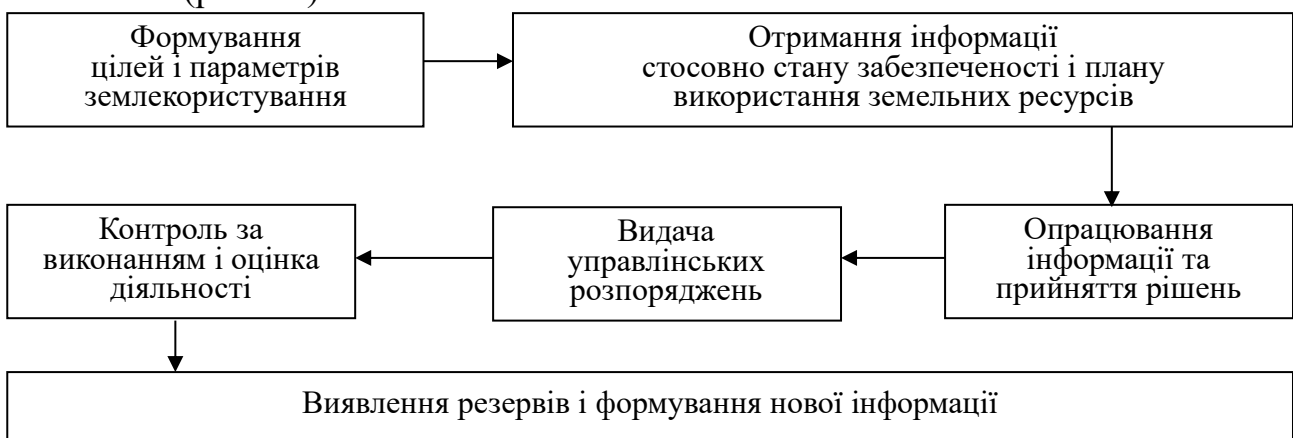

Рис. 1. Стадії управління по використанню
земельних ресурсів в аграрному підприємстві

Поняття управлінських рішень у системі землеробства ґрунтується на сутності самого процесу управління, який має інформаційний характер. Ефективність і обґрунтованість управлінських рішень у сфері землекористування значною мірою залежать від якості, достовірності та повноти інформаційного забезпечення, що супроводжує управлінський процес.

Важливою складовою цього процесу є наявність зворотного зв'язку, який забезпечує отримання інформації про реакцію об'єкта управління на попередні управлінські впливи та дозволяє своєчасно коригувати подальші дії, підтримуючи стабільність і результативність системи в динаміці.

У системі управління земельними ресурсами аграрного підприємства, як і в будь-якій іншій системі, виокремлюють керуючу та керовану підсистеми.

Керуюча підсистема представлена директором (головою підприємства) та зборами пайовиків – співвласників земельних часток (паїв), які ухвалюють основні стратегічні рішення.

Керована підсистема охоплює функціональні підрозділи, відповідальні за реалізацію управлінських рішень – агрономічний, планово-економічний, інженерно-технічний відділи, тракторні та овочеві бригади, які безпосередньо виконують виробничі операції.

Чітке визначення прав, обов'язків і міри відповідальності кожного учасника управлінського процесу є необхідною умовою ефективності системи управління земельними ресурсами.

Одним із ключових показників економічного стану підприємства виступає структура посівних площ, яка безпосередньо впливає на обсяги виробництва продукції рослинництва й тваринництва. Оптимальною є така структура, що забезпечує максимальний вихід продукції з одиниці площі при мінімальних матеріальних і трудових затратах.

Для розрахунку показників структурної характеристики використовуються:

- дані про склад земельних угідь конкретного підприємства, групи господарств або регіону;
- показники структурного співвідношення видів земельних угідь.

Удосконалення структури посівних площ має супроводжуватися науково обґрунтованим чергуванням сільськогосподарських культур. Правильне впровадження та освоєння сівозмін здатне підвищити урожайність на 30–40 % і сприяє раціональнішому використанню техніки та трудових ресурсів.

Урожайність є середнім обсягом продукції рослинництва, отриманої з одиниці посівної площі, і виступає одним із головних індикаторів ефективності господарської діяльності та рівня розвитку аграрного виробництва. Вона відображає як вплив природно-економічних умов, так і рівень організації праці, технологічного забезпечення й управління.

Таким чином, раціональне використання орних земель є запорукою сталого зростання валового виробництва продукції землеробства та основою підвищення ефективності аграрного сектору в цілому.

Економічним показником результативності діяльності аграрного підприємства виступає валова продукція сільського господарства. Під нею розуміють загальний обсяг продукції, отриманий підприємством протягом певного періоду. У масштабах держави валова продукція є складовою частиною валового суспільного продукту. До її складу входять результати, отримані в галузях рослинництва та тваринництва. За змістом вона поділяється на основну, побічну та супутню продукцію.

У рослинництві до валової продукції належать:

- валовий збір урожаю всіх сільськогосподарських культур (основна, побічна і супутня продукція) за поточний рік;

- вартість витрат на вирощування молодих багаторічних насаджень у певному році;
- приріст незавершеного виробництва, який визначається як різниця між затратами під урожай поточного року, здійсненими в минулому році, і витратами під урожай наступного року, проведеними в поточному періоді (підготовка ґрунту, посів озимих культур тощо).

Раціональне використання орних земель забезпечує стабільне зростання обсягів валової продукції землеробства.

Важливу роль у збільшенні виробництва рослинницької продукції відіграють мінеральні добрива. Їхній позитивний вплив пояснюється тим, що більшість поживних речовин у ґрунті перебуває у важкорозчинній формі, а коренева система рослин не завжди має достатню здатність до їх засвоєння. Тому застосування мінеральних добрив, зокрема під озиму пшеницю, забезпечує істотне підвищення урожайності на різних типах ґрунтів.

Норми та співвідношення мінеральних добрив – азоту, фосфору і калію – залежать від попередників озимої пшениці. Так, після зернобобових культур і багаторічних бобових трав доцільно застосовувати повні мінеральні добрива з підвищеним вмістом фосфору й калію та зниженими нормами азоту. Якщо ж пшениця розміщується після кукурудзи, необхідне підвищення азотного живлення; після картоплі чи цукрових буряків – збільшення частки калійних добрив.

Однак на практиці господарства часто відчують нестачу добрив, що зумовлено скороченням їх виробництва в Україні через складну економічну ситуацію. Обсяги випуску мінеральних добрив зменшилися майже на 55 %, головним чином через обмежене постачання сировини з-за кордону. Водночас порушено оптимальне співвідношення між азотними, фосфорними й калійними добривами, що знижує ефективність їх використання.

Дефіцит будь-якого мікроелемента різко зменшує загальний ефект від удобрення. Тому необхідно дотримуватися науково обґрунтованих рекомендацій щодо норм і співвідношення мінеральних добрив, розроблених дослідними установами з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов вирощування озимої пшениці.

Для визначення вмісту доступних для рослин поживних речовин – мінерального азоту (нітратної та аміачної форм), рухомих сполук фосфору і легкорозчинного калію – проводять ґрунтову діагностику. Зразки ґрунту аналізують в агрохімічній лабораторії, визначаючи запаси поживних речовин у кореневмісному шарі та розраховуючи потребу рослин у додатковому удобренні.

При внесенні добрив необхідно враховувати біологічні особливості сортів озимої пшениці. Для низькорослих, стійких до вилягання сортів застосовують вищі норми азотних добрив, тоді як для високорослих, схильних до вилягання – нижчі.

Поліпшення фосфорного балансу ґрунтів може підвищити урожайність зернових на 20–30 %, що дає можливість на тих самих площах збільшити загальне виробництво зерна на 10–12 млн тонн.

Ефективність застосування мінеральних добрив визначається за низкою економічних показників, серед яких:

- підвищення урожайності та валового збору;
- умовно чистий прибуток (вартість приросту врожаю за мінусом затрат на добрива);

- окупність 1 гривні витрат (відношення вартості приросту урожаю до затрат на добрива);
- рівень рентабельності (відношення умовно чистого прибутку до витрат, виражене у відсотках).

Господарська ефективність використання родючості ґрунту та внесення добрив (позначається як C) визначається співвідношенням фактично отриманої урожайності з конкретної площі до урожайності, яку можна було б отримати, виходячи з наявної родючості ґрунту і внесених добрив. Це співвідношення обчислюється за відповідною формулою:

$$C = U\phi / U_p \times 100\%, \quad (6)$$

де C – ефективність використання природної родючості ґрунту і добрив, %;

$U\phi$ – фактична врожайність, ц/га;

U_p – ресурсна урожайність, ц/га.

Фактична урожайність ($U\phi$) береться із даних обліку врожайності конкретної культури на даному полі.

Ресурсна урожайність (U_p) визначається за формулою:

$$U_p = B \times \Pi + K_m \times O_m + K_o \times O_o, \quad (7)$$

де B – середньозважений бонітет родючості ґрунту в даному полі, балів;

Π – ціна одного балу родючості ґрунту, ц рослинницької продукції;

K_m – кількість мінеральних добрив у д. р., внесених під культуру, ц/га;

O_m – окупність 1 ц д. р. мінеральних добрив приростом врожаю основної продукції культури, ц;

K_o – норма органічних добрив, внесених під культуру, т/га;

O_o – окупність 1 т органічних добрив приростом врожаю основної продукції культури, ц.

Одним із ключових показників ефективності застосування добрив виступає окупність 1 кг діючої речовини поживних елементів, внесених із добривами, яка визначається за величиною приросту врожаю рослинницької продукції (у кілограмах), отриманого завдяки їх використанню.

Для визначення окупності (агрохімічної ефективності) добрив використовують формулу:

$$O_m = U_p - U_n / K_m, \quad (8)$$

де O_m – окупність 1 кг д. р. мінеральних добрив приростом врожаю основної продукції культури, кг;

U_p – планова урожайність культури в даному полі, кг/га;

U_n – урожайність за рахунок природної родючості ґрунту ($B \cdot \Pi$), кг/га;

K_m – кількість мінеральних добрив в д.р., внесених під культуру, кг/га.

Визначивши господарську ефективність використання родючості ґрунту та добрив на кожному полі сівозміни, необхідно здійснити детальний аналіз отриманих результатів.

Якщо рівень господарської ефективності становить менше 100 %, а окупність 1 кг діючої речовини мінеральних добрив приростом врожаю основної продукції

нижча за нормативну для умов Полтавської області, слід звернути увагу на дотримання у господарстві рекомендованого для даних типів ґрунтів співвідношення N:P:K, а також перевірити правильність розподілу добрив між основним удобренням, внесенням у рядки під час сівби, підживленням тощо.

Сучасне сільськогосподарське виробництво потребує створення принципово нових типів мінеральних добрив, які поєднували б комбінований вплив на рослини, мали тривалу післядію, не вимивалися з ґрунту та відповідали високим екологічним стандартам.

Ефективність системи управління земельними ресурсами визначається через оцінку сукупного ефекту від реалізації управлінських рішень, тобто ступеня досягнення поставлених цілей – підвищення урожайності та збільшення обсягів продукції рослинництва завдяки застосуванню добрив або висіву елітного насіння.

Досягнення стратегічних і оперативних цілей управління, а також підвищення ефективності управлінської діяльності в системі землекористування забезпечується впровадженням ресурсозберігаючих, агротехнологічних та інших заходів. На рівень ефективності використання земельних ресурсів істотно впливають розвиток продуктивних сил, структура посівних площ і ступінь розораності земель.

Отже, вдосконалення системи управління земельними ресурсами має ґрунтуватися на ефективному впровадженні заходів у системі землекористування, а також на комплексній оцінці стану використання земельних угідь, сільськогосподарських площ і ріллі.

Список використаних джерел

1. Бабміндра Д. Формування інвестиційних чинників раціонального землекористування. *Землевпорядний вісник*. 2009. № 3. С. 39–42.
2. Березівський П. С., Михайлюк Н. І. Організація виробництва в аграрних формуваннях : навч. посіб. Київ : Центр навч. літератури, 2005. 560 с.
3. Бочко О. І. Питання раціонального використання земельних ресурсів в сучасних умовах. *Економіка АПК*. 2010. № 17 (1). С. 151–155.
4. Бриндзя Г. З. Формування сталого еколого-ландшафтного середовища як основи раціонального землекористування. *Наука й економіка*. 2009. № 3 (15). Т. 2. С. 129–133.
5. Гетьман О. О., Шаповал В. М. Економіка підприємства : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 488 с.
6. Гончар О. В. Земельні ресурси України. *Агросвіт*. 2001. № 17. С. 24–27.
7. Гуторов О. І. Проблеми та стратегічні пріоритети використання земельних ресурсів у сільському господарстві України. *Зб. наук. пр. ХНАУ ім. В. В. Докучаєва*. 2010. С. 46–57.
8. Друнак В. Р. Досвід планування та використання земель зарубіжних країн. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 7. С. 60–62.
9. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
10. Колесник І. А. Ефективність використання земельних ресурсів. *Економіка АПК*. 2001. № 5. С. 47–49.

11. Корчинський А. А. Про екологізацію раціонального землекористування. *Економіка АПК*. 2001. № 3. С. 27–30.
12. Кручок Н. С. Ефективне реформування земельних відносин в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. Вип. 177. С. 299–306.
13. Мармоза А. Т. Теорія статистики. Київ : Ельга : Ніка-Центр, 2003. 392 с.
14. Опря А. Т. Статистика. Математична статистика. Теорія статистики : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 472 с.
15. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах : підручник / за ред. С. П. Азізова. Київ : ІАЕ, 2001. 834 с.
16. Планування на аграрному підприємстві : підручник / за ред. В. М. Нелепа. Київ : КНЕУ, 2000. 372 с.
17. Пономаренко О. О. Економіко-екологічні засади аграрного землекористування. *Економіка АПК*. 2001. № 7. С. 16–22.
18. Правова база з питань екології та охорони природного середовища : зб. норм. актів. Київ : Атака, 2001. 632 с.
19. Примак Т. О. Економіка підприємства : навч. посіб. Київ : Вікар, 2006. 219 с.
20. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-15>.
21. Прядка Т. М., Корбут Т. С. Теоретико-методологічні засади раціонального й ефективного використання земель. *Інноваційна економіка*. 2012. № 4. С. 82–84.
22. Савченко Г. К. Аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Київ : Урожай, 2002. 311 с.
23. Соловйов М. Ф., Світличний О. В. Зміст державної діяльності у сфері управління земельними ресурсами. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 1. С. 138–140.
24. Третьяк А. С., Друга В. Р., Третьяк Н. І. Методологічні основи територіального планування використання земель у зарубіжних країнах та в Україні. *Землевпорядний вісник*. 2008. № 3. С. 38–45.
25. Управління сільськогосподарським виробництвом у системі АПК : підручник / за ред. Й. С. Завадського. Київ : Вища школа, 1997. 367 с.

Розділ 5

Організаційно-економічні аспекти управління аграрним виробництвом

5.1.

Теоретико-методичні підходи до визначення ефективності сільськогосподарського виробництва

Калініченко О. В.,

канд. екон. наук, доцент,

доцент кафедри економіки та публічного управління,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0003-2688-859X>

Галич О. А.,

канд. екон. наук, професор,

професор кафедри економіки та публічного управління, ректор,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0001-6478-8309>

Лесюк В. С.,

доктор філософії з економіки,

асистент кафедри економіки та публічного управління,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0002-8370-6513>

Сільське господарство є однією з пріоритетних галузей національної економіки України, функціонування якої має визначальний вплив на забезпечення продовольчої безпеки держави, стабільність внутрішнього ринку продовольства та соціально-економічний розвиток сільських територій. Сприятливі природно-кліматичні умови та значний аграрно-ресурсний потенціал, зокрема високий рівень родючості ґрунтів і різноманітність агрокліматичних зон, у цілому формують передумови для ефективного виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Поєднання зазначених чинників із вигідним географічним положенням країни, розвинутою транспортною інфраструктурою, достатнім рівнем забезпеченості трудовими ресурсами та відповідними соціально-економічними умовами сприяє раціональному розміщенню аграрних підприємств, підвищенню результативності їх господарської діяльності й забезпеченню сталого розвитку агропромислового комплексу в цілому.

Упродовж тривалого часу виробничо-економічний потенціал сільського господарства України використовується неповною мірою, що значною мірою зумовлено високим рівнем ресурсо- та енерговитрат, застарілою матеріально-технічною базою, недостатнім впровадженням інноваційних технологій, а також недосконалістю організаційно-економічних механізмів господарювання. За таких умов питання підвищення економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції набуває для України особливої актуальності, оскільки його розв'язання є необхідною

передумовою забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору, раціонального використання наявного ресурсного потенціалу, зміцнення продовольчої безпеки держави.

Ефективність виробництва є специфічною та багатоаспектною категорією економічної науки, що відображає співвідношення між досягнутими результатами господарської діяльності та витратами ресурсів, необхідних для їх отримання. Специфіка цієї категорії полягає в різноманітності підходів до трактування та вимірювання як результатів, так і витрат виробництва, що зумовлено відмінностями у цілях дослідження, рівнях аналізу та особливостях функціонування окремих галузей національної економіки. У сільському господарстві зазначена проблема ускладнюється впливом природно-кліматичних чинників, сезонністю виробництва та біологічним характером відтворювальних процесів. У зв'язку з цим узгодження наявних наукових підходів до визначення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції потребує проведення поглибленого теоретичного аналізу категоріально-понятійного апарату та вдосконалення методичних засад її оцінювання, що в сукупності дасть змогу забезпечити об'єктивне й достовірне визначення результативності операційних процесів у галузях аграрного виробництва.

Ефективність виробництва – це економічна категорія, що відображає суть процесу розширеного відтворення. Тобто найбільші результати (ефект) досягаються за найменших витрат (ресурсів). Визначення ефективності виробництва полягає в оцінці його результатів. Такими результатами можуть бути обсяги виробленої сільськогосподарської продукції у натуральному чи вартісному виразі. Проте сама по собі величина цих результатів не дозволяє робити висновки про ефективність або неефективність виробництва, оскільки невідомо, якою ціною отримані ці результати. Тому для об'єктивної оцінки ефективності виробництва необхідно також враховувати оцінку тих витрат (ресурсів), що дають можливість одержати ті чи інші результати. Підвищення ефективності виробництва означає, що на кожну одиницю витрат (ресурсів) одержують більше продукції і доходу [1, с. 102; 2, с. 80].

Ефективність виробництва розглядається як узагальнююча економічна категорія, якісна характеристика якої відображується у високій результативності використання живої й уречевленої у засобах виробництва праці [2, с. 398; 3, с. 162].

Результативність виробництва залежать від рівня ефективності такої взаємодії і напряму впливу зовнішніх чинників (погодно-кліматичні умови, економічні, правові, соціальні, екологічні аспекти господарювання тощо) [3, с. 397; 5, с. 45]. Тому одним з обов'язкових аспектів визначення ефективності сільськогосподарського виробництва є аналіз фактичних показників, що відображають динаміку не менше, ніж за 3–5 років. Це дозволяє об'єктивно виявляти тенденції та закономірності розвитку сільського господарства і певною мірою згладжувати вплив погодних умов на результати виробництва [6, с. 441].

Необхідно розрізняти поняття «ефекту» і «економічної ефективності».

Ефект – це результат заходів, що здійснюються в сільському господарстві. Так, ефект від застосування добрив виражається у вигляді приросту урожаю, проте це не свідчить про вигідність застосування добрив. Про вигоду доцільно говорити лише на основі порівняння отриманого ефекту з витратами на його досягнення. Отже, не ефект, а економічна ефективність характеризує вигідність використання добрив [6, с. 440].

Економічна ефективність визначається шляхом зіставлення отриманого ефекту (результату) з використаними ресурсами або витратами. Розрахунок економічної ефективності виробництва на основі зіставлення його результатів як із загальними витратами живої і уречевленої праці, так і з обсягом використаних виробничих ресурсів обумовлений тим, що результат виробництва характеризується виробничими витратами, а також величиною ресурсів, залучених у виробничий процес [6, с. 440].

Оцінка економічної ефективності дає змогу своєчасно ідентифікувати ризики та загрози розвитку аграрного підприємства, що нині особливо актуально [7].

У сільському господарстві розрізняють наступні види економічної ефективності (табл. 1).

Таблиця 1

**Основні види економічної ефективності
виробництва сільськогосподарської продукції**

Види ефективності	Характеристика
Економічна ефективність	Співвідношення між ресурсами і результатами виробництва, за якого отримують вартісні показники ефективності виробництва. При цьому можливі три варіанти вказаного співвідношення: 1) ресурси і результати виражені у вартісній формі; 2) ресурси – у вартісній, а результати – у натуральній формі; 3) ресурси – у натуральній, а результати – у вартісній формі
Технологічна ефективність	Результат взаємодії чинників виробництва, що відображають специфіку й особливості сільського господарства, пов'язані з функціонуванням у цій галузі основного засобу виробництва – землі і живих організмів як засобів виробництва та характеризує досягнуту продуктивність
Соціальна ефективність	Соціальна ефективність виявляється у тому, що створюються сприятливі умови для відтворення робочої сили і підвищується добробут населення. Соціальна ефективність є похідною від економічної ефективності. Вона, за однакових інших умов, буде тим вищою, чим вищого рівня економічної ефективності досягнуто. Соціальна ефективність сільськогосподарського виробництва оцінюється не лише з економічних позицій, але і з урахуванням соціального результату (покращення умов праці і побуту, поліпшення зовнішнього довкілля, підвищення рівня зайнятості і безпеки життя людей, скорочення тривалості робочого тижня без зменшення заробітної плати, ліквідація важкої фізичної праці тощо)

Джерело: узагальнено авторами за даними [3, с. 405; 8, с. 26; 9, с. 33; 10, с. 9; 6, с. 440–441].

Підвищення економічної ефективності сільського господарства дозволяє збільшити виробництво сільськогосподарської продукції при тому ж ресурсному потенціалі та знизити трудові й матеріальні витрати на одиницю продукції [6, с. 441].

Розрахувати показники економічної ефективності можна двома способами [6, с. 441]:

1) відношення ефекту (результату) до ресурсів, що витрачені на досягнення даного ефекту:

$$Еф = \frac{ЕФ}{РС}, \quad (1)$$

де Еф – ефективність діяльності (виробництва);

ЕФ – ефект (результат) від діяльності;

РС – витрачені ресурси на досягнення ефекту.

2) відняти з ефекту витрати на його досягнення:

$$Еф = ЕФ - РС. \quad (2)$$

Для визначення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва доцільно використовувати систему показників, які відрізняються за економічною природою і не завжди співставні, що обумовлене як різним характером вимірювання ефекту, так і різними видами виробничих ресурсів.

Враховуючи, що економічна ефективність визначається в одному випадку шляхом зіставлення ефекту і ресурсів, в іншому – ефекту і витрат, всі показники, що характеризують її рівень, розділяють на дві групи. Одна група показників характеризує економічну ефективність використання ресурсів, інша – поточні виробничі витрати. До першої групи відносяться землевіддача, фондівддача, продуктивність праці, ресурсівддача, до другої – собівартість, матеріаломісткість, трудомісткість, рівень рентабельності та інші. Залежно від мети та об'єктів вивчення можуть бути одночасно використані показники як першої, так і другої групи [6, с. 441].

Кожне аграрне підприємство виробляє різномірну продукцію. Щоб одержати співставні величини витрат і результатів виробництва, обсяг всієї продукції переводять у вартісну форму (вартісні показники) [11, с. 154].

Показники економічної ефективності сільськогосподарського виробництва поділяють на часткові та узагальнюючі.

Часткові характеризують ефективність використання окремих видів ресурсів або витрат, узагальнюючі дають найповнішу оцінку економічної ефективності використання ресурсного потенціалу та поточних виробничих витрат. До часткових показників ефективності використовуваних ресурсів відносяться землевіддача, фондівддача та інші, до узагальнюючих – ресурсівддача, а серед показників ефективності використання витрат до часткових відносяться собівартість, матеріаломісткість, трудомісткість, до узагальнюючих – рівень рентабельності [6, с. 441].

Економічну ефективність використання землі характеризують землевіддача, землемісткість; виробничих фондів – фондівддача, фондомісткість, коефіцієнт оборотності оборотного капіталу, тривалість одного обороту оборотного капіталу, матеріаломісткість; трудових ресурсів – показники продуктивності праці [6, с. 441].

Узагальнюючими показниками економічної ефективності використання виробничих ресурсів є ресурсівддача та ресурсомісткість [6, с. 441–442]:

$$РВ = \frac{ВП}{ПТ_p} \quad \text{або} \quad РМ = \frac{ПТ_p}{ВП}, \quad (3)$$

де РВ – ресурсівддача, грн;

РМ – ресурсомісткість, грн;

ВП – вартість валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2020 р.), грн;

ПТ_р – величина ресурсного потенціалу, грн.

Узагальнюючий показник ефективності застосування виробничих ресурсів також розраховують за наступною формулою:

$$Еф_p = \frac{ВП}{Н_{ВП}}, \quad (4)$$

де E_{fr} – ефективність використання виробничих ресурсів, грн;

ВП – фактично отримана валова продукція сільського господарства на 1 га сільськогосподарських угідь, грн;

НВП – нормативний рівень виробництва валової продукції, що відображає виробничий потенціал аграрного підприємства, грн/га.

Нормативний рівень виробництва розраховують за рівнянням множинної регресії з урахуванням забезпеченості підприємства виробничими ресурсами.

Економічна ефективність указує на віддачу від сукупності вкладених коштів. В аграрних підприємствах – це одержання максимальної кількості продукції з 1 га, або від кожної голови худоби при найменших витратах праці, матеріальних і фінансових ресурсів на виробництво одиниці продукції [11, с. 153].

Для аграрного підприємства ефективність виробництва – це забезпечення оптимального співвідношення між обсягами виробництва і реалізації продукції та його ресурсним потенціалом, платоспроможністю й інвестиційною привабливістю аграрного підприємства, зменшення природних та економічних ризиків приватного господарювання. З іншого боку, під ефективністю варто розуміти здатність аграрного підприємства виробляти продукцію, яка користується попитом на ринку, брати участь у конкуренції за покупця, а також шукати напрями збільшення своєї частки на ринку [12, с. 46].

Економічну ефективність сільськогосподарського виробництва відображає рівень рентабельності, що є економічною категорією і відображає прибутковість аграрного підприємства, галузі.

Рентабельність сільськогосподарського виробництва характеризують валовий і чистий дохід, прибуток, рівень рентабельності, окупність витрат, норма прибутку [6, с. 442].

Валовий дохід розраховується як різниця між вартістю валової продукції і матеріальними витратами:

$$ВД = ВП - МВ, \quad (5)$$

де ВД – валовий дохід аграрного підприємства, грн;

ВП – валова продукція аграрного підприємства, грн;

МВ – матеріальні витрати на виробництво, грн.

Чиста продукція аграрного підприємства розраховується як різниця між вартістю валової продукції та витратами на її виробництво:

$$ЧсП = ВП - ПС \text{ або } ЧсП = ВД - ОП, \quad (6)$$

де ЧсП – чиста продукція аграрного підприємства, грн;

ВП – валова продукція аграрного підприємства, грн;

ПС – повна собівартість реалізованої продукції, грн;

ВД – валовий дохід аграрного підприємства, грн;

ОП – витрати на оплату праці, грн.

Прибуток як економічна категорія характеризує фінансовий результат діяльності аграрного підприємства. Розрізняють валовий прибуток, прибуток від реалізації продукції, чистий прибуток.

Валовий прибуток – прибуток аграрного підприємства від усіх видів діяльності: реалізації продукції; реалізації основних фондів та іншого майна; позареалізаційні

доходи і витрати (доходи від здачі майна в оренду; дивіденди; відсотки по акціях і інших цінних паперах, що належить підприємству, штрафи, пені).

Прибуток від реалізації продукції розраховують як різницю грошової виручки та повної собівартості:

$$\text{Пр}_p = \text{Вр} - \text{ПС}, \quad (7)$$

де Пр_p – прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції, грн;

Вр – виручка від реалізації сільськогосподарської продукції, грн;

ПС – повна собівартість реалізованої сільськогосподарської продукції, грн.

Чистий прибуток аграрного підприємства розраховують як різницю валового прибутку та податків, що не увійшли до собівартості:

$$\text{Пр}_ч = \text{Пр}_в - \text{Пд}, \quad (8)$$

де $\text{Пр}_ч$ – чистий прибуток аграрного підприємства, грн;

$\text{Пр}_в$ – валовий прибуток аграрного підприємства, грн;

Пд – сума податків, грн.

Проте абсолютна сума прибутку не дозволяє визначити досягнутий рівень ефективності діяльності аграрного підприємства. Його характеризує рівень рентабельності, що є одним з основних показників економічної ефективності виробництва.

Рівень рентабельності – це відносний показник ефективності діяльності аграрного підприємства, який розраховується як відношення прибутку до витрат (ресурсів). Рентабельність має кілька модифікованих форм залежно від того, які саме прибуток і ресурси (витрати) використовуються у розрахунках [6, с. 443].

Передусім, виокремлюють рентабельність інвестованих ресурсів (капіталу) і рентабельність продукції [6, с. 443]:

1. Рівень рентабельності активів аграрного підприємства за прибутком від звичайної діяльності – це прибуток від звичайної діяльності, що припадає на одну гривню, інвестовану в активи підприємства:

$$P_A^{зв.д} = \frac{\text{Пр}_{зв.д}}{AB} \cdot 100 \%, \quad (9)$$

де $P_A^{зв.д}$ – рівень рентабельності активів аграрного підприємства за прибутком від звичайної діяльності, %;

$\text{Пр}_{зв.д}$ – прибуток від звичайної діяльності аграрного підприємства, грн;

AB – середньорічна вартість активів аграрного підприємства, грн.

2. Рівень рентабельності активів за чистим прибутком визначає, яка сума чистого прибутку припадає на одну гривню, інвестовану в активи аграрного підприємства:

$$P_A = \frac{\text{Пр}_ч}{AB} \cdot 100 \%, \quad (10)$$

де P_A – рівень рентабельності активів аграрного підприємства за чистим прибутком, %;

$\text{Пр}_ч$ – чистий прибуток аграрного підприємства, грн;

AB – середньорічна вартість активів аграрного підприємства, грн.

3. Рівень рентабельності власного капіталу визначає, яка сума чистого прибутку припадає на одну гривню власного капіталу аграрного підприємства:

$$P_{BK} = \frac{\text{Пр}_ч}{BK} \cdot 100 \%, \quad (11)$$

де P_{BK} – рентабельність власного капіталу аграрного підприємства, %;

Пр_ч – чистий прибуток аграрного підприємства, грн;

ВК – середньорічна сума власного та прирівняного до нього капіталу аграрного підприємства, грн.

Величина власного капіталу розраховується за даними балансу аграрного підприємства як різниця між сумою активів та усіх боргових зобов'язань.

4. Рентабельність акціонерного капіталу свідчить про верхню межу дивідендів на акції та розраховується за формулою:

$$P_{\text{АкК}} = \frac{\text{Пр}_\text{ч}}{\text{СтК}} \cdot 100 \%, \quad (12)$$

де $P_{\text{АкК}}$ – рівень рентабельності акціонерного капіталу аграрного підприємства, %;

Пр_ч – чистий прибуток аграрного підприємства, грн;

СтК – статутний капітал (номінальна вартість проданих акцій) аграрного підприємства, грн.

Цей показник можна розраховувати також як рівень рентабельності акціонерного капіталу від звичайних акцій.

5. Рівень рентабельності реалізованої продукції показує суму прибутку, що припадає на одну гривню виручки від реалізації продукції:

$$P_p = \frac{\text{Пр}_p}{\text{Вр}} \cdot 100 \%, \quad (13)$$

де P_p – рівень рентабельності реалізованої продукції, %;

Пр_p – прибуток від реалізації продукції, грн;

Вр – виручка від реалізації продукції, грн.

6. Рівень рентабельності виробництва продукції показує суму прибутку, що припадає на одну гривню, вкладену у виробництво:

$$P_{\text{пр}} = \frac{\text{Пр}_i}{\text{ПС}_i} \cdot 100 \%, \quad (14)$$

де $P_{\text{пр}}$ – рівень рентабельності виробництва i -го виду продукції, %;

Пр_i – прибуток від реалізації i -го виду продукції, грн;

ПС_i – повна собівартість i -го виду продукції, грн.

Якщо виробництво продукції збиткове (нерентабельне), замість рівня рентабельності з негативним знаком (збитковість) може бути використаний інший показник – рівень окупності витрат, що є відношенням валової продукції або виручки від реалізації до повної собівартості [6, с. 444]:

$$\text{ОК} = \frac{\text{ВП}(\text{Вр})}{\text{ПС}} \cdot 100 \%, \quad (15)$$

де ОК – рівень окупності витрат аграрного підприємства, грн;

ВП – валова продукція аграрного підприємства, грн;

Вр – виручка від реалізації продукції, грн;

ПС – повна собівартість реалізованої продукції, грн.

Рівень окупності витрат показує грошову виручку з розрахунку на одиницю витрат. Виробництво рентабельне лише у тому випадку, якщо рівень окупності витрат перевищує 100 %.

Показником рентабельності виробництва є також норма прибутку, що показує відсоткове відношення прибутку до середньорічної вартості основних і оборотних фондів [6, с. 444]:

$$N_{\text{пр}} = \frac{\text{Пр}_\text{ч}}{\text{ОсФ}_\text{ср} + \text{ОА}_\text{ср}} \cdot 100\%, \quad (16)$$

де $N_{\text{пр}}$ – норма прибутку, %;

$\text{Пр}_\text{ч}$ – чистий прибуток аграрного підприємства, грн;

$\text{ОсФ}_\text{ср}$ – середньорічна вартість основних фондів, грн;

$\text{ОА}_\text{ср}$ – середньорічна вартість оборотного капіталу, грн.

Розглянута система показників дозволяє оцінити економічну ефективність сільськогосподарського виробництва.

Економічна ефективність сільськогосподарського виробництва визначається двома основними групами чинників, що формують результати господарської діяльності аграрних підприємств:

1. Зовнішні чинники, які не залежать від безпосередньої господарської діяльності аграрних підприємств, включають ціноутворення, оподаткування, кредитування, інфляційні процеси, державні дотації та компенсації, аграрне законодавство. Вони визначають загальні економічні умови, в яких функціонують аграрні підприємства, і впливають на їхню фінансову стабільність, рівень ризиків та стратегічні рішення щодо інвестицій та розвитку виробництва.

2. Внутрішні чинники залежать від організації та технології виробництва на конкретному аграрному підприємстві і включають урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність тварин, собівартість продукції, застосовувані технології та методи організації виробництва, спеціалізацію та ефективність використання виробничих ресурсів. Вони безпосередньо визначають рівень рентабельності, продуктивність та конкурентоспроможність продукції на ринку [6, с. 444].

Узгоджене та комплексне управління зовнішніми і внутрішніми чинниками дозволяє аграрним підприємствам оптимізувати виробничі процеси, підвищувати економічну ефективність та забезпечувати стабільний розвиток сільськогосподарського сектору в умовах мінливих ринкових і природно-кліматичних умов.

Багатокомпонентність механізму управління аграрним підприємством зумовлена необхідністю врахування економічних законів, природних умов, інституціонального середовища, а також національних особливостей господарювання [13, с. 67]

Також у сільському господарстві важливе місце займають регіональні особливості, які діють як постійний чинник ефективності. Це особливі чинники – землезабезпеченість та інтенсивність виробництва [14, с. 82].

Таким чином, економічна ефективність виробництва сільськогосподарської продукції – це оцінка результатів виробництва, що відображає обсяг виробленої продукції (у натуральному, вартісному та якісному виразі) з одиниці площі, від однієї голови худоби з врахуванням ступеня раціональності використання наявних матеріальних і нематеріальних ресурсів. Такий підхід дозволяє оцінити не лише кількісні результати діяльності аграрних підприємств, а й ефективність їхньої організаційно-технологічної діяльності та раціональність використання наявних ресурсів.

Для забезпечення відтворення та розвитку сільського господарства України доцільно послідовно підвищувати ефективність використання наявних ресурсів, включно з людським капіталом, земельними, матеріальними, енергетичними, фінансовими та біокліматичними ресурсами, а також активно впроваджувати інноваційні технології та сучасні методи організації виробництва. Такий комплексний підхід сприяє підвищенню продуктивності аграрного сектору, зростанню його конкурентоспроможності на зовнішньому та внутрішньому ринках, а також зміцненню продовольчої безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Економіка сільського господарства / за ред. В. П. Мертенса. Київ : Урожай, 1995. 288 с.
2. Сасенко О. А. Теоретичні аспекти розвитку організаційно-економічного механізму функціонування підприємства. *Агроінком*. 2008. № 11–12. С. 79–82.
3. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : КНЕУ, 2002. 624 с.
4. Економіка сільського господарства : навч. посіб. / за ред. В. К. Збарського, В. І. Мацибори. Київ : Каравела, 2009. 264 с.
5. Економія сировинних і матеріальних ресурсів у сільському господарстві / за ред. В. В. Брея. Київ : Урожай, 1985. 96 с.
6. Економіка підприємства. Практикум : навч. посіб. / О. В. Калініченко, О. Д. Плотник. Київ : Кондор, 2012. 600 с.
7. Лесюк В. С. Основні підходи до оцінки економічної ефективності аграрних підприємств. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки»*. 2023. № 12. <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-12-9453>.
8. Лігоненко Л. О. Дискусійні питання щодо трактування сутності та співвідношення понять «ефективність» і «результативність» управління підприємством. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 10. С. 207–216.
9. Муха В. Д., Пелипец В. Д. Програмування врожаїв основних сільськогосподарських культур. Київ : Вища школа. 1986. 248 с.
10. Приказюк О. В. Методи оцінки рентабельності підприємств аграрного сектору. *Облік і фінанси АПК*. 2006. № 5. С. 100–105.
11. Економіка аграрних підприємств : навч. посіб. до вивчення курсу для студ. екон. спец. / П. П. Руснак, В. Г. Андрійчук, Г. В. Черевко, В. М. Микитюк та ін. Київ : НАУ, 2002. 198 с.
12. Коваль П. В. Ефективність функціонування аграрних підприємств в умовах зміни темпів і пропорцій відтворення ресурсного потенціалу. *Економіка АПК*. 2010. № 8. С. 45–52.
13. Галич О. А., Фененко О. М., Тереховська К. А. Організаційно-економічний механізм управління енергоефективністю аграрних підприємств. *Енергоефективність і енергонезалежність сільських територій: передумови формування та функціонування* : колективна монографія. Полтава : Видавництво ПП «Астроя», 2020. С. 59–70.
14. Дієсперов В. С. Ефективність виробництва сільськогосподарського підприємстві : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2008. 340 с.

5.2.

Зовнішньоекономічна діяльність аграрного сектору України в умовах глобальних викликів

Лесюк В. С.,

доктор філософії з економіки,

асистент кафедри економіки та публічного управління,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0002-8370-6513>

Зовнішньоекономічна діяльність аграрного сектору України нині перебуває під впливом великої кількості зовнішніх викликів, багато в чому пов'язаних з інтеграцією в Європейський Союз та війною Російської Федерації проти України, тому потрібно розуміти сучасний стан національної економіки України та відповідно розвивати пріоритетні сектори, серед яких особливо виділяється аграрний. Він є експортно-орієнтованим, тому виступає важливим джерелом валютних надходжень та запорукою стабільності національної економіки України.

Можна стверджувати, що вірним є твердження Бондаренко С., Нікішиної О., Зеркіної О. та Шапошнікова В., що аграрний сектор відіграє значну роль у національній економіці України [1, с. 116].

Окрім цього, як зазначають Дорош-Кізим М., Грабовський Р. та Дорош М., Україна займає ключове місце в забезпеченні світової продовольчої безпеки, експортуючи значні обсяги сільськогосподарської продукції [2, с. 201].

Водночас, як підкреслюють Кирилов Ю., Ібатуллін М., Коноваленко А., Шило Ж. та Почеріна Н., експорт сільськогосподарської продукції з України перебуває під впливом зовнішніх політичних, економічних і соціальних чинників, що визначають структуру всієї експортної діяльності [3, с. 23].

Проте, за словами Шуст О., Никоненко О. та Чіпи Н., незважаючи на кризові умови внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації, з якими зіткнулася національна економіка України, аграрний сектор продемонстрував фінансову стабільність і адаптивність під час війни [4, с. 15].

Втім, не зважаючи на позитивну динаміку в аграрному секторі, загальна економічна ситуація в Україні залишається складною через значний дефіцит бюджету та потребу в зовнішньому фінансуванні.

Таким чином, експортно-орієнтований характер аграрного сектору України та його здатність забезпечувати стабільні валютні надходження в умовах зовнішніх викликів актуалізують необхідність аналізу загального фінансово-економічного стану держави. Одним із ключових макроекономічних показників, що відображає рівень фінансової стійкості національної економіки та залежність від зовнішніх джерел фінансування, є зовнішній державний борг.

Розглянемо зовнішній державний борг України за 2015–2024 рр. (рис. 1).

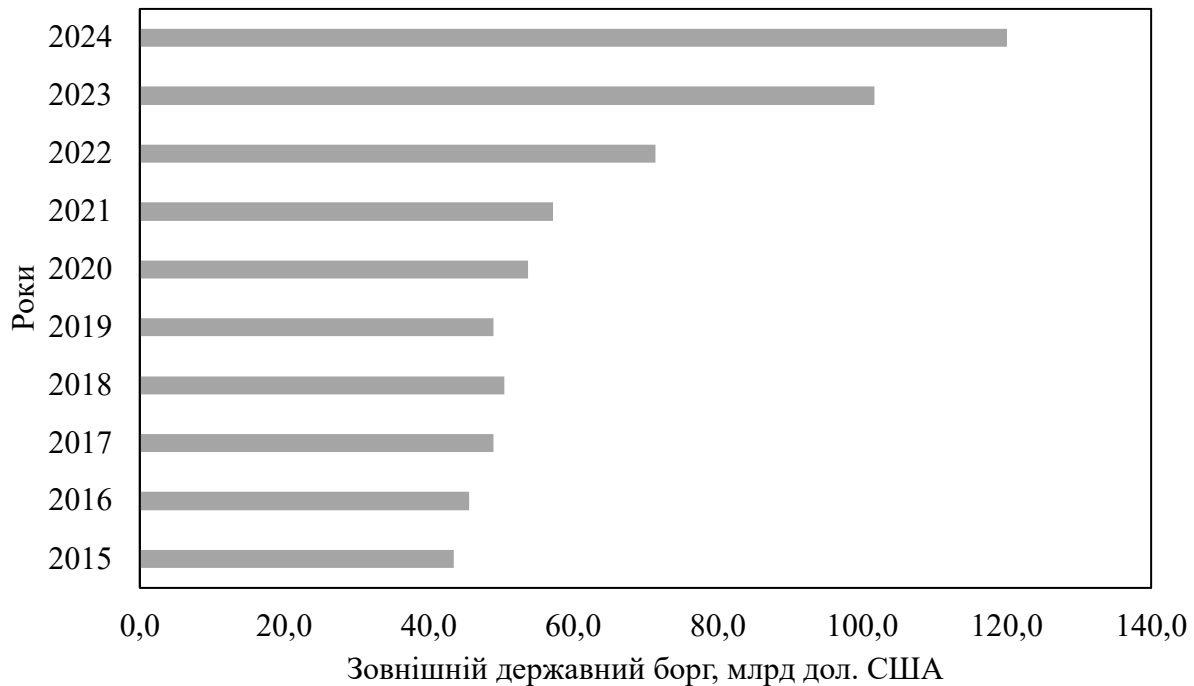

Рис. 1. Динаміка зовнішнього державного боргу
України, 2015–2024 рр., млрд дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [5].

За даними рис. 1, протягом 2015–2024 рр. зовнішній державний борг України практично весь час зростав, а ситуація лише погіршилася починаючи з 2022 р. За десятиріччя обсяг зовнішнього державного боргу зріс у 2,8 рази з 43,4 млрд дол. США у 2015 р. до 120,1 млрд дол. США у 2024 р., тобто на 76,7 млрд дол. США. Таке суттєве зростання свідчить про погіршення економічної ситуації в Україні, що спонукало до все більшого залучення зовнішніх ресурсів для підтримки національної економіки.

Характерною особливістю 2015–2018 рр. стало помірне та поступове нарощення зовнішнього державного боргу Україною. У цей період щорічні прирости коливалися в межах 1,5–3,4 млрд дол. США, що відображає хоч і наявні проблеми, проте намагання стримати зростання зовнішнього державного боргу. Це дало змогу уникати значних дисбалансів та частково стабілізувати зовнішній державний борг у 2019 р.

У 2019 р. відбулося короткострокове скорочення обсягу зовнішнього державного боргу до 48,9 млрд дол. США, що стало єдиним випадком зниження показника за весь досліджуваний період. Проте це не призвело до зміни загальної тенденції. Під тиском несприятливих зовнішніх та внутрішніх чинників, зокрема пандемії COVID-19, що спричинила до непередбачених витрат для її подолання та скорочення зовнішньоекономічних операцій по всьому світу, вже в 2020–2021 рр. знову було зафіксовано зростання зовнішнього державного боргу України до 57,2 млрд дол. США. Водночас темпи приросту залишилися на тому ж рівні, що й минулі роки.

Найбільші проблеми почалися з початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України. Це призвело до значного зростання зовнішнього державного боргу, що стало необхідним для економічної стабілізації держави у війні через

відсутність можливості вести традиційну зовнішньоекономічну діяльність, зупинку діяльності підприємств та блокування портів.

Якщо протягом 2015–2021 рр. середньорічний абсолютний приріст зовнішнього державного боргу України становив близько 2,3 млрд дол. США, то у 2022–2024 рр. цей показник зріс до понад 24 млрд дол. США на рік. Уже у 2022 р. обсяг боргу збільшився на 14,2 млрд дол. США, у 2023 р. – на 30,3 млрд дол. США, а у 2024 р. – ще на 18,4 млрд дол. США. Наведена динаміка зовнішнього державного боргу України протягом 2022–2024 рр. демонструє значну кризову ситуацію з якою зіткнулася держава та намагання стабілізувати ситуацію вже в 2024 р. Саме ці три роки сформували понад дві третини загального приросту зовнішнього державного боргу за все десятиріччя.

Зазначене прискорення зумовило істотне зростання мінливості показника. Коефіцієнт варіації перевищив 40 %, що свідчить про нестабільність боргової динаміки та підвищену чутливість до зовнішніх і внутрішніх чинників. При цьому середнє значення боргу за весь період становить 64,15 млрд дол. США, тоді як показники останніх років значно перевищують цей рівень, що формує асиметричний розподіл і зміщує боргове навантаження в бік верхніх значень.

Отже, аналіз свідчить, що зовнішній державний борг України у 2015–2024 рр. еволюціонував від відносно контрольованого та помірного зростання до різкого нарощення в останні роки. Така трансформація вказує на зміну боргової динаміки та потребує врахування не лише обсягів запозичень, а й їх економічної ролі, здатності підтримувати макроекономічну стабільність і забезпечувати функціонування національної економіки в умовах підвищених фінансових ризиків.

Таким чином, зовнішній державний борг України за 2015–2024 рр. зріс майже у три рази, причому вирішальний внесок у це зростання припадає на 2022–2024 рр., коли середньорічні темпи приросту багаторазово перевищили показники попередніх років. Виявлена структурна зміна боргової динаміки свідчить про формування нового етапу боргової політики, за якого зовнішні запозичення стають основним джерелом фінансування державних потреб. Це актуалізує необхідність поглибленого аналізу ефективності використання залучених ресурсів та їх взаємозв'язку з експортним потенціалом і валютними надходженнями.

У сучасних умовах національна економіка України вкрай потребує валютних надходжень. Важливість валюти полягає в тому, що вона посилює стабільність національної економіки, зміцнює її в міжнародному контексті, робить її менш вразливою. Особливо це важливо в сучасному контексті.

Валюта використовується для погашення зовнішнього державного боргу, який сформований переважно на основі залучених кредитних коштів Україною з-за кордону.

Саме тому наявність валютних надходжень є необхідною для обслуговування зовнішнього державного боргу та накопичення золотовалютних резервів, адже вони, зокрема, підтримують стабільність національної валюти – гривні.

Проаналізуємо стан золотовалютних резервів України за 2015–2024 рр. (рис. 2).

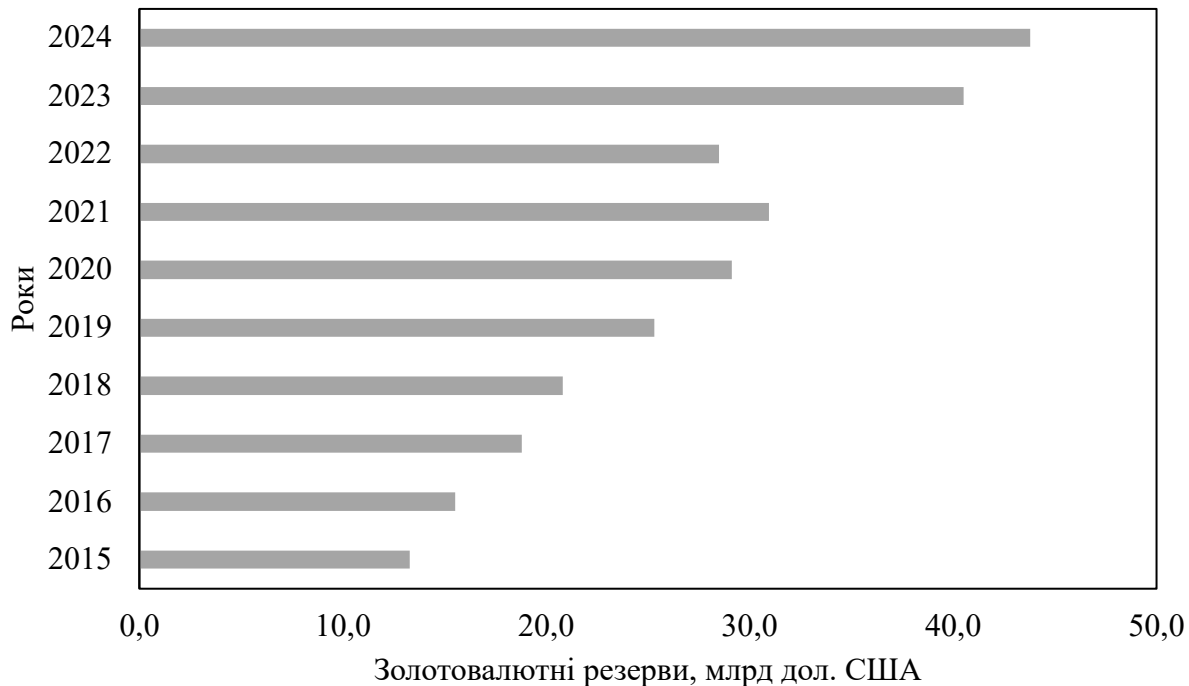

Рис. 2. Динаміка золотовалютних резервів
України, 2015–2024 рр., млрд дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [5].

Висвітлена на рис. 2 динаміка золотовалютних резервів України у 2015–2024 рр. свідчить про поступове нарощення резервного потенціалу держави. Упродовж аналізованого періоду обсяг резервів збільшився з 13,3 млрд дол. США у 2015 р. до 43,8 млрд дол. США у 2024 р., тобто на 30,5 млрд дол. США, що відповідає зростанню більш ніж у 3,3 рази. Така динаміка відображає послідовне зміцнення валютно-фінансових позицій держави та підвищення її спроможності виконувати зовнішні зобов'язання.

2015–2018 рр. характеризувався стабільним і відносно рівномірним нарощенням золотовалютних резервів. У цей період їх обсяг зріс з 13,3 до 20,8 млрд дол. США, або на 7,5 млрд дол. США. Щорічні прирости були помірними та коливалися в межах 2,0–3,3 млрд дол. США, що свідчить про поступове відновлення довіри до національної грошово-кредитної системи та формування базових передумов макрофінансової стабільності. Саме в цей період резерви почали виконувати роль інструменту згладжування валютних коливань та підтримки платіжного балансу.

Більш очевидною тенденція стала у 2019–2021 рр., коли обсяг золотовалютних резервів збільшився з 25,3 млрд дол. США у 2019 р. до 30,9 млрд дол. США у 2021 р., що відповідає приросту на 5,6 млрд дол. США за три роки. Цей період відзначився досягненням максимуму в 2021 р., коли резерви перевищили 30 млрд дол. США, що стало важливим індикатором зміцнення зовнішньої платоспроможності національної економіки України та її здатності забезпечувати стабільність валютного курсу в умовах підвищеної невизначеності.

У 2022 р. через початок повномасштабної війни Російської Федерації проти України виникла потреба у незапланованих витратах, що призвело до тимчасового скорочення обсягу золотовалютних резервів до 28,5 млрд дол. США, що порушила тривалу тенденцію. Зменшення резервів на 2,4 млрд дол. США порівняно з 2021 р. відображає зростання навантаження на валютні ресурси держави, зокрема через необхідність фінансування критичних імпорتنих потреб та підтримки фінансової стабільності. Водночас це скорочення мало короткостроковий характер і не призвело до втрати загальної позитивної динаміки. Починаючи з 2023 р., золотовалютні резерви продемонстрували різке та прискорене зростання. Уже у 2023 р. їх обсяг збільшився до 40,5 млрд дол. США, що відповідає приросту на 12,0 млрд дол. США за один рік, а у 2024 р. досяг 43,8 млрд дол. США. Саме цей період сформував основну частину загального приросту резервів за весь аналізований період і свідчить про суттєве посилення зовнішньофінансової підтримки, а також про підвищення ролі валютних надходжень у стабілізації національної економіки.

Загалом середнє значення золотовалютних резервів за 2015–2024 рр. становить близько 26,6 млрд дол. США, проте показники останніх років істотно перевищують цей рівень, що свідчить про асиметричність розподілу та зміщення резервної бази в бік більш високих значень. Високі темпи зростання резервів в останні роки дають змогу розглядати їх не лише як інструмент поточного валютного регулювання, а й як ключовий елемент забезпечення фінансової стійкості України.

Таким чином, незважаючи на тимчасове скорочення у 2022 р., загальна тенденція накопичення золотовалютних резервів залишається чітко висхідною, а різке зростання резервів у 2023–2024 рр. стало визначальним чинником зміцнення макрофінансової стабільності. Накопичені золотовалютні резерви підвищують здатність України виконувати зовнішні зобов'язання, підтримувати стабільність національної валюти та компенсувати ризики, пов'язані з коливаннями зовнішньоекономічної кон'юнктури, що робить їх одним із ключових індикаторів економічної безпеки України.

Аграрний сектор є чи не найважливішою частиною національної економіки України. Його орієнтованість на експорт дає змогу отримувати значні валютні надходження з-за кордону, що стимулює не лише розвиток аграрного виробництва, а й загалом України у вигляді прокладання нових логістичних маршрутів, зокрема розбудови портової та залізничної інфраструктури. Інвестиції аграрного сектора у переробну промисловість дають змогу розвивати напрямок виробництва продукції з доданою вартістю, а соціальні програми підтримувати громади на місцях, де розташовані основні виробничі потужності аграрних підприємств.

Аграрний сектор України експортує сільськогосподарську продукцію за кордон за чотирма основними товарними групами: продукти рослинного походження, продукти тваринного походження, жири та олії тваринного або рослинного походження, а також готові харчові продукти.

Сільськогосподарська продукція є одним з основних джерел валютних надходжень національної економіки України.

Дослідимо динаміку експорту сільськогосподарської продукції Україною за 2015–2024 рр. (рис. 3).

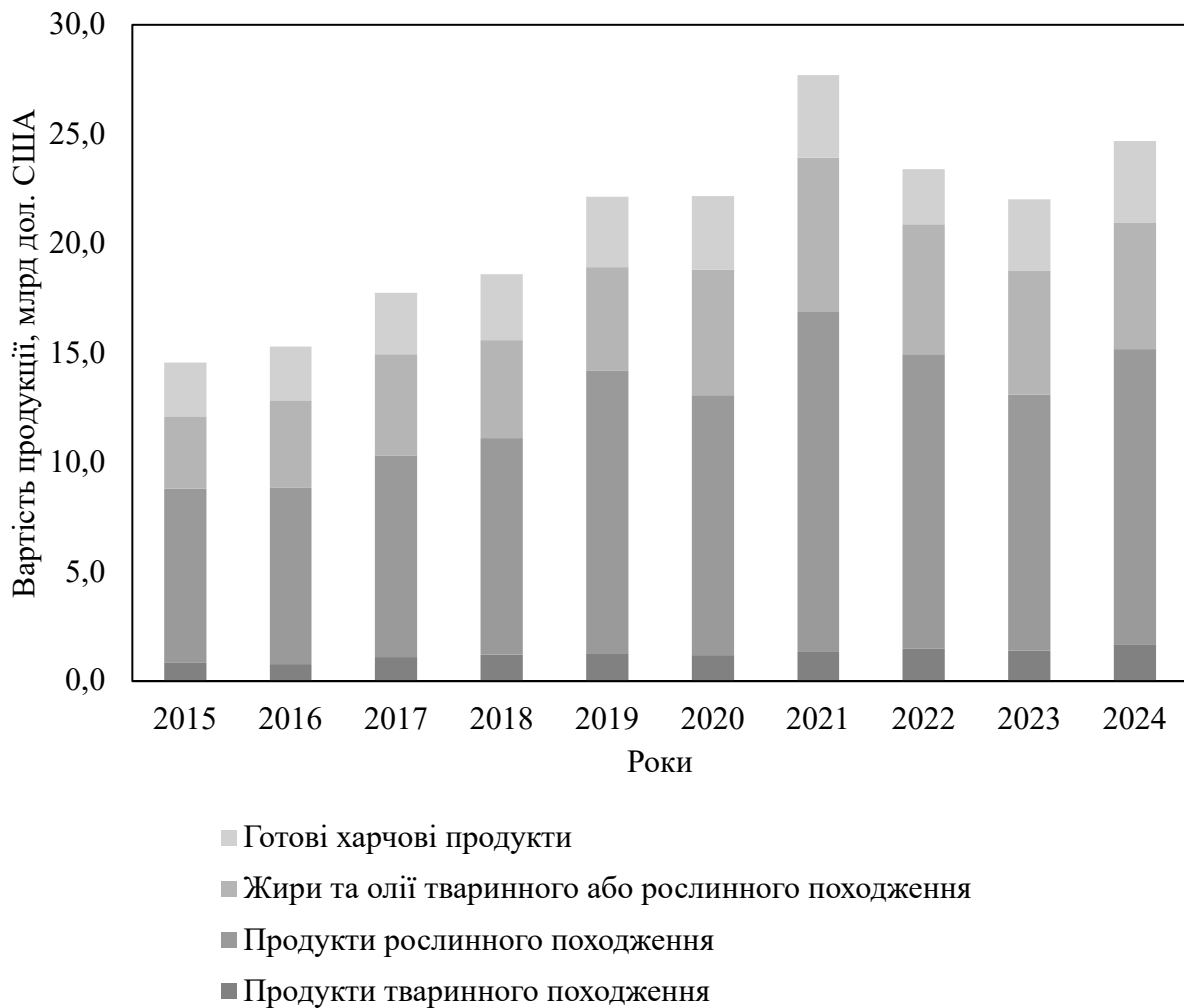

Рис. 3. Динаміка експорту сільськогосподарської продукції Україною, 2015–2024 рр., млрд дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Рис. 3 демонструє, що експорт сільськогосподарської продукції Україною за досліджуваний період мав тенденцію до зростання, однак вона супроводжувалася істотною диференціацією за товарними групами та нерівномірністю темпів зростання.

У структурі експорту домінують продукти рослинного походження, обсяг експорту яких зріс з 8,0 млрд дол. США у 2015 р. до 13,5 млрд дол. США у 2024 р. Абсолютний приріст за десятиріччя становив 5,5 млрд дол. США, або близько 69 %. Водночас динаміка цієї групи не була рівномірною. Після поступового зростання у 2015–2019 рр., коли експорт рослинної продукції досяг пікового значення 12,9 млрд дол. США, у 2020 р. спостерігається певне скорочення, що змінюється різким зростанням у 2021 р. до 15,5 млрд дол. США. Надалі у 2022–2023 рр. відбувається зниження обсягів експорту, що свідчить про підвищену чутливість цієї товарної групи до зовнішніх шоків, логістичних обмежень та кон'юнктурних коливань світових аграрних ринків. Водночас відновлення у 2024 р. підтверджує збереження високого експортного потенціалу рослинництва.

Експорт жирів та олій тваринного або рослинного походження характеризується стійкішою та більш прогнозованою динамікою. У 2015–2021 рр. його обсяг зріс з 3,3 до 7,0 млрд дол. США, тобто більш ніж удвічі, що свідчить про зростання ролі переробної складової аграрного сектору. У 2022–2023 рр. фіксується певне зниження експорту цієї групи до 5,6–5,9 млрд дол. США, однак у 2024 р. спостерігається часткове відновлення до 5,8 млрд дол. США. Загалом це демонструє відносно високу стійкість порівняно з рослинною продукцією, що зумовлено стабільним попитом на світових ринках і сформованими експортними ланцюгами.

Продукти тваринного походження протягом усього періоду залишалися найменшою складовою аграрного експорту України, проте саме ця група демонструє поступове та майже безперервне зростання. Обсяг експорту зріс з 0,8 млрд дол. США у 2015 р. до 1,6 млрд дол. США у 2024 р., тобто у два рази. Незважаючи на незначні коливання у 2020 та 2023 рр., загальна тенденція є позитивною та свідчить про поступове розширення присутності української продукції тваринництва на зовнішніх ринках, хоча її внесок у загальний експортний дохід залишається обмеженим. Зростання експорту продуктів тваринного походження пов'язано з підвищенням рівня якості виробництва та відповідності до норм Європейського Союзу, що є позитивним сигналом для розвитку галузі тваринництва в Україні.

Експорт готових харчових продуктів у 2015–2021 рр. супроводжувався зростанням з 2,5 до 3,8 млрд дол. США, що свідчить про посилення ролі продукції з вищою доданою вартістю. У 2022 р. відбулося різке скорочення експорту цієї групи до 2,5 млрд дол. США, що порушило попередню тенденцію. Проте вже у 2023–2024 рр. було зафіксовано відновлення та досягнення рівня 3,8 млрд дол. США, що дорівнює докризовому максимуму. Така динаміка вказує на значний потенціал розвитку харчової переробки за умови стабільного функціонування виробництва.

Отже, сукупний експорт сільськогосподарської продукції України у 2015–2024 рр. зріс з 14,6 до 24,7 млрд дол. США, або на 10,1 млрд дол. США, що відповідає приросту майже на 69 %. Водночас структура експорту залишається асиметричною: основний обсяг валютних надходжень формується за рахунок продукції рослинного походження та олійно-жирової групи, тоді як частка продукції з високою доданою вартістю, зокрема готових харчових продуктів і товарів тваринного походження, залишається відносно низькою.

Динаміка експорту сільськогосподарської продукції України у 2015–2024 рр. свідчить про зростання ролі аграрного сектору у формуванні експортного потенціалу та валютних надходжень держави. Незважаючи на суттєві коливання в окремі роки, загальна тенденція є позитивною, а відновлення обсягів експорту у 2024 р. підтверджує адаптивність аграрної економіки до зовнішніх викликів. Водночас збереження домінування сировинних товарних груп і відносно низька частка готової харчової продукції вказують на необхідність структурної трансформації аграрного експорту в напрямі поглиблення переробки для виробництва продукції з доданою вартістю та диверсифікації товарної структури як ключових чинників підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності аграрного сектору України.

На противагу експорту сільськогосподарської продукції розглянемо динаміку її імпорту Україною за 2015–2024 рр. (рис. 4).

Рис. 4. Динаміка імпорту сільськогосподарської продукції Україною, 2015–2024 рр., млрд дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [6].

За даними рис. 4, упродовж аналізованого періоду загальний обсяг імпорту сільськогосподарської продукції зріс з 3,4 млрд дол. США у 2015 р. до 7,7 млрд дол. США у 2024 р., тобто більш ніж у 2,3 рази. Така динаміка свідчить про посилення інтеграції України у світові агропродовольчі ринки та водночас про посилення залежності від імпортних поставок окремих товарних груп.

Імпорт продуктів тваринного походження у 2015–2019 рр. демонстрував стійку висхідну тенденцію, збільшившись з 0,5 до 1,1 млрд дол. США. Подальше зростання у 2020–2021 рр. до 1,6 млрд дол. США вказує на підвищення попиту на м'ясо, молочну продукцію та інші продукти тваринництва, що частково зумовлено обмеженою пропозицією окремих видів продукції вітчизняного виробництва. У 2022 р. обсяг імпорту цієї групи скоротився до 1,2 млрд дол. США, проте вже у 2023–2024 рр. спостерігається відновлення імпортних поставок до 1,5 млрд дол. США. Загалом за десятиріччя імпорт продуктів тваринного походження зріс утричі, що підкреслює наявні проблеми у розвитку галузі вітчизняного тваринництва.

У 2015–2021 рр. обсяг імпорту продукції рослинного походження збільшився з 1,1 до 2,1 млрд дол. США, що відображає розширення асортименту імпортованих культур, фруктів і овочів, не завжди доступних у вітчизняному виробництві. У 2022 р. відбулося незначне скорочення імпорту до 1,9 млрд дол. США, однак у 2023–2024 рр. показник знову зріс і досяг 2,2 млрд дол. США. Така динаміка свідчить про відносну стабільність попиту на імпортну рослинну продукцію навіть за умов економічної нестабільності.

Завдяки потужному вітчизняному виробництву жирів та олій тваринного або рослинного походження, ця товарна група залишається найменшою складовою аграрного імпорту України протягом усього аналізованого періоду. Обсяги імпорту коливалися в межах 0,2–0,4 млрд дол. США, що зумовлено високою забезпеченістю внутрішнього ринку вітчизняною олійно-жировою продукцією та значним експортним потенціалом цієї галузі. Незначні коливання імпорту цієї групи мають переважно ситуативний характер і не впливають істотно на загальну структуру аграрного імпорту.

Найвагомішою складовою імпорту сільськогосподарської продукції Україною є готові харчові продукти. У 2015–2021 рр. обсяг їх імпорту зріс з 1,6 до 3,6 млрд дол. США, тобто більш ніж у 2,2 рази. Це свідчить про зростання внутрішнього попиту на продукцію з високим ступенем переробки, а також про конкурентні переваги імпортних брендів на внутрішньому ринку. У 2022 р. спостерігалось різке скорочення імпорту готових харчових продуктів до 2,6 млрд дол. США, проте у 2023–2024 рр. імпорт відновився та досяг 3,7 млрд дол. США, що є максимальним значенням за весь досліджуваний період. Таке суттєве зростання пов'язано з проблемами виробництва на внутрішньому ринку, що виникли внаслідок постійних ракетних та дронівих атак Російської Федерації на Україну, а також необхідністю часу на переміщення виробничих потужностей вітчизняних підприємств на безпечніші місця для ведення діяльності, що спонукає до завезення на територію України все більшої кількості імпортованої продукції.

Структурний аналіз показує, що у 2024 р. понад 48 % загального імпорту сільськогосподарської продукції припадає на готові харчові продукти, близько 29 % – на продукцію рослинного походження, 19 % – на продукти тваринного походження та лише близько 4 % – на жири й олії. Така структура свідчить про значну орієнтацію імпорту на продукцію з високою доданою вартістю та водночас про недостатній рівень розвитку вітчизняної харчової переробки в окремих сегментах.

Таким чином, аналіз динаміки імпорту сільськогосподарської продукції Україною у 2015–2024 рр. показує стійке зростання його обсягів із короткостроковим спадом у 2022 р., що не змінило загальної тенденції до зростання. Найбільший внесок у приріст імпорту формують готові харчові продукти та продукція тваринного походження, що вказує на збереження структурних дисбалансів між внутрішнім виробництвом і споживанням. Отримані результати свідчать про необхідність посилення політики імпортозаміщення, розвитку національної харчової промисловості та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції як ключових напрямів забезпечення продовольчої безпеки України.

Розберемо детальніше структуру експорту та імпорту продуктів тваринного походження Україною у 2024 р. (рис. 5).

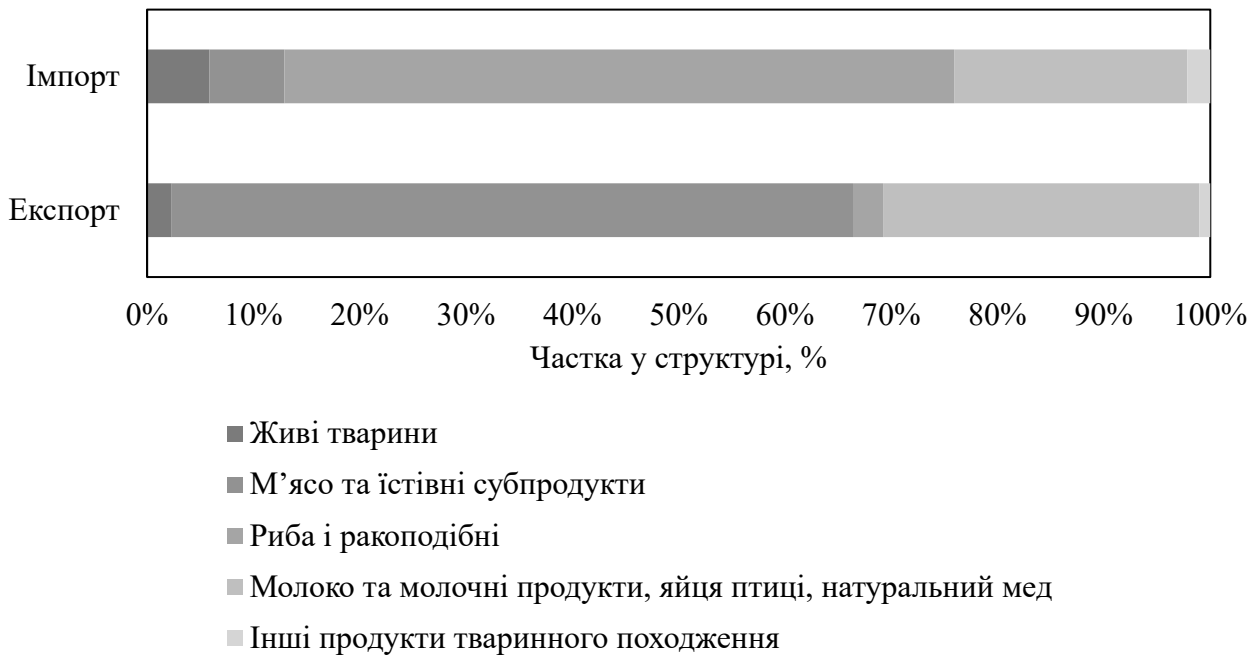

Рис. 5. Структура експорту та імпорту продуктів тваринного походження Україною, 2024 р., %

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Рис. 5 відображає, що у структурі експорту та імпорту продуктів тваринного походження у 2024 р. наявні суттєві структурні дисбаланси між зовнішніми поставками окремих товарних позицій та внутрішніми потребами національної економіки України. Аналіз даних свідчить, що у межах однієї товарної групи одночасно співіснують як експортно-орієнтовані сегменти, так і позиції з критичною залежністю від імпорту, що формує неоднорідний торговельний баланс.

Експорт продуктів тваринного походження у 2024 р. має чітко виражену концентрацію за окремими товарними позиціями. Домінуючу роль відіграють м'ясо та їстівні субпродукти, обсяг експорту яких становить 1052,8 млн дол. США, що значно перевищує показники інших складових. Така ситуація свідчить про сформований експортний потенціал м'ясної галузі, зумовлений наявністю відповідної сировинної бази, виробничих потужностей і стабільного зовнішнього попиту. Водночас імпорт цієї продукції є відносно незначним (103,5 млн дол. США), що формує позитивне сальдо та вказує на високий рівень самозабезпечення внутрішнього ринку м'ясною продукцією.

Суттєву частку експорту також формують молоко та молочні продукти, яйця птиці та натуральний мед, обсяг яких у 2024 р. становив 489,3 млн дол. США. Хоча імпорт цієї групи залишається відчутним (323,9 млн дол. США), експорт перевищує імпорт, що свідчить про відносну конкурентоспроможність української молочної та яєчної продукції на зовнішніх ринках. Водночас наявність значних

імпортних обсягів указує на збереження внутрішніх структурних обмежень, пов'язаних із якісною диференціацією продукції та сезонністю виробництва.

Протилежна ситуація спостерігається у сегменті риби та ракоподібних. За обсягу експорту лише 46,8 млн дол. США імпорт цієї продукції сягає 929,7 млн дол. США, що формує значне негативне сальдо. Такий дисбаланс свідчить про залежність внутрішнього споживання від імпортних поставок і водночас про обмежений розвиток вітчизняного рибного господарства та аквакультури. У структурі продуктів тваринного походження саме ця позиція є найбільш вразливою з погляду продовольчої безпеки.

Експорт живих тварин у 2024 р. є незначним і становить 38,1 млн дол. США, тоді як імпорт перевищує його більш ніж удвічі та сягає 86,7 млн дол. США. Така структура відображає орієнтацію України не на експорт живої худоби, а на переробку сировини та експорт продукції з вищою доданою вартістю, що в цілому відповідає стратегічним засадам розвитку аграрного сектору. Водночас імпорт живих тварин свідчить про потребу у племінному матеріалі та генетичному оновленні.

Найменші обсяги зовнішньої торгівлі припадають на інші продукти тваринного походження, де експорт становить 16,5 млн дол. США, а імпорт – 31,7 млн дол. США. Хоча ці показники не мають вирішального впливу на загальну структуру, вони доповнюють загальну картину імпортової залежності окремих нішевих сегментів.

Загалом структура зовнішньої торгівлі продуктами тваринного походження у 2024 р. є асиметричною. Позитивне сальдо формується за рахунок м'яса та молочної продукції, тоді як негативне – переважно через імпорт риби та ракоподібних. Це свідчить про селективну конкурентоспроможність тваринницького сектору України, де окремі галузі залишаються імпортозалежними.

Отже, наявна в 2024 р. структура експорту та імпорту продуктів тваринного походження Україною показує наявність глибоких внутрішніх дисбалансів між окремими товарними позиціями. Висока конкурентоспроможність м'ясної та частково молочної галузей забезпечує позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, тоді як критична імпортозалежність у сегменті риби та ракоподібних знижує загальну стійкість аграрного сектору. Отримані результати свідчать про необхідність диференційованої державної політики, спрямованої на підтримку експортно-орієнтованих галузей тваринництва та одночасний розвиток внутрішнього виробництва імпортозалежних товарних груп з метою підвищення продовольчої безпеки та конкурентоспроможності національної економіки України.

Розглянемо структуру експорту та імпорту продуктів рослинного походження Україною у 2024 р. (рис. 6).

Зазначена на рис. 6, структура експорту та імпорту продуктів рослинного походження Україною у 2024 р. демонструє чітко виражену асиметрію між експортно-орієнтованими та імпортозалежними товарними групами, що відображає як конкурентні переваги національного аграрного сектору, так і наявні структурні дисбаланси у внутрішньому виробництві та споживанні. Аналіз показників у грошовому вираженні свідчить про домінування сировинних позицій у експорті та суттєву залежність від імпорту окремих категорій продовольчої продукції.

Рис. 6. Структура експорту та імпорту продуктів
рослинного походження Україною, 2024 р., %

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Визначальну роль у структурі експорту продуктів рослинного походження відіграють зернові культури, обсяг яких у 2024 р. становив 9418,3 млн дол. США. За умов незначного імпорту цієї продукції (111,2 млн дол. США) формується значне позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, що підтверджує статус України як одного з ключових експортерів зерна на світовому ринку. Така концентрація експорту свідчить про високий рівень спеціалізації, однак одночасно підвищує вразливість експортних надходжень до цінових коливань та логістичних обмежень.

Другу за значенням позицію в експорті займають насіння і плоди олійних рослин, експорт яких у 2024 р. досяг 3393,8 млн дол. США. Попри наявність імпорту на рівні 429,9 млн дол. США, зовнішня торгівля цією групою також характеризується значним позитивним сальдо. Це свідчить про стійкий попит на українську олійну сировину та сформований експортний потенціал галузі, що, однак, переважно орієнтований на постачання продукції з низьким рівнем переробки.

Помітне позитивне сальдо спостерігається і за продукцією борошномельно-круп'яної промисловості, де експорт у 2024 р. становив 133,7 млн дол. США, тоді як імпорт обмежився 29,3 млн дол. США. Хоча абсолютні обсяги цієї товарної групи є відносно невеликими, її структура свідчить про наявність потенціалу для розвитку внутрішньої переробки зерна та нарощування експорту продукції з вищою доданою вартістю.

Тим часом на противагу експорту низка товарних груп характеризується суттєвою імпоротною залежністю. Зокрема, імпорт їстівних плодів і горіхів у 2024 р. становив 866,7 млн дол. США при експорті 361,4 млн дол. США, що формує від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі. Аналогічна ситуація спостерігається щодо овочів, де імпорт (340,5 млн дол. США) більш ніж удвічі перевищує експорт (162,2 млн дол. США). Така структура відображає обмеженість внутрішнього виробництва окремих видів плодоовочевої продукції, сезонний характер пропозиції та орієнтацію внутрішнього ринку на імпортні поставки.

Особливо вираженою є імпортозалежність у сегменті кави та чаю, де за практичної відсутності сировинної бази в Україні імпорт у 2024 р. становив 360,0 млн дол. США при експорті лише 19,9 млн дол. США. Подібна ситуація характерна і для таких нішевих товарних позицій, як природний шелак та живі дерева й інші рослини, де імпорт у багато разів перевищує експорт, що зумовлено специфікою виробництва та кліматичними обмеженнями.

Водночас окремі менш масштабні товарні групи, зокрема рослинні матеріали для виготовлення, демонструють позитивне сальдо, оскільки експорт (33,0 млн дол. США) суттєво перевищує імпорт (1,0 млн дол. США). Хоча їхній внесок у загальну структуру є обмеженим, вони свідчать про наявність вузькоспеціалізованих ніш із потенціалом експортного розвитку.

Отже, структура зовнішньої торгівлі продуктами рослинного походження у 2024 р. має чітко виражений сировинний характер експорту та споживчо-орієнтований характер імпорту. Основна частина валютних надходжень формується за рахунок зернових і олійних культур, тоді як імпорт концентрується на плодоовочевій продукції та товарах, що не виробляються або виробляються в обмежених обсягах.

Аналіз структури експорту та імпорту продуктів рослинного походження Україною у 2024 р. свідчить про наявність значних конкурентних переваг у виробництві та експорті зернових і олійних культур, що забезпечують позитивне сальдо зовнішньої торгівлі. Водночас висока імпортозалежність за плодоовочевою продукцією, кавою та чаєм вказує на структурні обмеження внутрішнього аграрного виробництва та переробки. Отримані результати демонструють необхідність розвитку внутрішньої переробки й посилення доданої вартості у рослинництві як ключових напрямів підвищення стійкості аграрного сектору України.

Дослідимо структуру експорту та імпорту готових харчових продуктів Україною у 2024 р. (рис. 7).

Рис. 7 свідчить, що найвагомішу позицію в експорті готових харчових продуктів у 2024 р. займають залишки і відходи харчової промисловості, обсяг експорту яких становив 1481,1 млн дол. США. При порівняно нижчому рівні імпорту цієї продукції (433,5 млн дол. США) формується значне позитивне сальдо зовнішньої торгівлі. Така ситуація свідчить про високий рівень використання побічної сировини аграрного виробництва та переробки, а також про сталий попит на ці товари на зовнішніх ринках, зокрема у кормовому та технічному сегментах. Водночас домінування цієї позиції в експорті вказує на сировинно-переробний характер спеціалізації, а не на експорт кінцевої споживчої продукції.

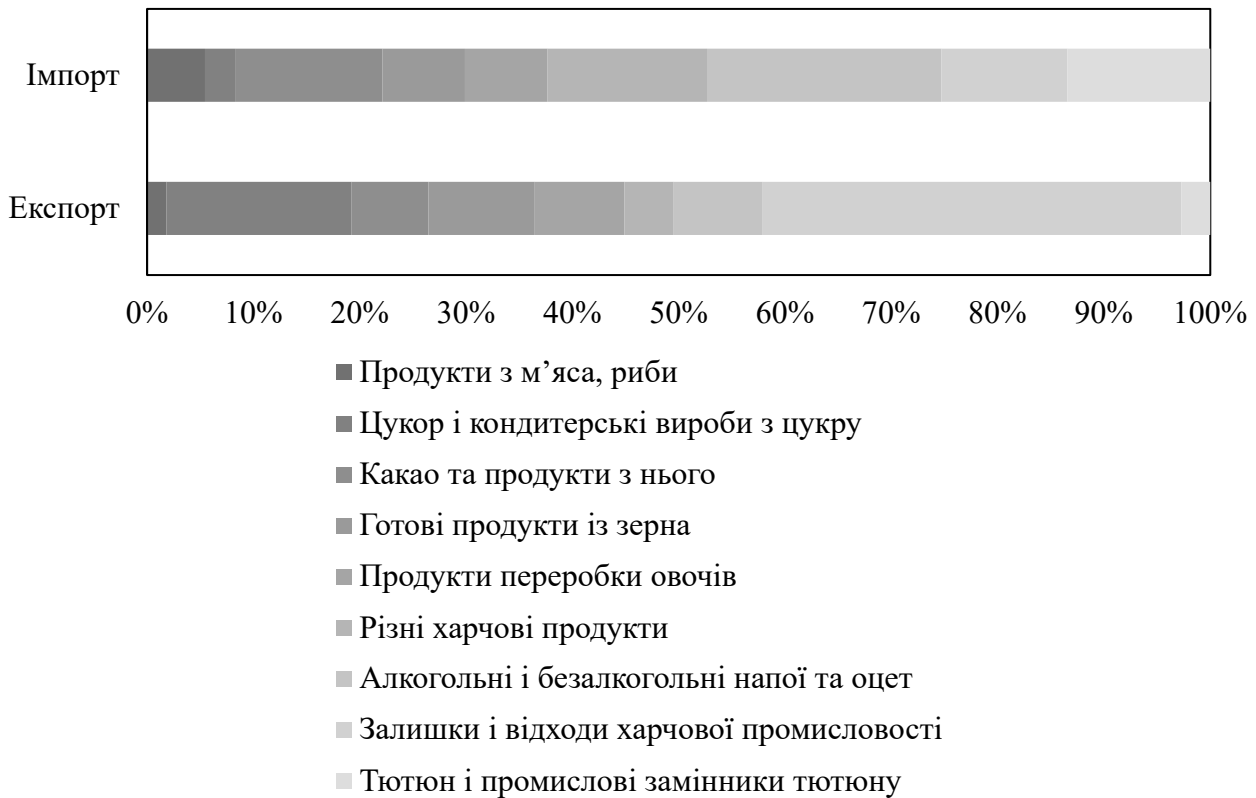

Рис. 7. Структура експорту та імпорту готових харчових продуктів Україною, 2024 р., %

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Високу експортну орієнтацію також демонструє сегмент цукру і кондитерських виробів з цукру, де обсяг експорту у 2024 р. досяг 651,7 млн дол. США при імпорті лише 105,0 млн дол. США. Позитивне сальдо за цією товарною позицією відображає наявність конкурентних переваг вітчизняної цукрової галузі та сформовані експортні канали збуту кондитерської продукції. Подібна ситуація характерна і для готових продуктів із зерна, де експорт яких (374,5 млн дол. США) перевищує імпорт (285,9 млн дол. США), що свідчить про поступовий розвиток внутрішньої переробки зерна та її орієнтацію на зовнішні ринки. Позитивне, хоча й менш виражене, сальдо має також сегмент продуктів переробки овочів, де експорт (317,6 млн дол. США) незначно перевищує імпорт (282,6 млн дол. США). Це вказує на потенціал розвитку овочепереробної галузі, однак водночас свідчить про обмеженість масштабів виробництва та високий рівень конкуренції з імпортною продукцією.

На противагу експорту, низка товарних позицій характеризується істотною імпоротною залежністю. Зокрема, імпорт алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту у 2024 р. становив 808,1 млн дол. США, що більш ніж у 2,5 раза перевищує експорт (312,3 млн дол. США). Аналогічна ситуація спостерігається щодо різних харчових продуктів, де імпорт (548,8 млн дол. США) суттєво перевищує експорт (174,7 млн дол. США). Такі диспропорції свідчать про високий попит на імпортні бренди та обмежену конкурентоспроможність вітчизняної продукції у сегменті товарів кінцевого споживання.

Особливо вираженою є імпортозалежність у сегменті тютюну, де імпорт у 2024 р. становив 491,1 млн дол. США при експорті 101,7 млн дол. США, а також у групі какао та продуктів з нього, де імпорт (504,8 млн дол. США) майже вдвічі перевищив експорт (272,5 млн дол. США). Ці дисбаланси пояснюються як обмеженістю сировинної бази, так і технологічною та брендовою залежністю від зовнішніх виробників.

Експорт продуктів з м'яса та риби у 2024 р. залишається відносно незначним (69,8 млн дол. США) і істотно поступається імпорту (198,7 млн дол. США), що свідчить про нерозкритий потенціал переробки продукції тваринництва та рибного господарства в контексті виробництва готових харчових продуктів.

Таким чином, структура зовнішньої торгівлі готовими харчовими продуктами у 2024 р. продемонструвала поєднання експортних переваг у сегментах напівфабрикатів і побічної продукції та імпорту залежність у сфері готової споживчої продукції з високою доданою вартістю. Це формує неоднозначний вплив на торговельний баланс і відображає неповноцінне використання вітчизняної харчової промисловості.

Наявна у 2024 р. структура експорту та імпорту готових харчових продуктів Україною свідчить про значний експортний потенціал у сегментах цукрової продукції, переробки зерна та побічних продуктів харчової промисловості. Водночас висока імпортозалежність за алкогольними напоями, продукцією з какао, тютюновими виробами та різними харчовими продуктами вказує на структурні обмеження розвитку вітчизняного виробництва кінцевої споживчої продукції. Отримані результати підтверджують необхідність технологічного оновлення та розвитку брендів харчової промисловості для посилення конкурентоспроможності експорту України.

Важливо дослідити не лише структуру експорту та імпорту продукції, а також розглянути ті країни-партнери з якими Україна має найбільші торговельні відносини. Попит з цих країн формує напрями зовнішньоекономічної діяльності України.

Аналіз країн-партнерів дасть змогу визначити, де спостерігається позитивне торговельне сальдо для України, а також, де взаємодія характеризується суттєвою імпоротною залежністю.

Виокремимо та проведемо аналіз топ-10 країн-партнерів України за обсягами експорту в 2024 р. (рис. 8).

Структура зовнішньої торгівлі України у 2024 р. у розрізі топ-10 країн-партнерів за обсягами експорту свідчить про різноманіття експортних потоків і водночас про значні асиметрії у частині двосторонніх торговельних відносин.

За даними рис. 8, найбільшим торговельним партнером України у 2024 р. за обсягами експорту виступає Польща, куди було поставлено продукції на суму 4,7 млрд дол. США. Водночас імпорт з Польщі досяг 7,0 млрд дол. США, що формує від'ємне сальдо у двосторонній торгівлі. Така ситуація відображає інтенсивність торговельно-економічних зв'язків між країнами та високу роль Польщі як транзитного і постачальницького хабу для національної економіки України, водночас підкреслюючи структурну залежність від імпортних поставок промислової та споживчої продукції.

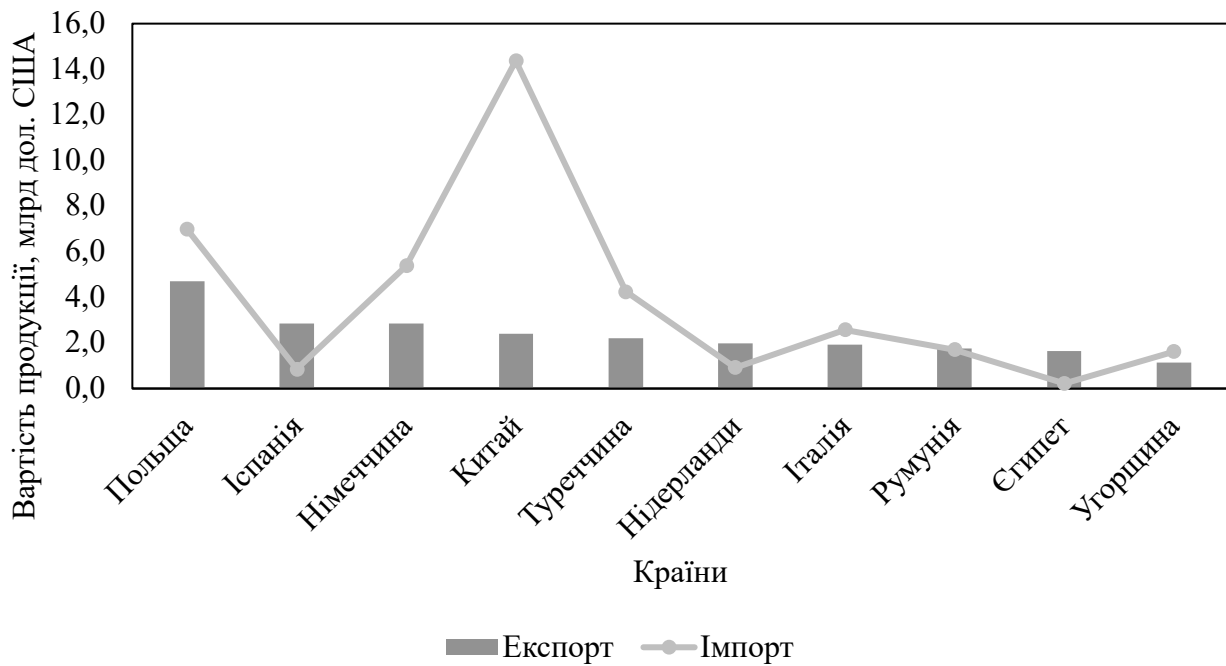

Рис. 8. Топ-10 країн-партнерів України
за обсягами експорту, 2024 р., млрд дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Суттєве позитивне торговельне сальдо Україна має у торгівлі з Іспанією, де обсяг експорту становив 2,9 млрд дол. США, тоді як імпорт обмежився 0,9 млрд дол. США. Подібна ситуація спостерігається у відносинах з Нідерландами, для яких характерне співвідношення експорту та імпорту на рівні 2,0 та 0,9 млрд дол. США відповідно, а також з Єгиптом, де експорт (1,6 млрд дол. США) у вісім разів перевищує імпорт (0,2 млрд дол. США). Ці країни є важливими ринками збуту української продукції, передусім аграрної та сировинної, що формує стабільні валютні надходження.

Тим часом відносини з Німеччиною характеризуються значною асиметрією у протилежному напрямі. За обсягу експорту 2,8 млрд дол. США імпорт з цієї країни становив 5,4 млрд дол. США, що формує від'ємне сальдо. Подібна картина спостерігається у торгівлі з Туреччиною та Угорщиною, де імпорт перевищує експорт, що свідчить про високий попит на промислову продукцію, машини, обладнання та споживчі товари з цих країн.

Найбільш виражений дисбаланс характерний для торгівлі з Китаєм. У 2024 р. експорт України до Китаю становив 2,4 млрд дол. США, тоді як імпорт з цієї країни досяг 14,4 млрд дол. США. Така різниця формує найбільше від'ємне сальдо серед усіх країн-партнерів і свідчить про глибоку імпорتنу залежність України від китайської промислової та споживчої продукції. Водночас Китай залишається одним з найбільш привабливих ринків збуту української сировинної продукції, що визначає стратегічний характер двосторонніх відносин.

Більш збалансованою є торгівля з Румунією, де експорт (1,8 млрд дол. США) майже відповідає імпорту (1,7 млрд дол. США). Такий паритет свідчить про потенціал для подальшого розвитку взаємовигідної торгівлі на регіональному рівні. Аналогічно,

хоча з певним від'ємним сальдо, формується торгівля з Італією, де експорт становить 1,9 млрд дол. США, а імпорт – 2,6 млрд дол. США.

Отже, експорт України у 2024 р. значною мірою був орієнтований на окремі держави Європейського Союзу, а така географічна структура відображає наявні процеси європейської інтеграції України. Тим часом найбільший дисбаланс присутній у відносинах з Китаєм, де імпорт значно перевищує експорт.

Загалом, дослідження топ-10 країн-партнерів України за обсягами експорту у 2024 р. свідчить про суттєву асиметрію двосторонніх торговельних балансів з шести країнами. Позитивне сальдо формується переважно у торгівлі з країнами-імпортерами української сировинної та сільськогосподарської продукції, тоді як від'ємне – з державами, що постачають промислові й високотехнологічні товари. Отримані результати вказують на необхідність диверсифікації експортних ринків, розширення присутності продукції з високою доданою вартістю та зменшення імпоротної залежності як ключових передумов підвищення економічної ефективності та стійкості національної економіки України.

Виокремимо та здійснимо аналіз топ-10 країн-партнерів України за обсягами імпорту в 2024 р. (рис. 9).

Структура зовнішньої торгівлі України у 2024 р. у розрізі топ-10 країн-партнерів за обсягами імпорту відображає ключові напрями зовнішньоекономічної інтеграції національної економіки та дає змогу оцінити масштаби імпоротної залежності. Аналіз співвідношення імпорту та експорту у двосторонній торгівлі свідчить про суттєву асиметрію торговельних потоків, що формує від'ємне сальдо.

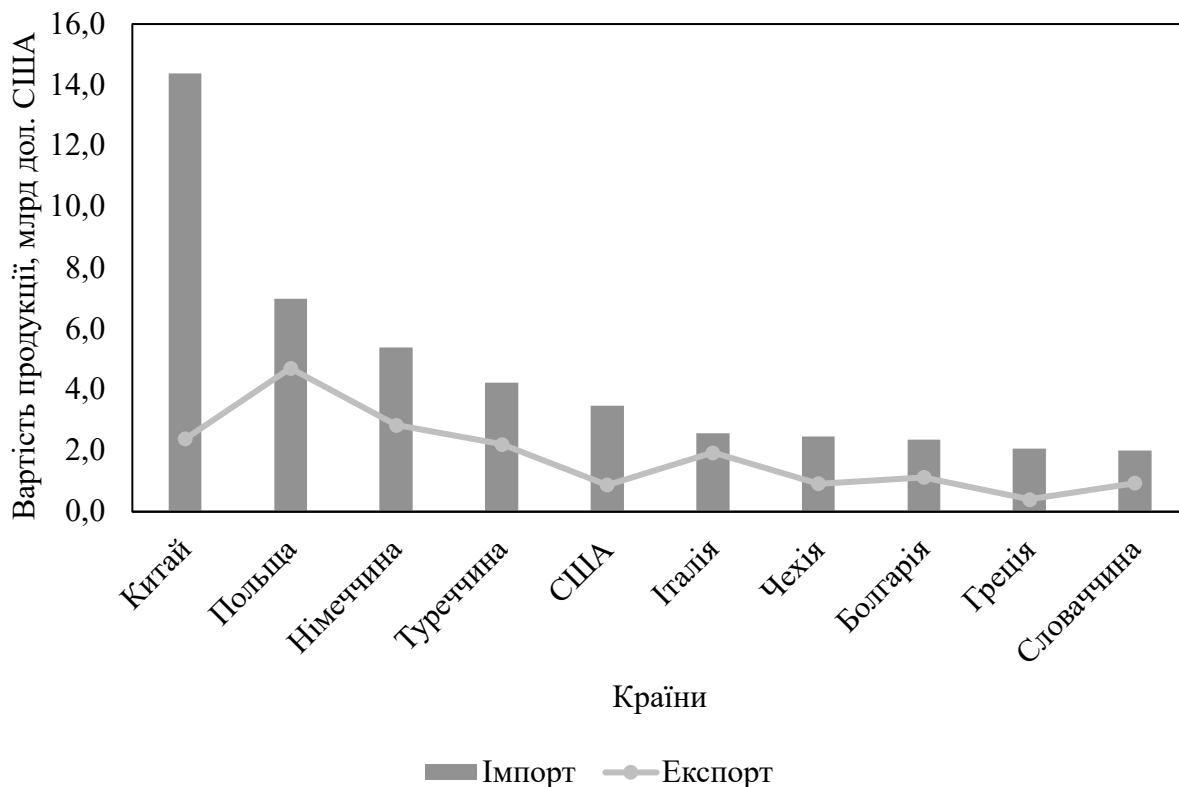

Рис. 9. Топ-10 країн-партнерів України
за обсягами імпорту, 2024 р., млрд дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Рис. 9 демонструє, що найбільшим постачальником товарів до України у 2024 р. був Китай, з якого імпортували продукції на суму 14,4 млрд дол. США. Водночас обсяг експорту України до Китаю становив лише 2,4 млрд дол. США, що формує найбільше від'ємне торговельне сальдо серед усіх країн-партнерів. Така ситуація відображає високу залежність національної економіки України від імпорту китайської продукції, а також обмежену диверсифікацію вітчизняного експорту.

Другу позицію за обсягами імпорту займає Польща, імпорт з якої у 2024 р. становив 7,0 млрд дол. США при експорті 4,7 млрд дол. США. Незважаючи на від'ємне сальдо, торговельні відносини з Польщею мають більш збалансований характер порівняно з Китаєм, що зумовлено більш високою інтенсивністю двосторонньої торгівлі, а також транзитною роллю Польщі.

Імпорт з Німеччини у 2024 р. сягнув 5,4 млрд дол. США, тоді як експорт до цієї країни становив 2,8 млрд дол. США. Подібна асиметрія характерна і для торгівлі з Туреччиною, де імпорт (4,2 млрд дол. США) майже вдвічі перевищує експорт (2,2 млрд дол. США). Це свідчить про значну залежність України від імпорту продукції з високою технологічною складовою, що надходить із цих країн.

Особливо вираженим є дисбаланс у торгівлі зі США, де імпорт у 2024 р. становив 3,5 млрд дол. США, тоді як експорт обмежився 0,9 млрд дол. США. Аналогічна ситуація спостерігається у відносинах із Чехією, Болгарією, Грецією та Словаччиною, де імпортні поставки стабільно перевищували експорт. Це вказує на структурну орієнтацію українського імпорту на продукцію переробної промисловості та споживчі товари, водночас обмежуючи можливості формування позитивного торговельного балансу.

Окремо варто виокремити Італію, яка займає проміжне положення серед топ-10 країн-партнерів, де імпорт (2,6 млрд дол. США) перевищує експорт (1,9 млрд дол. США), однак різниця між цими показниками є меншою, ніж у торгівлі з іншими країнами. Це свідчить про відносно більш збалансований характер двосторонніх торговельних відносин та можливість для нарощування українського експорту на італійський ринок.

Таким чином, структура імпорту України у 2024 р. характеризувалася високою концентрацією на обмеженій кількості країн-партнерів, серед яких домінують держави з потужною промисловою та технологічною базою. Така модель зовнішньої торгівлі зумовлює зростання імпоротної залежності та посилює вразливість національної економіки до зовнішніх шоків і змін у глобальних ланцюгах постачання.

Загалом, аналіз топ-10 країн-партнерів України за обсягами імпорту у 2024 р. показує, що імпортна структура характеризується суттєвою асиметрією торговельних потоків і від'ємним сальдо двосторонньої торгівлі. Найбільша імпортна залежність спостерігається у відносинах із Китаєм, США та окремими країнами Європейського Союзу, що вказує на структурні обмеження розвитку вітчизняного виробництва продукції з високою доданою вартістю. Отримані результати підтверджують необхідність активізації політики імпортозаміщення, диверсифікації зовнішньоторговельних зв'язків і стимулювання експорту переробної та високотехнологічної продукції.

Дослідимо детальніше структуру експорту сільськогосподарської продукції Україною до найбільшої країни-імпортера – Польщі (рис. 10).

Структура експорту до Польщі у 2024 р. відображає як аграрну спеціалізацію національної економіки України, так і її багатосекторний характер у межах двосторонніх торговельно-економічних відносин. Польща залишається найбільшим імпортером української продукції, що зумовлює доцільність детального аналізу товарної структури експорту з метою оцінки рівня диверсифікації, глибини переробки та ролі аграрного сектору у формуванні валютних надходжень.

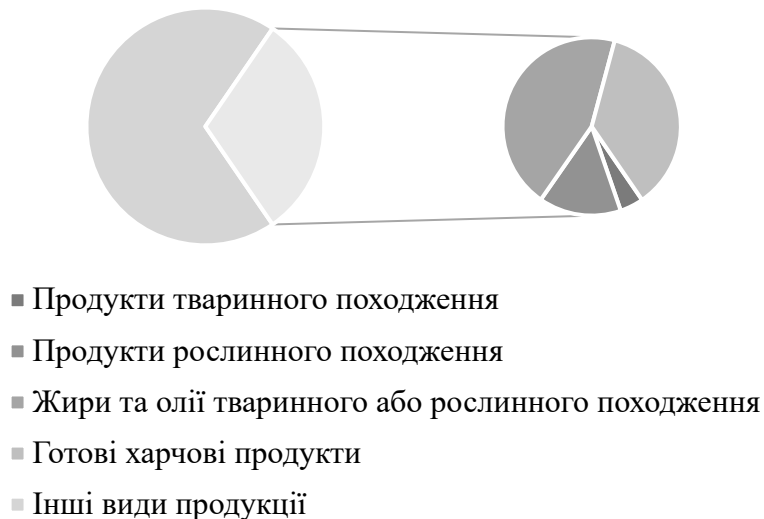

Рис. 10. Структура експорту сільськогосподарської продукції Україною до Польщі, 2024 р., млн дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Представлені на рис. 10 дані показують, що в 2024 р. домінуючу частку експорту України до Польщі становлять інші види продукції, не віднесені до сільськогосподарської, обсяг яких сягнув 3256,2 млн дол. США. Це свідчить про значну роль промислової, металургійної та іншої несільськогосподарської продукції у структурі експорту, а також про багатовекторність українсько-польських економічних зв'язків. Висока частка цієї групи знижує ризики надмірної концентрації експорту на аграрній сировині та підвищує загальну стійкість експортних надходжень.

Серед сільськогосподарської продукції провідне місце займають жири та олії тваринного або рослинного походження, експорт яких у 2024 р. досяг 646,5 млн дол. США. Такий обсяг поставок демонструє значну конкурентоспроможність української олійно-жирової галузі та стабільний попит з боку польського ринку. Водночас переважаюча частка цієї товарної позиції у структурі аграрного експорту вказує на сировинно-переробний характер спеціалізації, оскільки основна частина експорту формується за рахунок напівфабрикатів або продукції з обмеженим рівнем доданої вартості.

Вагомий внесок у формування аграрного експорту до Польщі здійснюють готові харчові продукти, обсяг експорту яких становив 526,7 млн дол. США. Це свідчить про поступове зростання ролі продукції з вищим рівнем переробки та доданої вартості у двосторонній торгівлі. Наявність значного сегмента готових харчових продуктів у структурі експорту вказує на потенціал української харчової промисловості щодо розширення присутності на європейських ринках за умови подальшого підвищення стандартів якості та адаптації до регуляторних вимог Європейського Союзу.

Експорт продуктів рослинного походження у 2024 р. до Польщі становив 217,3 млн дол. США, що є відносно помірним показником порівняно з олійно-жировою та харчовою продукцією. Це пояснюється високою конкуренцією на польському ринку з боку внутрішніх виробників та інших постачальників з країн Європейського Союзу, а також із наявністю квотних і логістичних обмежень. Водночас цей сегмент зберігає потенціал для розвитку за рахунок нішевих культур і продукції органічного виробництва.

Тим часом найменшу частку в експорті сільськогосподарської продукції до Польщі займають продукти тваринного походження, обсяг яких у 2024 р. становив 62,3 млн дол. США. Такий рівень експорту свідчить про обмежену конкурентоспроможність української продукції тваринництва на польському ринку, що зумовлено жорсткими ветеринарними та санітарними вимогами Європейського Союзу, а також високим рівнем розвитку тваринницького сектору в самій Польщі.

Отже, аналіз структури експорту сільськогосподарської продукції України до Польщі у 2024 р. демонструє, що ключовими аграрними товарними позиціями залишаються жири та олії, а також готові харчові продукти, тоді як експорт продукції рослинного і особливо тваринного походження має обмежений характер. Домінування несільськогосподарської продукції у загальному експорті до Польщі свідчить про багатогалузевий характер двосторонніх торговельних відносин і знижує ризики надмірної аграрної концентрації. Отримані результати підтверджують доцільність подальшого розвитку харчової переробки, розширення експорту продукції з високою доданою вартістю та адаптації аграрного виробництва до стандартів Європейського Союзу як ключових напрямів підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності українського експорту на польському ринку.

Дослідимо детальніше структуру імпорту сільськогосподарської продукції Україною з найбільшої країни-експортера – Китаю (рис. 11).

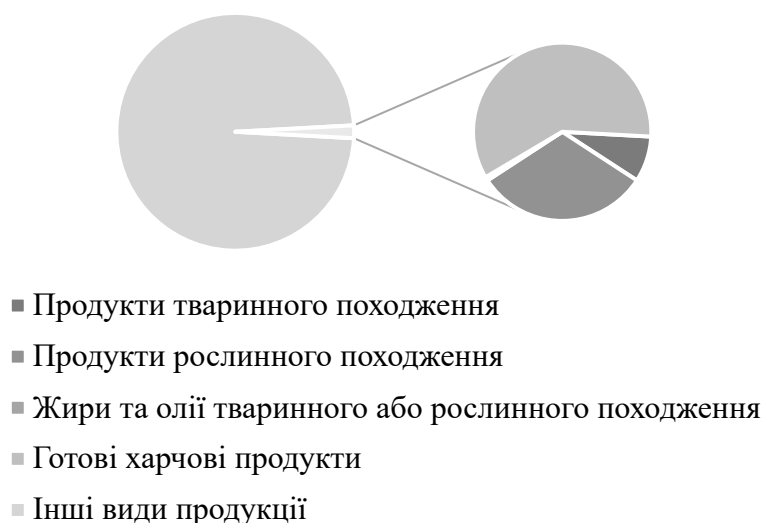

Рис. 11. Структура імпорту сільськогосподарської продукції Україною з Китаю, 2024 р., млн дол. США

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Структура імпорту з Китаю у 2024 р. показує глибоку залежність національної економіки України від поставок, що охоплюють переважно несільськогосподарську продукцію. Аналіз структури імпорту спрямований оцінити роль сільськогосподарської продукції у загальному імпортному потоці з Китаю та визначити ступінь їх впливу на формування торговельного балансу.

За даними рис. 11, імпорт з Китаю у 2024 р. характеризувався домінуванням несільськогосподарської продукції, обсяг якої становив 14122,1 млн дол. США. Така концентрація імпорту у неаграрному сегменті свідчить про стратегічну роль Китаю як постачальника промислової, електронної, машинобудівної та споживчої продукції для української економіки. Водночас це формує високий рівень імпортної залежності, що підвищує вразливість внутрішнього ринку до змін у глобальних ланцюгах постачання.

Імпорт готових харчових продуктів із Китаю у 2024 р. становив 147,2 млн дол. США, що є найбільшою складовою аграрного імпорту з цієї країни. Незважаючи на порівняно невелику частку у загальному імпорті з Китаю, цей сегмент свідчить про стабільний попит на продукцію глибокої переробки, орієнтовану на кінцеве споживання. Переважання готових харчових продуктів у структурі аграрного імпорту вказує на конкурентні переваги китайських виробників у сегменті масових та нішевих споживчих товарів.

Імпорт продукції рослинного походження з Китаю дорівнював 78,4 млн дол. США. Цей показник відображає потребу внутрішнього ринку у специфічних видах рослинної продукції, зокрема тих, що не виробляються або виробляються в обмежених обсягах в Україні. Водночас масштаб імпорту цієї групи залишається відносно невеликим, що свідчить про відсутність критичної залежності у сегменті базової рослинної сировини.

Тим часом продукти тваринного походження формують найменшу частку аграрного імпорту з Китаю – 20,6 млн дол. США у 2024 р. Низький рівень імпорту цієї продукції пояснюється як ветеринарними та санітарними обмеженнями, так і великими відстанями між країнами та достатнім рівнем внутрішнього виробництва основних видів продукції тваринництва в Україні. Аналогічно незначною є частка жирів та олій тваринного або рослинного походження, імпорт яких становив лише 1,6 млн дол. США, що свідчить про практичну відсутність залежності України від китайських поставок у цьому сегменті.

Аналіз структури імпорту сільськогосподарської продукції Україною з Китаю у 2024 р. свідчить про відносно обмежену роль аграрного сегмента у загальному імпорті з цієї країни на тлі домінування несільськогосподарської продукції. Найбільшу частку аграрного імпорту формують готові харчові продукти, тоді як імпорт сировинної сільськогосподарської продукції залишається незначним. Така структура вказує на відсутність критичної продовольчої залежності України від Китаю, водночас підтверджуючи високу залежність від китайських промислових товарів. Отримані результати підкреслюють необхідність зменшення імпортної концентрації, розвитку внутрішнього виробництва та диверсифікації джерел постачання як ключових умов підвищення економічної безпеки України.

Таким чином, у структурному розрізі сільськогосподарська продукція загалом відіграє другорядну роль у загальному імпорті з Китаю, формуючи лише незначну частку від сукупного обсягу поставок. Основний імпортний потік зосереджений на несільськогосподарських товарах, що визначає характер торговельних відносин між країнами як асиметричний та технологічно залежний.

Проведемо комплексну оцінку зовнішньої торгівлі України за допомогою індексу фізичного обсягу Ласпейреса, індексу цін Пааше та індексу ринкових умов. Індекси дадуть змогу проаналізувати та з'ясувати конкурентоспроможність експорту, ефективність зовнішньоекономічної діяльності та стійкість національної економіки України до глобальних викликів (рис. 12–14).

Проаналізуємо динаміку індексу фізичного обсягу Ласпейреса у зовнішній торгівлі України за 2015–2024 рр. (рис. 12).

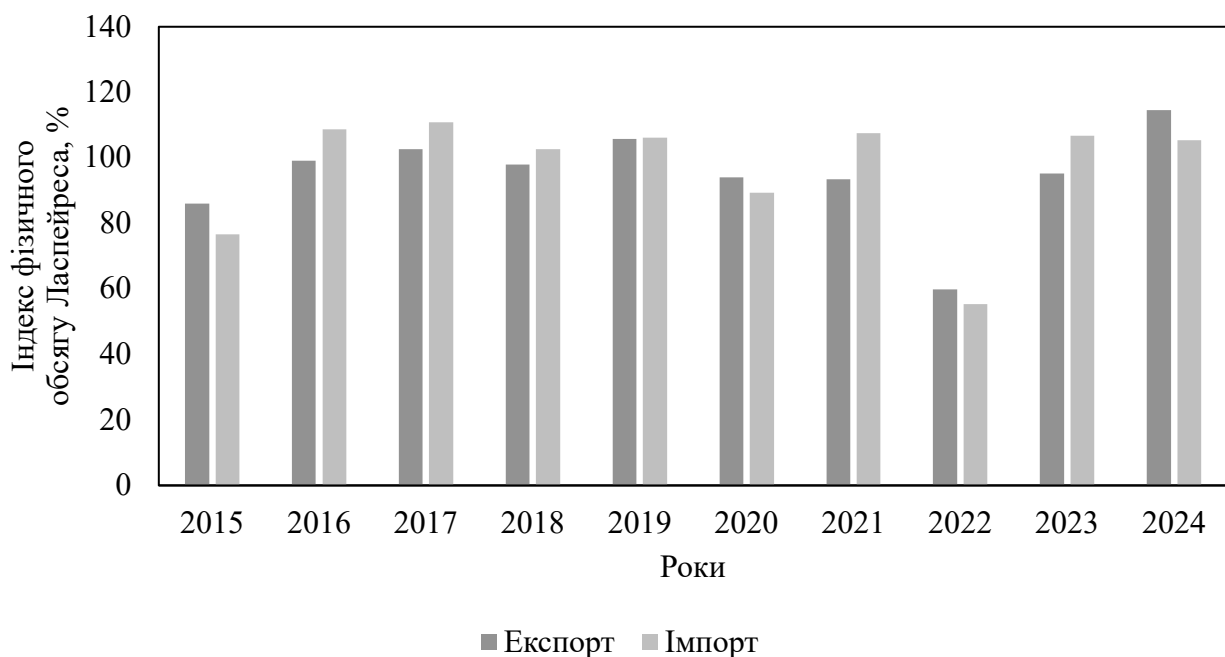

Рис. 12. Динаміка індексу фізичного обсягу Ласпейреса
у зовнішній торгівлі України, 2015–2024 рр., %

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Рис. 12 показує, що у 2015–2016 рр. відбувалося поступове відновлення фізичних обсягів зовнішньої торгівлі після попереднього спаду. У 2015 р. індекс фізичного обсягу експорту становив 86 %, що вказує на істотне скорочення реальних обсягів. Водночас індекс імпорту був ще нижчим – 76,7 %, що свідчить про стриманий внутрішній попит і обмежені можливості імпортних закупівель. Уже у 2016 р. спостерігалось відчутне зростання фізичних обсягів як експорту, так і імпорту: індекс експорту досяг 99,1 %, а імпорту – 108,6 %, що означає майже повне відновлення експортних поставок та випереджальне зростання імпорту.

У 2017–2019 рр. фізичні обсяги зовнішньої торгівлі демонстрували переважно позитивну динаміку. Індекс експорту у 2017 р. перевищив базисний рівень і становив 102,7 %, однак у 2018 р. спостерігалось незначне зниження до 97,9 %,

що свідчить про певне уповільнення експортної активності. Водночас у 2019 р. експорт знову активізувався, досягнувши 105,7 %. Імпорт у цей період зріс більш стабільно: індекс імпорту коливався у межах 102,6–110,9 %, що вказує на посилення внутрішнього попиту та зростання залежності від імпортних поставок.

У 2020–2021 рр. відбувся новий період зниження фізичних обсягів зовнішньої торгівлі, однак він мав асиметричний характер. У 2020 р. індекс експорту скоротився до 94,0 %, а імпорту – до 89,4 %, що відображає загальне уповільнення економічної активності. У 2021 р. імпорт різко підвищився, досягнувши 107,6 %, тоді як експорт продовжив знижуватися до 93,4 %. Така розбіжність свідчить про зростання внутрішнього попиту за умов обмеженого експортного потенціалу.

Найбільший спад фізичних обсягів зовнішньої торгівлі було зафіксовано у 2022 р., коли індекс експорту знизився до 59,9 %, а імпорту – до 55,3 %. Це свідчить про скорочення реальних обсягів більш ніж на 40 % порівняно з попереднім періодом і свідчить про різкий розрив зовнішньоторговельних зв'язків, логістичні обмеження та зниження економічної активності. Саме 2022 р. виступає точкою мінімуму у динаміці фізичних обсягів як експорту, так і імпорту за весь аналізований період.

Починаючи з 2023 р., спостерігається чітка тенденція до відновлення зовнішньої торгівлі у фізичному вимірі. Індекс експорту зріс до 95,2 %, а у 2024 р. досяг 114,5 %, що свідчить про суттєве нарощення реальних обсягів експортних поставок. Імпорт у 2023–2024 рр. також відновився і стабілізувався на рівні понад 105 %, що відображає відновлення внутрішнього попиту та активізацію економічної діяльності. При цьому темпи зростання експорту у 2024 р. випередили імпорт, що є позитивним сигналом з погляду формування торговельного балансу.

Дослідження динаміки індексу фізичного обсягу Ласпейреса у зовнішній торгівлі України у 2015–2024 рр. показує, що фізичні обсяги експорту та імпорту зазнали суттєвих коливань із глибоким спадом у 2022 р. та подальшим відновленням у 2023–2024 рр. Перевищення експортного індексу над імпортним у 2024 р. свідчить про позитивні структурні зрушення у зовнішній торгівлі та зростання ролі реального експорту в економічному відновленні.

Отже, динаміка індексу фізичного обсягу Ласпейреса у 2015–2024 рр. показала високу мінливість та циклічність, з чітко вираженим шоком у 2022 р. та наступним етапом відновлення. Випереджальне зростання експорту у 2024 р. порівняно з імпортом свідчить про поступове відновлення експортного потенціалу та підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності.

Здійснимо аналіз динаміки індексу цін Пааше у зовнішній торгівлі України за 2015–2024 рр. (рис. 13).

На рис. 13 у 2015–2016 рр. спостерігалася фаза цінової стабілізації після попередніх різких коливань. У 2015 р. індекс цін експорту становив 82,3 %, а імпорту – 89,8 %, що свідчить про суттєве зниження цін порівняно з попереднім роком. У 2016 р. ціни як на експортну, так і на імпортну продукцію майже стабілізувалися: індекси становили відповідно 96,2 % і 96,4 %, що означає незначне подальше зниження цін і перехід до фази відносної рівноваги.

Період 2017–2018 рр. характеризувався різким зростанням цін у зовнішній торгівлі. У 2017 р. індекс цін експорту зріс до 115,9 %, а імпорту – до 114,0 %, що свідчить про суттєве подорожчання зовнішньоторговельної продукції. Аналогічна тенденція зберіглася у 2018 р., коли індекс експорту становив 111,8 %, а імпорту – 112,3 %. Така синхронність динаміки вказує на домінування загальносвітових цінових чинників та узгоджене зростання цін як на експортні, так і на імпортні товари.

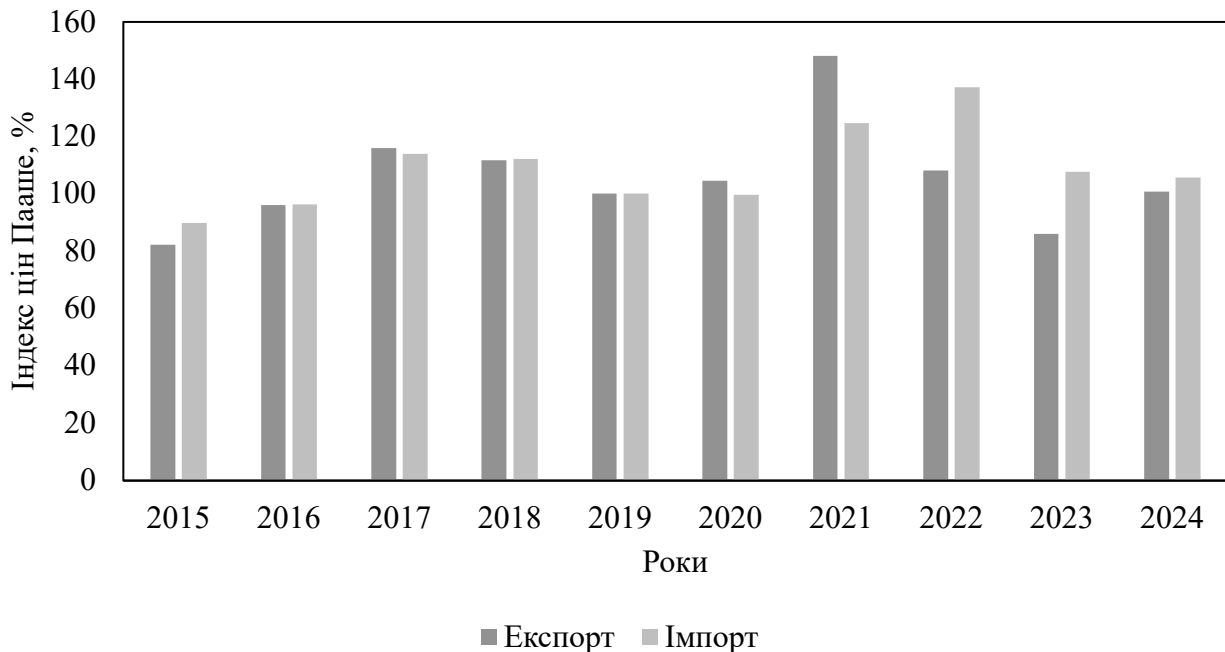

Рис. 13. Динаміка індексу цін Пааше
у зовнішній торгівлі України, 2015–2024 рр., %

Джерело: сформовано автором за даними [6].

У 2019 р. відбулася цінова стабілізація: індекси цін експорту та імпорту майже дорівнювали 100 % (100,1 % та 100,2 % відповідно), що означає відсутність істотних змін цін порівняно з попереднім роком. Це свідчить про досягнення короткострокової рівноваги у зовнішній торгівлі за відносно стабільної кон'юнктури світових ринків.

Динаміка індексів експорту та імпорту в 2020 р. набула асиметричного характеру. Ціни експорту зросли до 104,6 %, тоді як імпортні ціни незначно знизилися до 99,6 %. Така розбіжність свідчить про відносне поліпшення цінових умов торгівлі для України, оскільки експорт дорожчає швидше, ніж імпорт.

Найбільш виражений ціновий шок було зафіксовано у 2021 р. Індекс цін експорту досяг 148,2 %, а імпорту – 124,6 %, що відобразилося на різкому подорожчанні зовнішньоторговельної продукції порівняно з попереднім роком. При цьому зростання цін експорту суттєво випереджало імпортні ціни, що призвело до тимчасового поліпшення цінових умов зовнішньої торгівлі та зростання валютних надходжень.

У 2022 р. цінова динаміка залишилася позитивною, однак темпи зростання сповільнилися. Індекс експорту становив 108,2 %, тоді як імпорту – 137,3 %. На відміну від попереднього року, імпортні ціни зростали значно швидше, ніж

експортні, що свідчить про погіршення цінових умов торгівлі та посилення інфляційного тиску з боку імпорту.

Корекція цінової динаміки відбулася в 2023 р. Індекс цін експорту знизився до 86,1 %, що пов'язано з істотним падінням цін порівняно з попереднім роком, тоді як імпортні ціни продовжили зростати, досягнувши 107,7 %. Така розбіжність сформувала несприятливу для України цінову кон'юнктуру, оскільки експорт дешевшав на тлі подорожчання імпорту.

У 2024 р. відбулася відносна цінова стабілізація у зовнішній торгівлі. Індекс цін експорту становив 100,8 %, а імпорту – 105,7 %, що свідчить про незначне зростання цін порівняно з 2023 р. Водночас збереження випереджального зростання імпортних цін порівняно з експортними вказує на збереження тиску на торговельний баланс з боку цінового чинника.

Таким чином, індекс цін Пааше у зовнішній торгівлі України у 2015–2024 рр. показав, що найбільш сприятливі цінові умови для України спостерігалися у 2020–2021 рр., коли темпи зростання експортних цін випереджали імпортні, тоді як у 2022–2024 рр. відбулося погіршення цінових умов через швидше зростання імпортних цін і падіння експортних у 2023 р.

Виконаємо аналіз динаміки індексу умов торгівлі у зовнішній торгівлі України за 2015–2024 рр. (рис. 14).

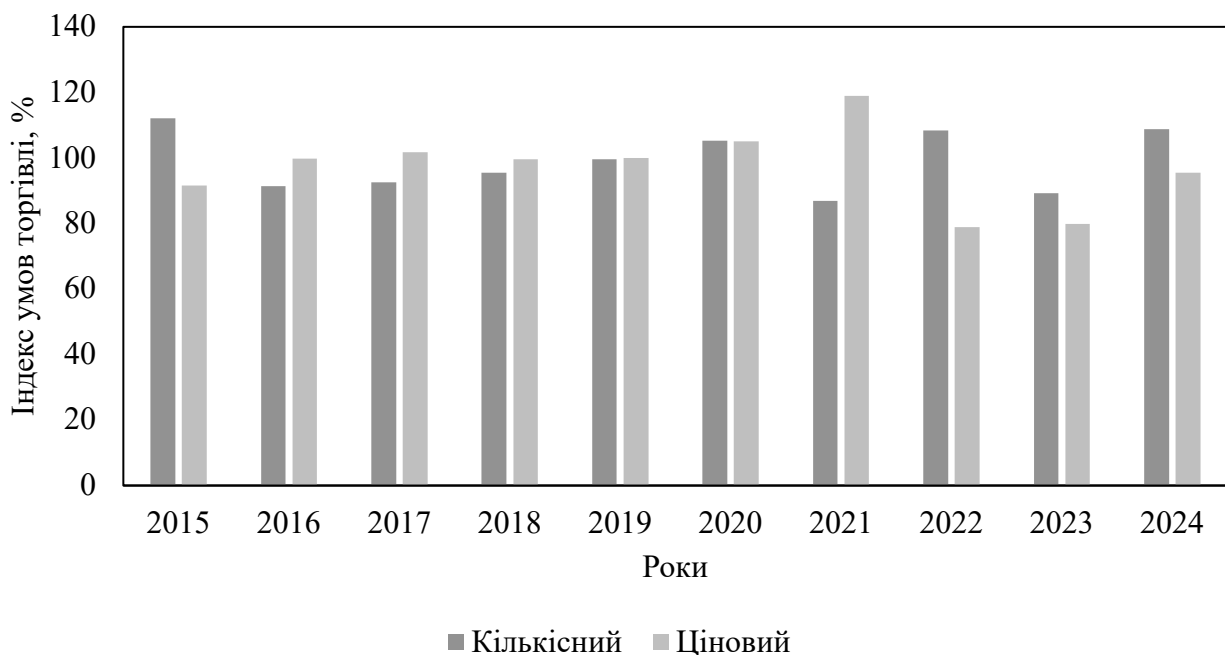

Рис. 14. Динаміка індексу умов торгівлі
у зовнішній торгівлі України, 2015–2024 рр., %

Джерело: сформовано автором за даними [6].

Зазначені дані на рис. 14 демонструють, що у 2015 р. умови торгівлі формувалися за рахунок домінування кількісного чинника. Кількісний індекс становив 112,1 %, що свідчить про істотне зростання фізичних обсягів експорту відносно імпорту порівняно з попереднім роком. Водночас ціновий індекс був значно нижчим за

100 % і становив 91,6 %, що означає погіршення цінових умов торгівлі. Таким чином, поліпшення умов торгівлі у 2015 р. мало екстенсивний характер і досягалося за рахунок обсягів, а не цін.

Тим часом у 2016–2018 рр. спостерігався період відносної нестабільності умов торгівлі. У 2016 р. кількісний індекс знизився до 91,3 %, тоді як ціновий індекс майже досяг нейтрального рівня (99,8 %). У 2017–2018 рр. обидва індекси коливалися поблизу 100 %, що свідчить про відсутність суттєвих змін умов торгівлі та формування квазістабільної рівноваги між експортом і імпортом як у фізичному, так і в ціновому вимірах. У цей період зовнішня торгівля України характеризувалася відносною збалансованістю без виражених переваг.

У 2019 р. умови торгівлі залишалися майже незмінними. Кількісний індекс становив 99,6 %, а ціновий – 99,9 %, що фактично відповідає нейтральному стану. Така синхронність індексів свідчить про стабільність зовнішньоторговельної кон'юнктури та відсутність істотних шоків з боку як обсягів, так і цін.

Помітне поліпшення умов торгівлі відбулося у 2020 р. Кількісний індекс зріс до 105,2 %, а ціновий – до 105,0 %, що означає одночасне зростання вигідності торгівлі як за фізичними обсягами, так і за цінами. Така ситуація є сприятливою з погляду зовнішньоекономічної ефективності, оскільки поліпшення умов торгівлі відбувалося комплексно, без перекосів у бік одного з чинників.

У 2021 р. збільшилася асиметрія між кількісним і ціновим компонентами умов торгівлі. Кількісний індекс знизився до 86,8 %, що свідчить про погіршення співвідношення фізичних обсягів експорту та імпорту. Водночас ціновий індекс зріс до 119,0 %, що означає суттєве поліпшення цінових умов торгівлі. Таким чином, у 2021 р. зовнішньоторговельні вигоди формувалися переважно за рахунок цінового чинника, тоді як кількісний фактор мав негативний вплив.

Водночас у 2022 р. ситуація змінилася на протилежну. Кількісний індекс зріс до 108,4 %, що свідчить про поліпшення умов торгівлі за рахунок фізичних обсягів, тоді як ціновий індекс різко знизився до 78,9 %. Це означає істотне погіршення цінових умов торгівлі, яке нівелювало позитивний ефект від зростання кількісного індексу. Така конфігурація показала несприятливу зовнішньоторговельну кон'юнктуру, за якої збільшення обсягів не супроводжувалося адекватною ціною компенсацією.

У 2023 р. обидва індекси залишалися нижчими за 100 %. Кількісний індекс становив 89,3 %, а ціновий – 79,9 %, що свідчить про комплексне погіршення умов торгівлі. У цей період негативний вплив мали як скорочення вигідності фізичних обсягів, так і несприятлива цінова динаміка, що посилювало тиск на зовнішньоторговельні результати.

Часткове відновлення умов торгівлі відбулося у 2024 р. Кількісний індекс зріс до 108,7 %, що свідчить про поліпшення співвідношення фізичних обсягів експорту та імпорту. Водночас ціновий індекс, хоча й залишився нижчим за 100 % (95,4 %), продемонстрував відновлювальну тенденцію порівняно з попереднім роком.

Отже, аналіз динаміки індексу умов торгівлі України у 2015–2024 рр. показує, що поліпшення або погіршення зовнішньоторговельних позицій України відбувалося

протягом всіх років почергово за рахунок кількісного або цінового чинника. Найбільш збалансоване поліпшення умов торгівлі спостерігалось у 2020 р., тоді як у 2021–2023 рр. переважала асиметрія між фізичними та ціновими складовими. Відновлення у 2024 р. мало переважно кількісний характер.

Загалом, для підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності національної економіки України важливими є напрями:

1. Посилення виробництва продукції з високою доданою вартістю та розширення її експорту на зовнішні ринки.
2. Адаптація аграрного виробництва до стандартів Європейського Союзу.
3. Підтримка експортно-орієнтованих галузей тваринництва.
4. Збільшення обсягів переробки сільськогосподарської продукції в харчовій промисловості.
5. Зменшення імпоротної концентрації, впровадження політики імпортозаміщення та розвиток виробництва імпортозалежних товарних груп.
6. Диверсифікація зовнішньоторговельних зв'язків.
7. Інвестування в технологічне оновлення виробництв на території України.
8. Розвиток національних брендів для популяризації української продукції.

Таким чином, аграрний сектор сьогодні є ключовим у національній економіці України. Він є джерелом значних валютних надходжень та інвестицій, що побічно стимулюють розвиток інших сфер та національної економіки України загалом. Тому з боку держави має приділятися особлива увага до аграрного сектора, а також створюватися адекватні умови для його розвитку та посилення експортних можливостей.

Список використаних джерел

1. Бондаренко С., Нікішина О., Зеркіна О., Шапошніков В. Трансформація аграрного експорту України в умовах російської військової агресії: структурні зміни, адаптивні механізми та глобальні наслідки. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*. 2024. Т. 14. № 3. С. 116–142. <https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.3.9>.
2. Dorosh-Kizym M., Grabovskiy R., Dorosh M. Transformation of Ukraine's agricultural sector in the context of military conflict: challenges and perspectives. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2024. Вип. 43. С. 198–211. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14634746>.
3. Global changes in the development of the export potential of the grain sub-complex of the agrarian sector of Ukraine / Y. Kyrylov et al. *Ekonomika APK*. 2024. Vol. 31, No. 3. С. 22–33. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.2024030.22>.
4. Shust O., Nykonenko O., Czipa N. Organizational and economic transformations of the agricultural sector in the post-war period of economic development of Ukraine. *Economics, Finance and Management Review*. 2024. No. 2 (18). P. 14–23. <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2024-2-14-23>.
5. Мінфін. URL: <https://minfin.com.ua> (дата звернення: 01.10.2025).
6. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 01.10.2025).

5.3.

Особливості управління галузевою та товарною спеціалізацією аграрних підприємств

Миколенко І. Г.,

д-р екон. наук, професор,

професор кафедри економіки та публічного управління,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0003-3800-6136>

Економічні результати діяльності аграрних підприємств безпосередньо зумовлюються рівнем розвитку їхнього економічного потенціалу та ситуацією, що складається на ринках сільськогосподарської продукції. Вибір тих видів продукції, виробництво й реалізація яких забезпечують найбільшу економічну вигоду, визначається співвідношенням попиту і пропозиції, що, у свою чергу, окреслює можливості та обмеження функціонування підприємства. У такому контексті кожне аграрне підприємство вибудовує власну стратегію економічного розвитку, спираючись на наявні ресурси, технологічні особливості та спеціалізацію, а також адаптуючись до впливу зовнішніх чинників ринкового середовища.

Попри значні успіхи українських аграрних підприємств у нарощуванні експортних поставок та забезпеченні суттєвих надходжень до державного бюджету, сучасний стан сільського господарства залишається позначеним глибокими структурними дисбалансами між окремими видами виробничої діяльності. Найвідчутніше це виявляється у сфері рослинництва, де багато підприємств зосереджуються на обмеженому асортименті культур. Подібні диспропорції стримують процеси модернізації аграрного виробництва та формують додаткові ризики для економічної рівноваги галузі. Тому зміна виробничої спеціалізації виступає важливим завданням, оскільки її оптимізація сприятиме підвищенню ефективності використання ресурсів і забезпеченню кращих фінансових результатів.

Неефективне розміщення виробничих потужностей створює негативні наслідки не лише економічного характеру, але й породжує соціальні та екологічні ризики. Саме тому важливим управлінським завданням стає коригування структури та напрямів спеціалізації виробництва з метою мінімізації наявних дисбалансів і підвищення продуктивності функціонування підприємств аграрного сектору. У сучасних умовах такі диспропорції виступають чинником, що стримує економічне зростання галузі та водночас загострює екологічні й демографічні проблеми.

Проблематика спеціалізації сільськогосподарського виробництва, її специфічних рис, визначальних факторів формування та критеріїв оцінювання в умовах ринкової економіки, а також заходів, спрямованих на забезпечення ефективного розвитку й поглиблення спеціалізації, була предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних науковців. Зокрема, значний внесок у розроблення цих питань зробили Канінський П. [1], Кернасюк Ю. [2], Малік М. [3], Оріщенко Д. [4], Павленко О. [5], Чукіна І. [6], Яворська Т. [7], Толанов Д. [10], Ганссон Х. [8],

Ігнацюк А. [9] та інші вчені. Проте комплексних, системно структурованих досліджень цього процесу здійснено порівняно небагато, що зумовлює наявність різноманітних, а подекуди й суперечливих концепцій та підходів.

Попри те, що проблеми спеціалізації широко розглядаються в економічній літературі, питання поглиблення спеціалізації аграрних підприємств України, які функціонують у сфері тваринництва, залишаються вивченими недостатньо. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, руйнування виробничої інфраструктури, нестабільності логістики та посилення кліматичних ризиків, що ускладнюють можливості ефективного розвитку галузі та потребують нових підходів до формування спеціалізації й адаптації підприємств до сучасних викликів.

Аналіз еволюції наукових підходів та зіставлення актуальних методологічних поглядів на управління спеціалізацією аграрних підприємств дозволили поглибити зміст категорії «спеціалізація» у площині виробничо-комерційної діяльності. Встановлено, що спеціалізація є самостійним та складним об'єктом управління, від якого залежать структура виробництва, співвідношення галузей, обсяги виготовлення та реалізації продукції, а також рівень використання економічного потенціалу підприємства. Доведено, що вона нерозривно пов'язана з виробничою структурою підприємства, формуючи багаторівневу систему галузевих і функціональних підрозділів, виробничих блоків і технологічних груп, які забезпечують узгоджене функціонування всього господарського комплексу та визначають траєкторію його економічного розвитку.

Пропорції, яких підприємству вдається досягти між видами діяльності – зокрема між тваринництвом і рослинництвом, основним та допоміжним виробництвом, матеріальними процесами та виробничою інфраструктурою, а також між обсягами запланованих робіт і виробничими можливостями – виступають важливим орієнтиром для оцінювання рівня його спеціалізації. Водночас мінливість зовнішнього середовища зумовлює необхідність постійного коригування таких пропорцій, що спричиняє структурні зміни у виробничо-господарській діяльності.

Одним із найбільш суттєвих викликів зовнішнього середовища є дисгармонія у реалізації економічних інтересів виробників на ринках аграрної продукції, а також посилення процесів агропромислової інтеграції. Ці явища трансформують спеціалізацію як у межах традиційних виробничих напрямів підприємств, так і в умовах їхнього включення до інтегрованих корпоративних структур. Спостерігається помітне домінування рослинництва як нині найрезультативнішого напрямку виробничої діяльності, що, утім, створює ризики структурної розбалансованості агропромислового комплексу та відображається у погіршенні агроекологічних і соціальних параметрів розвитку території.

Порушення внутрішньої рівноваги виявляється як у дефіциті окремих ресурсів, так і в надлишку інших, що разом може істотно обмежувати можливості економічного зростання. Особливо відчутною є нестача органічних добрив, яка зумовлює деградацію гумусового шару ґрунтів і, відповідно, погіршення їх родючості та стійкості агроландшафтів. У цьому контексті оптимізація товарної спеціалізації

розглядається як ключовий інструмент усунення диспропорцій і відновлення внутрішнього балансу виробництва.

Крім окреслених чинників, у дослідженні також визначено й систематизовано основні детермінанти товарної спеціалізації аграрних підприємств, які інтегрують сукупність зовнішніх і внутрішніх впливів на формування виробничої структури (рис. 1).

З урахуванням впливу зовнішніх чинників та специфіки економічного потенціалу аграрних підприємств відбувається формування оптимальної моделі їхньої виробничої спеціалізації. Керування цим процесом здійснюється шляхом функціонування відповідного механізму, який окреслює підходи, інструменти та умови реалізації обраної моделі спеціалізації (рис. 2). Концептуальна основа такого механізму передбачає чітке визначення ключових принципів, стратегічних орієнтирів і функціональних завдань, а також створення комплексу управлінських інструментів, спрямованих на забезпечення сталості розвитку підприємства та його адаптації до змін зовнішнього середовища. У межах цієї концепції враховуються закономірності формування економічного потенціалу, особливості розвитку внутрішньої інфраструктури, вимоги до архітектури та стандартів управління, модель організації управлінських процесів і механізми трансформації підприємства від поточного стану до визначеного рівня спеціалізації.

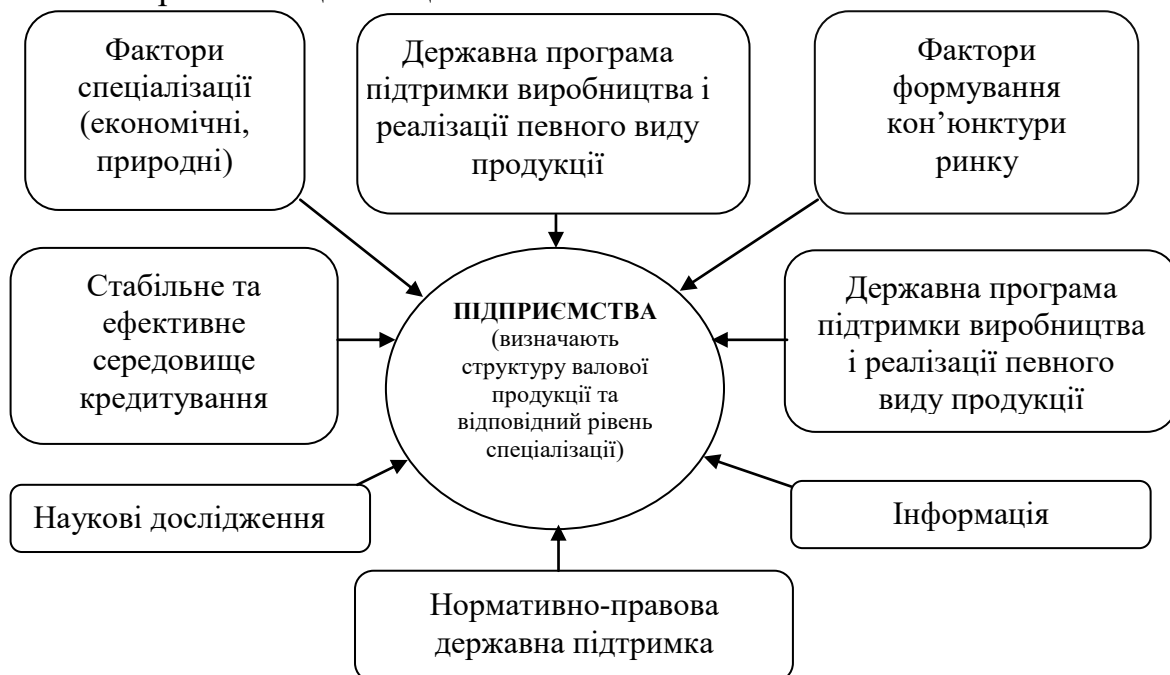

Рис. 1. Причини, фактори та важелі змін у товарній та галузевій спеціалізації аграрних підприємств

Розгорнуте дослідження організаційно-економічного механізму управління товарною спеціалізацією аграрних підприємств дало змогу сформувати поглиблений підхід, спрямований на створення адаптаційних стратегій розвитку виробничо-комерційної діяльності. Такий підхід ґрунтується на системному врахуванні чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, раціональній мобілізації виробничого, економічного й інфраструктурного потенціалу

підприємств, а також на визначенні оптимальної конфігурації систем управління спеціалізацією в аграрному менеджменті. Він передбачає цілісне узгодження напрямів трансформації виробництва із загальними стратегічними орієнтирами підприємства, забезпечуючи гнучкість та адаптивність управлінських рішень.

Після здійснення детального аналізу можливих траєкторій розвитку виконується поглиблена оцінка потенційних напрямів спеціалізації, визначається структура виробничого потенціалу, формується цільова архітектура управлінської системи та конкретизуються вимоги до інфраструктурних сервісів. На основі отриманих аналітичних результатів проводиться співставлення фактичного стану підприємства з визначеними орієнтирами, встановлюються етапи досягнення бажаного рівня спеціалізації, окреслюються вектори удосконалення виробничої структури та обираються відповідні програми трансформації. Реалізація всіх заходів із коригування товарної спеціалізації здійснюється в межах проектного підходу, що забезпечує системність, чіткість послідовності та оптимізацію процесів переходу до ефективнішої моделі виробничої діяльності.

Оцінювання спеціалізації сільськогосподарських підприємств базується на сукупності показників, серед яких визначальним є структура товарної продукції. Вагомість окремої галузі визначається часткою її продукції у загальному обсязі товарного виробництва. Основним індикатором внутрішньогосподарської спеціалізації виступає структура валової продукції. Якщо одна галузь забезпечує понад 50 % товарного випуску, підприємство класифікується як спеціалізоване (наприклад, скотарське, свинарське, зернове господарство). У разі, коли дві галузі формують дві третини товарної продукції, господарство відносять до спеціалізованих на двох напрямках (наприклад, буряко-молочне чи скотарсько-льонарське). Якщо ж три галузі разом забезпечують 75 % товарної продукції, таке підприємство вважається багатогалузевим. Господарства, у яких не сформувався домінуючий напрям, належать до неспеціалізованих.

Рівень спеціалізації визначають за питомою вагою вартості товарної продукції основної галузі у загальній структурі виробництва. Глибоко спеціалізовані підприємства (зокрема птахофабрики, свиноферми, овочеві підприємства) орієнтуються переважно на виробництво одного виду продукції, частка якої понад 50 % загального обсягу. Високий рівень спеціалізації передбачає згортання допоміжних виробництв та максимальну концентрацію ресурсної бази на ключовому напрямі, що забезпечує зростання продуктивності та результативності діяльності.

У межах дослідження також розроблено й апробовано методичний підхід до визначення рівня спеціалізації аграрних підприємств та оцінювання ефективності управління нею. Він базується на поєднанні системи основних і додаткових показників, що забезпечують можливість комплексної класифікації підприємств за рівнем спеціалізації. Ефективність управління спеціалізацією оцінюється через аналіз обсягів приросту додаткового продукту у співвідношенні з нарощуванням виробничих фондів, що дозволяє встановити продуктивність обраної моделі спеціалізації та визначити оптимальні напрями її раціоналізації з урахуванням ресурсних можливостей підприємства та кон'юнктури ринку.

**Формування сталих соціально-економічних систем:
міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку**

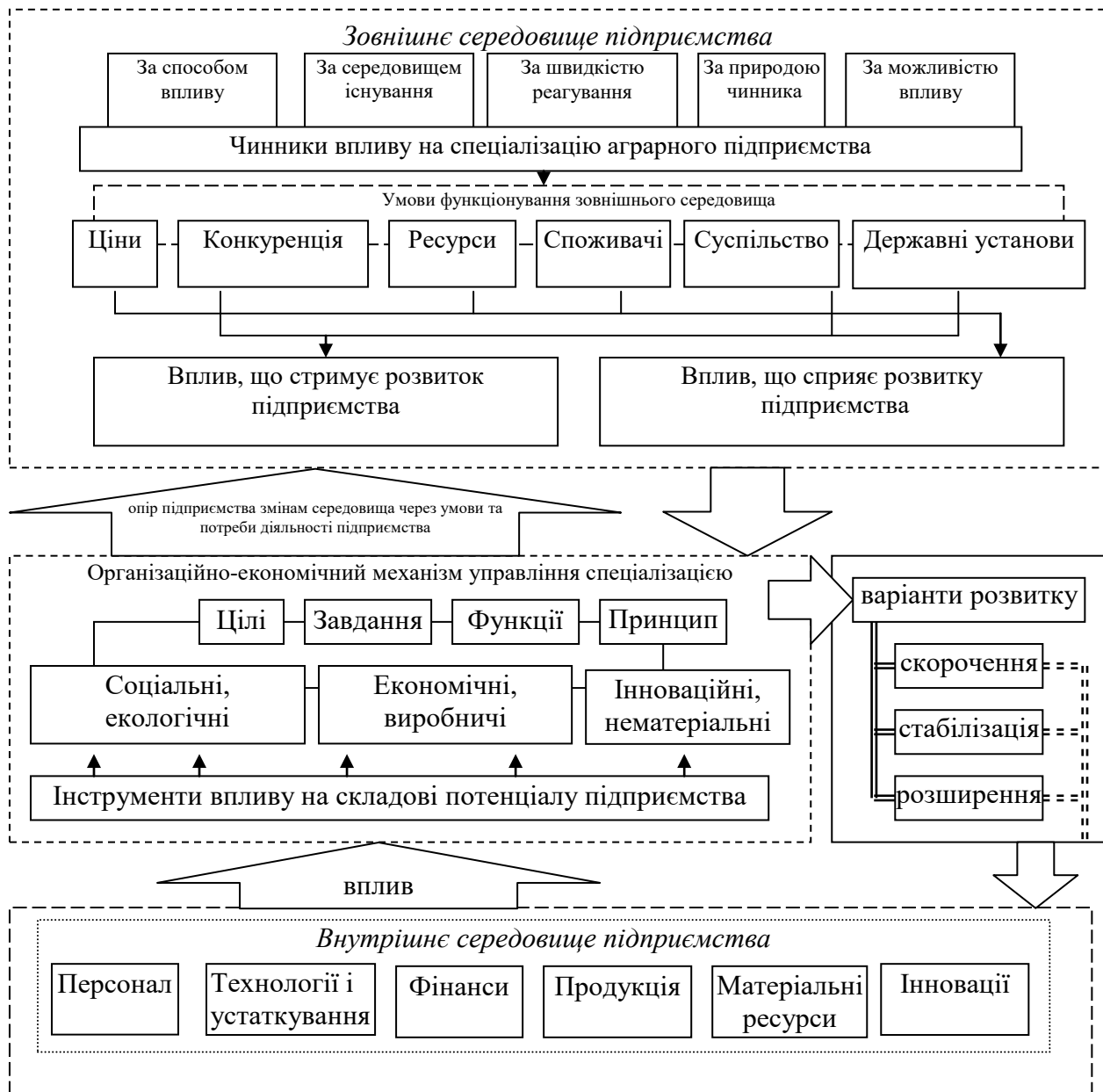

**Рис. 2. Архітектура організаційно-економічного механізму управління
товарною та галузевою спеціалізацією аграрних підприємств**

Доведено доцільність визначення показника ефективності спеціалізації за формулою:

$$E = \frac{\Delta(c+v+m)}{\Delta c + \Delta v + \Delta m_a} \text{ або } E = \frac{\Delta(v+m)}{\Delta c + \Delta v + \Delta m_a}, \quad (1)$$

де: E – ефективність спеціалізації;

$\Delta(c + v + m)$ – сума приросту вартості валової продукції;

$\Delta(v + m)$ – сума приросту валового доходу;

Δc – сума приросту матеріальних виробничих витрат;

Δv – сума приросту витрат на оплату праці;

Δm_a – сума нагромадження додаткового продукту на приріст виробничих фондів.

Для поглибленого економічного аналізу як чинної спеціалізації, так і можливих напрямів розвитку сільськогосподарських підприємств застосовується комплексна система показників, що охоплює динаміку валової продукції, обсяг валового та

чистого доходу в розрахунку на одиницю земельної площі (угідь чи ріллі), рівень трудових затрат, вартість виробничих фондів, а також величину капітальних вкладень і поточних витрат. Використання такої системи дозволяє здійснювати всебічну оцінку ефективності спеціалізації, враховуючи як ресурсну забезпеченість, так і результативність використання виробничого потенціалу.

Ключовими завданнями вдосконалення внутрішньогосподарської спеціалізації є максимальне нарощування виробництва продукції у межах кожного структурного підрозділу, забезпечення раціонального використання основних виробничих фондів і трудових ресурсів, а також загальне підвищення ефективності виробництва через зростання продуктивності та оптимізацію витрат. Таке вдосконалення спрямоване на зміцнення конкурентних позицій підприємства, забезпечення стабільності й високої результативності його функціонування.

У процесі розробки планів спеціалізації необхідно враховувати технологічні взаємозв'язки між виробничими підрозділами, що забезпечує оптимальне поєднання галузей і сприяє ефективній організації виробничого процесу. Кожний підрозділ повинен орієнтуватися на відповідний напрям спеціалізації, який формується на основі комплексу природно-кліматичних, економічних і виробничих характеристик території. Науково обґрунтована спеціалізація аграрних підприємств дає змогу збільшувати обсяги сільськогосподарського виробництва, підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції, раціоналізувати використання ресурсів і забезпечувати стабільність господарської діяльності.

Беручи до уваги значну диференціацію природно-економічних умов України, раціональний вибір спеціалізації стає важливим чинником підвищення ефективності аграрного виробництва. Оптимальний розподіл галузевих напрямів дозволяє підприємствам адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури та природно-кліматичних чинників, формуючи стійкі моделі функціонування.

Результати досліджень демонструють наявність двох домінуючих тенденцій розвитку спеціалізації аграрних підприємств. Перша тенденція характеризується тим, що підприємство одночасно орієнтується на виробництво кількох видів продукції: зазвичай одного-двох профільних напрямів у рослинництві та одного-двох – у тваринництві, паралельно підтримуючи низку допоміжних і додаткових виробництв. Саме ця модель наразі є найбільш поширеною, оскільки забезпечує певну диверсифікацію ризиків і стабільність діяльності. Друга тенденція передбачає вузьку спеціалізацію підприємства на випуску одного конкретного виду продукції – наприклад, яловичини, свинини, м'яса птиці, яєць, овочевої або садової продукції. Такі господарства зазвичай мають промисловий тип виробництва з повним технологічним циклом, активно співпрацюють з іншими господарствами та утворюють інтегровані виробничі об'єднання. Особливо інтенсивно така співпраця розвивається у сегменті виробництва м'яса, що значно поглиблює спеціалізацію відповідних підприємств.

Поряд із розмірами підприємства (табл. 1), визначальним чинником вибору напрямів спеціалізації та підвищення економічної ефективності виступає встановлення оптимального співвідношення між рослинницькими та тваринницькими видами

діяльності, що забезпечує збалансованість виробничої структури та раціональне використання ресурсів.

Більшість сільськогосподарських підприємств здійснює комбіноване виробництво, тобто поєднує кілька галузей у такому співвідношенні, яке забезпечує найкращий економічний результат. Важливою умовою успішної діяльності є коректна інтеграція основних, допоміжних і додаткових виробничих напрямів, що дає змогу сформувати збалансовану та ефективну виробничу структуру. Раціональність такого поєднання галузей визначається рядом принципів: досягненням максимальної ефективності виробництва; оптимальним використанням наявних природно-кліматичних і економічних ресурсів території; зменшенням нерівномірності сезонної зайнятості працівників; можливістю застосування відходів та побічної продукції одних галузей як ресурсів для інших; а також прискоренням оборотності фінансових ресурсів підприємства, що позитивно впливає на його стійкість та результативність.

Таблиця 1

**Розподіл суб'єктів аграрного виробництва за
розмірами землекористування, 2010–2022 рр., од.**

Розміри землекористування	Роки						2022 р. до 2010р, %
	2010		2015		2022		
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	
До 100 га	34358	67,8	32134	67,6	25835	63,4	75,2
До 1000 га	10418	20,5	9899	20,9	10023	24,6	96,2
До 5000 га	5318	10,5	4724	10,0	4312	10,6	81,1
До 10000 га	461	1,0	510	1,1	399	1,0	86,5
Більше 10000 га	93	0,2	175	0,4	166	0,4	178,5
Разом	50648	100,0	47442	100,0	40735	100,0	80,4

Також встановлено, що в розвитку багатьох аграрних підприємств домінує екстенсивна модель, яка супроводжується поступовим зміщенням у бік вузької спеціалізації в рослинництві та одночасним скороченням обсягів тваринницької продукції. Така тенденція зумовлює необхідність формування нових підходів до підвищення економічної ефективності діяльності підприємств, серед яких ключовими є орієнтація на експортні ринки та створення власних переробних виробництв для забезпечення більшої доданої вартості.

Розроблений методичний підхід до оцінювання результативності та ефективності раціоналізації спеціалізації аграрних підприємств дає можливість комплексно враховувати чинники їхнього географічного розташування, особливості цільових ринків збуту, а також загальні тенденції трансформації структури сільськогосподарського виробництва в умовах поєднання різних галузевих напрямів. Важливими інструментами досягнення оптимальної структурної конфігурації та внутрішньої збалансованості ресурсів виступають раціоналізація міжгалузевих взаємозв'язків і забезпечення гармонійної ресурсної пропорційності всередині підприємства. Саме ці елементи визначають зміст процесів трансформації товарної спеціалізації аграрних підприємств, спрямованих на підвищення ефективності їхньої діяльності.

У межах дослідження виокремлено стратегічні напрями раціоналізації товарної спеціалізації аграрних підприємств, які базуються на прогнозуванні перспектив розвитку, формуванні стратегічних альтернатив і порівняльному оцінюванні економічної ефективності різних варіантів зміни спеціалізації. Особливу увагу приділено оптимальному поєднанню галузей у структурі господарства, що стало можливим завдяки результатам економічного моделювання комбінацій виробництва продукції рослинництва та тваринництва.

Запропонований підхід реалізується через формування системи управління товарною спеціалізацією аграрного підприємства, під якою розуміють узгоджену єдність вихідного, перехідного (трансформаційного) та раціонального станів виробничої структури та стійкі взаємозв'язки між ними. Управлінський вплив на ці компоненти виступає необхідною умовою трансформації спеціалізації та включає цілісний комплекс організаційних, управлінських і економічних заходів.

Система управління товарною спеціалізацією охоплює три основні складові: організаційну, технологічну та матеріально-технічну (рис. 3).

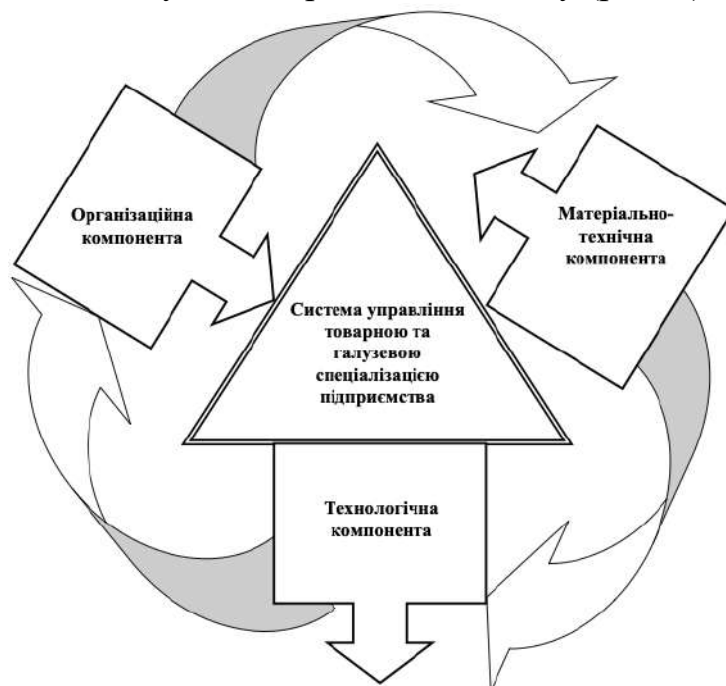

Рис. 3. Компоненти системи управління товарною та галузевою спеціалізацією аграрного підприємства

Дослідження процесу управління товарною спеціалізацією аграрних підприємств як цілісної системи передбачає всебічний аналіз її характеристик, включаючи системоутворюючі чинники, системно-значущі властивості та системно-визначені параметри окремих елементів. Оскільки система управління охоплює вихідний, перехідний (трансформаційний) і раціональний стани структурних компонентів, а також взаємозв'язки між ними, причому їхнє поєднання у формах організаційної, технологічної та матеріально-технічної підсистем має широкий спектр можливих конфігурацій, формування цієї системи потребує розгляду в контексті динамічних змін усіх її елементів та умов їх трансформації.

На основі комплексного аналізу було сформовано типологію аграрних підприємств за рівнем спеціалізації, у межах якої виділено три групи: глибоко спеціалізовані, спеціалізовані та неспеціалізовані підприємства. Критеріями такого поділу стали їхні виробничі можливості, місткість та потенціал цільових ринків, а також характеристики продукції, яку вони виробляють. Стратегії розвитку підприємств кожного типу значною мірою визначаються їхніми масштабами діяльності та структурою виробничих ресурсів. У результаті проведеного дослідження доведено, що найбільш ефективними та обґрунтованими стратегіями розвитку в умовах трансформації спеціалізації можуть бути: стратегія мінімізації витрат завдяки впровадженню техніко-технологічних інновацій; стратегія зниження витрат шляхом розширення масштабів виробництва; стратегія оптимізації витрат через збільшення площ землекористування; стратегія підвищення цін за рахунок поліпшення позиціонування підприємства у системі збутових каналів; стратегія зростання доходів на основі диверсифікації виробництва; а також стратегія підвищення рентабельності шляхом диференціації продукції.

У межах дослідження також обґрунтовано організаційно-економічні принципи управління збутовою діяльністю спеціалізованих аграрних підприємств. Вони передбачають реалізацію комплексу заходів, спрямованих на зміну позиції підприємства у каналах розподілу продукції з метою забезпечення вищих цін реалізації на відповідних цільових ринках. Встановлено, що ефективне управління збутом має ґрунтуватися на системному аналізі впливу ринкових і конкурентних чинників із застосуванням спеціалізованих методів оцінки результативності маркетингових та комерційних каналів, а також порівняння цих показників зі збутовими можливостями підприємства. Такий підхід забезпечує підвищення адаптивності маркетингової політики аграрного підприємства та дає змогу повною мірою використовувати його комерційний потенціал для зміцнення загальної ефективності діяльності.

На цій основі визначено конкретні інструменти для посилення результативності виробничо-збутової діяльності аграрних підприємств шляхом зміни їхніх позицій у структурі наявних каналів реалізації продукції рослинництва та тваринництва, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності та досягненню стабільних економічних результатів.

Список використаних джерел

1. Канінський П. К. Наукові засади спеціалізації аграрного виробництва. *Вісник ЖДТУ. Серія: Економічні науки*. 2006. № 3 (37). С. 174–180. URL: <https://ven.ztu.edu.ua/issue/view/6375>.
2. Кернасюк Ю. Глибока спеціалізація та індустріалізація – основа аграрного успіху. *Growhow*. 24.02.2023. URL: <https://www.growhow.in.ua/hlyboka-spetsializatsiia-ta-industrializatsiia-osnova-ahrarnoho-uspikhu>.
3. Малік М. Й., Беженар І. М., Грищенко О. Ю. та ін. Науково-методичні засади поглиблення спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. 104 с.

4. Оріщенко Д. Інституційні механізми регулювання спеціалізації аграрних підприємств. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences*. 2024. № 336 (6). С. 692–698. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-336-105>.
5. Павленко О. С., Вініченко І. І. Оптимізація виробничо-галузевої структури аграрного підприємства. *Ефективна економіка*. 2017. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5672>.
6. Чукіна І. В. Розвиток спеціалізації та диверсифікації як чинник управління результативності виробничо-господарською діяльністю аграрних підприємств. *Ефективна економіка*. 2018. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/118.pdf.
7. Яворська Т. І. Оцінка рівня спеціалізації сільськогосподарського виробництва. *Вісник ХНТУСГ*. 2019. Вип. 202. С. 3–10. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/11725/1/18.pdf>.
8. Hansson H., Ferguson R., Olofsson C. Understanding the diversification and specialization of farm businesses. *Agricultural and Food Science*. 2010. Vol. 19 (4). P. 269–283. DOI: <https://doi.org/10.2137/145960610794197605>.
9. Ignaciuk A., Maggio G., Sitko N. Crop diversification increases productivity and stabilizes income of smallholders. *FAO Agricultural Development Economics Policy Brief* 8. Rome, 2018. URL: <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/i9458en>.
10. Tolanov D. Specialization of enterprises in agriculture and formation of optimal composition of industries. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*. 2022. Vol. 9. No. 9. P. 12–17. DOI: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/GBZ9U>.

5.4. Біологічні особливості, урожайність та якість продукції пшениці озимої залежно від умов виращування в контексті продовольчої безпеки

Коваль Д. О.,
здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Полтавський державний
аграрний університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0009-0002-3514-463X>

В сьогоденних реаліях війни, питання продовольчої безпеки України має одне із першочергових завдань, що потребує обґрунтованого вирішення. Це обумовлено постійно зростаючим попитом на зернову продукцію як для внутрішніх потреб, так і для експорту. Тому, з урахуванням виснаження сільськогосподарських угідь, динаміки зниження продуктивності ґрунтів на фоні зменшених норм внесення добрив, питання пошуку шляхів підвищення врожайності та якості продукції

пшениці озимої набуває стратегічного значення. Окрім цього, зміни клімату (посухи, нерівномірність опадів, перепади температурного режиму) знижують стабільність виробництва зерна та продуктів споживання з нього. У зв'язку з чим виокремлюють найбільш дієві чинники, що мають вплив на формування врожайності та якості зерна пшениці озимої (рис. 1).

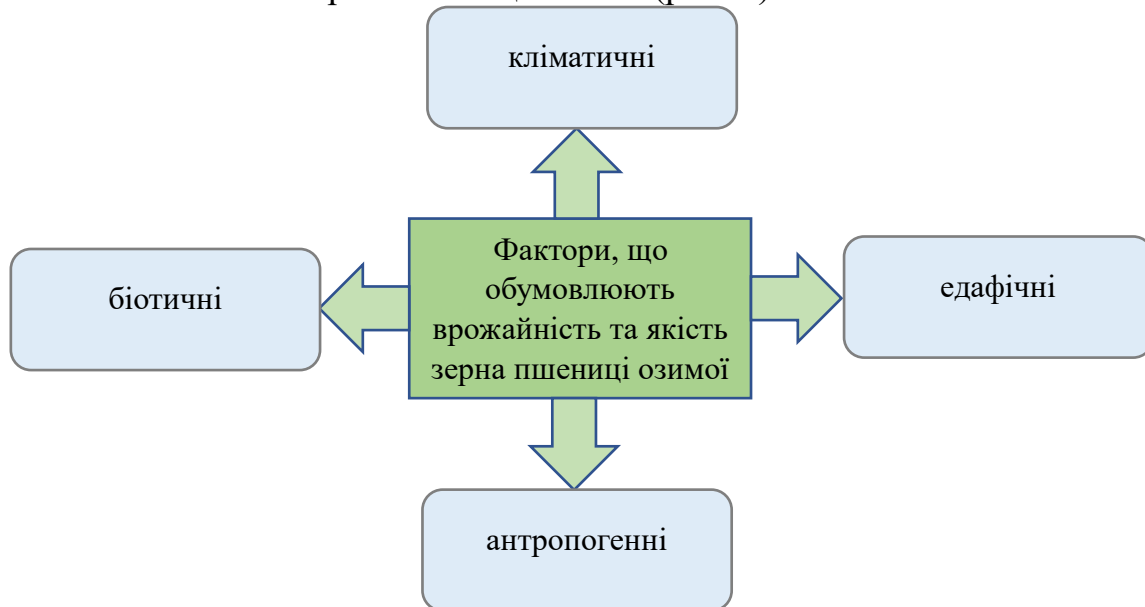

Рис. 1. Фактор, що мають вплив на формування
врожайності та якості зерна пшениці озимої

Джерело: розроблено автором.

Ефективність використання ресурсів (добрив, води, енергії) повинно бути збалансованим, що дозволить знизити витрати й екологічне навантаження на довкілля [1–3]. У зв'язку з чим, виникає потреба збільшення врожайності та поліпшення кості зерна за рахунок підбору нових сортів пшениці озимої, розробки й удосконалення адаптивних технологій вирощування культури.

Актуальність обраного напряму дослідження полягає у тому, що пшениця озима – найбільш поширена сільськогосподарська культура як в Україні, так і в світі. Вона є основою для формування продовольчої безпеки нашої країни. Виробництво споживчих продуктів із зерна пшениці досить різноманітне, що обумовлює її продовольчу значущість. Так, станом на 2024 рік в Україні було отримано 22,4 млн тонн озимої та ярої пшениці з площ майже 5 млн га. При цьому середня врожайність зерна становила 4,6 т/га [4].

Обсяг виробництва зерна пшениці та його якість залежить як від регульованих чинників – агрозаходів, так і від нерегульованих, або слабо регульованих – погодних умов [5–7]. Важливий вплив і сортових властивостей, який контролюється на генетичному рівні того чи іншого культивуру пшениці озимої [8, 9].

Біологічні особливості пшениці озимої.

Пшениця озима (*Triticum aestivum* L.) є однією з основних зернових культур, що вирощується в Україні та в інших країнах з помірним кліматом. Вона є дворічною рослиною, яка висівається восени, перезимовує в ґрунті до наступної весни [10].

Будова рослини пшениці наведена на рис. 2.

Рис. 2. Будова рослини пшениці

Джерело: побудовано автором на основі [11].

У пшениці озимої формується мичкувата коренева система (первинна і вторинна) із значним розгалуженням бокових коренів. Глибина проникнення кореневої системи пшениці може досягати до 3 метрів. Це дозволяє рослинам ефективно використовувати вологу з глибших шарів ґрунту.

Стебло пшениці – соломина, висота залежить від сорту, агротехніки та умов вирощування. В середньому висота рослини коливається від 60 до 120 см. Стебло складається з вузлів і міжвузлів, в яких формуються листки, а на верхівці – колос.

Листки пшениці – довгі, вузькі, з паралельним жилкуванням. Вони мають восковий наліт, що зменшує випаровування води і захищає рослину від втрат вологи в умовах посухи.

Суцвіття пшениці озимої – колос, що складається з численних колосків, в яких формується зернівка. Він може бути різним за формою в залежності від сорту (від довгих прямостоячих до компактних і коротких) [12].

Зерно пшениці озимої має правильну овальну або округлу форму, покрите насінними оболонками (рис. 3). Основні компоненти умісту зернівки – це борошняний та білковий склад, що робить пшеницю важливим джерелом харчування. Водночас, вміст крохмалю і білка в зерні визначає його якість для використання в харчовій промисловості [13].

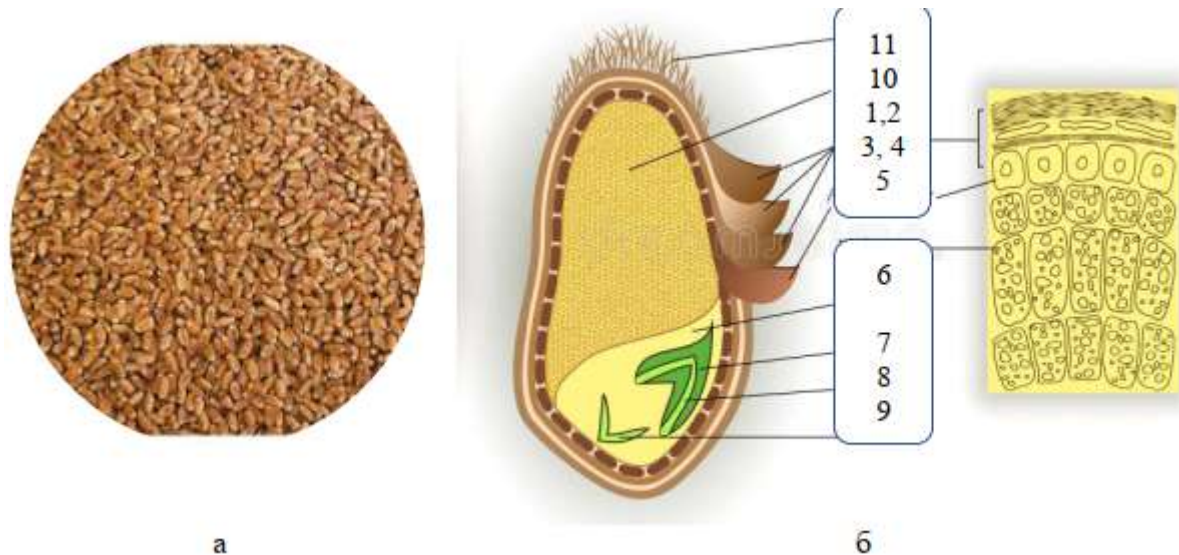

Рис. 3. Зернівка пшениці: а – загальний вигляд, б – морфологічна будова:
1, 2 – плодові оболонки; 3, 4 – насінні оболонки; 5 – алейроновий шар
ендосперму; 6 – щиток; 7 – брунька; 8 – зародок; 9 – зародкові
корінці; 10 – ендосперм; 11 – чубчик.

Джерело: побудовано автором на основі [14].

Пшенична зернівка вкрита плодовою і насінною оболонками, що виконують захисні функції. Маса оболонок становить 7–8 % маси сухої речовини зерна, а з цієї кількості на частку плодової оболонки припадає 70–85 %. Під оболонками в нижній частині зерна розміщується зародок. Його маса становить 1,5–3,0 % від маси зернівки. При розмелюванні зерна, зародки разом з оболонками відходять у висівки. Зародок має щиток, що є сім'ядолею зернівки, і призначений для вбирання поживних речовин з ендосперму [15].

Найбільшу частину зернівки пшениці займає ендосперм. Зовнішній (алейроновий) шар клітин ендосперму багатий на азотні сполуки. Проте білок цього шару не еластичний і не пружний, тому домішування його до борошна знижує якість останнього. За товщиною алейроновий шар майже дорівнює оболонкам зернівки. Під алейроновим шаром міститься основна (борошниста) частина ендосперму. Вона складається з клітин, наповнених крохмальними зернами, в проміжках між якими містяться білкові речовини переважно у вигляді клейковини. На ендосперм разом з алейроновим шаром припадає близько 90 % ваги зернівки пшениці. Найбільше в зерні вуглеводів, основною складовою частиною яких є крохмаль. Вміст білка коливається від 10 до 16 %, жиру – близько 2 % [16, 17].

Пшениця озима є самозапильною культурою, і в процесі її розвитку відбувається запилення між рослинами одного сорту. Відмінність цієї рослини в тому, що вона може витримувати низькі температури в період зимового спокою, що робить її особливою серед інших культур.

Фенофази пшениці поєднують наступні етапи згідно «Шкали фаз розвитку зернових ВВСН» [18, 19]. Ця система використовує десяткову систему коду, тобто вегетація культури поділяється на 10 фаз і 10 підфаз, тобто загалом 100 фаз розвитку, де 0 – це насінина, а 99 – готова до збирання культура (рис. 4).

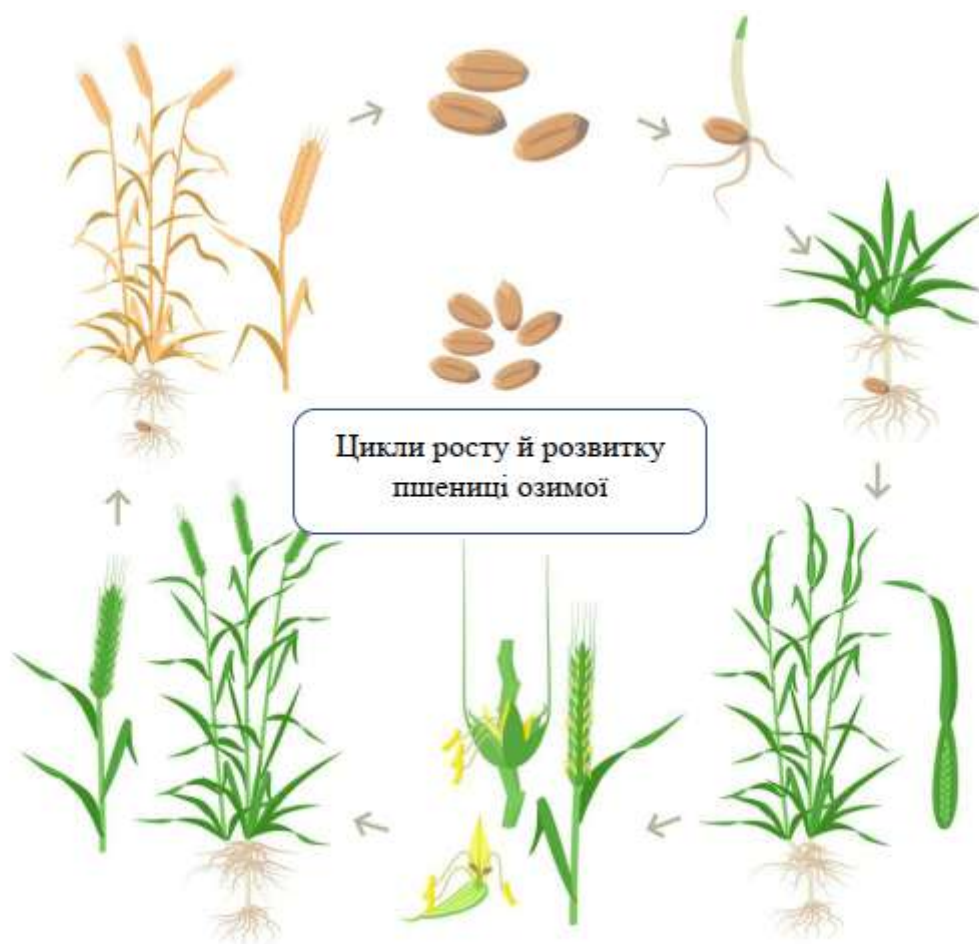

Рис. 4. Цикл росту й розвитку пшениці озимої

Джерело: побудовано автором на основі [20].

Відповідно сучасної класифікації усі фенологічні фази росту й розвитку пшениць вміщено у шкали фаз розвитку зернових ВВСН (табл. 1).

Таблиця 1

Шкали фаз розвитку зернових відповідно ВВСН

Фаза / макростадія	Підфази
1	2
0: Проростання	00 – Сухе зерно 00 – Сухе зерно 01 – Початок поглинання води 03 – Кінець поглинання води 05 – Поява кінчика зародкового кореня 06 – Подовження кінчика зародкового кореня, поява кореневих волосків та/або бічних пагонів 07 – Поява кінчика зародкової піхви (колеоптиля) 09 – Сходи: колеоптиль проходить поверхню ґрунту; листок досяг кінчика колеоптиля
1: Розвиток листків	10 – Перший листок виходить із колеоптиля 11 – Стадія 1-го листка. Перший листок розгорнутий 12 – Стадія 2-го листка. Другий листок розгорнутий ... – і так далі до стадії 19 19 – 9 і більше листків розгорнуті

1	2
2: Кущення	21 – З'являється перший пагін кущення – початок кущення 22 – З'являється другий пагін кущення 23 – З'являється третій пагін кущення ... – і так далі до стадії 29 29 – Завершення кущення. З'являється максимальна кількість пагонів
3: Вихід у трубку (головний пагін)	30 – Початок подовження стебла: псевдостебло і пагони кущення спрямовані догори, перше міжвузля починає подовжуватися, верх суцвіття щонайменше на 1 см вищий за вузол кущення 31 – Стадія 1-го вузла. Перший вузол видно на поверхні землі, відстань від вузла кущення щонайменше 1 см 32 – Стадія 2-го вузла. Другий вузол видно, відстань від 1-го вузла щонайменше 2 см 33 – Стадія 3-го вузла. Третій вузол видно, відстань від 2-го вузла щонайменше 2 см 34 – Стадія 4-го вузла. Четвертий вузол видно, відстань від 3-го вузла щонайменше 2 см ... – і так далі до стадії 37 37 – Поява останнього (прапорцевого) листка 39 – Стадія лігули (листяного язичка): прапорцевий листок повністю розвинений, лігулу прапорцевого листка ледве видно
4: Формування суцвіт'я (колосків або волоті)	41 – Листова піхва прапорцевого листка подовжується 43 – Суцвіття (колос) усередині стебла зсунуте догори, листкова піхва прапорцевого листка починає набухати 45 – Листкова піхва прапорцевого листка набрякла 47 – Листкова піхва відкривається 49 – Поява остюків. Остюки з'являються над лігулою прапорц. листка
5: Поява суцвіт'я (колосків)	51 – Початок появи суцвіття (колоса). Верхню частину колоса видно 52 – Поява 20 % суцвіття 53 – Поява 30 % суцвіття 54 – Поява 40 % суцвіття 55 – Поява половини суцвіття. Нижня частина ще в листовій піхві. 56 – Поява 60 % суцвіття 57 – Поява 70 % суцвіття 58 – Поява 80 % суцвіття 59 – Повна поява суцвіття. Колос повністю видно
6: Цвітіння	61 – Початок цвітіння. Перші тичинки з'являються 65 – Середина цвітіння. 50 % зрілих тичинок 69 – Кінець цвітіння
7: Утворення зерен (каріопсів)	71 – Перші зерна досягли половини свого остаточного розміру. Вміст зерен водянистий. 73 – Рання молочна стиглість 75 – Середня молочна стиглість. Усі зерна досягли свого остаточного розміру. Вміст зерен молочний ... – Зерна ще зелені 77 – Повна молочна стиглість

1	2
8: Дозрівання зерен	83 – Рання воскова стиглість 85 – М'яка воскова стиглість. Вміст зерен ще м'який, але сухий. Вм'ятина від нігтя випрямляється 87 – Тверда воскова стиглість. Вм'ятина від нігтя не випрямляється 89 – Рання повна стиглість. Зерно тверде, із зусиллям розколюється нігтем великого пальця
9: Відмирання	92 – Пізня повна стиглість. Зерно тверде, не ламається нігтем великого пальця 93 – Зерно сидить слабо в колоску в денний час 97 – Рослина повністю відмерла. Солома ламається 99 – Зібраний урожай зерна

Джерело: [18, 19].

Завдяки своїм адаптивним і екологічним особливостям пшениця може ефективно розвиватися в умовах різних кліматичних зон, що робить її універсальною зерновою культурою для багатьох регіонів України [21].

Пшениця озима здатна витримувати низькі температури протягом зимового періоду завдяки перезуванню в стані спокої. Важливу роль у виживанні рослин відіграють генетичні особливості сортів, що дозволяють адаптуватися до умов знижених температур. За даними авторів визначено, що адаптація пшениці до зимових умов залежить від сорту та місця вирощування. Більш холодостійкі сорти зазвичай мають більший вміст вуглеводів і крохмалю, що сприяє їхній стійкості до морозів [22].

Пшениця озима є відносно стійкою до посухи, однак вимагає оптимального водного режиму для формування високих врожаїв. Оскільки культура добре адаптується до умов змінної вологості ґрунту, її продуктивність залежить від наявності достатньої кількості води на початкових етапах вегетації. Як зазначають автори, високі врожаї зернових можливо досягти тільки за умов помірної вологості ґрунту в поєднанні з відповідною агротехнікою [23, 24].

Пшениця озима також здатна адаптуватися до різних стресових умов, таких як посуха, або надмірна волога. Це стало можливим завдяки тривалим дослідженням та селекції сортів, стійких до екстремальних умов. Важливою рисою пшениці є її здатність швидко відновлюватися після зимового стресу завдяки адаптивним механізмам [25, 26].

Враховуючи важливість пшениці для продовольчої безпеки, вирощування цієї культури повинно здійснюватися з урахуванням екологічних вимог. Відповідно даних науковців визначено, що пшениця добре росте на чорноземах та лісових ґрунтах з достатнім рівнем поживних речовин. Однак навіть у наявності важких ґрунтів пшениця здатна адаптуватися завдяки спеціальним агрономічним заходам, таким як правильний підбір добрив та оптимізація сівозміни [27–29].

Пшениця озима має значний вплив на агрофітоценози, підтримуючи біологічне різноманіття. Культурні практики, такі як використання бінарних посівів чи

сівозміни, сприяють підтриманню здорового стану ґрунтів і запобігають ерозії. Як зазначають автори, правильна сівозміна дозволяє збільшити родючість ґрунтів і підвищити ефективність використання водних ресурсів [30, 31].

Таким чином, пшениця озима має високий потенціал для адаптації до різних екологічних умов завдяки своїм біологічним властивостям і властивостям сорту. Врахування цих аспектів при вирощуванні даної культури є важливим чинником для досягнення стабільних врожаїв і підтримки екологічної рівноваги в агроекосистемах.

Сучасні дослідження з вивчення способів збільшення врожайності пшениці озимої.

Насьогодні українські та іноземні вчені удосконалюють технології вирощування, системи агровиробництва та ефективного господарювання для забезпечення сталості виробництва продукції зернових культур [32–34]. Також проводяться з селекційно-генетичні дослідження для підвищення адаптивності зернових культур до умов вирощування та поліпшення якості зерна [35–37]. Вивчаються та удосконалюються нові технології вирощування пшениць [38–40]. Розробляються дієві заходи насінництва, тощо [41–44].

Вплив сорту на реалізацію продуктивного потенціалу пшениці озимої.

Біологічні властивості сорту визначають здатність рослин формувати врожай у конкретних умовах середовища. За даними О. М. Шевченка, відмінності між сортами пшениці за врожайністю можуть сягати до 40 %. Це обумовлюється неоднозначною реакцією рослинного фітоценозу на вологозабезпечення, температурний режим, рівень живлення та інші чинники довкілля. Нові сорти пшениці озимої з інтенсивним типом розвитку мають вищий потенціал продуктивності, але потребують оптимального агрофону для реалізації цього потенціалу [44].

Результати досліджень І. І. Гасанової разом із співавторами засвідчують про суттєвий вплив на пшеницю озиму гідротермічних факторів протягом вегетаційного періоду культури. Посушлива осінь та весняно-літнього періоду впливають на зменшення густоти продуктивного стеблостою та врожайності зерна. Також автори встановили міжсорткову реакцію на формування елементів структури врожаю пшениці озимої [45]. Адже як встановлено іншими авторами, врожайність пшениці обумовлюється кількістю продуктивних стебел на одиниці площі та масою зерна з колоса, які мають зв'язок із іншими елементами структури врожаю. Кожен із цих показників може змінюватися залежно від умов вирощування, сорту та впливати на урожайність [46, 47]. Що знайшло підтвердження у публікаціях інших авторів, які встановили, що оптимальна структура високопродуктивних агрофітоценозів пшениці озимої можливим для забезпечення оптимальних умов у критичні періоди вегетації [48–50].

Дослідження інших авторів свідчать про необхідність залучення генетичного пулу споріднених видів та родів злаків для розширення спадкового різноманіття селекційного матеріалу пшениці для створення нових, більш продуктивних сортів [51, 52]. Дане питання є досить важливим, адже Державний реєстр сортів рослин придатних до поширення в Україні щороку поповнюється значною

кількістю сортів пшениці м'якої озимої, які мають досить високий генетичний потенціал продуктивності (10–12 т/га). Окрім цього нові культивари пшениці озимої та різну реакцією на зовнішні фактори навколишнього середовища, але, як показує практика, їх потенційні можливості на виробництві реалізуються лише на 30–50 % [53].

Згідно твердження авторів, за останні роки внесок сорту у досягнутий рівень урожайності пшениці озимої в нашій країні сягає 45–50 %, у Європейських країнах – 60 %, США – 27 % [54–56].

Науковцями встановлено, що нові сорти і гібриди з підвищеною пластичністю щодо ґрунтово-кліматичних умов краще формують врожайність у різних зонах. Так, за вивчення пластичності та врожайності нових сортів м'якої озимої пшениці було встановлено, що серед 34 нових сортів озимої пшениці значно варіює врожайність залежно від зони вирощування. Авторами викоремлено сорти пшениці озимої 'Євразія', 'Носівочка', 'SOLIFLOR CS', 'Мізінка', 'Трояна', 'LG Optimist', 'Бісквіт', 'МІП Довіра', 'Етуаль', 'Творчість одеська', 'Attribut', 'Epihraf', 'Dekaster', 'Епітет', 'Jannis', 'Пам'яті Горлача', 'Trembita bilotserkivska' та 'Слава Унави' із сукупним проявом високої екологічної пластичності ($bi = 1$) та стабільності ($S2di = 0$) й середньою врожайністю зерна 7,2 т/га. Тобто, дані генотипи добре реагують на поліпшення умов вирощування і з огляду на це – є найбільш практично цінними [57].

Ці закономірності підтвердили інші автори, які обґрунтували, що нові сорти пшениці залежно від напрямів використання повинні бути придатними для вирощування за інтенсивними технологіями. При цьому їх економічна ефективність повинна бути високою з урахуванням виробництва зерна та інших продуктів [58, 59].

Якість зерна визначається вмістом білка, клейковини, склоподібністю, масою 1000 зерен та іншими показниками. Як відмічають Р. Shewry та N. Halford, саме генетичні особливості сорту визначають співвідношення білкових фракцій (гліадинів і глютенінів), а вони саме і формують структурно-механічні властивості тіста, а отже обумовлюють технологічну цінність зерна [60].

Іноземні дослідження підтверджують залежність якості зерна від генотипу. Так, за даними Р. Zhang, який разом із співавторами визначили, що сорти з підвищеним вмістом білка забезпечували вищий вміст клейковини та більшу масу 1000 зерен. Дані закономірності спостерігали навіть за умов дефіциту вологи [61].

В умовах України високі показники якості зерна притаманні сортам інтенсивного типу: 'Золотоверха', 'Місія одеська', 'Фаворитка'. Згідно досліджень Г. М. Господаренко встановлено, що ці сорти при оптимальному мінеральному живленні формують 13–15 % білка та 28–32 % сирої клейковини [62].

За останні десятиліття у зростанні продуктивності с/г культур за рахунок інтенсифікації частка сорту становить до 50–59 % [63]. Так, М. В. Роїк відмічає, що підвищення стабільної урожайності агрокультур за різних умов вирощування є одним із головних завдань селекції [64].

Тому, для розв'язання продовольчої проблеми мережа Українського інституту експертизи сортів рослин забезпечують формування сортових ресурсів с/г культур.

Що передбачає поетапне вивчення придатності сортів до поширення в Україні, з послідовним їх занесенням Реєстру (Державного Реєстру сортів рослин придатних до вирощування на території України). Тому, ваговим чинником підвищення врожайності, отримання якісного зерна пшениці озимої є підбір сортів відповідно до ґрунтово-кліматичних умов, розробки елементів сортової технології їх вирощування [65–67].

Вплив елементів технології вирощування на врожайність пшениці озимої.

Рівень мінерального живлення є одним із найважливіших факторів підвищення врожайності зернових культур [68–70]. За даними Г. М. Господаренка, внесення $N_{90}(PK)_{60}$ забезпечує збільшення урожайності пшениці озимої на 25–30 % порівняно з неудобреним фоном. Крім того, баланс макроелементів впливає на співвідношення білкових фракцій у зерні, визначаючи його хлібопекарські властивості [71].

Результати досліджень О. Demydenko та співавторів показують, що раціональне поєднання органічних і мінеральних добрив сприяє кращому використанню азоту рослинами та стабільності врожайності [72].

Вчені Л. Ф. Демешев та інші встановили, що урожайність зерна пшениці озимої без внесення добрив як для сортів, так і для створених на їх основі сортосумішей має середню або високу позитивну кореляційну залежність від довжини колосу і кількості колосків у колосі. За внесення азотних добрив кореляційна залежність між урожайністю, довжиною колосу і кількістю колосків у колосі набуває від'ємних значень [73].

Дослідження впливу мінеральних добрив на формування врожаю озимої пшениці доводить, що системи удобрення можуть істотно змінювати врожайність і масу зерна [74].

Ця залежність знайшла підтвердження у роботах інших вчених, які визначили оптимальні дози для покращення якості зерна (90–120 кг/га д.р. азоту). При цьому встановлено, що збалансування удобрення за NPK значно підвищує врожайність [75]. Інші вчені внесли уточнення, та обґрунтували, що доза азоту повинна перевищувати дози фосфору та калію в 1,5–2 рази [76]. А от інші автори визначили, що внесення мінодобрив ($N_{150}P_{50}K_{125}$) у поєднанні з дворазовим позакореневим підживленням мікродобривом Нутрівант Універсальний (2 кг/га) на фоні 1,0 дози $HgCaMg(CO_3)_2$ істотно збільшує врожайність пшениці озимої (до 5,0 т/га) та високі показники якості зерна, що відповідають вимогам II класу [77].

Інші науковці рекомендують вносити збільшені дози добрив. Їхні дослідження свідчать, що для отримання високої врожайності пшениці озимої на рівні 6–7 т/га орієнтовні дози азотних добрив повинні бути на рівні 90–200 кг/га д.р., залежно від типу ґрунту. Водночас, автори відмічають, що найбільша ефективність досягається за оптимальних доз внесення добрив, оскільки надмірне удобрення призводить до зниження їх віддачі [78].

Автори встановили реакцію рослин пшениці озимої (в плані урожайності та якості зерна) залежно від мінерального живлення. Згідно їхніх даних визначено найбільш оптимальні варіанти поєднання фону добрив $N_{85}P_{96}K_{51} + N_{30}$ та застосування повного захисту (гербіциди, інсектициди, фунгіциди в рекомендованих

нормах) й позакореневого внесення мікродобрива «Басфоліар 36 екстра». При цьому отримали найбільшу врожайність (на рівні 5,7 т/га), натуру зерна (787,0 г/л) та масу 1000 насінин (40,7 г) [79].

Згідно досліджень О. П. Волощука та М. С. Запісоцької обґрунтовано ефективність застосування системи удобрення на посівах пшениці озимої в умовах в Західному Лісостепу України. Авторами встановлена залежність врожайності зерна сортів пшениці м'якої озимої від погодних умов і доз внесення мінеральних добрив. У середньому за три роки доза $N_{224}P_{88}K_{160}S_{28}$ мала істотний вплив на збільшення врожайності сортів пшениці озимої до 6,51 т/га на основі зростання елементів структури врожаю [80].

Інші автори акцентували свою увагу на застосуванні допосівної підготовки насіння та умовах вирощування пшениці [81]. У своїх дослідженнях вони обґрунтували, що сорт пшениці озимої Дума Одеська формував більш високу врожайність зерна (8,1 т/га) при вирощуванні культури на зрошенні. А в умовах без зрошення дещо вищий урожай зерна формував сорт Озерна (5,9 т/га) при застосуванні передпосівної обробки насіння біопрепаратами Азотофіт – Р [82].

За результатами досліджень, що проведені в Україні розроблені рекомендації для підвищення врожайності та якості зерна пшениці: рекомендується скорегувати системи удобрення, розширити використання антистресових препаратів, використовувати хелатні добрива [83, 84].

Вплив застосування добрив на якість зерна пшениці озимої.

Якість зерна пшениці (вміст білка, склад білкових фракцій, вміст та якість клейковини, маса 1000 зернин, та ін.) визначається взаємодією між генотипом, погодними умовами та агротехнологією. Водночас, визначено, що важливу роль з-поміж елементів технології вирощування має система удобрення і способи внесення добрив. Основний макроеlementи, що впливають на якість зерна: азот (N), фосфор (P), калій (K), та мікроеlementи: Zn, Se та ін. [85].

Встановлено, що збільшення кількості доступного азоту для рослин пшениці сприяє підвищенню загального вмісту білка в зерні, що позитивно впливає на його технологічні якості. Однак існує типовий компроміс: вищі врожаї часто «розбавляють» білок, тому оптимальний рівень азоту балансує між врожайністю та вмістом білка в зерні [86].

Так, результати польових дослідження авторів показують, що надмірне внесення азоту не завжди збільшує показники якості зерна пшениці, але й знижує ефективність використання азоту з ґрунту. Автори у різних умовах (вологих та посушливих) рекомендують оптимізувати дозу азоту (120 кг/га) як компроміс між врожайністю, якістю та екологією). Тільки вміст білка в зерні був вищим у сухий рік порівняно з вологим роком, з різницею 2,94 %. Однак, усі інші досліджувані параметри були вищими у вологий рік, що призвело до різниці врожайності 4,4 т/га [87].

Інші науковці визначили, що розподіл азоту на кілька підживлень та внесення в критичні фенофази (викидання колосу-налив зерна) може підвищити використання азоту рослиною, зменшити втрати врожаю й поліпшити показники якості зерна. Тобто, правильно підібраний термін спосіб внесення (ґрунтове внесення або позакореневе) забезпечують кращі результати, ніж одноразовий старт-вносок [88].

Адже, як встановлено авторами, які вивчали синхронізацію постачання азоту з потребами культури однією з поширених практик у виробництві пшениці є внесення добрив під час активного росту пшениці у вигляді підживлення [89, 90]. Підживлення озимої пшениці зазвичай відбувається в місяці з кінця зими до початку весни. Цей час збігається з періодом максимального накопичення азоту (60–80 % від загального поглинання азоту) [91, 92]. На жаль, кліматичні умови в ці місяці часто дуже сприяють втратам азоту через випаровування NH_3 . Це особливо стосується відкладеного внесення та застосування тих добрив, що утворюють амоній, таких як сечовина [93]. При цьому потенційні втрати коливаються від 10 % до 50 % внесеного азоту, залежно від умов навколишнього середовища, які мають вплив на показники якості зерна пшениці [94–95].

Таким чином, з огляду на проблематику дослідження та стан вивченості питання (що потребує подальшого обґрунтування) вивчення особливостей формування врожайності та якості зерна пшениці озимої залежно від умов вирощування є актуальним.

Мета досліджень – установити вплив строків і способів внесення добрив на врожайність, якість зерна та вихід борошна й висівок сортів пшениці озимої.

Польовий дослід, згідно методики дослідної справи агрономії [96, 97] було проведено в умовах агрогосподарств Полтавській області. Місце проведення досліджень територіально належить до центральної частини Лісостепу України. В сівозмінах господарства переважають чорноземні типові ґрунти, середньо-гумусні.

Протягом весняно-літнього періоду вирощування пшениці озимої відмічали контрастність погоди, як описані що за допомогою показника ГТК – гідротермічного коефіцієнта (рис. 5, рис. 6).

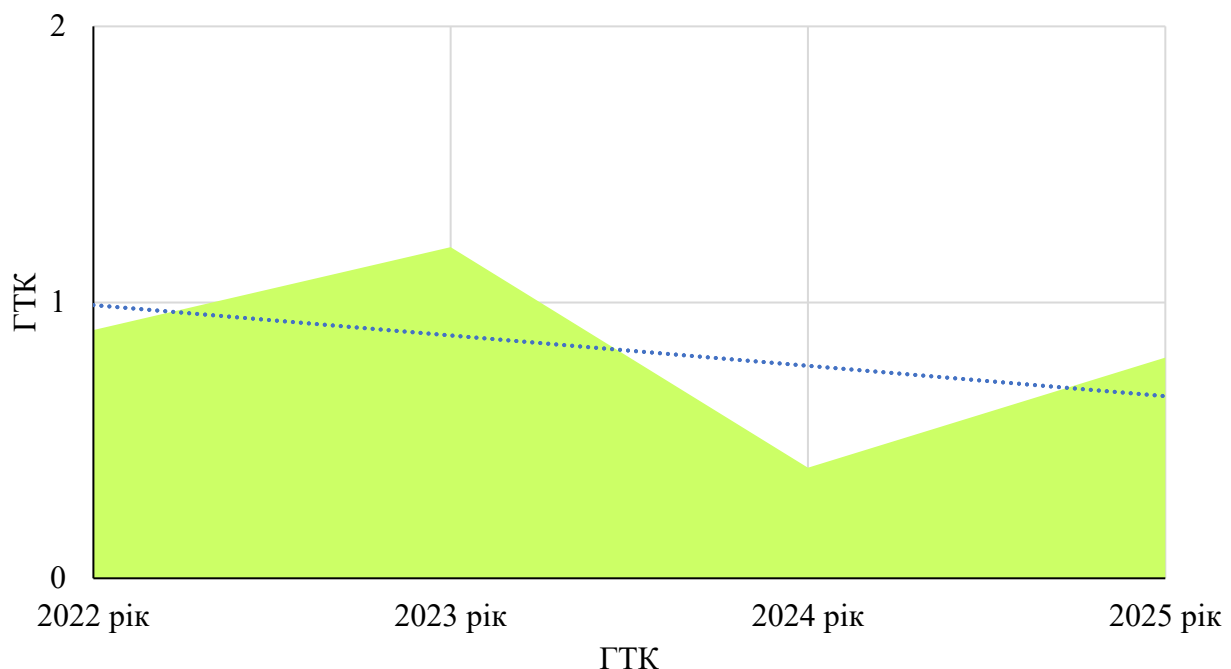

Рис. 5. Динаміка зміни ГТК за весняно-літній вегетаційний період пшениці озимої (квітень-липень), 2023-2025 рр.

Джерело: розроблено автором.

Відповідно проведених спостережень визначено, що у 2024 році зафіксовано мінімальну суму опадів протягом весняно-літньої вегетації пшениці,. В цей період спостерігалась сильна посуха. Гідротермічний коефіцієнт (ГТК) у середньому за цей період становив 0,35. У оптимальному 2025 році, ГТК був на рівні 0,8, а у сприятливому 2023 році він становив 1,2.

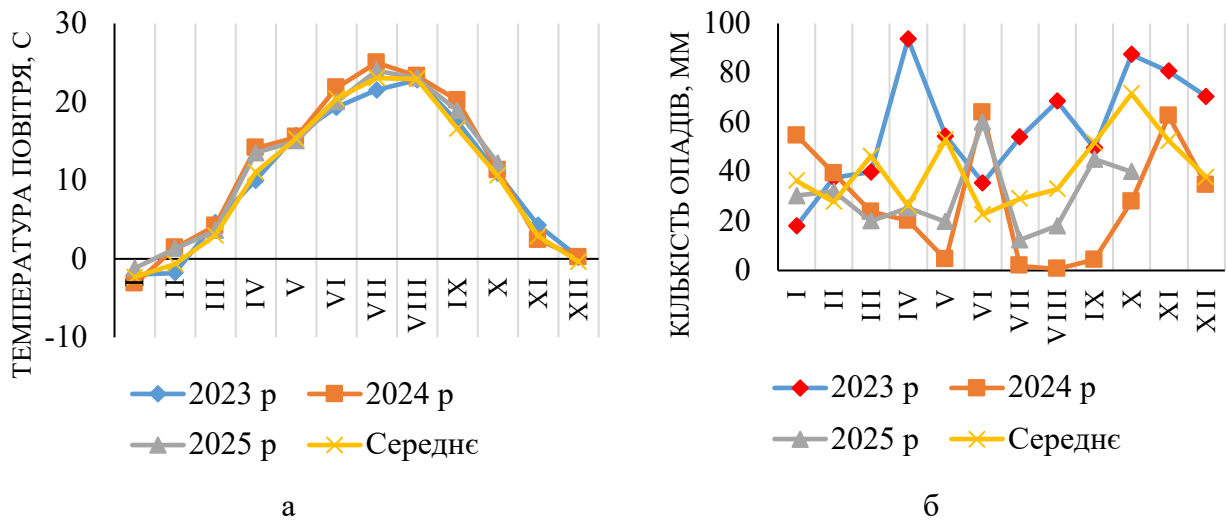

Рис. 6. Погодні умови за весняно-літній вегетаційний період пшениці озимої (квітень-липень): а – температура повітря, б – кількість опадів, 2023–2025 рр.

Джерело: розроблено автором.

У 2023 році були доволі сприятливі погодні умови для вегетації пшениці. Середньомісячна температура повітря в травні становила 15,4 °С. Висока середньомісячна температура повітря була з червня по серпень. Розподіл опадів був оптимально сприятливим. Так, в червні та липні випало відповідно 35,5 й 54,9 мм. Що цілком достатньо для успішної вегетації пшениці озимої. В умовах посушливого 2024 року, травень і червень місяці були жаркими. Липень побив усі рекорди за температурним чинником, він відрізнявся значним підвищенням температури повітря – на 5,8 °С вище середньо багаторічної. В цілому 2024 рік був дуже посушливим, особливо в період формування і наливу зерна. Умови 2025 року були мінливими: з чергуванням періодів без опадів та підвищеними температурами повітря льотного періоду.

На виробничих посівах три сорти пшениці озимої розміщували в межах чотирьох повторень систематичним методом. При цьому облікова площа кожної ділянки становила 100 м².

Трьохрічний експеримент поєднував наступні чинники:

- фактор А (умови року): 2023–2025 рр.;
- фактор Б (сорти): Щедрість одеська, Богдана, Шестопапівка;
- фактор В (система удобрення): вар.1 ... вар.9 – відповідно наведеної схеми

проводили застосування мінеральних добрив для підживлення пшениці озимої згідно рекомендованих доз внесення (табл. 2).

Схеми внесення мінеральних добрив

Варіант	Мінеральне добриво	Підживлення			
		ранньо-весняне	весняне куціння	вихід у трубку	колосіння
Вар. 1 (контроль)	—	—	—	—	—
Вар. 2	ам.селітра	+			
	карбамід		+		
	КАС			+	
Вар. 3	ам.селітра	+			
	карбамід			+	
	КАС				+
Вар. 4	ам.селітра	+			
	карбамід				+
	КАС				+
Вар. 5	ам.селітра		+		
	карбамід	+			
	КАС			+	
Вар. 6	ам.селітра	+			
	карбамід		+	+	
	КАС				+
Вар. 7	ам.селітра		+		
	карбамід	+			+
	КАС				+
Вар. 8	ам.селітра	+			
	карбамід			+	
	КАС				+
Вар. 9	ам.селітра	+			
	карбамід				+
	КАС				+
Вар. 10	ам.селітра	+			
	карбамід				
	КАС				+

Примітка: дози внесення мінеральних добрив – рекомендовані для центральної частини Лісостепу України.

В ході виконання дослідження на фоні основного внесення $(NPK)_{60}$, що застосовували восени, для весняного підживлення посівів пшениці озимої використовували наступні добрива:

- аміачну селітру (NH_4NO_3) , що містить легкодоступний азот для рослин;
- карбамід $CO(NH_2)_2$, що містить амідну форму азоту, яка поступово перетворюється на амонійну, а потім на нітратну, що забезпечує більш тривале живлення рослин;

КАС (карбамідо-аміачна суміш), що містить три форми азоту (нітратну, амонійну та амідну), що забезпечує поступове надходження азоту впродовж тривалого часу.

Агротехніка в дослідях – загальноприйнята для регіону вирощування пшениці озимої, окрім факторів й варіантів, що вивчалися [8, 99].

Збір врожаю проводили шляхом подільного обмолоту, послідовного зважування зерна перерахунку на стандартну чистоту зерна та 14,0 % вологість.

Якість зерна оцінювали за вмістом білка й клейковини в зерні [100–103], при цьому враховували елементи структури самої зернівки та вихід висівок й борошна (рис. 7).

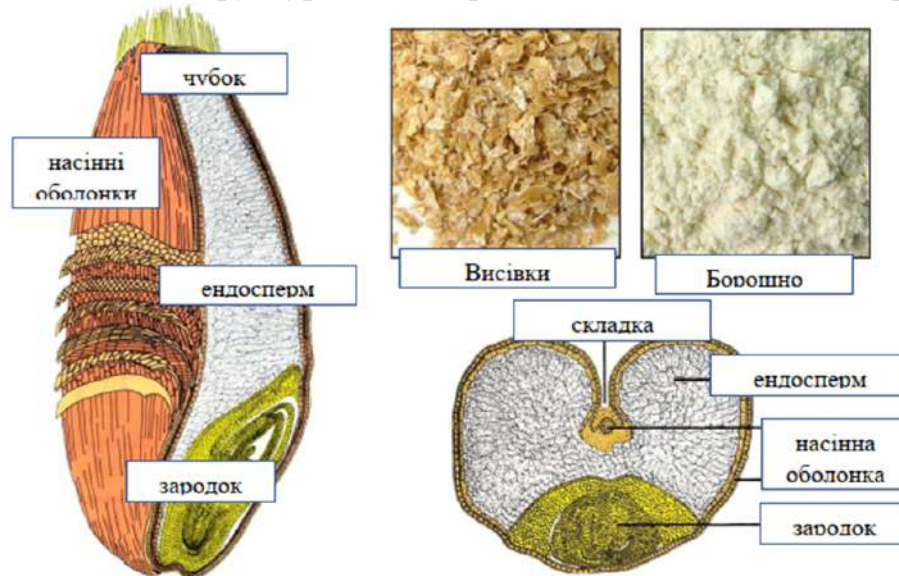
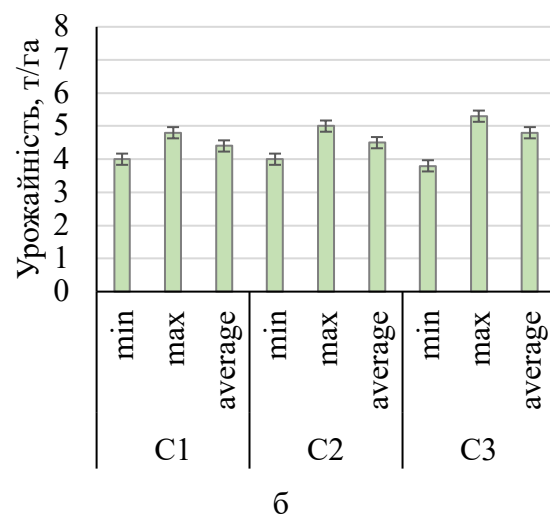
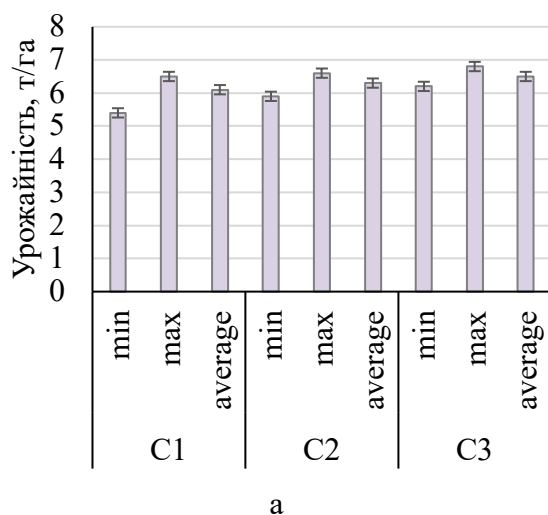

Рис. 7. Будова зернівки та продукти переробки пшениці озимої
Джерело: побудовано на основі [104].

Науковцями визначено, що за усередненими показниками від усієї зернівки пшениці зародок становить 2,5 %, висівки — 14,5 %, ендосперм (крохмалиста частина, що містить клейковинноутворюючі білки) — 83 % від маси зернівки пшениці. При цьому вихід високосортного борошна для пшениця м'якої становить 72,0 %, для твердої — 75,0–76,0 % із зольністю 0,48–0,58 % [105–108].

Результати досліджень обраховували за допомогою дисперсійного аналізу з визначенням НР при 5-ти % рівні значущості. Також застосовували кореляційно-регресійний аналіз та відображення даних у графіках і діаграмах [109, 110].

Урожайність зерна пшениці озимої в розрізі сортів і років різнилася: від 3,8 до 6,8 т/га (табл. 1, рис. 8).

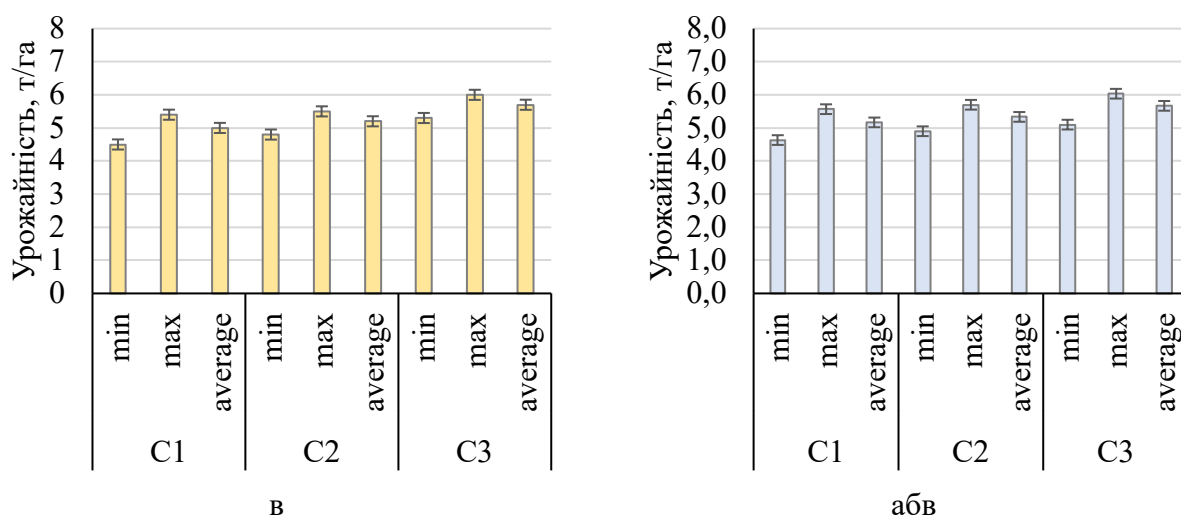

Рис. 8. Урожайність зерна пшениці озимої: min – мінімальне значення, max – максимальне значення, average – середнє значення, 2023–2025 рр.

Примітка: а – 2023 рік, б – 2024 рік, в – 2025 рік, абв – середнє за роки. C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C3 – сорт Шестопапівка

З-поміж досліджуваних сортів пшениці максимальну врожайність як а роки, так і в середньому за роки в розрізі варіантів забезпечив сорт Шестопапівка (5,7 т/га). Суттєво нижчим, але на високому рівні цей показник був у сорту Богдана (5,3 т/га), а найнижчим – у сорту Щедрість одеська (5,1 т/га).

Порівню з іншими варіантами досліду відміченої істотне зростання врожайності зерна при застосуванні комплексного підживлення посівів пшениці озимої (аміачна селітра у ранньовесняний період, карбамід у фазі кушіння та колосіння із додатковим внесенням КАС): для сорту Щедрість одеська (до 5,6 т/га), для сорту Богдана (до 5,7 т/га) та сорту Шестопапівка (до 6,0 т/га). Відповідно контролю (без підживлення) даний приріст врожаю становив відповідно сортів: 1,0; 0,8 та 0,9 т/га. Тобто спостерігалася майже однотипна реакція досліджуваних сортів пшениці озимої на застосування системи підживлення посівів (табл. 3).

Таблиця 3

Урожайність зерна пшениці озимої, 2023–2025 рр.

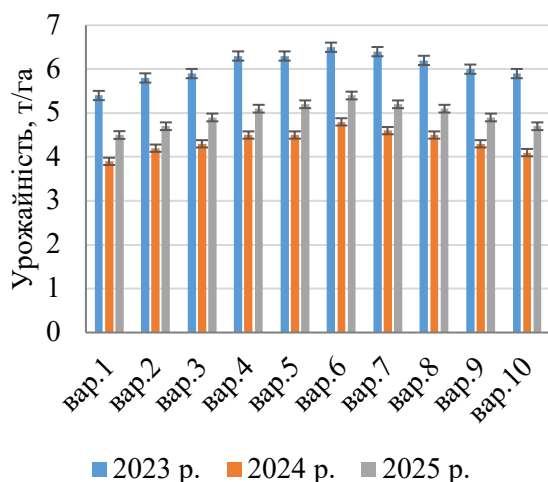
Сорт (фактор Б)	Система удобрення (фактор В)	Рік (фактор А)			Середнє за сортами / варіантами
		2023	2024	2025	
1	2	3	4	5	6
C1	вар.1 (контр.)	5,4	3,9	4,5	4,6
	вар.2	5,8	4,2	4,7	4,9
	вар.3	5,9	4,3	4,9	5,0
	вар.4	6,3	4,5	5,1	5,3
	вар.5	6,3	4,5	5,2	5,3
	вар.6	6,5	4,8	5,4	5,6
	вар.7	6,4	4,6	5,2	5,4
	вар.8	6,2	4,5	5,1	5,3
	вар.9	6,0	4,3	4,9	5,1
	вар.10	5,9	4,1	4,7	4,9
Середнє		6,1	4,4	5,0	5,1

Продовж. табл. 3

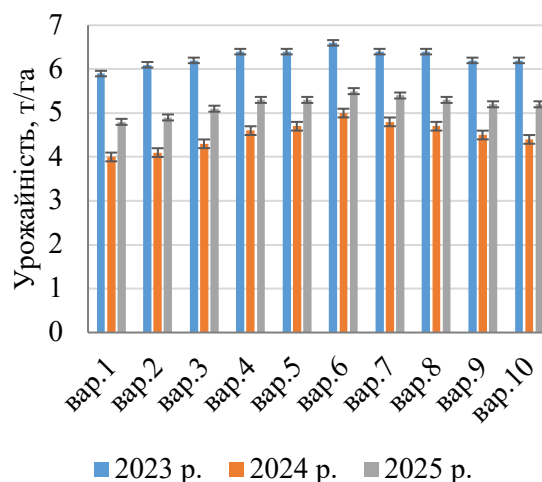
1	2	3	4	5	6
C2	вар.1 (контр.)	5,9	4	4,8	4,9
	вар.2	6,1	4,1	4,9	5,0
	вар.3	6,2	4,3	5,1	5,2
	вар.4	6,4	4,6	5,3	5,4
	вар.5	6,4	4,7	5,3	5,5
	вар.6	6,6	5,0	5,5	5,7
	вар.7	6,4	4,8	5,4	5,5
	вар.8	6,4	4,7	5,3	5,5
	вар.9	6,2	4,5	5,2	5,3
	вар.10	6,2	4,4	5,2	5,3
Середнє		6,3	4,5	5,2	5,3
C3	вар.1 (контр.)	6,2	3,8	5,3	5,1
	вар.2	6,4	4,0	5,4	5,3
	вар.3	6,4	4,2	5,5	5,4
	вар.4	6,5	4,5	5,8	5,6
	вар.5	6,7	4,9	5,8	5,8
	вар.6	6,8	5,3	6,0	6,0
	вар.7	6,7	5,2	5,9	5,9
	вар.8	6,6	5,2	5,8	5,9
	вар.9	6,5	5,1	5,8	5,8
	вар.10	6,4	5,1	5,7	5,7
Середнє		6,5	4,7	5,7	5,7
НІР ₀₅					—

Примітка: C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C3 – сорт Шестопалівка.
НІР₀₅ (фактор А) 0,99; НІР₀₅ (фактор Б) 0,21; НІР₀₅ (фактор В) 0,43; НІР₀₅ (фактор А і Б) 0,15;
НІР₀₅ (фактор А і В) 0,27; НІР₀₅ (фактор Б і В) 0,77; НІР₀₅ (фактор АВВ) 0,88.

Встановлено, що з найбільший рівень врожайності зерна забезпечує сорт пшениці озимої в умовах 2023 року (6,3–6,7 т/га), середнє за сортами – 6,3 т/га, а найменшу – в умовах посушливого 2024 року – від 4,5 до 4,9 т/га за середнього значення по сортах на рівні 5,3 т/га, в умовах 2025 року варіювання цього показника було від 4,5 до 6,0 т/га з середнім значенням на рівні 5,3 т/га (рис. 9).

а

б

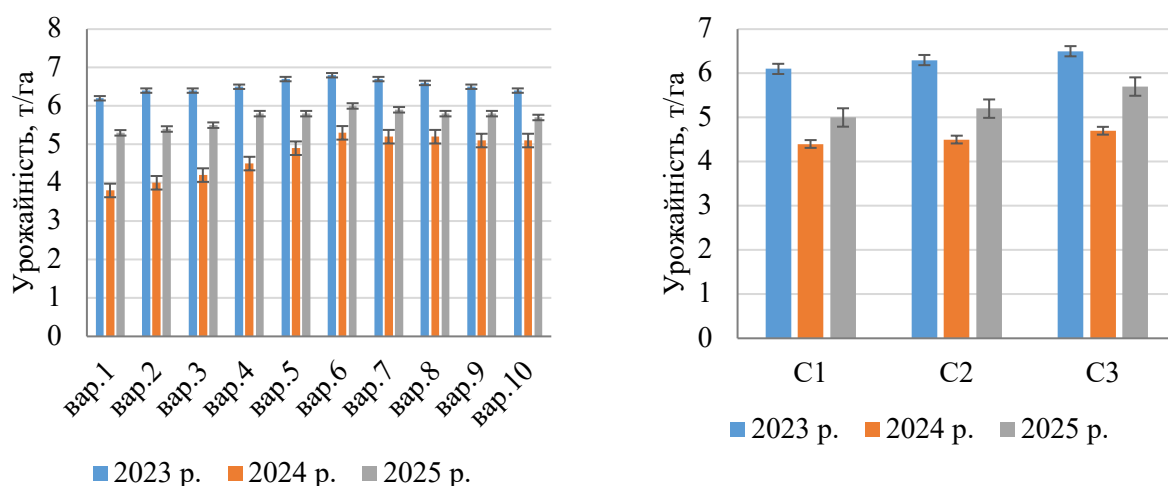

Рис. 9. Урожайність зерна пшениці озимої в розрізі років, 2023–2025 рр.

Примітка: а – 2023 рік, б – 2024 рік, в – 2025 рік, абв – середнє за роки. C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C3 – сорт Шестопалівка.

З-поміж досліджуваних сортів пшениці озимої доказову вищу врожайність формував сорт Шестопалівка на варіантах комплексного застосування добрив (вар. 6). Дана тенденція відмічена як в розрізі років, так і в середньому за три роки проведення досліджень. Застосування меншої кількості підживлень мінеральними добривами дещо знизило врожайність цього сорту до 5,8–5,9 т/га. На порівняно високому рівні урожайність була на цих варіантах у сорту Богдана (5,7 т/га), майже на цьому ж рівні – у сорту Щедрість Одеська (5,6 т/га). На інших варіантах досліду, порівно з варіантом 6 не встановлено значної прибавки врожаю.

У середньому за три роки, високу врожайність формував сорт пшениці озимої Шестопалівка (5,8 т/га), істотно меншу – сорти Богдана та Щедрість одеська (відповідно 5,3 і 5,4 т/га) за $HP_{05} 0,99$. Це знайшло підтвердження у таблиці дисперсійного аналізу (табл. 4).

Таблиця 4

**Результати дисперсійного аналізу даних
врожайності пшениці озимої, 2023–2025 рр.**

Показники	SS	Degr. of – Freedom	MS	F	p
Intercept	10351,02	1	10351,02	3945751	< 0,05
Чинник А (рік)	184,96	2	92,48	35254	< 0,05
Чинник Б (сорт)	16,44	2	8,22	3134	< 0,05
Чинник В (піджив)	23,27	9	2,59	986	< 0,05
Взаємодія А і Б	1,78	4	0,44	169	< 0,05
Взаємодія А і В	1,72	18	0,10	37	< 0,05
Взаємодія А і Б	1,91	18	0,11	40	< 0,05
Взаємодія А, Б і В	3,03	36	0,08	32	< 0,05
Помилка	0,71	270	0,00		

Тримірна модель впливу, що наведена нижче показує залежність між досліджуваними чинниками та урожайністю сортів пшениці озимої (рис. 10).

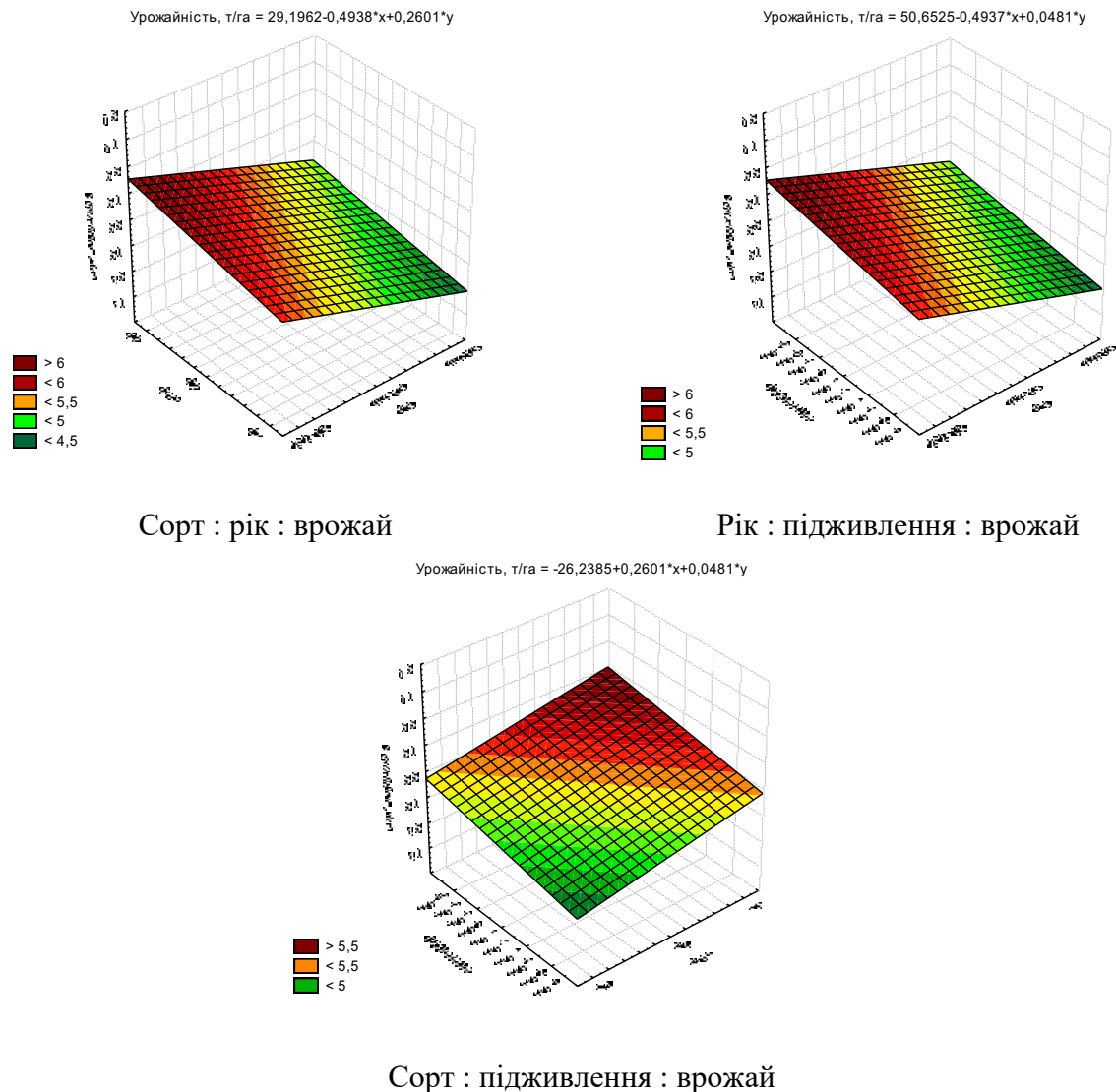

Рис. 10. Багатомірна залежність між сортами, варіантами підживлення та врожайністю сорту пшениці озимої, 2023–2025 р.
Примітка: C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C3 – сорт Шестопалівка.

Динаміка збільшення врожайності пшениці озимої відмічена при вирощування сорту Шестопалівка на варіантах комплексного застосування добрив у підживленні (рис. 11).

Відповідно даних графіка прослідковується чіткий тренд збільшення врожайності зерна у досліджуваних сортів пшениці озимої залежно від системи підживлення посівів порівняно з контрольним варіантом (без добрив). 3-поміж сортів пшениці озимої найбільш суттєво вища врожайність відмічена у сорту Шестопалівка. Дана тенденція характерна для усіх років дослідження.

Визначено частки впливу факторів (умов року, сортових властивостей, системи підживлення посівів та їх взаємодії) на врожайності зерна пшениці озимої за роки проведення досліджень (рис. 12).

Відповідно отриманих даних встановлено чіткий вплив досліджуваних факторів на врожайності сортів пшениці озимої за роки дослідження (2023–2025 рр.), частка впливу погодних умов року становить 78,3 %, вплив сорту – лише 8,3 %, підживлення 11,3 %, а взаємодія чинників – 0,04 %.

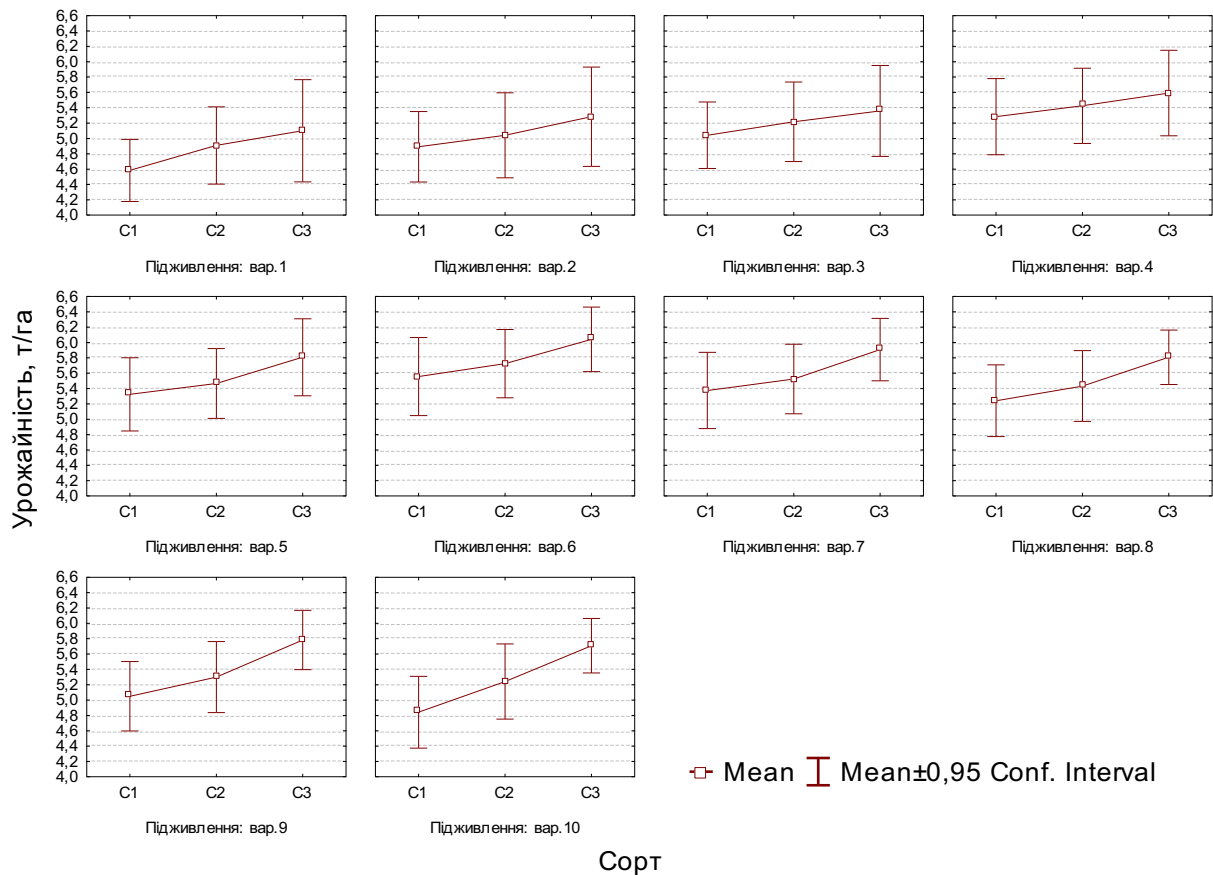

Рис. 11. Коробковий графік закономірностей рівня
врожайності сортів пшениці озимої за варіантами підживлення
Примітка: C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C3 – сорт Шестопалівка.

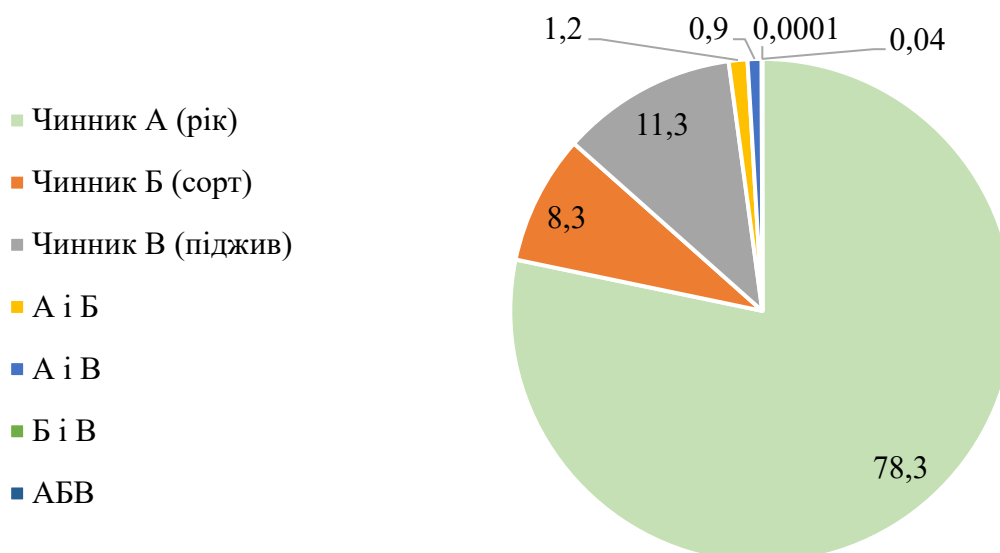

Рис. 12. Частки впливу факторів на
врожайності зерна пшениці озимої, 2023–2025 рр.

За визначення мінливості показника «вмісту білка» в зерні значне його варіювання:
як в межах років, так і варіантів дослідження (табл. 5).

Таблиця 5

Вміст білка в зерні пшениці озимої, 2023–2025 рр.

Сорт (фактор Б)	Система удобрення (фактор В)	Рік (фактор А)			Середнє за сортами / варіантами
		2023	2024	2025	
С1	вар.1 (контр.)	13,1	13,7	13,1	13,3
	вар.2	13,3	13,8	13,3	13,5
	вар.3	13,5	13,9	13,1	13,5
	вар.4	13,5	13,9	13,1	13,5
	вар.5	13,5	13,9	12,6	13,3
	вар.6	13,6	13,9	12,7	13,4
	вар.7	13,7	13,9	12,9	13,5
	вар.8	13,4	13,8	13,2	13,5
	вар.9	13,4	13,8	13,3	13,5
	вар.10	13,2	13,7	13,4	13,4
Середнє		13,4	13,8	13,1	13,4
С2	вар.1 (контр.)	13,5	13,8	13,0	13,4
	вар.2	13,6	13,9	13,2	13,6
	вар.3	13,6	13,9	13,1	13,5
	вар.4	13,7	14,0	13,0	13,6
	вар.5	13,7	14,0	13,0	13,6
	вар.6	13,9	14,1	13,3	13,8
	вар.7	14,0	14,3	13,2	13,8
	вар.8	13,6	14,1	13,1	13,6
	вар.9	13,6	14	13,1	13,6
	вар.10	13,5	13,9	13,1	13,5
Середнє		13,7	14,0	13,1	13,6
С3	вар.1 (контр.)	13,3	13,8	12,8	13,3
	вар.2	13,4	13,9	13,3	13,5
	вар.3	13,4	13,9	13,2	13,5
	вар.4	13,5	14,1	13,0	13,5
	вар.5	13,5	14,1	13,0	13,5
	вар.6	13,7	14,2	13,1	13,7
	вар.7	13,8	14,2	13,1	13,7
	вар.8	13,5	14,2	13,2	13,6
	вар.9	13,5	13,9	13,2	13,5
	вар.10	13,5	13,8	13,3	13,5
Середнє		13,5	14,0	13,1	13,5
НІР ₀₅		0,03	0,02	0,05	—

*Примітка: С1 – сорт Щедрість одеська, С2 – сорт Богдана, С1 – сорт Шестопалівка.
НІР₀₅ (Чинник А) 0,42; НІР₀₅ (Чинник Б) 0,21; НІР₀₅ (Чинник А і Б) 0,11.*

У загальному в умовах посушливого 2024 року отримано найбільш якісне зерно за вмістом білка в ньому, значно меншим цей показник був у 2023 і 2025 роках. 3-поміж варіантів досліду за сортами пшениці озимої виокремлені самі то, що включають мінеральне підживлення посівів у фазу колосіння, з урахуванням внесення добрив у період кушіння та виходу в трубку рослин.

Таким чином, визначено, що перше весняне підживлення (регенеративне) прискорює кушіння рослин, друге найбільш вагомо впливає на врожай зерна, а третє та наступні – підвищують показники якості зерна.

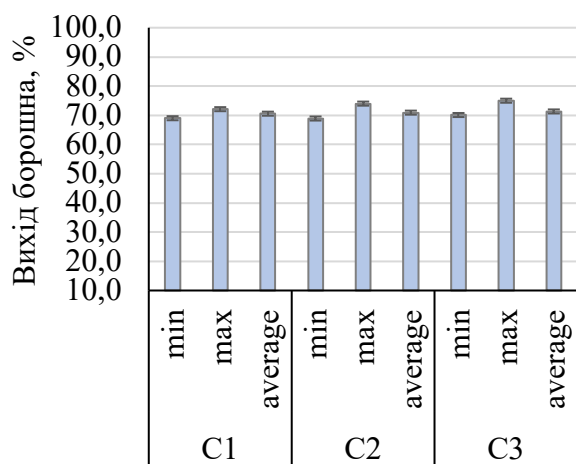
Визначено, що відношення виходу борошна (ВБ) і вихід висівок (ВВ) за сортами пшениці озимої в розрізі варіантів років дослідження відрізнялося. При цьому встановлено, що порівняно з контрольними варіантами різна система підживлення мала істотний впливу як на ВБ, так і ВВ (табл. 6–7, рис. 13).

Таблиця 6

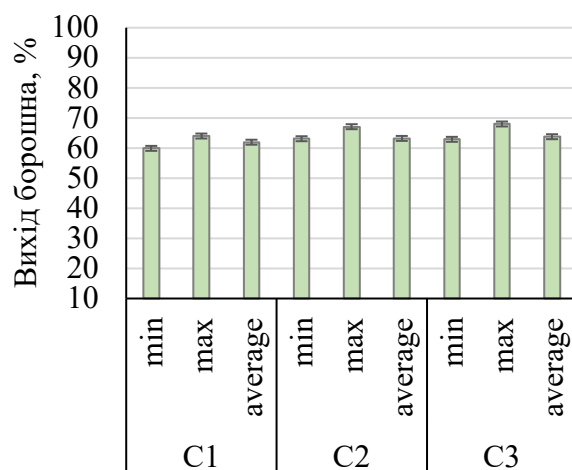
Вихід борошна у сортів пшениці озимої, 2023–2025 рр.

Сорт (фактор Б)	Система удобрення (фактор В)	Рік (фактор А)			Середнє за сортами / варіантами
		2023	2024	2025	
C1	вар.1 (контр.)	69,0	59,9	65,0	64,6
	вар.2...вар.10	72,1	64,0	67,8	68,0
C2	вар.1 (контр.)	68,9	63,1	67,0	66,3
	вар.2...вар.10	74,0	67,1	70,2	70,4
C3	вар.1 (контр.)	70,1	62,9	68,0	67,0
	вар.2...вар.10	75,0	68,0	71,1	71,4
Середнє		71,5	64,2	68,2	68,0

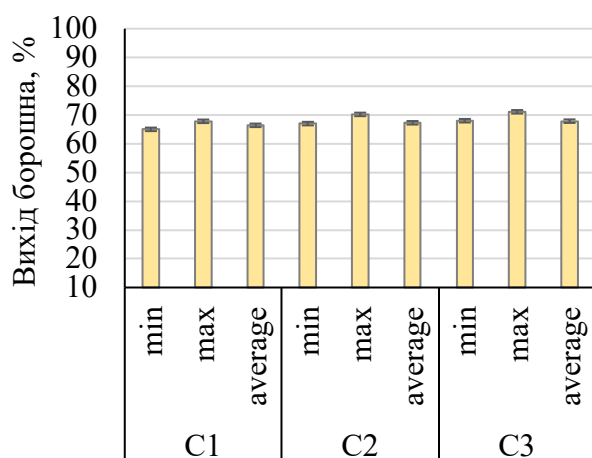
Примітка: C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C1 – сорт Шестопалівка.

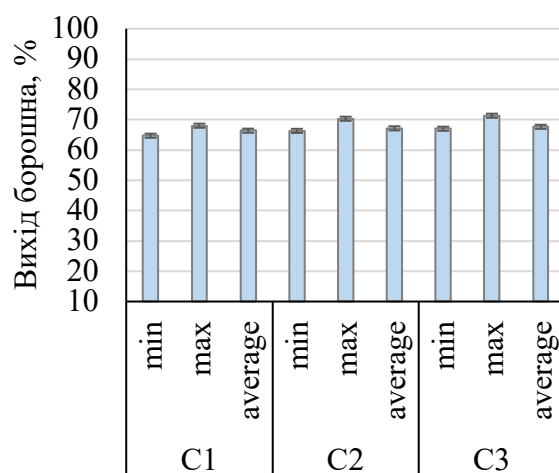
а

б

в

абв

Рис. 13. Вихід борошна із зерна пшениці озимої: min – мінімальне значення, max – максимальне значення, average – середнє значення, 2023–2025 рр.

Примітка: а – 2023 рік, б – 2024 рік, в – 2025 рік, абв – середнє за роки. C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C1 – сорт Шестопалівка

За роки дослідження найменший вихід борошна був із зерна, що отримали у посушливому 2024 році (59,9–68,0 %), суттєво більші значення отримані в умовах 2023 року (69,0–75,0 %) та 2025 року (65,0–71,0 %). Що також пов'язано із виходом висівок та співвідношення ВБ : ВВ (табл. 7–8).

Таблиця 7

Вихід висівок у сортів пшениці озимої, 2023–2025 рр.

Сорт (фактор Б)	Система удобрення (фактор В)	Рік (фактор А)			Середнє за сортами / варіантами
		2023	2024	2025	
C1	вар.1 (контр.)	13,1	12,4	13,0	12,8
	вар.2...вар.10	13,6	12,7	13,2	13,2
C2	вар.1 (контр.)	13,1	12,7	13,0	12,9
	вар.2...вар.10	13,9	13,1	13,4	13,5
C3	вар.1 (контр.)	13,6	13,2	13,2	13,3
	вар.2...вар.10	14,6	14,0	14,2	14,3
Середнє		13,7	13,0	13,3	13,3

Примітка: C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C1 – сорт Шестопалівка.

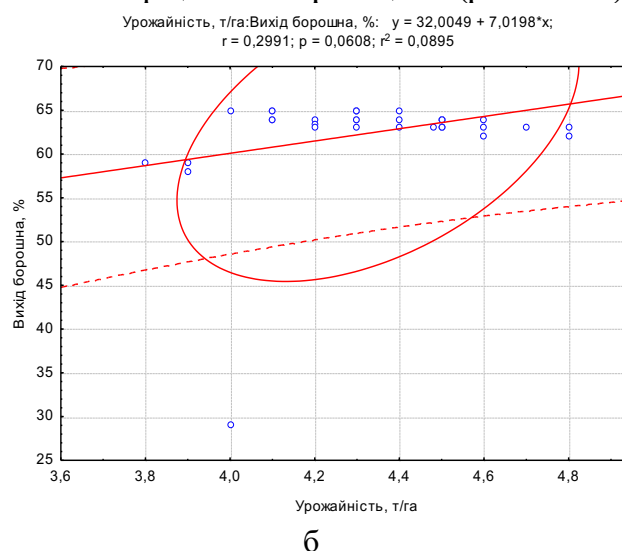
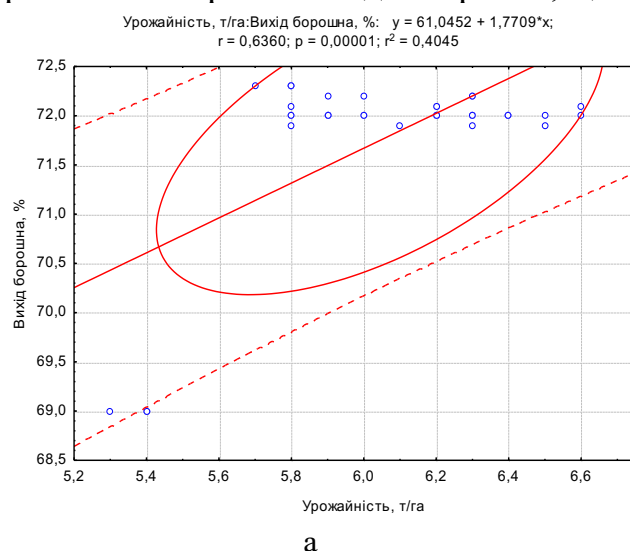
Таблиця 8

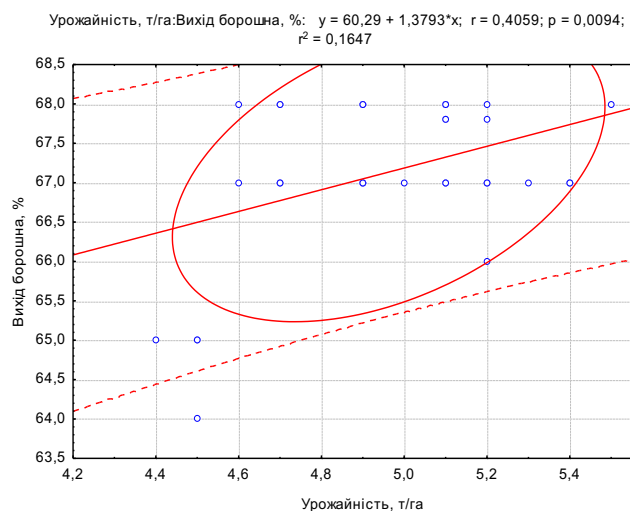
**Співвідношення виходу борошна до
висівок у сортів пшениці озимої, 2023–2025 рр.**

Сорт (фактор Б)	Система удобрення (фактор В)	Рік (фактор А)			Середнє за сортами / варіантами
		2023	2024	2025	
C1	вар.1 (контр.)	5,3	4,8	5,0	5,0
	вар.2...вар.10	5,3	5,0	5,1	5,1
C2	вар.1 (контр.)	5,3	5,0	5,2	5,2
	вар.2...вар.10	5,3	5,1	5,2	5,2
C3	вар.1 (контр.)	5,2	4,8	5,2	5,1
	вар.2...вар.10	5,1	4,9	5,0	5,0
Середнє		5,3	4,9	5,1	5,1

Примітка: C1 – сорт Щедрість одеська, C2 – сорт Богдана, C1 – сорт Шестопалівка.

Проведений кореляційно-регресійний аналіз засвідчує чіткий вплив сортових властивостей пшениці озимої та умов року формування врожаю на залежності між урожайністю зерна та виходом борошна, що описані коефіцієнтом кореляції – r (рис. 14–16).

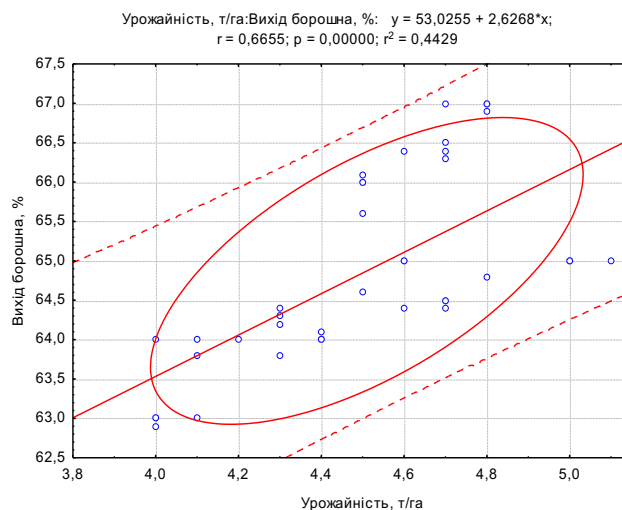
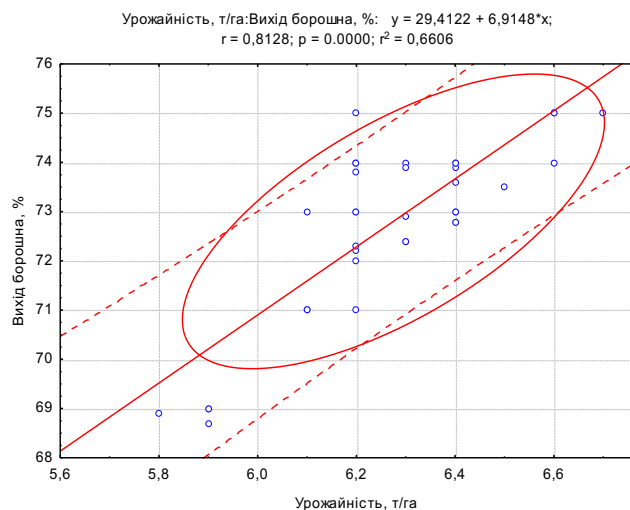
2023 рік, $r = 0,63$
2024 рік, $r = 0,30$
2025 рік, $r = 0,41$

В

абв

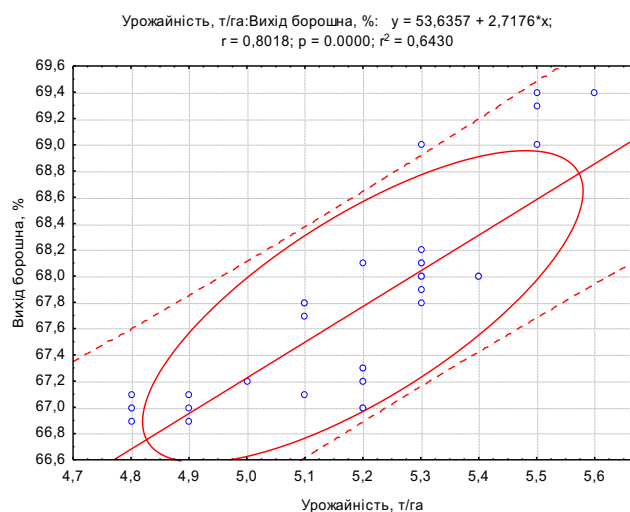
Рис. 14. Кореляційні залежності між урожайністю та виходом борошна із зерна пшениці озимої сорту Щедрість одеська, 2023–2025 рр.

Примітка: а – 2023 рік, б – 2024 рік, в – 2025 рік, абв – коефіцієнти кореляції за роки.

а

б

2023 рік, $r = 0,81$
2024 рік, $r = 0,67$
2025 рік, $r = 0,80$

В

абв

Рис. 15. Кореляційні залежності між урожайністю та виходом борошна із зерна пшениці озимої сорту Богдана, 2023–2025 рр.

Примітка: а – 2023 рік, б – 2024 рік, в – 2025 рік, абв – коефіцієнти кореляції за роки.

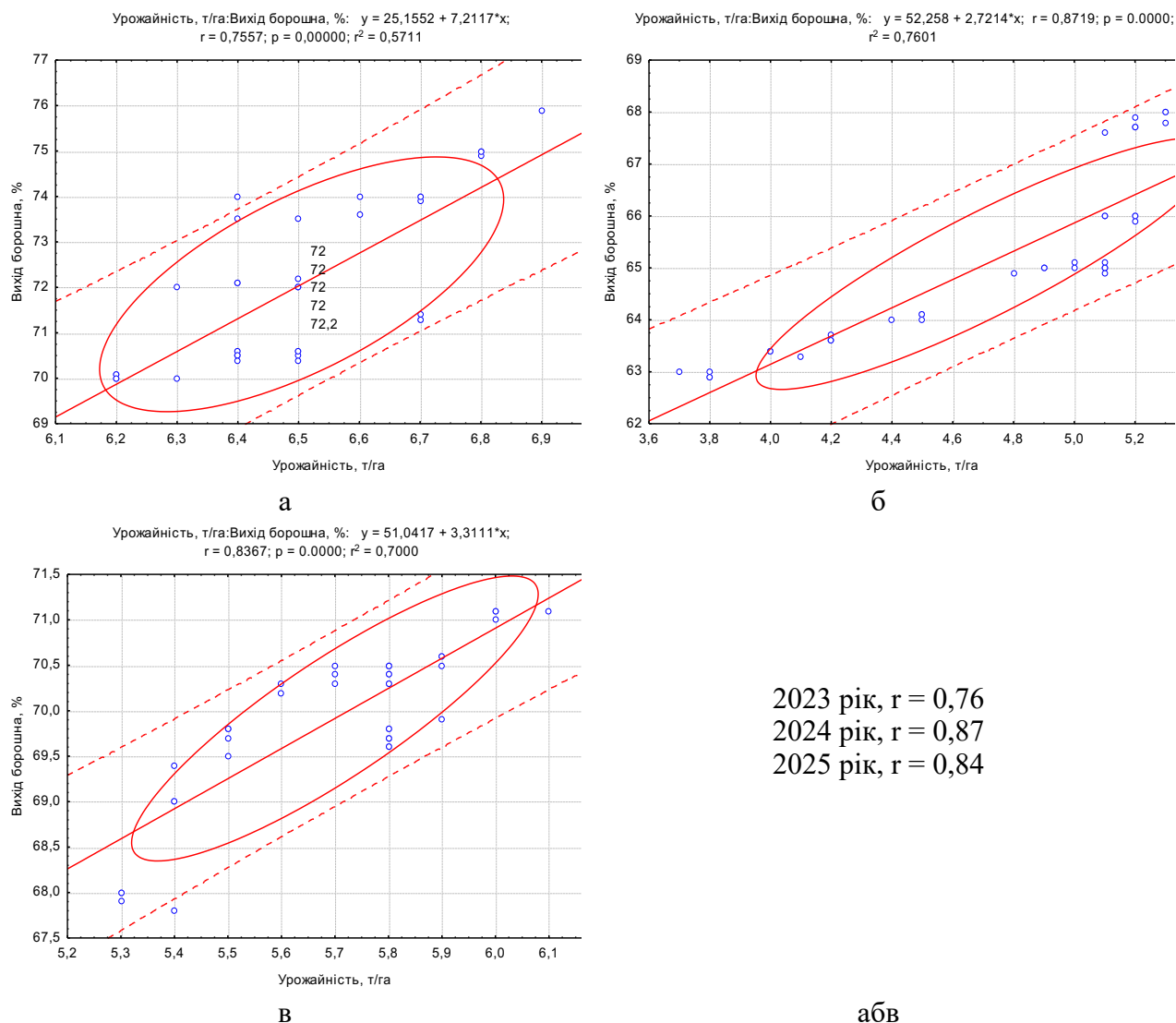

Рис. 16. Кореляційні залежності між урожайністю та виходом борошна із зерна пшениці озимої сорту Шестопапівка, 2023–2025 рр.
Примітка: а – 2023 рік, б – 2024 рік, в – 2025 рік, абв – коефіцієнти кореляції за роки.

Отже визначено, що збільшення врожайності зерна пшениці озимої сорту Щедрість одеська середньою мірою корелює із виходом борошна ($r = 0,30 \dots 0,64$). Для сорту Богдана, в умовах 2023 і 2025 років спостерігається сильний зв'язок між цими показниками за коефіцієнтом кореляції ($r > 0,71$) та послаблення його у 2024 році ($r = 0,67$). Для пшениці озимої сорту Шестопапівка встановлено сильний кореляційний зв'язок між урожайністю та виходом борошна з зерна в усі три роки проведення досліджень ($r > 0,71$).

Таким чином за результатами досліджень виокремлені дієві чинники збільшення врожайності зерна пшениці озимої, показників його якості та виходу борошна. Що може слугувати дієвим чинником збільшення ефективності виробництва агропродукції сільськогосподарських господарств зокрема, та зміцнення продовольчої безпеки нашої країни в цілому.

Висновки:

1. Обґрунтовано, що середньому за роки в розрізі варіантів дослідження найбільшу врожайність формує пшениця озима сорту Шестопапівка (5,7 т/га).

Суттєво нижчим, але на високому рівні цей показник був у сорту Богдана (5,3 т/га), а найнижчим – у сорту Щедрість одеська (5,1 т/га). Сорт Шестопалівка забезпечив найвищий рівень врожаю зерна на варіантах комплексного застосування підживлення аміачною селітрою (ранньовесняне), карбамід (кущіння та вихід у трубку), а також внесення КАС у фазі колосіння.

2. Встановлено, що з поміж досліджуваних чинників найбільш вагомим є вплив погодних умов року на врожайності сортів пшениці озимої, частка впливу – на рівні 78,3 %, вплив сорту –8,3 %, підживлення 11,3 %, а взаємодія чинників – 0,04 %.

3. З-поміж варіантів досліду виокремлено комплексне мінеральне підживлення посівів у фазу колосіння, з урахуванням підживлення періоду кущіння та виходу в трубку рослин пшениці озимої, що має вплив на вмістом білка а зерні. Дана тенденція притаманна для усіх сортів пшениці, які були поставлені на вивчення.

4. Відмічено чіткий вплив системи застосування удобрення посівів пшениці озимої на вихід борошна з зерна. За роки дослідження найменший вихід борошна був із зерна, що отримали у посушливому 2024 році (59,9–68,0 %), суттєво більші значення отримані в умовах 2023 року (69,0–75,0 %) та 2025 року (65,0–71,0 %).

5. Визначені кореляційні залежності між врожайністю зерна сортів пшениці озимої та виходом борошна з нього свідчать про суттєвий вплив на цей показник як сортових властивостей пшениці озимої, та і умов року формування врожаю.

Список використаних джерел

1. Черемісіна С. Г., Россоха В. В. Ефективність виробництва зернових культур в Україні: аналіз сучасного стану та перспективи підвищення. *Економіка АПК*. 2021. № 6. С. 54–67. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202106054>.

2. Гуторова О. О., Стасенко О. М. Господарський механізм ефективного виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах: теорія та практика : монографія. Харків : ХНАУ : Федорко, 2014. 242 с.

3. Гевко Р. Б., Дзядикевич Ю. В., Малевич Н. Ю. Екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва. *Сталий розвиток економіки*. 2017. № 2. С. 156–162.

4. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур / Держстат. URL: <https://stat.gov.ua/uk/datasets/ploshchi-valovi-zbory-ta-urozhaynist-silskohospodarskykh-kultur-0>.

5. Impact of crop husbandry practices and environmental conditions on wheat composition and quality: A Review / T. Hellemans, S. Landschoot, K. Dewitte et al. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*. 2018. Vol. 66. P. 2491–2509.

6. Effects of Post-Anthesis Temperature and Radiation on Grain Filling and Protein Quality of Wheat (*Triticum aestivum* L.) / Z. Zhang, Z. Xing, N. Zhou et al. *Agronomy*. 2022. Vol. 12 (11). P. 2617. DOI: <https://doi.org/10.3390/agronomy12112617>.

7. Enhancing Essential Grains Yield for Sustainable Food Security and Bio-Safe Agriculture through Latest Innovative Approaches / G. Albahri, A. A. Alyamani, A. Badran et al. *Agronomy*. 2023. Vol. 13 (7). P. 1709. DOI: <https://doi.org/10.3390/agronomy13071709>.

8. Manukyan I. R., Miroshnikova E. S. Comprehensive assessment of the breeding material of winter wheat for resistance to moisture deficiency and productivity. *IOP Conference Series: Earth and Environmental*. 2020. Vol. 547 (1). Article 012022. DOI: 10.1088/1755-1315/547/1/012022.

9. Weather Factors and Their Influence on the Adaptive Properties of Winter Wheat Varieties in the Western Forest-Steppe of Ukraine / M. Zapisotska, O. Voloshchuk, I. Voloshchuk, V. Hlyva. *Scientific Horizons*. 2021. Vol. 24 (6). P. 34–40. DOI: 10.48077/sci-hor.24(6).2021.34-40.
10. Животков Л. О., Бірюков С. В. Озимі зернові культури. Київ : Урожай, 2003. 288 с.
11. All about wheat. King Flour. URL: <https://kingflour.com/all-about-wheat-2>.
12. Лихочвор В. В. Структура врожаю озимої пшениці : монографія. Львів : Українські технології, 1999. 200 с.
13. Shewry P. R. Wheat. *Journal of Experimental Botany*. 2009. Vol. 60. Iss. 6. P. 1537–1553. DOI: <https://doi.org/10.1093/jxb/erp058>.
14. Singh M. Morphology Of Wheat. URL: https://dducollegedu.ac.in/Datafiles/cms/ecourse%20content/DRMonicaSingh_Presentation_Morphology_Of_Wheat.pdf.
15. Притульська Н. В., Соловійова В. Ф. Біологічна цінність насіння зернобобових культур і продуктів їх переробки. *Сучасні проблеми товарознавства*. Київ : КНТЕУ, 2003. С. 50–54.
16. Вербій В. П., Шовгун О. О. Технологічні та хлібопекарські властивості нових сортів пшениці. *Сучасні проблеми товарознавства* : зб. наук. праць. Київ : КНТЕУ, 2001. С. 56–59.
17. Алімов Д. М., Шелестов Ю. В. Технологія виробництва продукції рослинництва. Практикум : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1994. 152 с.
18. Сучасна періодизація онтогенезу польових культур : навч. посіб. / А. О. Рожков, Л. М. Карпук, О. І. Поляков та ін. Харків : ДБТУ, 2024. 306 с.
19. Рожков А. О. Пшениця озима: онтогенез, сучасні підходи технології вирощування : монографія. Харків : ДБТУ, 2024. 131 с.
20. Wheat growing stages infographic elements in flat design. Pinterest. URL: <https://www.pinterest.com/pin/wheat-growing-stages-infographic-elements-in-flat-design--30117891252531778>.
21. Лихочвор В. В., Петриченко В. Ф., Іващук П. В., Корнійчук О. В. Рослинництво. Технології вирощування сільськогосподарських культур : монографія. Львів, 2010. 1085 с.
22. Каленська С. М., Чубко О. П., Журавльова Н. В. Зимостійкість сортів пшениці озимої залежно від строків сівби. *Землеробство*. 2004. Вип. 76. С. 78–81.
23. Рожков А. О., Огурцов Є. М. Рослинництво : підручник. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 380 с.
24. Матвійчук Б. В., Матвійчук Н. Г., Корево Н. І., Оксентюк Я. Р. Вологозабезпеченість посівів пшениці озимої у зоні Лісостепу. *Український журнал природничих наук*. 2023. Вип. 6. С. 63–68. DOI: <https://doi.org/10.32782/naturaljournal.6.2023.7>.
25. Федорова Н. А. Зимостійкість і врожайність озимої пшениці. Київ : Урожай, 1972. 259 с.
26. Назаренко М. М. Особливості адаптації пшениці м'якої озимої на різних рівнях організації до дії екогенетичних чинників : монографія. Дніпро : Свідлер А. Л., 2018. 304 с.

27. Ремесло В. Н. Сортова агротехніка пшениці. Київ : Урожай, 1981. 200 с.
28. Філоненко С. В., Тищенко М. В. Урожайність пшениці озимої в короткоротаційній просапній сівозміні залежно від удобрення й основного обробітку ґрунту. *Scientific Progress & Innovations*. 2020. № 3. С. 61–69. DOI: <https://doi.org/10.31210/visnyk2020.03.07>.
29. Карабач К. Показники врожайності та якості озимої пшениці залежно від систем основного оброблення ґрунту та добрив. *Рослинництво та ґрунтознавство*. 2019. Вип. 10 (3). С. 42–48. DOI: <https://doi.org/10.31548/agr2019.03.042>.
30. Гангур В. В. Науково обґрунтована сівозміна, як важливий чинник біологізації землеробства. *В. І. Вернадський та науково-освітня аграрна Україна : матеріали засідання Президії НААН, присвяч. 160-річчю від дня народження (м. Київ, 11 жовт. 2023 р.)*. Київ, 2023. С. 34–37.
31. Гангур В. В., Котляр Я. О. Вплив попередників на водоспоживання та продуктивність пшениці озимої в зоні лівобережного Лісостепу України. *Scientific Progress & Innovation*. 2021. № 1. С. 122–127. DOI: <https://doi.org/10.31210/visnyk2021.01.14>.
32. Біологізовані технології вирощування зернових культур : бібліогр. покажч. / уклад. Д. В. Ткаченко ; за ред. О. О. Цокало. Миколаїв : МНАУ, 2024. 52 с.
33. Yield of soft (winter) wheat varieties depending on the fertilization system / M. I. Kulyk, O. V. Onopriienko, N. O. Syplyva, Yu. O. Bozhok. *Taurian Scientific Herald*. 2020. № 114. Р. 55–62. DOI: 10.32851/2226-0099.2020.114.8.
34. Гуменюк М. М. Економічний механізм забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств : монографія. Київ : Випол, 2016. 196 с.
35. Gaj R., Górski D., Przybył J. Effect of differentiated phosphorus and potassium fertilization on winter wheat yield and quality. *Journal of Elementology*. 2013. Vol. 18 (1). Р. 55–67. DOI: 10.5601/jelem.2013.18.1.04.
36. Базалій В. В., Домарацький Є. О., Козлова О. П. Селекційно-генетичні аспекти селекції озимої пшениці та їх вплив на агроекологічну адаптивність. *Аграрні інновації*. 2023. № 19. С. 120–126. DOI: <https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2023.19.19>.
37. Рибалка О. І. Якість пшениці та її поліпшення. Київ : Логос, 2011. 496 с.
38. Winter wheat yield and quality depending on the level of nitrogen, phosphorus and potassium fertilization / V. Rajčić, J. Milivojević, V. Popović et al. *Agriculture and Forestry*. 2019. Vol. 65 (2). Р. 79–88. DOI: 10.17707/AgricultForest.65.2.06.
39. Гончарук І. В., Ковальчук С. Я., Цицюра Я. Г., Лутковська С. М. Динамічні процеси розвитку органічного виробництва в Україні. Вінниця : Твори, 2020. 478 с. URL: <http://socrates.vsau.edu.ua/repository/getfile.php/27730.pdf>.
40. Кривенко А. І. Агробіологічні основи технологій вирощування озимих зернових культур у Південному Степу України : монографія / за ред. Р. А. Вожегова, С. В. Коковіхін. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2018. 320 с.
41. Polovyi V. M., Lukashchuk L. Ya., Huk L. I. Efficiency of intensification of technique of growing winter wheat in Western Forest-steppe. *Bulletin of Agricultural Science*. 2018. № 11. Р. 35–40. DOI: 10.31073/agrovisnyk201811-05.
42. Селекція, насінництво і технології вирощування зернових колосових культур у Лісостепу України / за ред. В. Т. Колючого, В. А. Власенка, Г. Ю. Борсука. Київ : Аграрна наука, 2007. 800 с.

43. Рябчун Н. І., Єльніков М. І., Звягін А. Ф. Селекція і насінництво пшениці озимої. *Спеціальна селекція і насінництво польових культур* / за ред. В. В. Кириченка. Харків, 2010. С. 4–51.
44. Шевченко О. М. Вплив сортових особливостей на врожайність озимої пшениці. *Землеробство*. 2020. № 1. С. 22–27.
45. Гасанова І. І., Ноздріна Н. Л., Єрашова М. В, Педаш О. О. Вплив погодних умов та сортових особливостей на формування елементів структури врожаю пшениці м'якої озимої в північному Степу. *Зернові культури*. 2022. Т. 6. № 1. С. 82–90. DOI: <https://doi.org/10.31867/2523-4544/0210>.
46. Назаренко М. М., Горщар В. І. Мінливість за врожайністю та якістю зерна колекції сортів пшениці озимої. *Вісник Полтавського державного аграрного університету*. 2019. № 1. С. 108–115. DOI: 10.31210/visnyk2019.01.12.
47. Ходаніцький В., Ходаніцька О. Формування продуктивності колоса в зернових. *Пропозиція*. 2017. № 4. С. 78–80.
48. Лихочвор В. В., Проць Р. Р. Озима пшениця : навч.-практ. вид. Львів : НВФ «Українські технології», 2002. 88 с.
49. The contribution of yield components in determining the productivity of winter wheat (*Triticum aestivum* L.) / E. Harasim, M. Wesołowski, C. Kwiatkowski et al. *Acta Agrobotanica*. 2016. Vol. 69 (3). P. 1–10. DOI: 10.5586/aa.1675.
50. Юла В. М., Олійник К. М. Управління продукційними процесами пшениці за агробіологічним контролем розвитку елементів продуктивності. *Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства НААН»*. 2013. Вип. 3–4. С. 36–45.
51. Демидов О. А., Колюча Г. С., Бордюг А. М. Залучення генетичного пулу споріднених видів та родів злаків для розширення спадкового різноманіття селекційного матеріалу пшениці. *Миронівський вісник*. 2017. Вип. 5. С. 70–81.
52. Демидов О. А., Кириленко В. В., Гуменюк О. В. та ін. Етапи створення нового високопродуктивного сорту пшениці м'якої озимої МІП Валенсія. *Plant Varieties Studying and Protection*. 2018. Т. 14. № 1. С. 5–13.
53. Пшениця озима: ресурсний потенціал та технологія вирощування : монографія / В. В. Гамаюнова, М. М. Корхова, А. В. Панфілова та ін. Миколаїв : МНАУ, 2021. 300 с.
54. Лифенко С. П. та ін. Нові сорти озимої пшениці м'якої інтенсивного типу степової екології: біологічні та господарсько корисні ознаки. *Збірник наукових праць СГІ – НЦНС*. 2010. Вип. 16 (56). С. 23–36.
55. Орлюк А. П., Гончарова К. В. Адаптивний і продуктивний потенціали пшениці : монографія. Херсон : Айлант, 2002. 276 с.
56. Лихочвор В. В., Петриченко В. Ф. Рослинництво. Сучасні інтенсивні технології вирощування основних польових культур. Львів : НВФ «Українські технології», 2006. 730 с.
57. Кирильчук А. М., Дутова Г. А., Гринів С. М. та ін. Пластичність врожайності нових сортів м'якої озимої пшениці (*Triticum aestivum* L.) у різних ґрунтово-кліматичних умовах України. *Вивчення та охорона сортів рослин*. 2024. Вип. 20 (1). С. 58–68. DOI: <https://doi.org/10.21498/2518-1017.20.1.2024.297224>.

58. Havryliuk M. M., Kalenych P. Ye. The dynamics of changes in correlation bonds in new varieties of winter wheat (*Triticum aestivum* L.) under the influence of environmental factors in the conditions of the Southern Forest Steppe of Ukraine. *Plant Varieties Studying and Protection*. 2017. Vol. 13 (1). P. 224–229. DOI: 10.21498/2518-1017.13.3.2017.1107002.
59. Oliinyk K. M., Davydiuk H. V., Shcherbakova Yu. V. Formation of winter wheat productivity using adaptive growing technologies. *Agriculture and Plant Sciences: Theory and Practice*. 2023. № 1. P. 38–46. DOI: 10.54651/agri.2023.01.05.
60. Shewry P. R., Halford N. G. Cereal seed storage proteins: structures, properties and role in grain utilization. *Journal of Experimental Botany*. 2002. Vol. 53 (370). P. 947–958. DOI: 10.1093/jexbot/53.370.947.
61. Canopy morphological changes and grain quality in winter wheat under different irrigation treatments / P. Zhang, H. Zhao, Y. Wang et al. *Journal of Integrative Agriculture*. 2020. Vol. 19 (4). P. 1105–1116. DOI: 10.1016/S2095-3119(19)62750-4.
62. Господаренко Г. М. Вплив сортових і агротехнічних факторів на якість зерна пшениці озимої. *Агрохімія і ґрунтознавство*. 2019. № 88. С. 115–121.
63. Уліч О. Нові сорти озимої пшениці. *Пропозиція*. № 8–9. С. 44–46.
64. Роїк М. В. Системне наукове забезпечення розвитку сучасної технології селекційного процесу. *Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів : зб. наук. пр.* Київ, 2003. № 1. С. 17–36.
65. Інформаційно-довідкова система «Сорт» : Укр. ін-т експертизи сортів рослин. URL: <http://sort.sops.gov.ua/search/search>.
66. Коваленко О. А., Корхова М. М. Добір сортів пшениці м'якої озимої для вирощування в зоні Степу України. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Сільськогосподарські науки*. 2012. Вип. 10 (50). С. 59–69.
67. Гамаюнова В. В., Смірнова І. В., Євтушенко О. Т., Бакланова Т. В. Ресурсоощадні елементи технології вирощування пшениці озимої як захід зерновиробництва. *Зернові культури*. 2022. Т. 6. № 2. С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.31867/2523-4544/0243>.
68. Усова Н. М., Цапик Т. Ф., Школова С. В. Вплив мінерального живлення на урожайність та якість пшениці озимої за вирощування по попереднику соняшник. *Науково-технічний бюлетень Інституту олійних культур НААН*. 2021. № 31. С. 109–116. DOI: 10.36710/ioc-2021-31-10.
69. Influence of precursors, mineral fertilizers and sowing methods on yield and grain quality of winter wheat in the southern steppe of Ukraine / A. V. Cherenkov, I. I. Hasanova, I. V. Kostyrya et al. *Zernovi kulturi*. 2018. Vol. 2. P. 237–244. DOI: 10.31867/2523-4544/0031.
70. Кулик М. І., Онопрієнко О. В., Сиплива Н. О., Божок Ю. О. Урожайність сортів пшениці м'якої (озимої) залежно від системи удобрення. *Таврійський науковий вісник. Серія: Сільськогосподарські науки*. Херсон : Гельветика, 2020. Вип. 114. С. 55–62. DOI: <https://doi.org/10.32851/2226-0099.2020.114.8>.
71. Господаренко Г. М., Черно О. Д. Урожайність пшениці озимої після різних попередників на фоні тривалого застосування добрив у сівоzmіні. *Землеробство*. 2015. № 1. С. 28–31.

72. Demydenko O., Hospodarenko H., Lisovyi M. Nitrogen management and productivity of winter wheat under organic and mineral fertilization systems. *Agronomy Research*. 2022. Vol. 20 (2). P. 278–286. DOI: 10.15159/AR.22.041.
73. Вплив азотних добрив на продуктивність і якість зерна / Л. Ф. Демешев, А. В. Барановський, О. В. Єфременко та ін. *Агроном*. 2005. № 3. С. 16–18.
74. Marinich L., Kobylinska A., Stefanovich O. Influence of mineral fertilizers on winter wheat yield formation. *SWorldJournal*. 2024. Vol. 2 (28-02). P. 15–21. DOI: <https://doi.org/10.30888/2663-5712.2024-28-00-001>.
75. Урожайність сортів пшениці м'якої (озимої) залежно від систем удобрення / М. І. Кулик та ін. *Таврійський науковий вісник*. 2020. Вип. 114. С. 55–62. DOI: 10.32851/2226-0099.2020.114.8.
76. Defining yield goals and management zones to minimize yield and nitrogen and phosphorus fertilizer recommendation errors / J. M. Chang, D. E. Clay, C. G. Carlson et al. *Agronomy Journal*. 2004. Vol. 96. P. 825–831.
77. Яценко Л. А., Ювчик Н. О. Формування врожаю та якості зерна пшениці озимої за мінерального живлення та вапнування на дерново-підзолистому ґрунті. *Таврійський науковий вісник*. 2025. № 142. Ч. 2. С. 184–190. DOI: <https://doi.org/10.32782/2226-0099.2025.142.2.23>.
78. Optimal nitrogen management to achieve high wheat grain yield, grain protein content, and water productivity: A meta-analysis / Y. Wang, Y. Peng, J. Lin et al. *Agricultural Water Management*. 2023. Vol. 290. Art. 108587. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2023.108587>.
79. Крамарьов С. М., Жемела Г. П., Шакалій С. М. Продуктивність та якість зерна пшениці м'якої озимої залежно від мінерального живлення в умовах Лівобережного Лісостепу України. *Бюлетень Інституту сільського господарства степової зони НААН України*. 2014. № 6. С. 61–67.
80. Волощук О. П., Запісоцька М. С. Вплив мінеральних добрив на зернову продуктивність рослин пшениці м'якої озимої в Західному Лісостепу України. *Передгірне та гірське землеробство і тваринництво*. 2022. Вип. 71 (1). С. 9–20. DOI: 10.32636/01308521.2022-(71)-1-1.
81. Panfilova A., Korkhova M., Markova N. Influence of biologics on the productivity of winter wheat varieties under irrigation conditions. *Notulae Scientiae Biologicae*. 2023. Vol. 15 (2). Art. 11352. DOI: <https://doi.org/10.55779/nsb15211352>.
82. Бараболя О. В., Латиш А. А. Вплив агрокліматичних факторів та систем удобрення на врожайність і якість зерна пшениці твердої ярої в умовах лівобережного Лісостепу України. *Scientific Progress & Innovations*. 2025. Vol. 28 (1). С. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.31210/spi2025.28.01.14>.
83. Zörb C., Ludewig U., Hawkesford M. J. Perspective on Wheat Yield and Quality with Reduced Nitrogen Supply. *Trends in Plant Science*. 2018. Vol. 23 (11). P. 1029–1037. DOI: 10.1016/j.tplants.2018.08.012.
84. Fradgley N. S., Bentley A. R., Swarbreck S. M. Defining the physiological determinants of low nitrogen requirement in wheat. *Biochemical Society Transactions*. 2021. Vol. 49 (2). P. 609–616. DOI: 10.1042/BST20200282.

85. Influence of Nitrogen Fertilizer Rate on Yield, Grain Quality and Nitrogen Use Efficiency of Durum Wheat (*Triticum durum* Desf) under Algerian Semiarid Conditions / N. Boulelouah, M. R. Berbach, H. Bedjaoui et al. *Agriculture*. 2022. Vol. 12 (11). Art. 1937. DOI: <https://doi.org/10.3390/agriculture12111937>.
86. Ballagh B., Ballagh A., Bushong J., Arnall D. B. The Effect of Nitrogen Fertilizer Placement and Timing on Winter Wheat Grain Yield and Protein Concentration. *Agronomy*. 2025. Vol. 15 (8). Art. 1890. DOI: <https://doi.org/10.3390/agronomy15081890>.
87. Agricultural sustainability and intensive production practices / D. Tilman, K. G. Cassman, P. A. Matson et al. *Nature*. 2002. Vol. 418. P. 671–677.
88. Improving mid-season nitrogen recommendations for winter wheat using soil moisture data / O. Walsh, Y. Kanke, D. E. Edmonds, W. R. Raun. *Better Crops*. 2009. Vol. 93. P. 26–27.
89. Improving yield and nitrogen use efficiency simultaneously for maize and wheat in China: A review / Q. Meng, S. Yue, P. Hou et al. *Pedosphere*. 2016. Vol. 26. P. 137–147.
90. Nitrogen uptake dynamics of high and low protein wheat genotypes / S. O. Abiola, J. Lacasa, B. F. Carver et al. *Frontiers in Plant Science*. 2024. Vol. 15. Art. 1493901.
91. Nitrogen fertilization management for no-till cereal production in the Canadian Great Plains: A review / S. Malhi, C. A. Grant, A. M. Johnston, K. S. Gill. *Soil and Tillage Research*. 2001. Vol. 60. P. 101–122.
92. Cameron K. C., Di H. J., Moir J. L. Nitrogen losses from the soil/plant system: A review. *Annals of Applied Biology*. 2013. Vol. 162. P. 145–173.
93. Ammonia volatilization from synthetic fertilizers and its mitigation strategies: A global synthesis / B. Pan, S. K. Lam, A. Mosier et al. *Agriculture, Ecosystems & Environment*. 2016. Vol. 232. P. 283–289.
94. Effect of winter wheat variety, hydrothermal coefficient (HTC) and thousand kernel weight (TKW) on protein content, grain and protein yield / M. I. Kulyk, A. O. Rozhkov, O. V. Kalinichenko et al. *Agronomy Research*. 2020. Vol. 18 (3). P. 2103–2116. DOI: <https://doi.org/10.15159/AR.20.187>.
95. Копелець Б. О., Коваль Д. О., Кулик М. І. Удосконалення агрологістики виробництва продукції польових та енергетичних культур. *Сучасні агрономічні тренди: інновації, сталий розвиток та майбутнє сільського господарства* : колект. монографія. Рига : Baltija Publishing, 2025. С. 95–129.
96. Дослідна справа в агрономії : навч. посіб. : у 2 кн. Кн. 1 : Теоретичні аспекти дослідної справи / А. О. Рожков, В. К. Пузік, С. М. Каленська та ін. ; за ред. А. О. Рожкова. Харків : Майдан, 2016. 316 с.
97. Євтушенко М. Ю., Хижняк М. І. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2019. 350 с.
98. Моргун В. В., Санін Є. В., Швартоу В. В., Артемчук І. Л. Сорти та технології вирощування високих врожаїв озимої пшениці. Київ : Догос, 2009. 93 с.
99. Технологія вирощування пшениці озимої : навч. посіб. / за ред. І. І. Іваненка. Київ : Урожай, 2018. 256 с.
100. ДСТУ ISO 21415-1:2009. Пшениця і пшеничне борошно. Вміст клейковини. Частина 1. Визначання сирого клейковини ручним способом (ISO 21415-1:2006, IDT). Київ : Держспоживстандарт України, 2010. 18 с.

101. ДСТУ 3768:2010. Пшениця. Технічні умови. Київ : Держспоживстандарт України, 2010. 19 с.
102. ДСТУ 4117:2007. Зерно та продукти його переробки. Визначання вмісту білка методом К'єльдаля. Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 14 с.
103. ДСТУ 4138–2002. Насіння сільськогосподарських культур. Методи визначення якості. Київ : Держспоживстандарт України, 2003. 170 с.
104. Wheat BP NEW. Milling. URL: https://www.cerealsdb.uk.net/cerealgenomics/WheatBP/Documents/DOC_Milling.php.
105. Eliasson A. C., Larsson K. Flour. *Cereals in Breadmaking: A Molecular Colloidal Approach*. New York : Marcel Dekker, 1993. P. 241–256.
106. Cauvain S. P. Wheat Milling and Flour Testing. *Technology of Breadmaking*. 3rd ed. Switzerland : Springer International Publishing, 2015. P. 339–373.
107. Posner E. S. Wheat Flour Milling. *Wheat Chemistry and Technology*. 4th ed. St. Paul : AACC International, 2009. P. 119–141.
108. Патика В. П., Карпенко В. П., Любич В. В. Азотовмісні сполуки у зерні різних сортів і ліній пшениці спельти. *Вісник аграрної науки*. 2018. № 8. С. 17–23.
109. Статистичний аналіз агрономічних дослідних даних в пакеті Statistica 6.0 : метод. вказівки / уклад. Е. Р. Ермантраут, О. І. Присяжнюк, І. Л. Шевченко. Полтава : ПоліграфКонсалтинг, 2007. 55 с.
110. Дослідна справа в агрономії : навч. посіб. : у 2 кн. Кн. 2 : Статистична обробка результатів досліджень / А. О. Рожков, В. К. Пузік, С. М. Каленська та ін. ; за ред. А. О. Рожкова. Харків : Майдан, 2016. 352 с.

5.5. | Особливості вирощування продуктивних гібридів сояшника для зони північного лісостепу України

Єрмоменко Р. В.,

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,

Миколаївський національний
аграрний університет, м. Миколаїв

Зубков Р. С.,

д-р екон. наук, професор, професор кафедри
підприємництва, управління та адміністрування,

Миколаївський інститут розвитку людини

Університету «Україна», м. Миколаїв

<https://orcid.org/0000-0002-8894-5724>

Сояшник є стратегічною олійною культурою для агропромислового комплексу України, а зона Північного Лісостепу традиційно виступає одним із ключових регіонів його вирощування. Однак, в останні десятиліття спостерігаються суттєві зміни кліматичних умов, що прямо впливає на стабільність виробництва та

рентабельність культури. Посилення аридності клімату, нерівномірний розподіл опадів протягом вегетації та часті екстремальні явища (атмосферні та ґрунтові посухи, суховії, аномально високі температури) стають визначальними факторами, що лімітують урожайність.

Ці зміни вимагають перегляду традиційних підходів до агротехнологій та, в першу чергу, до вибору посівного матеріалу. Сучасний ринок пропонує широкий спектр гібридів соняшнику, які належать до різних груп стиглості та типів інтенсивності (екстенсивні, інтенсивні, «water-saver»), а також відрізняються технологіями вирощування (класична, Clearfield®, ExpressSun®) та профілями стійкості до хвороб (фомопсис, гнилі) і нових агресивних рас вовчка соняшникового (*Orobanche cumana*) [2, с. 19].

В умовах Північного Лісостепу, де стресові фактори часто збігаються з критичними фазами розвитку рослин (цвітіння, налив насіння), ключового значення набуває не стільки максимальний потенціал урожайності гібрида, скільки його адаптивність – здатність формувати стабільний врожай за несприятливих умов. Вибір гібрида, неадаптованого до конкретних ґрунтово-кліматичних умов господарства, призводить до значних економічних втрат.

Дослідження з оцінки адаптивних характеристик гібридів соняшнику у 2025 році проводили на базі агропідприємства ТОВ «Дніпротрансагро», розташованого в Дніпропетровській області, у межах природної зони Північного Лісостепу України. Ця територія характеризується помірно-континентальним кліматом із достатнім, хоча й нерівномірним зволоженням.

Середньорічна кількість опадів у регіоні становить 450–550 мм, з яких 65–75 % припадає на теплий період року (квітень–жовтень). Опади часто випадають у вигляді інтенсивних зливів, що обмежує їх ефективність для рослин через швидкий стік і випаровування. У літні місяці можливі тривалі бездошові періоди, що сприяє формуванню атмосферних і ґрунтових посух.

Середня річна температура повітря коливається в межах +8,5–+9,5 °С. Середня температура найтеплішого місяця (липня) становить +21,0–+22,5 °С, а найхолоднішого (січня) – від –4,0 до –5,5 °С. Абсолютний максимум температури може досягати +38–+40 °С, а мінімум – –30––34 °С. Тривалість безморозного періоду становить 170–200 днів, а вегетаційного – 200–220 днів.

Відносна вологість повітря в середньому за рік – 65–75 %, проте в липні–серпні знижується до 40–50 %, а в окремі суховійні дні – до 15–25 %. Кількість суховійних днів у вегетаційний період становить 10–15, найчастіше вони спостерігаються в липні та серпні. Це створює додатковий стрес для сільськогосподарських культур, зокрема для соняшнику, особливо в фазах цвітіння та наливу насіння.

Ґрунти відтають у другій–третьій декаді березня. Весняні приморозки можливі до середини травня, хоча в більшості років закінчуються наприкінці квітня. Осінні приморозки з ймовірністю 15–20 % спостерігаються вже в першій декаді жовтня, після чого часто встановлюється суха і тепла погода, сприятлива

для збирання врожаю. Зима, як правило, малосніжна, з частими відлигами, коли температура піднімається до +5–+12 °С.

У 2025 році погодно-кліматичні умови відрізнялися від середніх багаторічних показників як за температурним, так і за зволожувальним режимами.

Квітень 2025 року був аномально теплим: середньо місячна температура перевищила багаторічну норму на 2,8 °С. Опадів випало лише 28 мм (35 % від норми), що призвело до дефіциту вологи в верхніх шарах ґрунту на момент сівби. Це негативно вплинуло на рівномірність сходів соняшнику.

Травень характеризувався помірною температурою (+17,4 °С, близько до норми), однак кількість опадів склала лише 32 мм (42 % від норми). Наприкінці місяця спостерігалися три суховійні дні, що сповільнило ріст рослин у фазі 4–6 пар листків.

Червень 2025 року став найспекотнішим за останні 10 років: середньомісячна температура +24,1 °С (+3,2 °С від норми). 12–15 червня зафіксовано критичні температури +37,4...+38,1 °С. Опадів випало 41 мм (55 % норми), причому основна їх частина припала на початок місяця. У другій половині червня тривав бездощовий період, що посилювало водний стрес у фазі бутонізації [4, с. 89].

Липень також був посушливим: опадів – 29 мм (38 % норми), а середня температура – +23,8 °С (+2,1 °С від норми). У період цвітіння (20–28 липня) спостерігалася відносна вологість повітря 30–35 % і температура +32–+35 °С, що негативно вплинуло на запилення і формування насіння.

Серпень виявився відносно вологим: 68 мм опадів (92 % норми), що частково компенсувало попередній дефіцит вологи. Однак середня температура (+22,6 °С) залишалася вищою за норму на 1,7 °С, а 5–7 серпня зафіксовано суховій з відносною вологістю 18 %.

Вересень пройшов у межах кліматичної норми за температурою (+16,3 °С) і зволоженням (45 мм, 88 % норми), що сприяло завершенню вегетації та дозріванню насіння.

Загалом, 2025 рік характеризувався вираженням дефіцитом опадів у квітні–липні та підвищеним температурним фоном у червні–серпні, що створило умови для прояву стресових факторів – посухи, високих температур і суховіїв – саме в критичні фази розвитку соняшнику. Це робить 2025 рік репрезентативним для оцінки адаптивності гібридів до екстремальних кліматичних умов, характерних для сучасного клімату Північного Лісостепу України.

Таблиця 1

Кількість опадів по декадах у 2025 році (мм)

Місяць	I	II	III	Разом за місяць	Багаторічна норма
Квітень	18	8	2	28	80
Травень	20	10	2	32	76
Червень	35	4	2	41	75
Липень	15	8	6	29	76
Серпень	10	45	13	68	74
Вересень	15	20	10	45	51

Характеристики гібридів соняшнику, які були досліджені в рамках роботи на полях ТОВ «Трансагросервіс» у Дніпропетровській області (умови Північного Лісостепу України):

1. Гібрид соняшнику СИ Купава є одним із найбільш збалансованих гібридів міжнародної селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригінатор – компанія Syngenta (Швейцарія).

Гібрид СИ Купава – простий гібрид, призначений для інтенсивної технології вирощування, лінолевого типу, середньо-ранньої групи стиглості. Вегетаційний період – 110–115 днів, потенціал урожайності – 4,5–5,0 т/га, реальна врожайність у досліді: 4,2–4,5 т/га за сприятливих умов та 3,0–3,2 т/га у посушливі роки [7].

Висота рослин при достатньому зволоженні – 160–180 см.

Біологічні характеристики: стратегія «інтенсивного старту» – швидкий ріст на початкових етапах вегетації, добре закриття міжрядь до бутонізації, середня облистяність (30–34 листки), стебло міцне, середньої товщини, коренева система добре розвинена, але не настільки глибока, як у екстенсивних гібридів.

Господарські характеристики: формує тонкий, добре вентильований кошик з вертикальним нахилом «донизу» у кінці вегетації, що знижує ризик ураження гнилями. Середня маса 1000 насінин – 60–68 г, олійність – 49–51 %, лушпинність – 20–22 %.

Рекомендована густота стояння на період збирання для Північного Лісостепу: 50–55 тис./га.

Серед особливих характеристик оригінатор та наші дослідження відзначають високу генетичну стійкість до фомопсису, несправжньої борошнистої роси (НБР), високу толерантність до білої та сірої гнилей, а також стійкість до вовчка соняшникового (*Orobancha cymana*) рас А–G. Не має технологічної стійкості (Clearfield®, ExpressSun®).

2. Гібрид соняшнику НК Неома є високопродуктивним гібридом міжнародної селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригінатор – компанія Syngenta (Швейцарія) [7].

Гібрид НК Неома – простий гібрид, призначений для технології Clearfield®, лінолевого типу, середньо-ранньої групи стиглості. Вегетаційний період – 112–117 днів, потенціал урожайності – 5,0–5,5 т/га, реальна врожайність у досліді: 4,8–5,2 т/га за сприятливих умов, але лише 2,5–2,8 т/га у посушливі роки.

Висота рослин – 170–190 см.

Біологічні характеристики: інтенсивний тип росту, велика листкова поверхня, висока фотосинтетична активність, добре закриття міжрядь, стебло міцне, коренева система добре розвинена, але більш поверхнева порівняно з екстенсивними гібридами.

Господарські характеристики: кошик середньої товщини, маса 1000 насінин – 62–70 г, олійність – 50–52 %, лушпинність – 20–21 %.

Рекомендована густота стояння для Північного Лісостепу: 48–52 тис./га.

Особливістю гібриду є комбінована стійкість до вовчка: генетична (до рас А–G) + технологічна (Clearfield®), що дозволяє контролювати паразита гербіцидами імідазолінонової групи. Також має високу стійкість до фомопсису та НБР, але помірну толерантність до гнилей кошика.

3. Гібрид соняшнику P64LE25 є представником екстенсивного напрямку селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригінатор – компанія Pioneer (Corteva Agriscience) (США).

Гібрид P64LE25 – простий гібрид, призначений для класичної технології, лінолевого типу, середньої групи стиглості. Вегетаційний період – 115–120 днів, потенціал урожайності – 4,0–4,5 т/га, реальна врожайність у досліді: 3,5–3,8 т/га за сприятливих умов та 2,8–3,0 т/га у посушливі роки.

Висота рослин – 150–165 см.

Біологічні характеристики: «ощадливий тип» (water-saver) – помірна інтенсивність росту, невелика листкова поверхня, товста кутикула, глибока коренева система (до 2,3–2,5 м), що забезпечує високу посухостійкість.

Господарські характеристики: кошик середньої товщини, маса 1000 насінин – 55–65 г, олійність – 48–50 %, лушпинність – 21–23 %.

Рекомендована густина стояння для Північного Лісостепу: 52–56 тис./га.

Оригінатор відзначає високу посухо- та жаростійкість, стійкість до фомопсису, помірну стійкість до НБР, але обмежений захист від вовчка (лише до рас А–D). Не має технологічної стійкості.

4. Гібрид соняшнику ЛГ50455 є продуктом сучасної європейської селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригінатор – компанія Limagrain (Франція).

Гібрид ЛГ50455 – простий гібрид, призначений для класичної технології, лінолевого типу, середньо-ранньої групи стиглості. Вегетаційний період – 110–116 днів, потенціал урожайності – 4,2–4,7 т/га, реальна врожайність у досліді: 3,6–3,9 т/га за сприятливих умов та 2,9–3,1 т/га у посушливі роки.

Висота рослин – 155–170 см.

Біологічні характеристики: стратегія «ощадливого» типу – глибока коренева система, зменшена транспірація, середня облистяність, добре адаптується до дефіциту вологи в другій половині вегетації.

Господарські характеристики: кошик добре вентильований, маса 1000 насінин – 58–66 г, олійність – 49–51 %, лушпинність – 20–22 %.

Рекомендована густина стояння для Північного Лісостепу: 50–54 тис./га.

Гібрид характеризується високою посухостійкістю, стійкістю до фомопсису та НБР, але обмеженою стійкістю до вовчка (раси А–Е). Не має технологічної стійкості.

5. Гібрид соняшнику ЛГ50635 є спеціалізованим гібридом нового покоління. Занесений до Державного реєстру України. Оригінатор – компанія Limagrain (Франція).

Гібрид ЛГ50635 – простий гібрид, призначений для класичної технології, лінолевого типу, середньо-ранньої групи стиглості. Вегетаційний період – 112–118 днів, потенціал урожайності – 4,5–5,0 т/га, реальна врожайність у досліді: 4,0–4,4 т/га за сприятливих умов та 3,2–3,5 т/га у посушливі роки.

Висота рослин – 160–175 см.

Біологічні характеристики: збалансований ріст, добре закриття міжрядь, міцне стебло, потужна коренева система.

Господарські характеристики: кошик середньої товщини, маса 1000 насінин – 60–68 г, олійність – 50–52 %, лушпинність – 20–21 %.

Рекомендована густина стояння для Північного Лісостепу: 48–52 тис./га.

Ключова особливість – високий рівень генетичної стійкості до вовчка соняшникового (OR7/System II), що забезпечує захист від агресивних рас G, H та вище. Також має високу стійкість до фомопсису, НБР та гнилей кошика.

6. Гібрид соняшнику MAS 83.R є продуктом французької селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригіна́тор – компанія Maisadour (Франція).

Гібрид MAS 83.R – простий гібрид, призначений для класичної технології, лінолевого типу, середньої групи стиглості. Вегетаційний період – 114–120 днів, потенціал урожайності – 4,3–4,8 т/га, реальна врожайність у досліді: 3,8–4,1 т/га за сприятливих умов та 3,0–3,3 т/га у посушливі роки.

Висота рослин – 155–170 см.

Біологічні характеристики: помірна інтенсивність росту, добре розвинена коренева система, середня облистяність.

Господарські характеристики: кошик добре вентильований, маса 1000 насінин – 57–65 г, олійність – 49–51 %, лушпинність – 21–22 %.

Рекомендована густина стояння для Північного Лісостепу: 50–54 тис./га.

Оригіна́тор відзначає стійкість до вовчка соняшникового рас A–G, високу стійкість до фомопсису та НБР, а також добру толерантність до гнилей кошика.

7. Гібрид соняшнику Суміко HTS є високопродуктивним гібридом міжнародної селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригіна́тор – компанія Syngenta (Швейцарія).

Гібрид Суміко HTS – простий гібрид, призначений для інтенсивної технології вирощування, лінолевого типу, середньо-ранньої групи стиглості. Вегетаційний період – 110–115 днів, потенціал урожайності – 5,2–5,6 т/га, реальна врожайність у досліді: 4,9–5,3 т/га за сприятливих умов, але лише 2,6–2,9 т/га у посушливі роки, особливо при дефіциті вологи в фазі наливу насіння.

Висота рослин при достатньому зволоженні – 170–185 см.

Біологічні характеристики: «ефективний тип» (water-user) – висока інтенсивність фотосинтезу, велика листкова поверхня, швидкий ріст у першій половині вегетації, добре закриття міжрядь до бутонізації. Коренева система добре розвинена, але більш поверхнева, що робить гібрид чутливим до тривалої посухи в липні–серпні.

Господарські характеристики: формує великий, добре виконаний кошик, середня маса 1000 насінин – 63–71 г, олійність – 50–52 %, лушпинність – 20–21 %.

Рекомендована густина стояння на період збирання для Північного Лісостепу: 46–50 тис./га.

Серед особливих характеристик оригіна́тор та наші спостереження відзначають високу стійкість до фомопсису та несправжньої борошнистої роси (НБР), помірну толерантність до білої та сірої гнилей, але обмежену стійкість до вовчка соняшникового (лише до рас A–D). Не має технологічної стійкості (Clearfield®, ExpressSun®). Гібрид найкраще проявляє себе на високому агрофоні за умов достатньої вологи в першій половині вегетації.

8. Гібрид соняшнику ЕС Белфіс є представником сучасної європейської селекції. Занесений до Державного реєстру України. Оригіна́тор – компанія Lidea (Франція).

Гібрид ЕС Белфіс – простий гібрид, призначений для класичної технології вирощування, лінолевого типу, середньої групи стиглості. Вегетаційний період – 114–119 днів, потенціал урожайності – 4,4–4,9 т/га, реальна врожайність у досліді: 4,0–4,3 т/га за сприятливих умов та 3,1–3,4 т/га у посушливі роки.

Висота рослин – 160–175 см.

Біологічні характеристики: збалансований тип росту, помірна листкова поверхня, добре закриття міжрядь, міцне стебло. Особливістю є архітектура кошика – тонкий, швидко висихаючий, з природним нахилом «донизу» у кінці вегетації, що значно знижує ризик ураження гнилями.

Господарські характеристики: середня маса 1000 насінин – 58–66 г, олійність – 49–51 %, лушпинність – 21–22 %.

Рекомендована густота стояння на період збирання для Північного Лісостепу: 50–54 тис./га.

Серед особливих характеристик оригінатор та наші дослідження відзначають високу толерантність до білої та сірої гнилей кошика, стійкість до фомопсису та несправжньої борошнистої роси, а також стійкість до вовчка соняшникового рас А–F. Не має технологічної стійкості. Гібрид особливо рекомендований для полів із підвищеним ризиком розвитку гнильних хвороб у вологі роки – типові для Північного Лісостепу.

Таблиця 2

**Основних показників досліджених гібридів соняшнику для
умов Північного Лісостепу України (ТОВ «Трансагросервіс»)**

Показник	СИ Купава (Syngenta)	НК Неома (Syngenta)	P64LE25 (Pioneer)	ЛГ 50455 (Limagrain)
Технологія	Інтенсивна	Clearfield®	Класична	Класична
Група стиглості	Середньо- рання	Середньо- рання	Середня	Середньо- рання
Вегетаційний період, днів	110–115	112–117	115–120	110–116
Урожайність (потенціал), т/га	4,5–5,0	5,0–5,5	4,0–4,5	4,2–4,7
Урожайність (сприятливі умови), т/га	4,2–4,5	4,8–5,2	3,5–3,8	3,6–3,9
Урожайність (посушливі умови), т/га	3,0–3,2	2,5–2,8	2,8–3,0	2,9–3,1
Висота рослин, см	160–180	170–190	150–165	155–170
Олійність, %	49–51	50–52	48–50	49–51
Маса 1000 насінин, г	60–68	62–70	55–65	58–66
Стійкість до вовчка (раси)	A–G	A–G + Clearfield®	A–D	A–E
Стійкість до хвороб	Фомопсис, НБР, гнилі (висока)	Фомопсис, НБР (висока); гнилі (помірна)	Фомопсис (висока); НБР (помірна)	Фомопсис, НБР (висока)
Ключові особливості	Збалансований, швидкий старт, тонкий кошик	Інтенсивний ріст, висока продуктивність	Висока посухостійкість, глибока коренева система	Посухостійкий, ощадливий тип
Густота (Пн. Лісостеп), тис./га	50–55	48–52	52–56	50–54

На основі порівняльного аналізу чотирьох гібридів соняшнику можна зробити висновок про їх чітку диференціацію за типом інтенсивності та адаптивним потенціалом. Гібрид НК Неома є яскравим представником інтенсивного типу, призначеного для технології Clearfield®. Він демонструє найвищий потенціал урожайності (до 5,5 т/га) та найкращі показники продуктивності за сприятливих умов (4,8–5,2 т/га), що досягається завдяки інтенсивному росту та високій олійності. Однак цей гібрид є найменш стійким до посухи, показуючи найбільше падіння врожайності в стресових умовах (2,5–2,8 т/га). Його перевагою є комплексний захист від вовчка (генетичний + технологічний), але помірна стійкість до гнилей вимагає ретельного фітосанітарного контролю. На противагу йому, гібриди класичної технології Р64LE25 та ЛГ50455 позиціонуються як посухостійкі рішення. Вони мають нижчий потенціал урожайності, але забезпечують значно стабільніший результат у посушливі роки (2,8–3,1 т/га), що є їхньою ключовою перевагою. Р64LE25 вирізняється глибокою кореневою системою, тоді як ЛГ50455 належить до ощадливого типу використання вологи.

Проте, їхній генетичний захист від вовчка є обмеженим (раси А-D та А-E відповідно), що слід враховувати при розміщенні на полях з високим інфекційним фоном. Гібрид СИ Купава займає збалансовану позицію, поєднуючи переваги інтенсивної технології, швидкий стартовий ріст та високу стійкість до хвороб і вовчка (раси А-G) з відносно доброю стабільністю в посушливих умовах (3,0–3,2 т/га). Таким чином, вибір гібрида має ґрунтуватися на стратегії господарства: для отримання максимального врожаю за умов гарантованого зволоження та високого агрофону оптимальним є НК Неома, тоді як для мінімізації ризиків у посушливих умовах перевагу варто віддати Р64LE25 та ЛГ50455, а СИ Купава є універсальним та надійним варіантом для більшості умов Північного Лісостепу.

Таблиця 3

**Основних показників досліджених гібридів соняшнику для
умов Північного Лісостепу України (ТОВ «Трансагросервис»)**

Показник	ЛГ50635 (Limagrain)	MAS 83.R (Maisadour)	Суміко HTS (Syngenta)	ЕС Белфіс (Lidea)
1	2	3	4	5
Технологія	Класична	Класична	Інтенсивна	Класична
Група стиглості	Середньо- рання	Середня	Середньо- рання	Середня
Вегетаційний період, днів	112–118	114–120	110–115	114–119
Урожайність (потенціал), т/га	4,5–5,0	4,3–4,8	5,2–5,6	4,4–4,9
Урожайність (сприятливі умови), т/га	4,0–4,4	3,8–4,1	4,9–5,3	4,0–4,3
Урожайність (посушливі умови), т/га	3,2–3,5	3,0–3,3	2,6–2,9	3,1–3,4
Висота рослин, см	160–175	155–170	170–185	160–175
Олійність, %	50–52	49–51	50–52	49–51
Маса 1000 насінин, г	60–68	57–65	63–71	58–66
Стійкість до вовчка (раси)	G, H та вище (OR7)	A–G	A–D	A–F

Продовж. табл. 3

1	2	3	4	5
Стійкість до хвороб	Фомопсис, НБР, гнилі (висока)	Фомопсис, НБР, гнилі (висока/добра)	Фомопсис, НБР (висока); гнилі (помірна)	Гнилі, фомопсис, НБР (висока)
Ключові особливості	Високий захист від нових рас вовчка	Надійний, збалансований	Найвища продуктивність за сприятливих умов	Висока стійкість до гнилей, тонкий кошик
Густота (Пн. Лісостеп), тис./га	48–52	50–54	46–50	50–54

Порівняльний аналіз даної групи гібридів виявляє чіткі відмінності у їхньому призначенні та адаптивності до умов вирощування. Гібрид Суміко НТС, що представляє інтенсивну технологію, демонструє найвищий потенціал урожайності (5,2–5,6 т/га) та найкращу продуктивність за сприятливих умов (4,9–5,3 т/га), що досягається завдяки потужній вегетативній масі (висота 170–185 см) та високій олійності (50–52 %). Однак, він є найменш стійким до стресових умов, показуючи найбільше падіння врожаю у посуху (лише 2,6–2,9 т/га). До того ж, його генетичний захист від вовчка є обмеженим (раси А–D), що робить його вразливим на заражених полях. На противагу йому, три гібриди класичної технології (ЛГ50635, MAS 83.R та ЕС Белфіс) показують значно вищу стабільність, формуючи врожай у посушливі роки на рівні 3,0–3,5 т/га. Між ними існують ключові відмінності у захисних властивостях: ЛГ50635 є абсолютним лідером за стійкістю до вовчка, забезпечуючи захист від найагресивніших нових рас (G, H та вище) завдяки гену OR7, і водночас показує високу стійкість до гнилей та найкращий серед цієї трійки результат у посуху (3,2–3,5 т/га). Гібрид ЕС Белфіс також вирізняється високою стійкістю до гнилей, що пов'язано з його архітектурою (тонкий кошик), та добрим рівнем посухостійкості (3,1–3,4 т/га) і захистом від вовчка рас А–F. MAS 83.R виступає як надійний, збалансований варіант із хорошим комплексним захистом від хвороб та вовчка (раси А–G) і достатньою стабільністю (3,0–3,3 т/га). Таким чином, вибір Суміко НТС виправданий лише на високому агрофоні без дефіциту вологи, тоді як ЛГ50635 є незамінним для полів із високим тиском нових рас вовчка, а ЕС Белфіс та MAS 83.R є надійними класичними гібридами з високою стабільністю.

Таблиця 4

Процеси росту рослин соняшнику

Варіант досліджу	Гібрид	Бутонізація	Початок цвітіння	Кінець цвітіння	Фізіологічна стиглість
1	2	3	4	5	6
Висота рослин в різні фази та основні періоди вегетації, см	1. СИ Купава	85	165	170	170
	2. НК Неома	90	175	180	180
	3. P64LE25	70	150	155	155
	4. ЛГ50455	75	155	160	160
	5. ЛГ50635	80	160	168	168
	6. MAS 83.R	75	158	163	163
	7. Суміко НТС	95	178	183	183
	8. ЕС Белфіс	80	162	168	168

1	2	3	4	5	6
Діаметр стебла соняшнику, см	1. СИ Купава	13	19	23	24
	2. НК Неома	16	23	28	29
	3. P64LE25	12	18	22	23
	4. ЛГ50455	12	18	22	23
	5. ЛГ50635	14	21	25	26
	6. MAS 83.R	13	19	23	24
	7. Суміко HTS	18	25	29	30
	8. ЕС Белфіс	15	22	26	27
Наростання надземної біомаси рослинами соняшнику г/рослину	1. СИ Купава	240	480	650	750
	2. НК Неома	280	550	780	900
	3. P64LE25	160	350	480	580
	4. ЛГ50455	180	380	500	600
	5. ЛГ50635	220	450	620	720
	6. MAS 83.R	200	420	580	680
	7. Суміко HTS	300	580	800	920
	8. ЕС Белфіс	230	460	640	740
Кількість зелених листіків на рослині соняшнику	1. СИ Купава	30	32	26	15
	2. НК Неома	34	36	30	18
	3. P64LE25	26	28	22	12
	4. ЛГ50455	30	32	25	14
	5. ЛГ50635	32	34	28	16
	6. MAS 83.R	30	32	26	15
	7. Суміко HTS	36	38	32	19
	8. ЕС Белфіс	28	30	24	14
Маса листків рослин соняшнику г/рослину	1. СИ Купава	160	220	180	80
	2. НК Неома	190	260	220	100
	3. P64LE25	100	150	120	50
	4. ЛГ50455	110	160	130	55
	5. ЛГ50635	140	200	170	75
	6. MAS 83.R	130	180	150	70
	7. Суміко HTS	200	280	240	110
	8. ЕС Белфіс	150	210	175	80
Площа листової поверхні, тис.м2/га	1. СИ Купава	28.9	39.4	31.5	15.8
	2. НК Неома	32.5	47.5	37.5	20.0
	3. P64LE25	18.9	29.7	21.6	8.1
	4. ЛГ50455	20.8	31.2	23.4	10.4
	5. ЛГ50635	25.0	35.0	27.5	14.0
	6. MAS 83.R	23.4	33.8	26.0	13.0
	7. Суміко HTS	33.6	48.0	38.4	21.6
	8. ЕС Белфіс	26.0	36.4	28.6	15.6

Аналіз біометричних показників восьми гібридів соняшнику свідчить про чіткі відмінності в інтенсивності їх ростових процесів та формуванні асиміляційного апарату. Було встановлено, що найбільш інтенсивний приріст висоти рослин та діаметру стебла відбувається у міжфазний період «Бутонізація – Початок цвітіння», після чого ці показники практично стабілізуються. Накопичення надземної біомаси,

навпаки, відбувається протягом усього вегетаційного періоду, досягаючи максимуму у фазі фізіологічної стиглості. Ключові показники фотосинтетичного апарату, такі як кількість зеленого листя, його маса та загальна площа листкової поверхні, досягають своїх пікових значень у фазу «Початок цвітіння». Після цього починається природний процес старіння та відтоку поживних речовин до кошика, що призводить до значного зменшення площі листя до моменту дозрівання. Гібриди НК Неома та Суміко HTS чітко виділилися як представники інтенсивного типу, продемонструвавши найвищі показники за всіма параметрами, включаючи максимальну висоту (180–183 см), діаметр стебла (29–30 см), надземну біомасу (900–920 г/рослину) та пікову площу листкової поверхні (47,5–48,0 тис. м²/га). Це свідчить про їх високий потенціал продуктивності, що реалізується через формування потужної вегетативної маси. На противагу їм, гібриди Р64LE25 та ЛГ50455 показали найбільш стримані ростові процеси, сформувавши найменш високі рослини (155–160 см), найменшу біомасу (580–600 г/рослину) та найменшу пікову площу листкової поверхні (29,7–31,2 тис. м²/га), що є характерним для гібридів «ощадливого» типу, адаптованих до посушливих умов завдяки меншій транспіраційній поверхні. Проміжне положення зайняли гібриди збалансованого типу – СИ Купава, ЛГ50635, MAS 83.R та ЕС Белфіс. Вони продемонстрували добрі, збалансовані показники росту, формуючи достатню вегетативну масу (720–750 г/рослину) та площу листя (35,0–39,4 тис. м²/га), хоча й поступалися лідерам інтенсивної групи.

Таблиця 5

Урожайність насіння соняшнику та показники якості

Гібрид	Врожайність, т/га	Олійність, %	Вихід олії, т/га	Маса 1000 насінин, г	Натура насіння, г/л
1. СИ Купава	1.50	42.0	0.63	45	340
2. НК Неома	1.20	41.0	0.49	42	330
3. Р64LE25	1.60	42.5	0.68	46	350
4. ЛГ50455	1.55	43.0	0.67	45	345
5. ЛГ50635	1.70	44.0	0.75	48	360
6. MAS 83.R	1.50	42.0	0.63	44	340
7. Суміко HTS	1.10	40.0	0.44	40	320
8. ЕС Белфіс	1.65	43.5	0.72	47	355

Аналіз результатів урожайності та якості насіння соняшнику, наведених у таблиці, свідчить про значний вплив стресових умов на формування врожаю, що відобразилося в загальному невисоких показниках. Про це свідчать відносно низькі значення маси 1000 насінин (40–48 г) та натури насіння (320–360 г/л) у всіх гібридів. В цих складних умовах найкращу адаптивність та найвищу продуктивність продемонстрував гібрид ЛГ50635, який став абсолютним лідером за всіма ключовими показниками: він забезпечив максимальну врожайність (1,70 т/га), найвищу олійність (44,0 %), найкращі показники якості насіння (маса 1000 насінин – 48 г, натура – 360 г/л) та, як наслідок, найвищий вихід олії з гектара (0,75 т/га). Високі

результати також показали гібриди ЕС Белфіс, який посів друге місце (1,65 т/га врожайності та 0,72 т/га виходу олії), та Р64LE25 (1,60 т/га врожайності та 0,68 т/га виходу олії), що свідчить про їх високу стійкість до несприятливих факторів. Натомість найменш адаптованими до даних умов виявилися гібриди Суміко НТС та НК Неома, які показали найгірші результати за всіма параметрами. Зокрема, Суміко НТС сформував мінімальну врожайність (1,10 т/га) та найнижчий вихід олії (0,44 т/га), а НК Неома – лише 1,20 т/га врожайності та 0,49 т/га виходу олії. Гібриди СИ Купава, ЛГ50455 та MAS 83.R показали середні результати в діапазоні 1,50–1,55 т/га. Таким чином, простежується чітка позитивна кореляція: гібриди, що краще витримали стрес, забезпечили не лише вищу врожайність, але й суттєво кращі якісні показники.

Проведене у 2025 році дослідження в умовах Північного Лісостепу (на базі ТОВ «Дніпротрансагро») чітко продемонструвало, що в умовах наростання кліматичних стресів, зокрема жорсткого дефіциту вологи та аномально високих температур у критичні фази бутонізації, цвітіння та наливу насіння, генетичний потенціал урожайності гібрида не є визначальним фактором успіху. Дослідження виявило, що гібриди інтенсивного типу (Суміко НТС та НК Неома), які мали найвищий задекларований потенціал і демонстрували максимальні біометричні показники (вегетативна маса, площа листя), виявилися найменш адаптованими до стресу і показали найгірші результати врожайності (1,10–1,20 т/га) та якості насіння. Їхня потужна вегетативна маса, що є перевагою за сприятливих умов, у посушливому 2025 році призвела до швидкого вичерпання ґрунтової вологи та стала фактором вразливості. Натомість, найкращу продуктивність та адаптивність продемонстрували гібриди зі збалансованими характеристиками або екстенсивного («water-saver») типу, які поєднували високу посухостійкість із комплексним захистом від хвороб та вовчка. Лідером за врожайністю (1,70 т/га), олійністю (44,0 %) та виходом олії (0,75 т/га) став гібрид ЛГ50635, що підтверджує його високу стабільність у посушливі роки (потенціал 3,2–3,5 т/га) та виняткову цінність завдяки стійкості до нових агресивних рас вовчка (OR7). Також високі та стабільні результати показали гібриди ЕС Белфіс (1,65 т/га), який вирізняється високою толерантністю до гнилей та стабільністю, та Р64LE25 (1,60 т/га), що підтвердив свої характеристики як посухостійкий гібрид ощадливого типу. Гібриди СИ Купава, ЛГ50455 та MAS 83.R показали задовільні середні результати (1,50–1,55 т/га). Таким чином, рекомендується господарствам зони Північного Лісостепу при виборі гібридів соняшнику мінімізувати ризики, пов'язані з вирощуванням виключно високоінтенсивних гібридів, які вимагають ідеального вологозабезпечення. Для отримання стабільно високих врожаїв в умовах кліматичних змін перевагу слід надавати гібридам із доведеною високою посухо- та жаростійкістю (Р64LE25, ЕС Белфіс) та гібридам, що поєднують стабільність із найсучаснішим захистом від вовчка (ЛГ50635), тоді як збалансовані гібриди (СИ Купава, MAS 83.R, ЛГ50455) можуть слугувати надійною основою посівних площ.

Список використаних джерел

1. Паламарчук В. Продуктивність гібридів соняшника залежно від позакореневого підживлення в умовах Північного Лісостепу України. *Фізіологія і біохімія рослин та генетика*. 2025. Вип. 76. № 1. С. 24–32.
2. Трембіцька О. І. Продуктивність сучасних гібридів соняшника залежно від строків сівби в Лісостепу України. *Аграрні інновації*. 2025. Вип. 4. С. 17–24.
3. Риженко А. С. Формування урожайності соняшника в північній частині Лісостепу України. *Науковий вісник Білоцерківського національного аграрного університету*. 2020. Вип. 94. С. 45–53.
4. Голуб В. П. Особливості формування врожайності гібридів соняшника в умовах Степу та Лісостепу України. *Вісник ДонНУ. Серія: Агрономія*. 2022. Вип. 5. С. 88–95.
5. Евросем. Які гібриди соняшника найкраще підходять для зони Лісостепу України? URL: <https://evrosem.ua/uk/yaki-gibridi-sonyashniku-najkrashe-pidho>.
6. Чигрин О. В. Урожайність різних гібридів соняшника залежно від строків сівби в умовах Північно-Східного Лісостепу України. *Вісник Сумського НАУ. Серія: Агрономія та біотехнології*. 2024. № 1. С. 43–51.
7. Сінгента Україна. Каталог гібридів соняшника для Лісостепу України. URL: <https://www.syngenta.ua/sites>.

5.6.

Урожайність гібридів кукурудзи (*Zea mays* L.) різних груп стиглості залежно від умов вирощування

Ванжула Д. В.,
здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Полтавський державний
аграрний університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0009-0005-1255-6123>

Кукурудза – мабуть головна культура, як у світі так й в Україні. Кукурудза – однорічна злакова культура, високопродуктивна. Родина – Тонконогові (*Poaceae*). Її використовують для виробництва зерна, крупи; силосу; крохмалю, глюкози та біостанолу; кукурудзяної олії. Вона є паливно-енергетичною сировиною. Кукурудза – цінна зернова, кормова, продовольча, технічна культура. Її вирощують переважно на зерно та для годівлі тварин. Вона має високий вміст цукру, добре силосується. Зерно, зелена маса і силос її відзначаються високими кормовими якостями [1, 2]. Культура є гарним попередником для багатьох сільськогосподарських культур. Після неї площі залишаються чистими від бур'янів, з підвищеним запасом вологи у ґрунті. І це позитивно впливає на врожай наступних культур [3–6]. Так, воєнне вторгнення Росії в Україну, внесло де які зміни у с.-г. виробництві. Особливо, у сезоні 2022–2025 рр., – площі під кукурудзою на зерно зменшилися на 30 % (близько 4,3 млн га).

Вартість досушування зерна кукурудзи зростає. Відбувається блокування морських портів, де накопичується продукція в більших об'ємах. Тому різко знижується внутрішня ціна на зерно. Вегетаційний період 2022 року був дощовий, особливо осінь. Близько 10 % кукурудзи залишилася в полі. У 2023 році площі під кукурудзою можуть зменшитися. Але, агровиробники продовжують сподіватися на гарний врожай у 2023 році.

Національні сортові ресурси України – важливе джерело високоврожайних гібридів. Вони головний потенціал в реалізації генетичного потенціалу та задоволенні споживача й переробника. До Державного реєстру сортів рослин занесені вже близько 1000 сортів, гібридів гібридів української та зарубіжної селекції та різноманітних донорів кукурудзи. Це результат науковців різних установ системи НААН, часних компаній та ін. Українська селекція – видатні установи: Інститут зернових культур НААН, Інститут рослинництва ім. Юр'єва НААН, ННЦ «Інститут землеробства НААН», Вінницька державна сільськогосподарська дослідна станція. Також, приймають участь у створенні гібридів приватні компанії. Це найбільша частка сортів та гібридів кукурудзи з України. Але, в цілому, частка зарубіжних гібридів значна: Франція – більше 350, США – 130, Швейцарія – 79, Сербія – 48. Вони активно подають на реєстрацію (Сингента, ЛимаГрейн, Монсанта, Майсадур, Дюпон, KWS, Заат Бау Линц (Австрія), Евраліз (Франція), РЖТ, Кортєва та інші) свої створені гібриди [7]. Також ефективно працюють відомі, крупні зарубіжні виробники насіння – (Monsanto, Syngenta, DuPont Pioneer, Limagrain, KWS, Maisadour та ін.).

Так, в Україні, частка насіння гібридів вітчизняної кукурудзи складає приблизно 30–35 %. Зростає кількість українських приватних селекційних фірм. Але, стосовно адаптації – українські гібриди – кращі за іноземні. Вітчизняні гібриди кукурудзи – більш посухостійкі й адаптовані до різноманітних ґрунтово-кліматичних умов (створювалися в умовах посухи). Зарубіжні гібриди кукурудзи вивчаються насамперед на полях України, а потім передають їх на випробування для державної реєстрації (які гарно себе показали). Близько 70 % – іноземні. Реєструються в Україні практично лише гібриди.

Гібриди кукурудзи «Кортєва» можуть показувати високий генетичний потенціал. Врожайність іноді досягає 11–17 т/га. На врожай впливають – гібрид, строки та норми сівби, удобрення, захист, наявність вологи, фітосанітарний стан посівів, своєчасні строки та якість збирання. Потенціал може реалізуватися за рахунок комплексу позитивних генетичних властивостей гібриду. А це – й стійкість до посухи (стресових факторів). За оптимальних погодних умов, правильного та оптимального й ретельного догляду за станом посівів.

Щоб виробничник визначився з необхідним гібридом, потрібно за умови особливостей та спеціалізації господарства, визначитися з напрямом використання культури, групою стиглості та ФАО. Звернути увагу на потенціал гібриду, господарсько-цінні властивості та реакція їх до стресових чинників середовища. Кожний господар індивідуально підбирає групу стиглості гібриду та ФАО. Збільшується частка у посівах середньоранніх й середньостиглих гібридів. На думку вчених, залишаються популярними та користуються попитом на ринку насіння – ранньостиглі гібриди. Допомагають отриманню стабільних та високих врожаїв – впровадження елементів точного землеробства (моніторинг посівів – дрони і БПЛА).

Фермери, які вирощують кукурудзу компанії показують максимальні результати по врожайності. Складні погодні умови, показали українським сільгоспвиробникам, що є можливість отримувати в Україні 15–19 т/га. Сьогодні, «Кортева» створює посухостійкі гібриди. Це – важливий напрям. Їх вивести дуже складно. Недостатня кількість опадів у комплексі з високими температурами є ключовими чинниками. Вони лімітують потенціал урожайності гібридів. Генетика врожаю така, що вони мають лінійку особливих біологічних характеристик. Важливим є одночасне викидання волоті й рилець. Гарно розвинута і потужна коренева система. Це гарантує нам оптимальне засвоєння вологи. Насамперед, такі гібриди проходять широке тестування (або випробування). Воно проходить у різних зонах із ґрунтово-кліматичними умовами. Попередньою перевіркою – є випробування у демо- полігонах, де їх порівнюють та аналізують. В умовах українського ринку, їх аналізують на основі специфічної продуктивності. Але, українські умови їх постійно коректують та надають негативну характеристику.

Оптимальна густина рослин перед збиранням (за недостатнього зволоження) наступна: для ранньостиглих – 65–71 %; середньоранніх – 65–71 %; середньостиглих – 60–71 %; середньопізніх – 55–66 %; пізньостиглих – 50–56 %.

На сьогодні, в умовах зміни клімату, ці показники значно нижче.

Гібриди кукурудзи компанії «Corteva» представлені широким спектром селекційного матеріалу (рис. 1).

РАННЬОСТИГЛІ ГІБРИДИ	СЕРЕДНЬОРАННІ ПЕРИДИ	СЕРЕДНЬОСТИГЛІ ПЕРИДИ
P8115	P8436	P9042
P7655	P8556	P9367
P7552	P8723	P9234
P8604	P8834	P9279
P7818	P8904	P92440
P8754	P8902	P9255
	P8816	P9074
		P9610
СЕРЕДНЬОПІЗНІ ГІБРИДИ	ПІЗНЬОСТИГЛІ ПЕРИДИ	ГІБРИДИ ДЛЯ ХАРЧОВИХ ЦІЛЕЙ
P9241	P9975	P8012E
P9639	P9911	P8834WX
P9985	P0074	PR38A75
P9967	P0217	P9074E
P9889	P0260	P9590
P9757	P0710	
P9903	P0937	

Рис. 1. Гібриди кукурудзи компанії на 2025 рік

Сьогодні, аграріям все трудніше провести підбір оптимального гібриду кукурудзи для господарства. Компанія створює сучасні гібриди та впроваджує їх у виробництво. На 2023 рік вони додали гібриди, які пройшли випробування. Вони, теж допоможуть аграріям вести ефективне прибуткове господарство. Так, в першу чергу, – це сучасні та перспективні гібриди кукурудзи цієї компанії.

В Україні, наступні нові гібриди цієї компанії: ранньостигла група – Р8115 (ФАО 210), Р7818 (ФАО 240), середньорання група – Р8436 (ФАО 260), Р8902 (ФАО 290), середньостигла група – Р9367 (ФАО 310), Р9074 (ФАО 330), середньопізня група – Р9639 (ФАО 360, Р9757 (390) та інші. За типових середньостатистичних погодних умов (за наближеною до норми -14 %) – ці гібриди мають гарантовану збиральну вологість. Цей показник (відсотковий) вологості знижує витрати для проведення додаткового досушування зерна. Що підвищує витрати на виробництво та знижує рентабельність господарства. З такими групами стиглості як середньостиглі та пізньостиглі гібриди кукурудзи, – вимушені збирати з підвищеною вологістю. Особливо, це важливо, за наявності зрошення. Таки гібриди здатні надавати високи врожаї. Можуть відповідати вимогам найвибагливіших виробників. Надаємо характеристику нових гібридів та їх господарсько-інні ознаки (табл. 1).

Таблиця 1

Портфоліо новинок гібридів кукурудзи

Гібрид	Група стиглості	ФАО	Тип зерна	Віддіча вологи	Посухо-стійкість	Стійкість до сажки
Р8115	РС	210	ЗП	++	++	6
Р7818	РС	240	З	+++	+++	7
Р8436	СР	260	З	+++	+++	7
Р8902	СР	290	З	++	++	7
Р9367	СС	310	З	+++	+++	6
Р9074	СС	330	ЗП	+++	+++	6
Р9639	СП	360	З	+++	+++	6
Р9757	СП	390	З	+++	+++	6

Примітка: стиглість: РС – ранньостиглий; СР – середньоранній; СС – середньостиглий; СП – середньопізній; тип зерна: ЗП – зубоподібний; З – зубовий.

Коротка характеристика гібридів компанії:

Р8115 (ФАО 210) – гібрид простий та силосний. Його тип зерна – зубоподібний. Середня рослина – з оптимальним кріпленням качана. Добрий стартовий розвиток рослин. Має високий вміст крохмалю та сухої речовини. Рекомендовано – на силос та біогаз. Слід збільшувати густоту на 15–20 %. Уникати пізнього збирання, особливо на зерно. Рекомендована густота перед збиранням – 65–70 тис/рослин/га. Придатність до строків посіву – рання, оптимальна та пізня (підходить для будь яких строків сівби). Рекомендована зони – Полтавщини, де умови найбільш підходить до застосування.

Р7818 (240) – Гібрид простий гібрид. З зубовидним типом зерна. Рослина – середня, з високим кріпленням качана. Добра толерантність до стеблового та кореневого вилягання. Високий урожай та висока вологовіддача. У характеристиці – висока толерантність до хвороб. Відмічена висока посухостійкість. Рекомендована густота (перед збиранням) – 65–71 тис. рослин /га. Придатність до строків посіву – рання, оптимальна та пізня (підходить для будь яких строків сівби).

Р8436 (260) – Відрізняється високим врожаєм. У гібриду – висока вологовіддача. Відмічено високу стійкість проти хвороб. Характеризується високою посухостійкістю. Це – простий гібрид. Тип зерна – зубовидний. Рослина компактна, з оптимальним кріпленням качана. Є – добра стійкість проти кореневого вилягання. Густота перед збиранням, рекомендована – 60–66 тис. рослин/га. Придатність до строків сівби – оптимальна.

P8902 (290) – гібрид досить універсальний. Використовують на зерно, силос та максимально – на біогаз. Має високий врожай. Має високу вологовіддачу. Відрізняється високою стійкістю проти хвороб. Характеризується високою посухостійкістю. Це – простий гібрид. Має зубовидний тип зерна. Рослина – середня. Має оптимальне кріплення качана. Гарна стійкість проти кореневого вилягання. За недостатнього зволоження слід висівати 60–66 тисяч рослин/га. Придатність до висіву – оптимальна. Гарніші умови для вирощування – Полтавська область.

P9367 (310) – це універсальний, середньостиглий гібрид. Рекомендовано для вирощування на зерно, силос та за необхідності – на біогаз. Має високий урожай. Вологовіддача швидка. Характеризується високою стійкістю проти хвороб. Відрізняється високою посухостійкістю. Це – простий гібрид із зубовим типом зерна. Компактна рослина. Має оптимальне кріплення качана. Має гарну стійкість проти стеблового та кореневого вилягання. Густота рекомендована в межах – 60–66 тисяч рослин/га. Придатність до висіву – оптимальна. Гарніші умови для вирощування – у Полтавській області.

P9074 (330) – Це простий гібрид. Тип зерна – зубоподібний. Гібрид середньостиглий. Високоврожайний. Посухостійкий. Показує високу врожайність та високу вологовіддачу. Має гарний розвиток сходів, особливо на старті. Рослини середньостиглої групи мають оптимальне кріплення качана. Має високу стійкість до кореневого вилягання. Висока стійкість проти гельмінтоспоріозу та гнилі качана. Густота висіву насіння – 61–65 тисяч рослин/га. Придатність до висіву – оптимальна. Гарніші умови для вирощування – у Полтавській області.

P9639 (360) – Простий гібрид. Має зубовий тип зерна. Гарантована висока прибутковість. Інтенсивна вологовіддача, також сприяє високому одержанню врожаю. Також, має високу вологовіддачу. Для цього гібриду характерна висока посухостійкість. Рослина середня. Має високе кріплення качана. Має гарну стійкість проти кореневого вилягання. Характеризується високою ремонтантністю. Густота висіву насіння – 61–65 тисяч рослин/га. Придатність до висіву – оптимальна. Гарніші умови для вирощування – у Полтавській області.

P9757 (390) – гібрид простий. Тип зерна – зубовидний. Цей гібрид – посухостійкий. Рекомендовано для поширення в Лісостепу та Степу України. Початковий розвиток проростків – добрий. Має високу стійкість проти хвороб й шкідників. Висока стійкість проти кукурудзяної гнилі. Є така характеристика як – висока стійкість до кореневого вилягання. Відрізняється гарною стійкістю проти гельмінтоспоріозу. Густота висіву насіння – 61–65 тисяч рослин/га. Придатність до висіву – оптимальна. Гарніші умови для вирощування – у Полтавській області.

При посіві кукурудзи, необхідно враховувати індивідуальну реакцію гібридів. Скоростиглі і середньоранні форми кукурудзи, які належать до кремнистої групи, відзначаються підвищеною холодостійкістю. Тому, на нашу думку, їх сівбу доцільно проводити в порівняно ранні строки. При цьому, посіви формуються менш зрідженими [8]. Ми, проаналізували дані огляду літературних джерел, й зробили висновок. Потрібно більш ретельно вивчати світові джерела, як вітчизняну так й зарубіжну літературу.

В наших, посушливих умовах, потрібно починати сіяти кукурудзу у квітні. Є можливість сіяти з середини до кінця квітня. Ранні строки сівби – проводять за

температури ґрунту 6...8°C (на глибині загортання насіння). Рахують, що перевагу мають ранні строки сівби. Тому що, є можливість продуктивнішого використання рослинами ґрунтової вологи. Від строків сівби та погодних умов, у період вегетації, значною мірою залежить продуктивність різних за скоростиглістю гібридів і збиральна вологість зерна.

Гібрид – це відібрана (природна флора) або створена (селекційний шлях) група рослин, у межах ботанічного таксону найнижчої з відомих категорій. Вони споріднені за походженням. Їй також подібна за господарсько-біологічними ознаками. Гарно успадковуються в процесі тривалого розмноження. Мають хоч би одну ознаку, за якою вона відрізняється від інших груп у ботанічному таксоні. Ознака повинна бути надійною при визначенні ідентичності цієї сукупності [9].

Проте, є декілька загальних позитивних рис, притаманних більшості гібридів компанії «Кортева», а саме:

- розвинена та структурована коренева система;
- стійкість проти посухи;
- мати гарний урожайний потенціал;
- швидка віддача вологи зерна під час дозрівання;
- стійкість проти стресів;
- стійкість до різноманітних хвороб та бажано й вірусів та бактерій;
- проти дія (або опір) комплексу шкідливих комах;
- стійкість до найбільш шкідливих бур'янів;
- морозостійкість;
- стійкість або нечутливість до температурних коливань.

Головні вимоги гібридів кукурудзи до вирощування.

Головний обробіток ґрунту. Обробку ґрунту проводять в осені. Але, між тим, чим раніше обробка – тим краще. А це, залежить цілком від попередника [7–10]. Основний обробіток – лущення стерні в один або два сліди. Починати обробку, слід відразу ж після збирання. Так, ґрунтові процеси оновлюються раніше.

Обробіток ґрунту перед посівом. Головне – щоб забезпечити ґрунт пухким, вологим й теплим [11]. Від цього залежить якісний та ефективний посів. Їй забезпечує швидке і дружне проростання насіння. Також, це активує життєздатність мікроорганізмів і знищує сходи бур'янів та створює «тверде ложе».

Якісний посів – головний фактор отримати високий врожай кукурудзи. Сівалка повинна бути точного висіву зі всіма відповідними регулюваннями [12].

Удобрення припосівне – стартові добрива (NP, або лише N) [13–16]. Догляд за посівами. Створення для рослин сприятливих умов, захист від бур'янів, шкідників і хвороб та забезпечення їх поживними речовинами досить важливо [17–20]. Раніше використовували механічну боротьбу з бур'янами. За сучасних технологій вирощування кукурудзи використовують «нульовий» або «мінімальний» обробіток. Якісна підготовка ґрунту допомагає знищити значну кількість бур'янів.

Хімічні засоби захисту рослин від бур'янів головним чином знищують бур'яни. Висока їх кількість – зменшує потенціальну врожайність культури [21–26]. Для боротьби з однорічними злаковими (куряче просо, мишій, гумай і т.і.) і дводольними бур'янами застосовують ґрунтові передпосівні або досходові гербіциди – «Харнес»,

«Дуал», «Фронтер», «Трофі», «Стомп», «Мерлін», «Тітус», «Базис», «Майстер». На сьогодні, сучасні зарубіжні гібриди досить стійкі проти шкідників і хвороб. Але, є зразки для яких складаються оптимальні умови розвитку як хвороб так й шкідників [21–28]. Вимоги до оптимального гібрида кукурудзи, (залежно від ґрунтово-кліматичних умов і особливостей елементів агротехніки), можуть іноді змінюватися (табл. 2).

Часто перевагу віддають гібридам, які високо адаптивні. Мають високу стабільною врожайність. Вони, в різних умовах, реагують на покращення умов росту й розвитку. Компанія активно використовує різні напрями в селекції кукурудзи.

Таблиця 2

**Вимоги, щодо вирощування кукурудзи на
зерно за різних агрокліматичних зон України**

Зона	Тривалість безморозного періоду, діб	Сума активних температур, °С	Сума ефективних температур, °С	Річна сума опадів, мм
Степ	165–185	2800–3500	1110–1400	350–500
Лісостеп	150–170	2300–2700	800–1100	500–600
Полісся	150–165	2140–2600	700–900	540–620

Так, для умов Лісостепу, де відбуваються суттєві погодні зміни, потрібно сума активних температур (°С) – 2300–2700, річна сума опадів (мм) – 500–600. Наприклад, в умовах Полтавської області сума опадів (250–300 мм) вже не відповідає даже умовам Степу (350–500 мм). Всі гібриди різняться між собою за вологовіддачею. Це залежить, зокрема, від типу рослини – ремонтантна, напівремонантна, звичайна; типу зерна, кількості обгорток на качані та їхньої консистенції, відкривання качана під час дозрівання тощо [29]. Так, один і той самий гібрид, може по-різному віддавати вологу під час дозрівання, за різної густоти стояння. Так, у разі зменшення густоти в рослини збільшується площа живлення. Це, сприяє утворенню додаткового качана або формуванню більшої кількості зернин у ряду. Але, найважливіше, – спричинює подовження вегетаційного періоду і підвищення вологості зерна під час збирання. Польова вологовіддача кукурудзи – переважно залежить від погодних умов (температури, вологості повітря та опадів). Чим раніше рослини досягають, тим вони мають вищий рівень вологовіддачі. Чим пізніше – тим зброс вологі йде трудніше.

Рослини протягом вегетації рідвержені стресовим умовам. Тривалий (сильний) стрес (повітряна чи ґрунтова посуха, гельмінтоспоріоз, тощо), який припадає на пізні стадії наливу зерна, викликає передчасну загибель рослин (або значно її прігнічує). Коли рослини на полі отримали стрес, відбувається затримка росту та розвитку. Щоб прийти до тями, таким рослинам потрібен час, щоб подолати несприятливі умови. Тому, в них спостерігається пізніше дозрівання. Існує факти, що рослини, вражені стресом починають втрачати вологу раніше. Але, цей факт треба перевіряти. Показник «швидкість вологовіддачі» є нормальний на той період вегетації, коли вона відбувається. Нерівномірність вологовіддачі (пошкодження посівів посухою, градом, передчасними морозами) змінює розрахунки врожаю та потребують додаткової сушки зерна. При пізньому

збиранні ситуація вирівнюється – постраждали і не постраждали рослини приходять до однакового рівня вологості.

Вплив погодних чинників на пристосованість гібридів кукурудзи різних ФАО та груп стиглості.

Для різних кліматичних зон України, необхідно підбирати гібриди кукурудзи, з відповідним ФАО. Так, на Півдні України вирощують гібриди кукурудзи з ФАО 250–500 од. Гібриди від компанії «Кортева» мають різне значення ФАО. Володіють хорошими показниками посухостійкості, толерантні до більшості хвороб й пристосовані. В Степовій зоні краще використовувати гібриди з ФАО від 300. Іноді часто використовують і гібриди з ФАО від 190. Ідеальними гібридами є ті, що гарно підходять для раннього посіву. Вони мають досить високу врожайність, стійкі до вилягання. Значення ФАО для кукурудзи, що підходить для вирощування в Лісостеповій зоні – є рекомендовані гібриди з ФАО 150–390. Для Лісостепу – це ранньостиглі гібриди. Для північної кліматичної зони України – Полісся, необхідно вибирати гібриди з ФАО до 290 та вище. Такі гібриди, мають відмінні особливості: висока пластичність, гарна врожайність, стійкість до хвороб і посухи, хороші показники вологовіддачі. Головним чинником при підборі гібридів із найвищим потенціалом урожайності є здатність давати максимальний валовий дохід (розмір качана, кількість рядів, кількість зерен в ряду та ін.). Але, треба й важливо, щоб у гібридів був високий рівень вологовіддачі. Наприклад, гібриди, які відрізняються у 1 добу по відносній стиглості, завжди мають різницю у 0,5 % по вологості зерна. А це – середня денна норма вологовіддачі. За сприятливих погодних умов всі гібриди мають приблизно однаковий рівень вологовіддачі. Вони всі гарні та урожайні. Та навпаки, за не сприятливих погодних умов, гібриди поводять себе по різному: відбувається широкий розброс по величині врожайності. І особливо, по рівню польової вологовіддачі. На вологовіддачу впливають наступні особливості гібридів:

- структура перикарпу (тканини, що оточує зародок);
- кількість листків обгортки (чим менша кількість листків обгортки качана, тим вища вологовіддача). Так, доказано, що сучасні гібриди мають менше листків обгортки, ніж гібриди, виведені десятиріччя тому;
- товщина листків обгортки (вологовіддача у гібридів із тоншими обгортками зазвичай вища);
- швидкість відмирання обгортки початків (чим швидше відмирають (засихають) листя обгортки початка – тим вищий рівень віддачі вологи);
- швидкість нахилу початків після фізіологічної стиглості (чим швидше початки втрачають свою спрямованість вгору, тим швидше буде віддаватися ними волога).

Волога зерна не втрачається через кріплення зернівки до початку. Втрата вологи зерном відбувається за рахунок випаровування вологи із зерен. Встановлено, що після настання фізіологічної стиглості втрата зерном вологи шляхом відтоку її до стрижня не відбувається. Після відмирання тканини на верхівці початку – утворення чорного шару – будь-які зв'язки між зернівками та стрижнем припиняються.

Стійкість до посухи. При проходженні основних фаз розвитку рослини – завжди важливі оптимальні погодні умови. Найбільше, рослини страждають від підвищених

температур повітря, посух – особливо більше 5–7 діб. Рослини подвержені стресу – коли ця посуха припадає на період «формування-дозрівання насіння» [30]. В пулі інбредних ліній кукурудзи, ідентифіковані гени, які спряють стійкості до стресу. Використовуючи ці лінії – вони відрізняються між собою в генетичному плані. Тому, вже створена велика кількість таких гібридів. Всі гібриди тестуються на толерантність до посухи. Такий підхід супроводжується сучасними інженерними методами селекції. Створено ClimaControl³ – групу толерантних до посухи гібридів кукурудзи. Ці гібриди зменшують ризики виникнення проблем, пов'язаних з посухою. Такі гібриди стійкі під час та після цвітіння. Це можливо, завдяки добре розвиненій кореневій системі, ефективному використанню вологи та поживних речовин, синхронному цвітінню волоті та качана. Цьому сприяє також, більш ефективний контроль за транспірацією. Так, створені гібриди здатні ефективно реалізовувати потенціал та забезпечувати стабільність прибутку.

Особливості та відмінності гібридів кукурудзи різних груп стиглості в виробничих умовах.

На сьогодні, більшість гібридних новинок, що надає будь-яка сучасна селекційна компанія, мають потенціал урожайності від 10 до 18 т/га. Й це – за умов стандартної вологості 14 %. Для підбору необхідного гібриду кукурудзи, треба орієнтуватися на конкретні ґрунтово-кліматичні умови та сучасну технологію у господарстві. Якщо господарство використовує інтенсивною технологією, то необхідно вирощувати гібриди, які мають різні групи стиглості та ФАО. Для середнього господарства, слід обирати гібриди – більш середньостиглі та середньоранні. В умовах, гірших господарств (рівень урожайності культури, досить низький. Використовують неякісне насіння для посіву. Врожайність культури – в середньому, близько 5 т/га. Найкращий варіант для цих господарств, на нашу думку, раннігібриди та скоростиглі – частіше пристосовані гібриди, в межах Р8115–Р8902. Сьогодні, аграрії вимагають гібриди ранньостиглі, які оптимально використовують раніше накопичену вологу. Вони гарно уникають короткочасні посухи та відсутність вологи під час дозрівання.

Гібриди, які відібрані для вивчення на пристосованість до несприятливих погодних умов (особливо на початку вегетації), виявляються стікими та найпродуктивнішими. На Демополігоні (або виробниче випробування), усі гібриди висівають одночасно та в однакових умовах. Застосовують одну (стандартну) технологію вирощування та ефективну систему захисту рослин від шкідливих організмів. Сівба відбувається у потрібні оптимальні строки. А це, особливо важливо, при подальшому їх застосування у приватних господарствах. Закінчувати посів кукурудзи слід гібридами – ранніми. Цим гібридам, за даними виробників, частіше всього вистачає необхідних вимог (сума ефективних температур) для настання фізіологічної стиглості. Для господарства потрібно: підібрати декілька гібридів, з різним ФАО (можливо, – інтенсивні). Висів слід починати з ранніх гібридів. За пізнього посіву – втрати врожаю більш пізніх гібридів (за негативних умов) – суттєві.

За несприятливої погоди, посів слід починати більш пізніх гібридів. Таки рослини кукурудзи розвиваються краще і мають більш високий потенціал урожайності (дружні сходи, активний рост й розвиток рослин). В перспективі, це,

прохолодні та вологі місяці (іноді травень і червень). Ранній висів забезпечує швидше проходження усіх фаз розвитку (цвітіння та дозрівання). Знижує ризик припадання на період посухи.

Також, адаптивні гібриди, у яких кременистий тип зерна (P9042, P8556) годяться для раннього посіву. Інтенсивні гібриди – P0710, P9985 рекомендовані для посіву в оптимальні строки. Виключенням є гібрид P8904, який стресостійкий і має гарний стартовий розвиток. Це, дає змогу, проводити посів до оптимальних строків, коли температура на глибині посіву менша за 10°C (прохолодніше).

Для ефективного використання насіннєвого посівного матеріалу, аграрії звертають увагу на посівні та якісні параметри зерна (вміст білка, крохмалю тощо). Гібриди з вищим вмістом білка, мають менше крохмалю і навпаки. Найвищий вміст білка спостерігали у P9590, P9985. Найбільший вміст крохмалю у гібридів P9042, P8754, P8556. Оптимальний баланс обох показників був притаманний гібриду P8904. Гібриди з високою натурою зерна та доброю масою 1000 зерен, досить важливі для кожного виробника. При сівбі, стабільна маса 1000 зерен і добре відкаліброване насіння значно полегшують посівну та роботу сівалки. Таке насіння, сприяє оптимальному висіву та отриманню дружних сходів. При збиранні маса 1000 зерен є одним із ключових чинників. Добра натура зерна зменшує втрати при транспортуванні, зберіганні. Якісна доробка насіння – також сприяє підвищенню натури зерна. У гібридів, за середньої маси 1000 зерен, показник повинен перевищувати 320 грамів. Середній показник натури нових гібридів – 640 г/літр. Найвища натура – у гібриду P9590 (кременистий тип зерна). Оптимальний баланс – притаманний частіше гібридам P8556, P8754, P8904. Посівної матеріал частіше обробляють хімічними препаратами (частіше фунгицидами). Іноді, за потреби, обробку проводять препаратами інсектицидної дії. Тому, насіння частіше перевірено та якісне.

Перелік гібридів кукурудзи у 2023–2024 рр. поповнився ранньостиглими гібридами – P8115 (ФАО 210) та P7818 (ФАО 240). Серед середньоранніх – гібриди P8436 (ФАО 260), середньостиглі – P9367 (ФАО 310) та P9074 (ФАО 330), середньопізні P9639 (ФАО 360) та пізньостиглі P0710 (ФАО 530). Усі ці гібриди можна вирощувати у всіх кліматичних зонах України – Полісся, Лісостепу та Степу. Новинками, також є інтенсивні гібриди – P8754, P9958, P0710. Крім того, – гнучкий інтенсивний гібрид P8904. Адаптивні гібриди – P8556 та P9042.

Виробниче випробування, особливо в умовах польових – досить важливо для виробників в галузі рослинництва. Це, їм надає важливу можливість провести індивідуальний відбір та підбір гібриду, який виявився найбільш господарсько цінним. У ході багаторічних досліджень та агрономічної практики встановлено важливість та особливості властивості гібридів:

1. Товщина зовнішнього шару кукурудзяного зерна. Наявність тонкої рогоподібної стінки зернини та більш високий вміст борошнистого ендосперму, які забезпечують гарну віддачу вологі під час дозрівання.

2. Висихання обгорток листя. Чим раніше листя обгорток відмирає, тим краще прогрівається качан. Швидше втрачається волога зерном.

3. Поникання качана після висихання обгорток і дозрівання зерна знижує кількість потрапляння вологи з опадами. Сприяє швидшому підсиханню зерна.

4. Товщина стрижня качана і його паренхіми. Чим тонша паренхіма, тим менше вологи містить качан.

5. Скоростиглість гібрида. Швидше дозрівають і віддають вологу гібриди з невеликим ФАО (оранньостиглі). Вони потребують меншої кількості активних температур для формування урожаю.

Поєднання наведених вище ознак та ступінь їх прояву забезпечується особливостями генотипу конкретного гібрида. Це є визначальним у швидкості висихання зерна. Сухий врожай зерна в полі, який не зібрали вчасно, може вбирати не потрібну вологу. Збільшення вологості через адсорбцію вологи із випаданням дощів, може призвести не лише до збільшення витрат на досушування зерна, а й до погіршення його якості.

Важливим є вплив густоти висіву кукурудзи на врожайність та вміст вологі у зерні. Так, оптимальним є густина висіву 7 шт/м² за вологістю 24–25 %. Врожайність може складати 10,0–10,35 т/га. За 6 шт/м² за вологістю 24,5 %, врожайність може складати 9,8 т/га. За погіршенням водного режиму, менша кількість рослин на одиниці площі знайде більш сприятливі умови зволоження для росту та формування врожаю. Інша справа, коли нестача води не відчувається. Тоді, більша кількість рослин на 1 м² здатна давати більший урожай. Але, передбачити випадання будь-якої кількості опадів упродовж вегетаційного періоду досить важко.

Також, в залежності від густоти висіву зерна може залежати кількість качанів (шт/м²), кількість зерен у качані (шт), маса 1000 зернин (г). Так, за густоти висіву 7 шт/м² кількість качанів (шт/м²) – може бути 9; кількість зерен у качані (шт) – 550; маса 1000 зернин (г) – 320. Густина висіву кукурудзи є визначальною у посівах. Рослини, вирощені у зріджених посівах – більше провітрюються, їх стан покращений. Підвищення густоти висіву збільшує відсоток рослин кукурудзи, уражених різними хворобами (фузаріоз, бактеріоз, гельмінтоспоріоз та ін.

Гібриди цього селекцентру залишаються вагомими серед інших компаній. Постійно зростають продажі гібридів з різними ФАО. Так, наприклад, з ФАО 320 – головний гібрид – П9234, з ФАО 290 – П8812 та з ФАО 300 – П8816. Кожний гібрид кукурудзи має часні особливості та беззаперечно – свої відмінності. Скоростиглі і середньоранні форми кукурудзи (які належать до кременистої групи) відзначаються підвищеною холодостійкістю. Тому, їх сівбу доцільно проводити в порівняно ранні строки. Але, посіви формуються менш зрідженими [32].

Сортовий посів – це посів, для якого використано сортове насіння сорту, або самозапильної лінії та гібриду [33]. Мета – використання урожаю на насіннєві цілі.

Сортові вирізнільні ознаки – характерні морфологічні ознаки рослин, їх генеративних і вегетативних органів, за якими можна встановити належність рослини до даного сорту (гібриду, лінії) [34–35].

Проте, щоб провести відповідальну оцінку гібридів, слід керуватися не лише результатами врожайності та вологості під час збирання, а й враховувати вплив різних чинників на важливі господарські показники, тому що вони можуть залежати від комплексу чинників, які найбільш часто, не беруть до уваги.

Основною причиною вилягання та обвисання качанів у рослин кукурудзи є пошкодження їх стебловим метеликом. Але, іноді, це можуть бути сортовою

властивістю. Форми кукурудзи мають індекс урожайності зерна понад 20 %. Але, у сортів цієї культури, він становить близько 25 %. У гібридів – до 40 %. При визначенні врожайності, вологість зерна змінювалась в залежності від строків сівби. Збиральна вологість зерна визначає витрати енергії на доведення кукурудзи до стандартної вологості. Найкраще вологовіддача проходить при застосуванні раннього строку сівби (27.04). Вологість зерна в період збирання, при застосуванні даного строку сівби була найменшою і коливалась в межах 15–22,5 % [33]. При застосуванні більш пізніх строків сівби вологість зерна підвищується [33]. Підбір форм за даними ознаками дозволить ефективно використовувати їх адаптивні властивості. Пізні строки сівби – зменшують кількість рослин пошкоджених стебловим кукурудзяним метеликом [31].

Оптимально ранні строки сівби, стабільно забезпечують мінімальну вологість зерна. Це позначається на витратах коштів під час його сушіння. Дозволяє суттєво знизити собівартість продукції. Запізнення із строками сівби гібридів кукурудзи призводило до зниження урожайності. Але, дана тенденція прослідковувалась не для всіх вивчених гібридів.

За тривалістю проходження фаз розвитку лінії та гібриди кукурудзи поділяють на 7 основних груп стиглості:

- дуже ранньостиглі – 70–80 діб (ФАО 110–149);
- ранньостиглі – 81–90 діб (ФАО 150–199);
- середньоранні 91–100 діб (ФАО 200–299);
- середньостиглі – 101–110 діб (ФАО 300–399);
- середньопізні – 111–120 діб (ФАО 400–499);
- пізньостиглі – 121–130 діб (ФАО 500–599);
- дуже пізні – 131–140 діб (ФАО 600–699).

Отже, слід зазначити що біологічний потенціал гібридів компанії, особливості, ґрунтово-кліматичні умов України сприяють активному поширенню перспективних гібридів кукурудзи. Для зони Полісся потрібно густота рослин – до 85 тис./га, зони Лісостепу – 60–80 тис./га, зони – Степу – 50–55 тис./га. Проте, оцінюючи гібриди, слід керуватися не лише результатами врожайності та вологості під час збирання, а й враховувати вплив різних чинників на господарські властивості. Гібриди краще реагують на посів в оптимальні терміни та підговлений та прогрітий ґрунт. Найнижча збиральна вологість – при першому терміні посіву – 16-17 %. Різні строки сівби мають вплив на строки дозрівання та збиральну вологість. При посіві, раніше 20.05 збиральна вологість зростає незначно – до 17,5 %.

Загальна характеристика місця проведення досліджень.

На базі фермерського господарства «Грига» Полтавського району Полтавської області відбувається вирощування зернових, технічних і овочевих культур (спеціалізація). Також, ведеться елітне насінництво сої та інших культур. Землекористування складає 389,22 га. Із них ріллі – 389,22 га. Земельні угіддя розташовані в двох сівозмінах: а саме польовій – 357,0 га., овочевій – 32,22 га. Урожайність основних культур по господарству в 2022 році склала: озима пшениця – 6,5 т/га, ярий ячмінь – 4,5 т/га, кукурудза – 9,0 т/га, соняшник – 2,50 т/га, соя – 2,0 т/га. Збирання урожаю проводиться комбайном «CLAAS Dominator-118». Працюють очисні машини:

ОВС-25, СМ-4, САД-1; зерно вантажники: ЗМ-60, ЗМ-30. Протруювач насіння «ПСШ-5». Господарство є насіннєвим. Забезпечує посівним матеріалом інших товаровиробників Полтавської області та за її межами.

Тип ґрунту – чорнозем опідзолений легкосуглинковий. Ці ґрунти родючі (табл. 3).

Умови місця проведення досліджень наступні: типи ґрунтів – чорнозем опідзолений легкосуглинковий і чорнозем реградований середньо суглинковий на лесових і рихлих не лесових породах. У цих ґрунтів висока вбирна здатність, кислотність – нейтральна, або слабо-кисла (рН 6–7). Чорноземи опідзолені легкосуглинкові. Містять 3,6 % гумусу. Глибина гумусового горизонту в них 30–50 см. Ці ґрунти мають добре виражену зернисту структуру. Насиченість основами 90–95 %. Велике значення також має рівень еродованості ґрунтів.

Таблиця 3

ґрунти та агрохімічна характеристика господарства

Типи ґрунту і механічний склад	Площа, га	Глибина орного шару, см	Вміст гумусу, %	Вміст поживних речовин мг на 100 г ґрунту			Кислотність, рН
				N	P ₂ O ₅	K ₂ O	
Чорнозем опідзолений легко-суглинковий	438	27–30	4,6	100,8	66,8	80,0	6,3
Чорнозем реградований середньо-суглинковий	170	25–28	3,5	120,4	71,2	99,2	6,0
Чорнозем типовий легко-суглинковий	242	27–30	4,9	117,6	76,1	98,8	6,7

Примітка: вміст рухомого азоту визначено за Корнфільдом, рухомі форми фосфору та калію за Кирсановим.

Погодні дані отримані в Полтавському центрі гідрометеорології. Температура повітря за роки досліджень представлена в табл. 4.

Таблиця 4

Температура повітря в роки проведення досліджень, 2023–2025 рр.

Рік	Середньомісячна температура, °С				
	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
2023	15,6	19,3	21,5	22,8	12,9
2024	15,5	22,1	25,9	23,2	19,5
2025	15,2	19,2	23,5	20,4	16,5
середньобагаторічна	15,4	18,7	20,1	19,4	14,3

У 2023 році – максимально сприятливі умови для вирощування культури. Травень місяць був середньостатистичним. Середньомісячна температура повітря в травні була на 0,2 °С вище середньо багаторічної (15,4°С). В інші місяці, показники середньомісячної температури повітря перевищували середньо багаторічні: в червні – на 0,6°С, в липні – на 1,4°С, в серпні – на 3,4°С. Вересень був прохолодним, на 1,4°С нижче ніж середньобагаторічна.

У 2024 рік – самий посушливий рік. навпаки, травень був жарким (на 0,1°C вище середньо багаторічної). Червень – самий жаркий за останні роки досліджень (середнє – 22,1°C), що вище нп 3,7°C від середньо багаторічної. Липень – побив всі рекорди. Відрізнявся значним підвищенням температури повітря (25,9°C) – на 5,8°C вище середньо багаторічної. У вересні, також була висока температура – в середньому – 19,5°C. В посушливих умовах Полтавської області, де присутнє недостатнє зволоження наявність опадів може допомогти отримати підвищений врожай. В тої же час, може звести нанівець старання виробників.

Кількість опадів, в продовж кожного досліджуємого року, розподілялася також, не рівномірно (табл. 5).

Таблиця 5

Кількість опадів за роки проведення досліджень (мм), 2023–2025 рр.

Рік	Кількість опадів, мм				
	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
2023	54,7	35,5	54,9	69,9	96,6
2024	13,6	70,9	2,0	1,0	1,8
2025	8,3	15,2	93,1	26,6	21,5
середньобагаторічна	51	60	71	46	44

В 2023 році, умови по розподілу опадів склалися сприятливі. Так, в травні випало 54,7 мм. Це, вище середньо багаторічної, на 3,7 мм. В червні та липні – навпаки менше, ніж середньо багаторічні (60–71 мм) – відповідно 35,5 мм й 54,9 мм. У серпні випало 69,9 мм, що більше ніж на 20 мм чім середньо багаторічний показник. Найбільша кількість опадів випала у вересні – 96,6 мм (у 2022 р. – у вересні було 101,3 мм) – це більше двох норм середньо багаторічного показника.

У 2024 р., – дуже посушливий рік. Лише червень місяць не відрізнявся від середньо багаторічної. В інші місяці – опади фактично були відсутні. У травні – 13,6 мм проти середньобагаторічної – 51 мм, у липні – 2,0 мм проти середньо багаторічної – 71 мм, у серпні – 1,0 мм проти середньо багаторічної – 46 мм, у вересні – 1,8 мм – проти середньо багаторічної – 44 мм. Таким чином, 2024 р. – негативно вплинув на врожайність сої.

2025 р., – дуже не сприятливий для сої. Відрізнявся незначною кількістю опадів по місяцях вегетації. У червні (у 4 рази) та серпні (у 2 рази) кількість опадів була нижче у порівнянні з середньо багаторічної. Лише у липні – випало 93,1 мм. У комплексі з іншими чинниками.

Отже, можна зробити наступне заключення: більша частина Полтавської області належить до недостатньо вологої агрокліматичної зони. Середня багаторічна сума середньодобових температур вище 10 градусів становить 2780 градусів за Цельсієм. До несприятливих погодно-кліматичних умов слід віднести: нерівномірний розподіл опадів в теплому періоді року, можливість зливових дощів у період збирання врожаю, суховійні явища [36].

Мета досліджень полягала у особливості підбору цінних зв господарськими властивостями гібридів, залежно від групи стиглості та ФАО. Та вивчення кількісних та якісних показників, що впливають на формування врожайності культури.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в умовах Лісостепу України дана оцінка лінійки новітніх гібридів в посушливих умовах Лісостепу України (Полтавщина), їх потенціал та можливості на формування врожайних та інших показників. Практичне значення отриманих результатів полягає в підборі пристосованих та рентабельних гібридів кукурудзи та їх сумісність з умовами наступного господарства.

Об'єктами досліджень були гібриди кукурудзи компанії «Кортева», що керівництво (виробники) господарства вивчає в польових умовах. Представлені гібриди різних груп стиглості (ФАО) відносяться до найкращих гібридів компанії [37]. Керівники компанії досить зацікавлені щодо демонстрації потенціалу та можливостей своїх гібридів. Керівники господарства, на протязі кількох років спостережень, роблять висновки. Огляд ділянок, залежно від умов вирощування, показує які гібриди – новинки, відповідають вказаному їх потенціалу. На якому етапі, вони найбільш розкриваються та показують найбільші врожаї. Вони більш стійкий проти комплексу негативних факторів та мають високу рентабельність.

Гібриди кукурудзи розміщені на полі в комплексі з іншими культурами – гібриди кукурудзи, сорти пшениці озимої, соняшнику, сої та інших. Попередник – пшениця озима. Повторність експерименту у досліді – трьохразова. Площа посіву досліду – 0,25 га. Проведення досліджень супроводжувалось спостереженнями за фазами розвитку рослин, відмінності гібридів з проходження фаз розвитку, особливості росту та розвитку, строки дозрівання, продуктивність [38–42]. Схема досліду: гібриди розміщували згідно ФАО (від менших до більших ФАО). Посів кукурудзи – наприкінці квітня – перша декада травня. Сівалки точного висіву – «СУПН-8», «Gaspardo», «GreenPlains». Густота стояння – 60–80 тис. рослин на 1 га в залежності від маси 1000 шт. насінин – при посіві; перед збиранням – 55–60 тис. рослин на 1 га. Міжряддя – 70 см. Система захисту кукурудзи від бур'янів включала внесення Мастер Пауер, Мерлін.

Облік врожаю проводили у фазу повної стиглості насіння за вологості насіння 14–20 %. Визначення головних господарських показників проводили згідно рекомендацій та підручників [43–44]. Визначення лінійних промірів рослин, структури врожаю проводили згідно наданих методик.

Отримані дані оброблялись дисперсійним методом и аналізу на персональному комп'ютері за використання спеціальних програм для Windows 95/98: Excel 7.0 та Statistica 6,0 [45].

Порівняння господарсько-цінних ознак у гібридів кукурудзи.

На фазі сходів, вивчали ураження рослин хворобами та шкідниками. За умов високої стійкості вивчаємих гібридів ураження сходів хворобами було мінімальним або незначним.

Господарсько-цінні ознаки гібридів кукурудзи надані у табл. 6. Вивчали цінні ознаки у ФАО в межах 210–390. У кожної групі стиглості – по 2 гібрида. Серед них були гібридів, лише з 2-мя типами зерна: ЗП – зубоподібний; З – зубовий. Проводили облік густоти рослин до й після збирання врожаю. Гібриди різних груп стиглості відрізняються показником ФАО, типом зерна, густотою стояння рослин (до й після збирання), стійкістю проти вилягання та пухирчастої сажки.

До збирання – густоти рослин була в межах 65–76 тис./шт на га. Після збирання – 60–70 тис./шт. на га. В умовах випробування – ці гібриди були більш стійкі проти вилягання – 7–9 балів. Найбільш стійкі гібриди – Р9074, Р9639, Р9757. Більше всього вилягали гібриди – Р8115, Р8436.

Таблиця 6

Відмінності господарсько-цінних ознак гібридів кукурудзи різних ФАО

Гібрид	ФАО	Тип зерна	Густота рослин, тис./шт.		Стійкість проти вилягання	Стійкість до пухирчастої сажки
			до збирання	після збирання		
Р8115	210	ЗП	70–76	65–70	7	6
Р7818	240	З	70–76	65–70	8	7
Р8436	260	З	65–70	60–66	7	7
Р8902	290	З	65–70	60–66	8	7
Р9367	310	З	66–71	61–65	8	6
Р9074	330	ЗП	66–71	61–65	9	6
Р9639	360	З	66–71	61–65	9	6
Р9757	390	З	66–71	61–65	9	6
НІР05					0,4	0,2

Примітка: тип зерна: ЗП – зубоподібний; З – зубовий.

Пухирчаста сажка, – найбільш поширена серед всіх гібридів кукурудзи. В умовах Полтавщини, – найбільш шкодочинна хвороба. Облік рослин показав, що з 9 балів (повна стійкість) вони уражувалися на 6–7 балів. Кожний гібрид був уражений хворобою. Так, з 7-ю балами – гібриди Р7818, Р8436, Р8902. Інші гібриди мали 6 балів ураження пухирчастою сажкою.

Реакція гібридів різних груп стиглості на погодні умови.

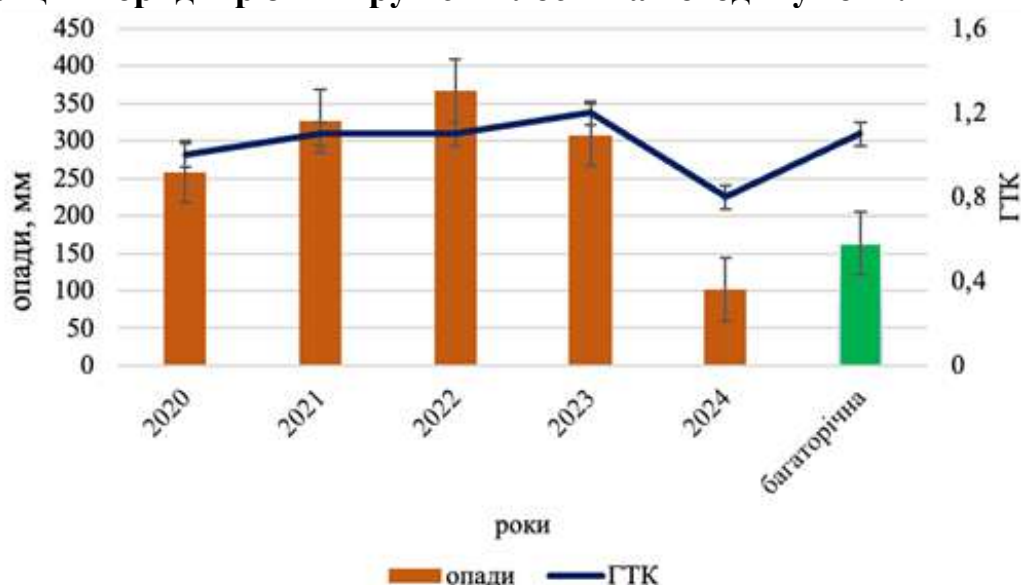

Рис. 2. Динаміка опадів за вегетаційний період сої (квітень – серпень) на фоні середньобогаторічних ГТК в Полтавській області, 2020–2024 рр. (за даними Полтавського ГМЦ)

Погодні умови років спостережень показали різні річні коливання показників. У Полтавській області в останні роки часто мають місце посухи впродовж

вегетаційного періоду (рис. 2). Річна кількість опадів коливається по роках і становить 280–510 мм. Сума t° вище 10°C становить 2700–2900 $^{\circ}\text{C}$. Тривалість цього періоду становить 165–184 діб. Максимальна кількість опадів припадає на серпень-липень і зазвичай має зливовий характер. Волога є лімітуючим фактором, який обмежує формування врожаю. Так, у 2017 р. відмічено мінімальну суму опадів вегетаційного періоду (квітень – серпень) за весь час досліджень (121,1 мм при середньобаторічній 268 мм), у 2024 році – сильна посуха, при цьому за вегетаційний період культури було лише 102 мм опадів.

За середньо багаторічного гідротермічного коефіцієнта – ГТК (1,1), у оптимальному 2022 році ГТК був на рівні 1,0, у сприятливому 2023 році він становив 1,2; у посушливому 2024 році – лише 0,8; у стресовому та посушливому 2025 році – 0,7. Періоди посухи подовжувалися на 5–7 діб. Рослини відповідно негативно реагували на це явище. Листя кукурудзи свертувалися у трубочку (реакція рослин на посуху). В умовах досліджень, де посуха є постійним в продовж вегетації фактором, це головний чинник. Він суттєво лімітує розвиток рослин. А в умовах Полтавської області він має велике значення у стримування потенціалу культури. Більш небезпечна комбінована посуха, коли нестача води у ґрунті збігається із впливом сухого спекотного повітря. За сильної або тривалої посухи переважають процеси деградації, виникає різке порушення функціонування систем життєдіяльності рослини (відстування у зрості та розвитку). До критичного періоду кукурудзи відносять два тижні до цвітіння та три тижні після нього. Посуха негативно впливає на елементи структури врожаю (зменшується кількість качанів на рослині, розмір качана та вихід зерна з нього), висоту рослин, розмір міжвузля, листя тощо. Стійкість різних генотипів до посухи визначається зміною врожайності зерна, на яку опосередковано чи безпосередньо впливають різні морфологічні й біологічні ознаки (рис. 3).

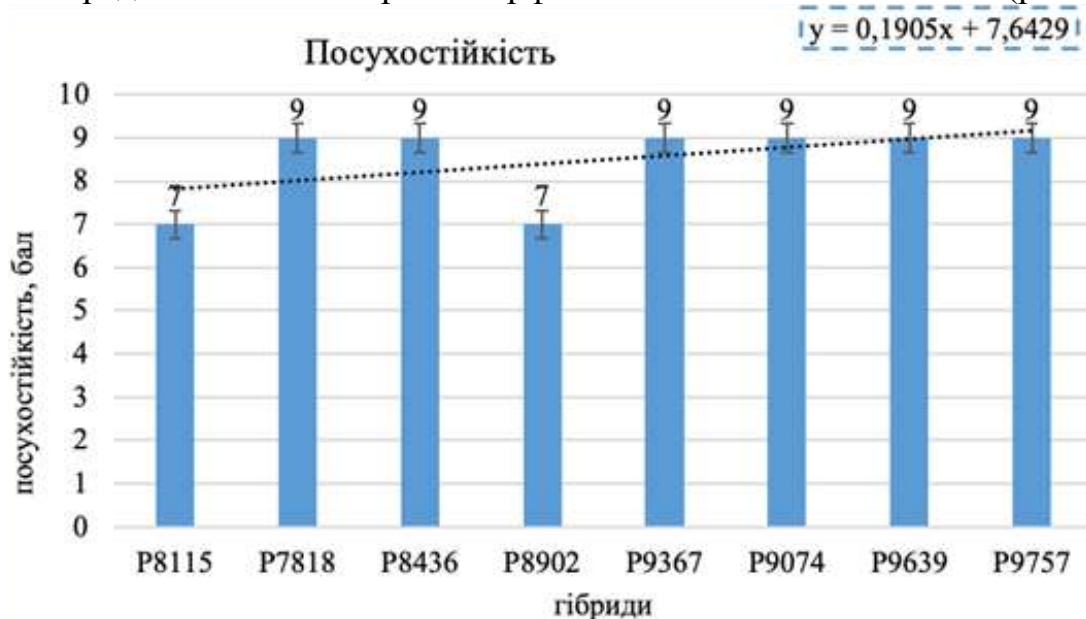

Рис. 3. Посухостійкість гібридів кукурудзи
(Полтавська обл.), 2023-2025 рр.

Згідно отриманих результатів, стійкими до посухи були усі гібриди (9 балів), крім 2-ох (P8115 та P8902).

Найбільш поширеними та перспективними, на сьогодні, є гібриди з ФАО 300–350. У наших дослідженнях, це група середньостиглих та середньопізніх гібридів. Частіше, вони пристосовані та стійкі проти вилягання та посухи. Але, частіше уражуються пухирчастої та летючої сажками.

Урожайність гібридів кукурудзи за різною збиральною вологістю та кількісні показники.

Урожайність кукурудзи визначається генетичним потенціалом гібридів та рівнем технології їх вирощування (особливо залежить від фону загальної культури землеробства, яка існує у господарстві). Для повної реалізації їх потенціалу повинні бути максимально виконані вимоги рослин (до ґрунтового і повітряного живлення, вологозабезпечення, температури протягом вегетації). Так, найбільший вплив на рівень врожаю зерна гібридів мають кількісні показники (маса 1000 зерен, також довжина качана та кількість зерен у ряду качана, кількість рядів у качані).

Крім того, за виробничого випробування (демополігон) вивчали інші господарсько-цінні показники гібридів кукурудзи даної компанії. Коли гібрид висівають в інших кліматичних умовах та під впливом погодніх умов року може змінюватися їх адаптивність, група стиглості, холодостійкість, ураження рослин хворобами та шкідниками, посухостійкість. Процеси відбуваються іноді зовсім не ті, на які чекали виробничники. Тому, гарні характеристики гібридів, які надали представники компанії, змінюються по ходу випробування. Реальні показники таких гібридів, коливаються по роках досліджень. А посухи під час налива зерна та дозрівання (особливо в умовах Полтавщини) значно погіршуються. Та рік на – не доводиться.

Проведено оцінювання та реакцією гібридів кукурудзи на стресові (екстремальні) умови (відсутність опадів протягом вегетації). В цих умовах, опинилися нові гібриди – в умовах 2024 та 2025 роки. Більшість гібридів була створена з урахуванням побажань українських аграріїв й відповідних кліматичних умов країни. Тому, такі несприятливі посушливі погодні умови – є вже нормою, особливо для Полтавщини. А, господарство за рахунок підбору посухостійких гібридів, може підвищувати рентабельність виробництва культури.

Таблиця 7

Виробниче випробування гібридів кукурудзи у Лісостепу, 2023–2025 рр.

Гібрид	Група стиглості	Густота стояння, тис./га	Вологість зерна, %	Урожайність, т/га
P8115	РС	73	18,1	12,8
P7818	РС	73	18,7	13,0
P8436	СР	67	19,3	12,7
P8902	СР	67	19,9	13,4
P9367	СС	68	20,5	13,6
P9074	СС	68	21,2	13,5
P9639	СП	68	22,5	14,3
P9757	СП	68	23,1	15,2
середнє		69,1	20,4	13,6
НІР _{0,5}		0,80	0,63	0,3

Примітка: Стиглість: РС – ранньостиглий; СР – середньоранній; СС – середньостиглий; СП – середньопізній.

Гібрид різних культур – це рослинний організм, що виникає в результаті схрещування генетично різних батьківських форм. Поеднує в собі, їхні ознаки та властивості. Врожайні властивості насіння – потенціал урожайності в межах норми реакції генотипу на умови вирощування, оброблення та зберігання насіння. Життєздатність насіннєвого матеріалу характеризується багатьма показниками (схожість, енергія, швидкість і дружність проростання, інтенсивність початкового росту, тощо).

Загальним показником цінності будь-якого гібрида – є врожайність зерна культури, за відповідної вологості продукції. Важливим також є густота стояння рослин (тис./га).

Нами представлені результати вивчення виробничого випробування по Лісостепу України (лівобережна Лісостеп України, Полтавська область). У табл. 7 надані наступні показники, які отримані у зоні Полісся.

За різної густоти стояння гібриди різних груп стиглості (у середньому за 3 роки досліджень) мають різну передзбиральну вологість зерна. Густота рослин коливалася в межах 67–73 тис./га. Вологість зерна – в межах 18,1–23,1 %. Врожайність була в межах – 12,8–15,2 т/га. Високий врожай отримано середньопізними гібридами Р9757 (15,2 т/га), Р9639 (14,3 т/га) та середньостиглими – Р9367 (13,6 т/га) та Р9074 (13,5 т/га). Але, – кожний рік випробувань був різний: 2023 р. – оптимальний; 2024 р. – досить посушливий; 2025 р. посушливий та стресовий. Для більш наочної інформації надаємо ці показники по кожному року досліджень, у вигляді графіків (рис. 4–6). У 2023 році, який був дуже сприятливим для пізніх культур, врожай гібридів був у середньому в межах 14–16,3 т/га.

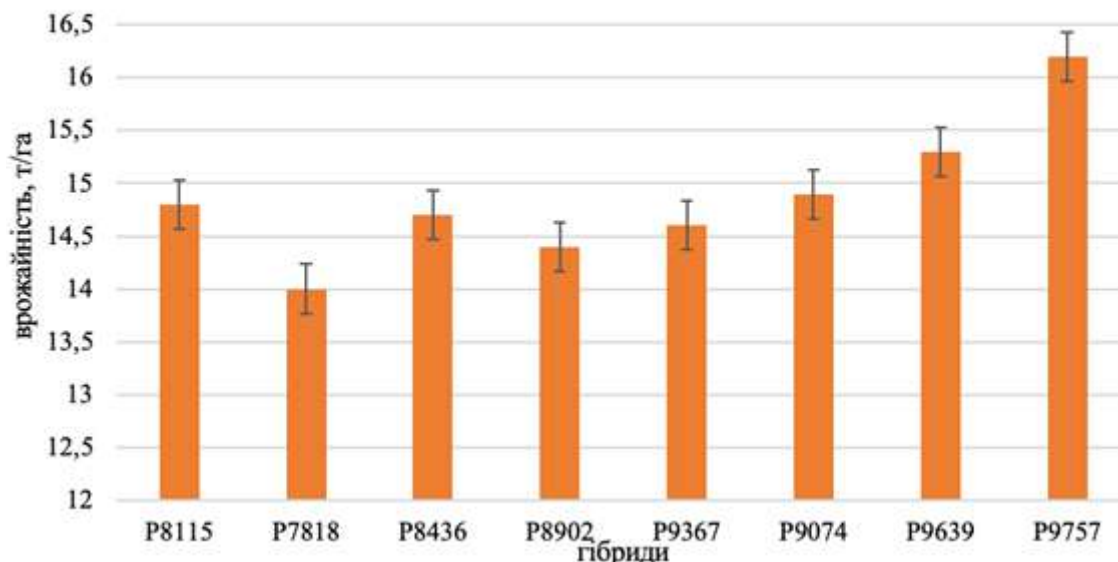

Рис. 4. Врожайність гібридів кукурудзи (Полтавська обл.), 2023 р.

Найврожайним був гібрид Р9757 – група стиглості – середньопізній. Гарний врожай показали ранньостиглий гібрид – Р8115 та середньоранній Р8436 – на рівні 14,6–14,7 т/га.

У 2024 році, який був дуже посушливим для пізніх культур, врожай гібридів був у середньому в межах 13,4–14,8 т/га. Найврожайними були гібриди Р9074, Р9639 та Р9757 – група стиглості – середньостиглі та середньопізні. Гарний врожай показали ранньостиглий гібрид – Р7818 та середньоранній Р8436 – на рівні 13,6–13,7 т/га.

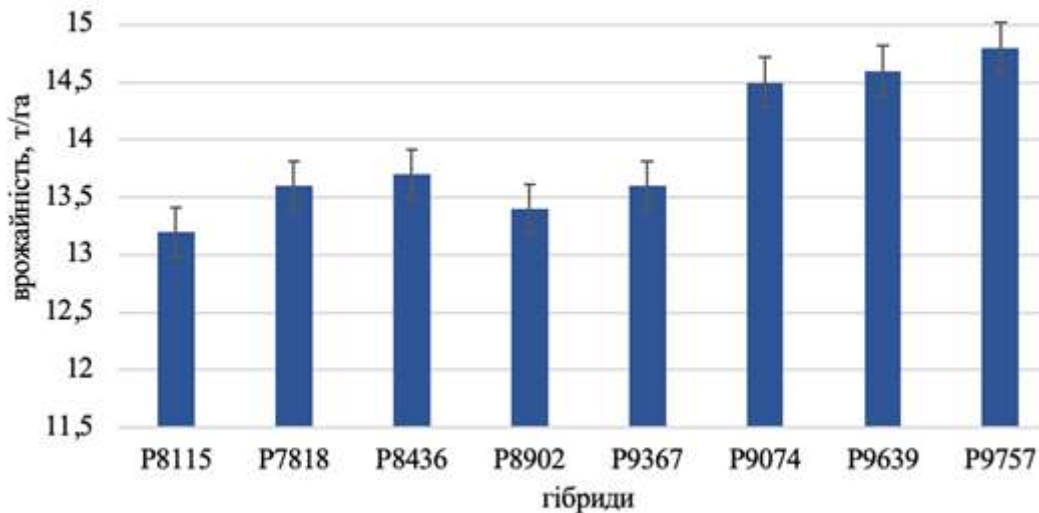

Рис. 5. Врожайність гібридів кукурудзи (Полтавська обл.), 2024 р.

У 2025 році, який був посушливим та стресовим (посуха, зливи, заморозки) для пізніх культур, врожай гібридів був, у середньому, в межах 11,9–14,1 т/га. Загальний рівень врожайності цих гібридів був більш-менш вирівняний. Показник поступово збільшувався по мірі збільшення ФАО. Найврожайними були гібриди P9639 та P9757 – група стиглості – середньопізні. На цьому рівні, гарний врожай показали ранньостиглі гібриди – P7818 та P8115, на рівні 11,9–12,0 т/га.

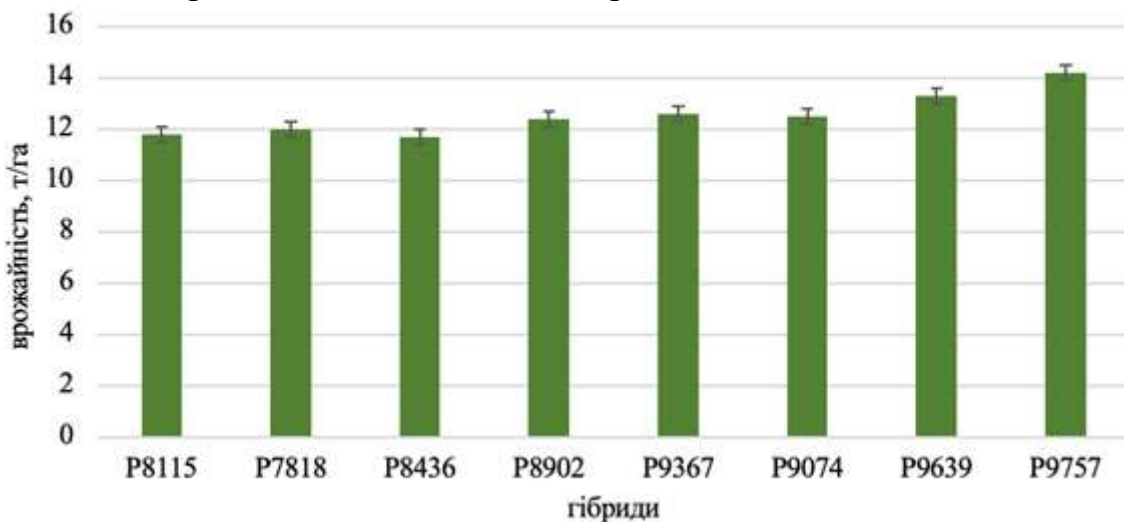

Рис. 6. Врожайність гібридів кукурудзи (Полтавська обл.), 2025 р.

Густота рослин у гібридів в зоні Лісостепу, для ранньостиглих гібридів, у середньому – 73 тис/га, середньоранніх – 67 тис/га, у середньоранніх та середньопізніх – 68 тис./га. Це були – оптимальні показники у цієї кліматичної зоні, за умов стресових чинників. Вологість зерна – у середньому -20,4 %. Врожайність, у середньому за ці роки досліджень – 13,6 т/га. Високий врожай отримано середньопізніми гібридами.

Таким чином, виробниче випробування гібридів кукурудзи різних груп стиглості та ФАО в умовах лівобережного Лісостепу України показало, що ефективним є використання наступних гібридів: ранньостиглої групи (P8115, P7818), середньопізніми гібридами P9757 (15,2 т/га), P9639 (14,3 т/га) та середньостиглими – P9367 (13,6 т/га) та P9074 (13,5 т/га). Для умов складних умов Полтавщини, ці гібриди були

найбільш врожайними та пристосованими. Мають гарні господарсько-цінні характеристики та стабільні властивості.

Система захисту рослин кукурудзи від шкідливих організмів.

У систему захисту кукурудзи відносять хімічні обробки проти бур'янів, хвороб та шкідників (рис. 7).

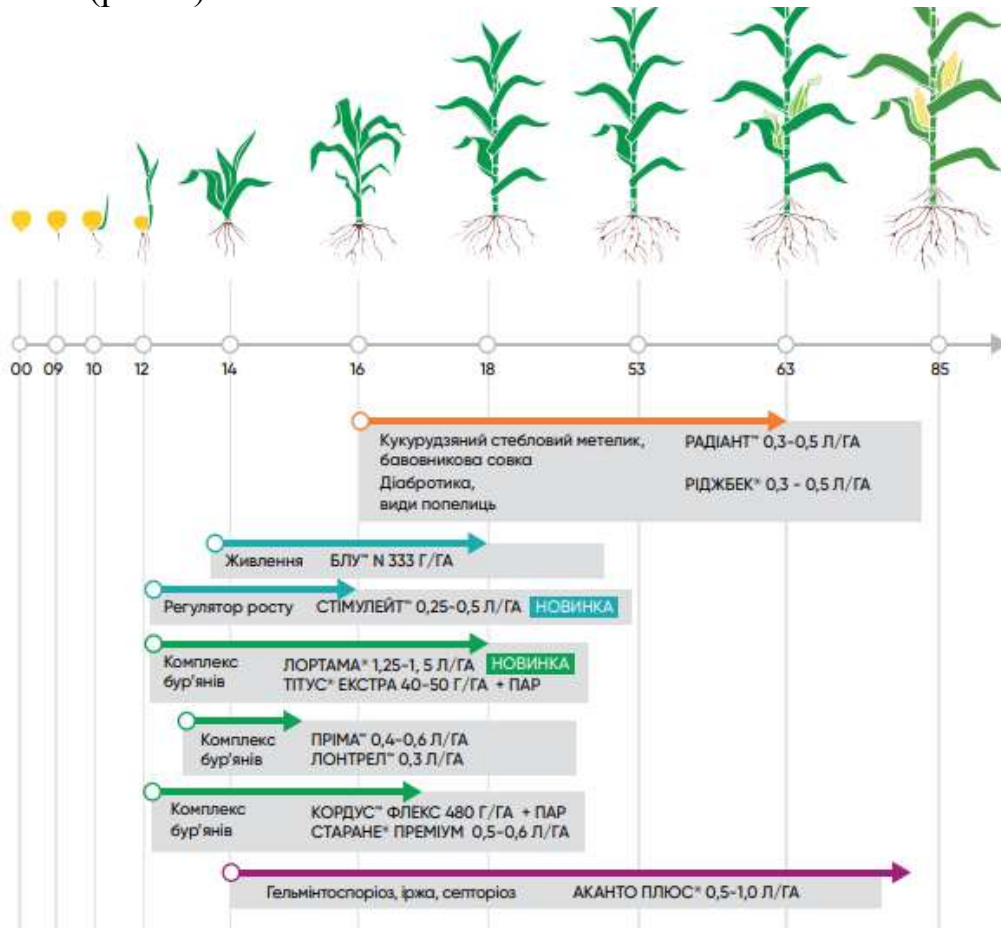

Рис. 7. Захист посівів кукурудзи від бур'янів, хвороб та шкідників

На рис. 7, надана оптимальна схема захисту посівів кукурудзи проти головних шкідників – кукурудзяного стеблового метелика, бавовникової совки, попелиць, клопів та ін. [46–50]. Серед хвороб – посівам шкодять іржа, гельмінтоспоріоз, септоріоз, різні сажки та ін. Проти найбільш поширених бур'янів, вже використовують досконалий набір гербицидів.

Економічна ефективність вирощування гібридів кукурудзи.

Основної показник кожного ефективного фермерського або іншого господарства – це його ефективність. Вона – відображає дію об'єктивних економічних законів. Ефективність визначається в практичній активності та результативності господарства [51–53]. Більшість підприємств становляться самостійними. Їх господарювання пов'язано із необхідним прагненням господаря власноручно вирішувати головні напрями розвитку господарства. Він вкладає свої кошти, тому прагне їх повернути з прибиттю. У сільському господарстві досить важливим є спеціалізація господарства та правильний підбір сортименту. Культура кукурудзи, досить приваблива для виробників товарного насіння, особливо для насіннєвих господарств. В залежності від підбраного гібриду кукурудзи з відповідної групою стиглості можна досягти

очікуваного ефекту (збільшення врожайності культури та її прибутковості) [54–55]. Для проведення економічної оцінки ефективності вирощування кукурудзи необхідно в першу чергу визначити головні чинники (вартість врожаю з одного гектара, собівартість одної тони, прибуток з гектара), й на основі цих даних, рентабельність вирощеної продукції [54–59]. Ці розрахунки дають чітку картину вигоди чи збитковості даної системи.

Собівартість 1 ц продукції, можуть визначати шляхом відношення загальної суми витрат на вирощування продукції на кількість (урожайність, т/га) одержаного врожаю [57]. Прибуток – це різниця між виручкою і всіма виробничими затратами. Він, являє собою одне з основних джерел формування фінансових ресурсів підприємства та формування фондів грошових коштів підприємства. На операційну діяльність використовується близько 95 % прибутку. При розрахунку економічної ефективності вирощування різних за стиглістю гібридів кукурудзи ми використовували ціни на зерно, добрива, оплату праці, прайси фірм виробників відповідної продукції (2023 р.). Рентабельність розраховують так: $R_p = \frac{\Pi}{З} * 100 \%$, де R_p – рівень рентабельності; Π – прибуток; $З$ – затрати.

Тому, нам потрібна така інформація: фактичні ціни реалізації продукції; технологічна карта вирощування кукурудзи на зерно; нормативи затрат на виробництво продукції (використані при складанні технологічної карти).

У таблиці 8, ми надаємо розрахунки економічної ефективності по гібридам кукурудзи різних груп стиглості та ФАО. Крім того, на сьогодні, з'явився додатковий пункт витрат. Цей пункт почали включати до загальних витрат. Це – ціна на землю. Вона у господарстві може бути часної або арендованої. В цілому, до витрат на сьогодні (вона щорічно може змінюватися) заносять 6 тис. грн. Таким чином, загальні витрати в господарстві склали 30 тис. грн. Ціна зерна з вологістю 8–10 % – 6500 грн. Бункерна ціна зерна (вологість – 10–20 % і більше) – 6000 грн.

Всі розрахунки показані та записані в таблиці 8.

У Лісостепу: за врожайності 15,2 т/га, вартість валової продукції на 1 га склала – 98800 грн, Чистий дохід – 68800 грн, Рівень рентабельності – 229,3 %.

Таким чином, розрахунки економічної ефективності вирощування гібридів кукурудзи за різними групами стиглості та ФАО показали наступні результати: Ранньостиглий Р7818 – рівень рентабельності – 181,7 %, Середньоранній Р8902 – рівень рентабельності – 190,3 %, Середньопізній Р9757 – рівень рентабельності – 229,3 %.

З кожним роком витрати на виробництво кукурудзи зростають. Змінюється цінова політика на землю. Але, вирощування кукурудза завжди вигідно. Її збирають і пізньою осінню та зимою. Використання гібридів зарубіжних компаній, останнім часом, заслуговує особливої уваги.

Їх рівень селекційних розробок значно зріс. Потенціал врожайності їх гібридів – іноді зростає до 19–20 т/га. Актуальність та попит таких гібридів, має велике значення для сільського господарства України. Та попит поступово зростає лише на зарубіжні гібриди. Високі врожаї зерна дозволяють покривати усі витрати – прибавкою урожаю. Конкретність між гібридами – головний показник – врожайність. Українські гібриди складають конкуренцію лише як пристосовані гібриди до умов вирощування. При урожаї зерна кукурудзи в межах 11–13 т/га, що при вартості

вирощеного насіння 5500–6800 грн/т, такі гібриди забезпечують досить високий для сьогоднішніх умов рівень чистого доходу.

Таблиця 8

**Розрахунки економічної ефективності вирощування
різних груп стиглості в стресових умовах Лісостепу України
(виробниче випробування, Полтавська обл., 2023–2025 рр.)**

Показники	Гібриди різних груп стиглості та ФАО		
	Ранньостиглий Р7818	Середньоранній Р8902	Середньопізній Р9757
Врожайність, т/га	13,0	13,4	15,2
Виробничі затрати на 1 га, грн	30000	30000	30000
Вартість 1 т зерна, грн	6500	6500	6500
Вартість валової продукції на 1 га, грн	84500	87100	98800
Чистий дохід на 1 га, грн	54500	57100	68800
Собівартість 1 т зерна, грн	2307,7	2239,9	1973,7
Рівень рентабельності, %	181,7	190,3	229,3

Таким чином, гібриди даної компанії, що ми вивчали, показали достатньо високий потенціал врожайності та високу рентабельність. Кожний гібрид, відрізняється гарними господарськими властивостями, що досить важливо для виробників. Слід лише вибрати гібрид, який вкладається в схему та послідовність їх вирощування.

Висновки. Узагальнено і висвітлено результати досліджень (2023–2025 рр.), щодо особливостей формування насіннєвої продуктивності гібридами кукурудзи (різних груп стиглості та ФАО) компанії «Кортева» в умовах виробничого випробування в умовах агрокліматичної зони Лісостепу України (Полтавська область). Визначені передзбиральна вологість зерна та проведена оцінка господарсько-цінних ознак гібридів, які можуть бути цінними для підбору гарного гібриду для умов іншого господарства:

1. Погодні умови були наступними: 2023 р. – оптимальний, 2024 – досить посушливий, 2025 р. – посушливий зі стресовими явищами (посуха, зливи, шквальні пориви вітру, приморозки).

2. В умовах випробування – ці гібриди були більш стійкі проти вилягання – 7–9 балів. Найбільш стійкі – гібриди – Р9074, Р9639, Р9757. Більше всього вилягали гібриди – Р8115, Р8436.

3. Облік рослин на ураженість пухирчастої сажкою показав, що з 9 балів (повна стійкість) вони уражувалися на 6–7 балів. Так, з 7-ю балами ураження – гібриди Р7818, Р8436, Р8902. Інші гібриди мали 6 балів ураження пухирчастою сажкою.

4. Встановлено, що стійкими до посухи були усі гібриди (9 балів), крім 2-ох (Р8115 та Р8902).

5. За різної густоти стояння гібриди різних груп стиглості (у середньому за 3 роки досліджень) мають різну передзбиральну вологість зерна. Густота рослин коливалася в межах 67–73 тис./га. Вологість зерна – в межах 18,1–23,1 %. Врожайність була в межах – 12,8–15,2 т/га. Високий врожай отримано середньопізніми гібридами Р9757 (15,2 т/га), Р9639 (14,3 т/га) та середньостиглими – Р9367 (13,6 т/га) та Р9074

(13,5 т/га). Але, – кожний рік випробувань був різний: 2023 р. – оптимальний; 2024 р. – досить посушливий; 2025 р. посушливий та стресовий.

У 2023 році, який був дуже сприятливим для пізніх культур, врожай гібридів був у середньому в межах 14–16,3 т/га. Найврожайним був гібрид Р9757 – група стиглості – середньопізній. Гарний врожай показали ранньостиглий гібрид – Р8115 та середньоранній Р8436 на рівні 14,6–14,7 т/га.

У 2024 році, який був дуже посушливим для пізніх культур, врожай гібридів був у середньому в межах 13,4–14,8 т/га. Найврожайними були гібриди Р9074, Р9639 та Р9757 – група стиглості – середньостиглі та середньопізні. Гарний врожай показали ранньостиглий гібрид – Р7818 та середньоранній Р8436 – на рівні 13,6–13,7 т/га.

У 2025 році, який був посушливим та стресовим (посуха, зливи, заморозки) для пізніх культур, врожай гібридів був, у середньому, в межах 11,9–14,1 т/га. Загальний рівень врожайності цих гібридів був більш-менш вирівняний. Показник поступово збільшувався по мірі збільшення ФАО. Найврожайними були гібриди Р9639 та Р9757 – група стиглості – середньопізні. На цьому рівні, гарний врожай показали ранньостиглі гібриди – Р7818 та Р8115, на рівні 11,9–12,0 т/га.

6. Таким чином, виробниче випробування гібридів кукурудзи різних груп стиглості та ФАО в умовах лівобережного Лісостепу України показало, що ефективним є використання наступних гібридів: ранньостиглої групи (Р8115, Р7818), середньопізніми гібридами Р9757 (15,2 т/га), Р9639 (14,3 т/га) та середньостиглими – Р9367 (13,6 т/га) та Р9074 (13,5 т/га). У Лісостепу: за врожайності 15,2 т/га, вартість валової продукції на 1 га склала – 98800 грн, Чистий дохід – 68800 грн, Рівень рентабельності – 229,3 %.

Таким чином, розрахунки економічної ефективності вирощування гібридів кукурудзи за різними групами стиглості та ФАО показали наступні результати: Ранньостиглий Р7818 – рівень рентабельності – 181,7 %, Середньоранній Р8902 – рівень рентабельності – 190,3 %, Середньопізній Р9757 – рівень рентабельності – 229,3 %.

Пропозиції виробництву. Керівникам господарств слід використовувати гібриди кукурудзи з різними ФАО, які мають високий насіннєвий потенціал й пристосовані до умов середовища та стресових чинників. Особливості гібриду та індивідуальна технологія вирощування культури можуть безпосередньо вплинути на кінцевий результат – об'єм вирощеної продукції та її якість. Посів потрібно проводити якісним насінням відповідно отриманим насіннєвим документам.

Представлені на демополігоні гібриди кукурудзи компанії «Кортева» показали гарний потенціал, посухостійкість та високу врожайність. Господарям рекомендуємо вирощувати Ранньостиглий Р7818 – рівень рентабельності – 181,7 %, Середньоранній Р8902 – рівень рентабельності – 190,3 %, Середньопізній Р9757 – Рівень рентабельності – 229,3 %.

Список використаних джерел

1. Лихочвор В. В. Рослинництво. Київ, 2004. С. 59–76.
2. Демченко А. Д. Практикум з курсу «Агробіологічні основи вирощування сільськогосподарських культур». Дніпропетровськ, 2002.
3. Пащенко Ю. Догляд за посівами кукурудзи. *Агробізнес сьогодні*. 2006. № 6. С. 24–25.
4. Довідник кукурудзозвода / за ред. В. С. Цикова. Київ : Урожай, 1986. 232 с.

5. Практичні рекомендації щодо інтенсифікації технологій вирощування кукурудзи на зерно / А. В. Черенков, В. С. Циков, Б. В. Дзюбецький та ін. Дніпропетровськ : ДУ ІСГСЗ НААН, 2012. 31 с.
6. Програма розвитку насінництва кукурудзи в Україні до 2015 року / А. В. Черенков, Б. В. Дзюбецький, В. Ю. Черчель та ін. Київ : ДУ ІСГСЗ НААН, 2013. 80 с.
7. Годулян С. І. Попередники кукурудзи на Україні. Київ : Сільгоспвидав, 1963. 158 с.
8. Мойсейченко В. Ф., Єщенко В. О. Основи наукових досліджень в агрономії. Київ : Вища школа, 1994. 334 с.
9. Як вирощувати високі врожаї зернових культур у колективних і фермерських господарствах степової зони України : поради / В. М. Круть, В. А. Кононюк, В. С. Циков та ін. Дніпропетровськ, 1993. С. 12–13.
10. Сівозміни у землеробстві України. Київ : Аграрна наука, 2002. 147 с.
11. Бойко П. І., Шаповал І. С., Назаренко Н. М. Ефективність основного обробітку ґрунту. *Кукурудза і сорго*. 1985. № 5. С. 12–16.
12. Оптимізація технологічних процесів збирання, обробки та зберігання зерна кукурудзи : наук.-практ. рек. / Ін-т сіл. госп-ва степової зони. Дніпропетровськ, 2011. 36 с.
13. Лихочвор В. В. Мінеральні добрива та їх застосування. Львів : НВФ «Українські технології», 2008. 312 с.
14. Чабан В. І. Безводний аміак — ефективно та економічно виправдане азотне добриво : монографія / за ред. В. І. Чабана, А. Д. Гирки. Донецьк : Ноулідж, 2010. 111 с.
15. Добрива : довідник / за ред. М. М. Мірошніченка ; Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків, 2011. 224 с.
16. Рубін С. С., Михайловський О. Т., Стукалов В. П. Землеробство. Київ : Вища школа, 1997.
17. Довідник із захисту рослин / Л. І. Бублик, Г. І. Васечко, В. П. Васильєв та ін. ; за ред. М. П. Лісового. Київ : Урожай, 1999. С. 76–115.
18. Довідник по захисту польових культур / В. П. Васильєв, М. П. Лісовий, І. В. Веселовський та ін. ; за ред. В. П. Васильєва, М. П. Лісового. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Урожай, 1993. С. 42–45.
19. Бахмут О. О. Комплексна шкодочинність фітофагів кукурудзи в умовах південно-західного Лісостепу України. *Захист і карантин рослин*. 2007. № 53. С. 22–28.
20. Облік шкідників і хвороб сільськогосподарських культур / за ред. В. П. Омелюти. Київ : Урожай, 1986. С. 2–15.
21. Циков В. С., Матюха Л. П. Бур'яни: шкодочинність і система захисту. Дніпропетровськ : ЕНЕМ, 2006. 86 с.
22. Кватковський А. Ф., Логачов М. І., Філіпов Г. Л. Довідник кукурудзозвода. Дніпропетровськ : Урожай, 1986. 132 с.
23. Рибка В. С., Шевченко М. С., Ляшенко Н. О. Економічні аспекти застосування гербіцидів нового покоління в технології вирощування кукурудзи в умовах ринку. *Хранение и переработка зерна*. 2000. № 8. С. 10–13.
24. Бойко П. І. Кукурудза в інтенсивних сівозмінах. Київ, 1990. 144 с.

25. Борона В. П., Задорожний В. С., Карасевич В. В. Хімічна прополка посівів польових культур. *Пропозиція*. 1996. № 1. С. 24.
26. Бугай С. М. Рослинництво. Київ, 1968. 201 с.
27. Циков В. С. Особливості технології вирощування кукурудзи в умовах недостатнього й нестійкого зволоження степової зони України. *Пропозиція*. 2000. № 4. С. 39–41.
28. Шевченко М. С. Бур'яни в посівах кукурудзи. *Захист рослин*. 2000. № 12. С. 7–9.
29. Романенко М. Вологовіддача як фактор економічної ефективності вирощування кукурудзи. *Пропозиція*. URL: <http://www.propozitsiya.com/?page=146&itemid=3487>.
30. Осташко Т. О., Волощенко Л. Ю., Ленінова Г. В. Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ. Київ : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2010. 208 с.
31. Заверталюк В. Ф. Продуктивність сортів кукурудзи різних груп стиглості залежно від строків сівби. *Зерно*. 2008. С. 4–8.
32. Моргун В. Сорт і технологія – визначальні чинники аграрного виробництва. *Урядовий кур'єр*. 2013. 10 лип. URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/volodimir-morgun-sort-i-tehnologiya-viznachalni-ch>.
33. Насінництво кукурудзи : наук.-метод. рек. / за ред. Б. В. Дзюбецького. Дніпропетровськ : Роял Принт, 2012. 184 с.
34. Харсун О. Гібриди, які ми обираємо. *Агробізнес*. 2011. № 19. URL: <http://www.agro-business.com.ua/component/content/article/662.html?ed=49>.
35. Паламарчук В. Д., Климчук О. В., Поліщук І. С. та ін. Еколого-біологічні та технологічні принципи вирощування польових культур : навч. посіб. Вінниця, 2010. 636 с.
36. Адаменко Т. Врахування кліматичних і погодних умов при визначенні термінів і доцільності вирощування кукурудзи на зерно різних груп стиглості. *Агроном*. № 4. С. 31–32.
37. Державний реєстр сортів рослин, придатних до поширення в Україні : чинний станом на 06.03.2020 р. URL: www.sops.gov.ua/uploads/page/5aa63108e441e.pdf.
38. Методичні рекомендації польового і лабораторного вивчення генетичних ресурсів кукурудзи / І. А. Гур'єва, В. К. Рябчун, П. П. Літун та ін. 2-ге вид., допов. Харків, 2003. 43 с.
39. Методика державного сортовипробування сільськогосподарських культур (зернові, круп'яні та зернобобові) / під заг. ред. В. В. Вовкодава. Київ, 2001. 64 с.
40. Молоцький М. Я., Васильківський С. П., Князюк В. І. Селекція та насінництво польових культур : практикум. Київ : Вища школа, 1994. С. 437–449.
41. Молоцький М. Я., Васильківський С. П., Князюк В. І., Власенко В. А. Селекція і насінництво сільськогосподарських рослин : підручник. Київ : Вища освіта, 2006. С. 434–448.
42. Зозуля О. Л., Мамалига В. С. Селекція та насінництво польових культур. Київ : Урожай, 1993. С. 166–177.
43. Квітковський А. Ф., Логачов М. І., Філіпов Г. Л. Довідник кукурудзоведа. Дніпропетровськ : Урожай, 1986. 132 с.
44. Паламарчук В. Д., Мазур В. А. та ін. Кукурудза, селекція та вирощування гібридів : монографія. Вінниця, 2009. 199 с.

45. Ермантраут Е. Р., Присяжнюк О. І., Шевченко І. Л. Статистичний аналіз агрономічних дослідних даних в пакеті Statistica 6.0 : метод. вказівки. Київ : ПоліграфКонсалтинг, 2007. 56 с.
46. Довідник із захисту рослин / Л. І. Бублик, Г. І. Васечко, В. П. Васильєв та ін. ; за ред. М. П. Лісового. Київ : Урожай, 1999. С. 76–115.
47. Довідник по захисту польових культур / В. П. Васильєв, М. П. Лісовий, І. В. Веселовський та ін. ; за ред. В. П. Васильєва, М. П. Лісового. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Урожай, 1993. С. 42–45.
48. Бахмут О. О. Комплексна шкодочинність фітофагів кукурудзи в умовах південно-західного Лісостепу України. *Захист і карантин рослин*. 2007. № 53. С. 22–28.
49. Облік шкідників і хвороб сільськогосподарських культур / за ред. В. П. Омелюти. Київ : Урожай, 1986. С. 2–15.
50. Циков В. С., Матюха Л. П. Бур'яни: шкодочинність і система захисту. Дніпропетровськ : ЕНЕМ, 2006. 86 с.
51. Підлубна О. Д., Концеба С. М. Економічна ефективність виробництва насіння сої на регіональному рівні. *Економіка АПК*. 2015. № 1. С. 14–20.
52. Організація виробництва в аграрних підприємствах : навч. посіб. / О. О. Ковбаса, О. С. Михайлова, Г. М. Русанова та ін. ; за ред. М. Г. Тютюнника. Полтава : ФОП Говоров С. В., 2009. 416 с.
53. Економіка сільського господарства : навч. посіб. / В. К. Збарський, В. І. Мацибора, А. А. Чалий та ін. ; за ред. В. К. Збарського, В. І. Мацибори. Київ : Каравела, 2009. 264 с.
54. Боднар О. В., Педорченко А. Л. Рентабельність виробництва. Перспективи збільшення доданої вартості на ринку соєвих бобів і продуктів їх переробки в Україні. *Економіка АПК*. 2015. № 3. С. 51–60.
55. Бойко О. О. Вплив виробничих факторів на рентабельність соєвиробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2013. № 3. С. 46–50.
56. Малаховський Д. В. Економічна ефективність виробництва насіння зернових культур : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Львів, 2012. 20 с.
57. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств. Київ, 2002. 624 с.
58. Малік М. Й., Нужна О. А. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми. Київ : ННЦ ІАЕ, 2007. 207 с.
59. Пасхавер Б. Й. Цінова конкурентність аграрного сектора. *Економіка України*. 2007. № 1. С. 78–87.

Колектив авторів

Амбарчян Маргарита Самвелівна

канд. екон. наук, доцент,
координатор з розвитку бізнесу,
НЗ «Британська Рада (Україна)», м. Київ
<https://orcid.org/0000-0003-3178-906X>

Богма Ігор Юрійович

здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава

Борисенко Вікторія В'ячеславівна

здобувачка першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка», м. Полтава

Брищенко Руслан Олександрович

здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Киргизький державний технічний
університет імені І. Раззакова, м. Бішкек

Ванжула Дмитро Валентинович

здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0009-0005-1255-6123>

Воронько-Невіднича Тетяна Вікторівна

д-р екон. наук, доцент, завідувач
кафедри менеджменту імені І. А. Маркіної,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-2427-7218>

Галич Олександр Анатолійович

канд. екон. наук, професор, професор кафедри
економіки та публічного управління, ректор,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0001-6478-8309>

Гармаш Ростислав Романович

здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава

Гнип Наталія Олексіївна

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
банківського бізнесу та фінансових технологій,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0002-0856-9619>

Головко Олена Григорівна

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
банківського бізнесу та фінансових технологій,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0001-6502-4562>

Головчук Юлія Олександрівна

д-р екон. наук, завідувач
кафедри менеджменту та маркетингу,
Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова, м. Вінниця
<https://orcid.org/0000-0002-4516-109X>

Горбатюк Людмила Михайлівна

канд. екон. наук, завідувач
кафедри економіки і маркетингу,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка», м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-6142-8233>

Гудзь Тетяна Павлівна

д-р екон. наук, професор, директор
Навчально-наукового центру підготовки
кадрів вищої кваліфікації Полтавського
університету економіки і торгівлі, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-2310-5425>

Єрмаков Вячеслав Володимирович

канд. геогр. наук, доцент, доцент кафедри
географії, методики її навчання та туризму,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-3997-4788>

Єрмоменко Роман Віталійович

здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Миколаївський національний
аграрний університет, м. Миколаїв

Зубков Руслан Сергійович

д-р екон. наук, професор, професор кафедри підприємництва, управління та адміністрування, Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна», м. Миколаїв
<https://orcid.org/0000-0002-8894-5724>

Калініченко Олександр Володимирович

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри економіки та публічного управління, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-2688-859X>

Качаровський Роман Євгенович

магістр географії, старший лаборант кафедри економічної та соціальної географії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0002-6096-4800>

Коваль Дмитро Олександрович

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0009-0002-3514-463X>

Копилець Євгеній Вікторович

канд. пед. наук, асистент кафедри географії, методики її навчання та туризму, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-3234-4126>

Лебеденко Анна Юріївна

здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,
Одеський національний економічний
університет, м. Одеса
<https://orcid.org/0009-0008-9928-3050>

Лесюк Владислав Станіславович

доктор філософії з економіки, асистент
кафедри економіки та публічного управління,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-8370-6513>

Лотиш Ігор Ігорович

канд. с.-г. наук, викладач,
Відокремлений структурний підрозділ «Аграрно-економічний фаховий коледж Полтавського державного аграрного університету», м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-0373-6630>

Макаренко Петро Миколайович

д-р екон. наук, професор, професор кафедри
економіки та публічного управління,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-8967-9122>

Макаренко Юлія Петрівна

д-р екон. наук, професор, професор кафедри
фінансів, банківської справи та страхування,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпро
<https://orcid.org/0000-0002-9970-7377>

Мельник Олег Володимирович

канд. геогр. наук, заступник директора,
Волинський обласний учбовий центр
підготовки, перепідготовки та підвищення
кваліфікації кадрів АПК, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0002-1584-2943>

Миколенко Інна Григорівна

д-р екон. наук, професор, професор кафедри
економіки та публічного управління,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0003-3800-6136>

Музиченко-Козловська Оксана Володимирівна

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
економіки підприємства та інвестицій,
Національний університет «Львівська
політехніка», м. Львів
<https://orcid.org/0000-0002-3519-5448>

Назарова Каріна Олександрівна

д-р екон. наук, професор, завідувач
кафедри фінансового аналізу та аудиту,
Державний торговельно-економічний
університет, м. Київ
<https://orcid.org/0000-0002-5019-9244>

Орехова Катерина Віталіївна

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри
банківського бізнесу та фінансових технологій,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0003-0214-2750>

Пілявський Володимир Ілліч

д-р екон. наук, доцент кафедри маркетингу,
Міжнародний університет бізнесу і права, м. Миколаїв
<https://orcid.org/0000-0003-3311-0559>

Полянський Сергій Володимирович

канд. геогр. наук,
доцент кафедри фізичної географії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0002-8666-7695>

Сарнавський Сергій Петрович

доктор філософії з наук про Землю, старший викладач
кафедри географії, методики її навчання та туризму,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-5855-4319>

Сень Олександр Васильович

канд. екон. наук, доцент
кафедри підприємництва і права,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0002-9038-1446>

Стеценко Арсеній Русланович

здобувач вищої освіти,
Відокремлений структурний підрозділ «Аграрно-
економічний фаховий коледж Полтавського державного
аграрного університету», м. Полтава
<https://orcid.org/0009-0003-6711-0247>

Тарасюк Ніна Адамівна

канд. геогр. наук, доцент,
доцент кафедри фізичної географії,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк
<https://orcid.org/0000-0003-1829-2438>

Фартушняк Ольга Вікторівна

канд. екон. наук, доцент кафедри
обліку і бізнес-консалтингу,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, м. Харків
<https://orcid.org/0000-0002-6305-5901>

Царьов Олександр Сергійович

здобувач третього (освітньо-
наукового) рівня вищої освіти,
Одеський національний економічний
університет, м. Одеса
<https://orcid.org/0009-0000-1319-7680>

Чайковський Віталій Анатолійович

здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава

Шокало Наталія Сергіївна

канд. с.-г. наук, доцент,
доцент кафедри селекції, насінництва і генетики,
Полтавський державний аграрний
університет, м. Полтава
<https://orcid.org/0000-0001-7839-8168>

Наукове видання

**Формування сталих
соціально-економічних
систем: міжнародні,
національні та локальні
аспекти розвитку**

Колективна монографія

Надруковано у ПП «Астроя»
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія ДК № 5599 від 19.09.2017 р.
36014, м. Полтава, вул. Шведська, 20-Б, кв. 4
Підписано до друку 23.12.2025 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Умовн. друк. арк. 27,2.
Наклад 300 пр.

Видавництво ПП «Астроя»
36014, м. Полтава, вул. Шведська, 20, кв. 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5599 від 19.09.2017 р.

Друк ПП «Астроя»
36014, м. Полтава, вул. Шведська, 20, кв. 4
Дата державної реєстрації та номер запису в ЄДР
14.12.1999 р. № 1 588 120 0000 010089

Колективна монографія «Формування сталих соціально-економічних систем: міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку» присвячена дослідженню сучасних підходів до забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем в умовах глобалізаційних викликів і трансформаційних змін. У виданні узагальнено теоретико-методологічні засади та прикладні результати досліджень щодо формування механізмів економічної стійкості, ефективного управління, фінансового забезпечення та раціонального використання ресурсного потенціалу на різних рівнях розвитку. Колективна монографія адресована науковцям, викладачам, здобувачам вищої освіти, фахівцям органів державного управління та практикам, зацікавленим у проблематиці сталого розвитку соціально-економічних систем.

